T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

YENİ TOPLUMSAL HAREKETLER BAĞLAMINDA DİN VE ÇEVRECİLİK: İSLAMÎ ÇEVRE HAREKETLERİ

Doktora Tezi

NİMET KESKİN

İstanbul, 2022

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

YENİ TOPLUMSAL HAREKETLER BAĞLAMINDA DİN VE ÇEVRECİLİK: İSLAMÎ ÇEVRE HAREKETLERİ

Doktora Tezi

NİMET KESKİN

Danışmanı: PROF. DR. ALİ COŞKUN

İstanbul, 2022

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyisim	: Nimet KESKİN
Ana bilim dalı	: Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı	: Din Sosyolojisi
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Ali COŞKUN
Tezin Türü ve Tarihi	: Doktora – 2022
Anahtar Kelimeler	: Yeni Toplumsal Hareketler, Çevre, Din, Çevrecilik, İslamî Çevrecilik, İslamî Çevre Hareketleri, Çerçeveleme Kuramı, Söylem Analizi.

ÖZ

YENİ TOPLUMSAL HAREKETLER BAĞLAMINDA DİN VE ÇEVRECİLİK: İSLAMÎ ÇEVRE HAREKETLERİ

Bu araştırmanın konusu bir toplumsal hareket olarak İslamî çevreciliktir. Yeni toplumsal hareketler bağlamında din ve çevrecilik, İslamî çevre hareketleri üzerinden ele alınmıştır. Önce toplumsal ve yeni toplumsal hareket kavramları, çevre hareketleri ve dinlerin çevreye bakışları tartışılmış, ardından İslamî çevre hareketleri dünyadan ve Türkiye'den çeşitli örnekler ışığında çerçeveleme kuramına göre yorumlanmıştır. İslamî çevre hareketlerinin ve bu hareketlere aktif olarak katılan bireylerin çevre sorunlarının sebeplerinin, çözüm önerilerinin ve harekete katılmaları için onları güdüleyen etmenleri nasıl çerçeveledikleri anlaşılması ve yorumlanması hedeflenmiştir. Bu maksatla konuyla ilgili elde edilen her türlü veri, söylem analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir. Çalışmamız İslamî çevre hareketlerinin emanet, halifelik, mizan, ahiret temel kavramları etrafında şekillendiği, dünyada ve Türkiye'de çevre sorunlarının sebeplerini ve sonuçlarını benzer ifadelerle çerçeveledikleri, onları çevreci olmaya motive eden ortak gerekçeleri olduğu; çerçeveleme süreçlerinde ortaya çıkan farklılıkların ise kültürel, coğrafi ve siyasi etkilerle şekillendiği sonuçlarına ulaşmıştır. Türkiye'deki İslamî çevreciliği çerçeveleme kuramına göre araştıran bir çalışma olmadığı gibi dünyadaki İslamî çevre hareketleri hakkında Türkçe yapılmış herhangi bir araştırma da yoktur. Çalışmamız bu boşluğu doldurmaktadır.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname	: Nimet KESKİN
Field	: Philosophy and Religion
Programme	: Sociology of Religion
Supervisor	: Prof. Dr. Ali COŞKUN
Degree Awarded and Date	: PhD – 2022
Keywords	: New Social Movements, Environment, Religion, Environmentalism, Islamic Environmentalism, Islamic Environmental Movements, Framing Theory, Discourse Analysis.

ABSTRACT

RELIGION AND ENVIRONMENTALISM WITHIN THE CONCEPT OF NEW SOCIAL MOVEMENTS: ISLAMIC ENVIRONMENTAL MOVEMENTS

The subject of this research is Islamic environmentalism as a social movement. In the context of new social movements, religion and environmentalism are discussed with a focus on Islamic environmental movements. The concepts of social and new social movements, environmental movements and religions' view of the environment were discussed firstly, then Islamic environmental movements were interpreted according to the framing theory in the light of various examples from the world and Turkey. Our research aims to understand and interpret how Islamic environmental movements and individuals who actively participate in these movements frame the causes of environmental problems, their solutions and the factors that motivate them to join the movement. For this purpose, all kinds of data obtained on the subject were evaluated by discourse analysis method. Our research shows that Islamic environmental movements are shaped around the basic concepts of al-amanah, stewardship (khalifa), mizan, and al-akhirah, and that Islamic environmentalists frame the causes and consequences of environmental problems in the world and in Turkey with similar expressions, and that they have common reasons that motivate them to be environmentalists; while the differences that emerged in the framing processes were shaped by cultural, geographical and political effects. There is no study investigating Islamic environmentalism in Turkey according to the framing theory, and there is no study conducted in Turkish about Islamic environmental movements in the world. Our study has filled this gap.

ÖNSÖZ

Hiçbir zaman aktivist ruhlu bir insan olmadım ama üniversite yıllarımdan beri toplumsal hareketler, aktivizm, bir insana yanlış olduğunu düşündüğü şeylere karşı -tüm zorluklarına rağmen- ayağa kalkma gücü veren sebepler ilgimi çekmekteydi. Son yıllarda çevremde arttığını gözlemlediğim geri dönüşüm kampanyaları, kişisel bir merakla okuduğum İslam ve çevre ilişkisi hakkında neşredilmiş eserler doktora sürecinde zihnimde bir araya gelerek beni İslamî çevre hareketlerini araştırmaya sevk etti. Bu mütevazi çalışmayı, dünyayı bir emanet bilinciyle okuyarak bulunduğu her yeri güzelleştirmeye çalışan, dünyanın içine sürüklendiği çevresel bozulma girdabına karşı durabilmek için tıpkı bir yangına su taşıyan karınca misali çabalayan herkese ithaf ediyorum. Bir işe başlamak bitirmenin yarısıdır, derler. Belki de bu, insanın yeni bir işe başladığında hissettiği heyecan ile onu nihayete erdirebildiğindeki mutluluğu birbirine benzediği için böyledir. Arada geçen zamanda olan biten her şey için teşekkür etmek istediğim çok insan var. Aklıma gelmeyen birileri olursa baştan aflarına sığınıyorum.

Öncelikle başlangıçta bu tezin danışmanlığını yürüten Prof. Dr. Talip KÜÇÜKCAN'a yardımları için teşekkür ederim. Sonrasında tez danışmanlığımı sonuna kadar üstlenen, desteği ve özellikle anlayışı sayesinde bu tezi tamamlayabildiğim Prof. Dr. Ali COŞKUN'a minnettarım. Tez izleme komitesinde yer alan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Zeki ARSLANTÜRK ve Prof. Dr. İsmail Safa ÜSTÜN'e yardımları için müteşekkirim. Tez sürecinin başında bana kütüphanesini açarak konu hakkında geniş bir kaynak sahibi olmamı sağladığı için Prof. Dr. Nuri TINAZ'a, kendisine fikir danışmak için gittiğimde ufuk açıcı fikirleriyle bana yol gösteren Prof. Dr. Ali AYTEN'e ve özellikle tezin son zamanlarında kapısını çaldığımda bana ve çalışmama gösterdiği alakayla Uludağ Üniversitesi'nde okumuş olmanın nasıl bir his olduğunu yıllar sonra bana tekrar yaşatan Prof. Dr. Kemal ATAMAN'a şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca, sağladığı tüm imkanlarla yüksek lisans günlerimden beri benim gibi müdavimleri için bir kütüphaneden çok daha fazlası olan İSAM'ın bütün yönetici ve çalışanlarına, binlerce kitap ve dergiyi dijital ortama aktararak araştırmacıların istifadesine sunan İLEM'in İslamcı Dergiler Projesi'ne de teşekkürü bir borç bilirim.

Tez süreci boyunca bana akıl veren, fikir veren, moral veren, ümit veren, neşe veren, güç veren bütün arkadaşlarıma müteşekkirim. Çalışma hayatım boyunca hep anlayışlı idareci ve öğretmenlerle çalıştım; hepsine teşekkür ediyorum. Tezi çeşitli aşamalarında okuyup değerlendirerek verdiği geri dönüşlerle veri analizlerimde bana büyük yardımı olan ve özellikle tez yazma aşamasının son aylarında kader birliği yaptığımız Ayşe ERENAY'a ve Feyza UZUNOĞLU'na minnettarım. Ayrıca, teze son halini verdikten sonra birlikte baştan sona okuyarak gerekli redaksiyon ve düzenlemeleri yapmamız sayesinde metnime olan güvenimi arttıran Fatmanur PEÇE'ye de teşekkürlerimi sunuyorum.

Eğitim-öğretim hayatımın başından beri beni her zaman destekleyen, aldığım kararlarda hep arkamda duran ve üzerimde emekleri çok olan anne ve babama sonsuz güvenleri için ne kadar teşekkür etsem azdır.

Tek başıma çıktığım doktora yolculuğumu altı kişilik ailemle tamamlıyorum. Hayat arkadaşım Emre'ye doktora çalışmam boyunca sunduğu destek ve tezin asla bitmeyeceğini düşündüğüm zamanlarda –tıpkı hayatımda eksik olduğundan haberimin dahi olmadığı her şeyde olduğu gibi- eksikliklerimi tamamlayabilmemde verdiği güç için her zaman minnettarım. Son olarak, tez çalışmamla birlikte büyüyen ve varlıklarıyla bana hiçbir sıfatın hakkıyla tarif edemeyeceğine inandığım annelik duygusunu tattıran göz aydınlıklarım Meryem, Sare, Ayşe ve Ömer'in bütün telaşlı günlerin sonunda eve döndüğümde bana bütün yorgunluklarımı unutturan saf sevgileri, anlayışları, beni her gün dünden daha iyi bir insan olmaya sevk eden varlıkları için Allah'a sonsuz şükürler olsun.

Nimet KESKİN

ÜSKÜDAR / 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ i
ÖNSÖZ iii
İÇİNDEKİLER v
TABLO LİSTESİ viii
KISALTMALAR LİSTESİ ix
GİRİŞ 1
ARAŞTIRMANIN KONUSU 5
LİTERATÜR ÇALIŞMASI 6
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ 16
ARAŞTIRMANIN SORULARI 17
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR 18
ARAŞTIRMA DESENİ 18
BİRİNCİ BÖLÜM 23
YENİ TOPLUMSAL HAREKETLER 23
I. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ANALİZ 23
A. TOPLUMSAL HAREKETLER 23
B. YENİ TOPLUMSAL HAREKETLER 29
C. YENİ TOPLUMSAL HAREKET TEORİSYENLERİ 35
1. Alain Touraine 35
2. Alberto Melucci 38
3. Claus Offe 41
4. Jurgen Habermas 44
II. YENİ TOPLUMSAL HAREKETLER TEORİSİNE GETİRİLEN ELEŞTİRİLER 47
III. TÜRKİYE'DE YENİ TOPLUMSAL HAREKETLERİN TARİHÇESİ 53
A. TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL HAREKETLER 53
B. TÜRKİYE'DE YENİ TOPLUMSAL HAREKETLER 58
IV. TÜRKİYE'DE YENİ TOPLUMSAL HAREKETLER VE DİN 62
İKİNCİ BÖLÜM 69
ÇEVRE HAREKETLERİNİN GELİŞİMİ VE DİNLERE GÖRE ÇEVRE 69
I. ÇEVRE HAREKETLERİ VE GELİŞİMİ 69
A. KAVRAMSAL ÇERÇEVE 69

B. DÜNYADA ÇEVRE HAREKETLERİ 73
1. 1968 Öncesi Dönem 73
2. 1968 Sonrası Çevre Hareketlerinin Kitleselleşmesi 77
3. Dünyada Çevreci Dernek, Kuruluş ve Anlaşmalar 81
C. TÜRKİYE'DE ÇEVRE HAREKETLERİ 84
1. Çevre Hareketlerinin Tarihi Gelişimi 90
2. Gezi Parkı Eylemleri 98
3. Türkiye'deki Çevreci Dernek ve Kuruluşlar 103
II. DİNLER VE ÇEVRE 106
A. DİNİ GELENEKLERDE ÇEVRE 106
1. Budizm ve Hinduizm'de Çevre 106
2. Yahudilikte Çevre 109
3. Hristiyanlıkta Çevre 111
B. İSLAM VE ÇEVRE 115
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 127
DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE İSLAMÎ ÇEVRE HAREKETLERİ 127
I. KAVRAMSAL ANALİZ 127
A. ÇERÇEVELEME KURAMI 127
1. Çerçeveleme Kuramına Genel Bir Giriş ve Eleştiriler 127
2. Temel Çerçeveleme Görevleri 132
3. Çerçeveleme ve Toplumsal Hareketler 134
B. İSLAMÎ ÇEVRE HAREKETLERİ 141
1. Temel Kavramlar 151
2. Önemli İsimler 158
3. Kampanyalar ve Dernekler 168
II. DÜNYADAN ÇEŞİTLİ ÖRNEKLERLE İSLAMÎ ÇEVRE HAREKETLERİNİ ÇERÇEVELEMEK 178
A. EKOLOJİK KRİZİN KÖKENİNE İNMEK 180
B. ÇEVRE SORUNLARINA İSLAMÎ ÇÖZÜMLER ÜRETMEK 192
C. BİR MÜSLÜMANI ÇEVRECİ OLMAYA MOTİVE EDEN ETMENLER 201
III. TÜRKİYE'DE İSLAMÎ ÇEVRE HAREKETLERİ: BİR ÇERÇEVELEME DENEMESİ 213
A. TÜRKİYE'DE İSLAMÎ ÇEVRECİLİĞİN İZİNDE 213
B. TÜRKİYE'DE İSLAMÎ ÇEVRECİLİĞİ ÇERÇEVELEMEK 236
1. Çevre Sorunlarının Sebeplerine Bakmak 237

2. Sorunlara Önerilen İslamî Çözümler....246
3. İslamî Çevreciliğin Motivasyon Kaynakları....251
C. DÜNYADAKİ VE TÜRKİYE'DEKİ İSLAMÎ ÇEVRE HAREKETLERİNDE BENZEŞEN VE FARKLILAŞAN NOKTALAR....256
SONUÇ....261
KAYNAKLAR....272

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Eski ve Yeni Paradigmanın Karşılaştırılması……43

KISALTMALAR LİSTESİ

akt.	: aktaran
bkz.	: bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
ÇEKÜD	: Çevre Kuruluşları Dayanışma Derneği
çev.	: çeviren
ÇEVKO	: Çevre Koruma ve Ambalaj Atıkları Değerlendirme Vakfı
DDT	: Dikloro Difenil Trikloroethan
drl.	: derleyen
ed.	: editör
HES	: hidroelektrik santral
hzl.	: hazırlayan
IFEES	: Islamic Foundation for Ecology and Environmental Sciences
ISNA	: Islamic Society of North America
IUCN	: International Union for Conservation of Nature
s.	: sayfa
ss.	: sayfa sayısı
STK	: sivil toplum kuruluşu

TEMA Vakfı	: Türkiye Erozyonla Mücadele, ağaçlandırma ve Doğal Varlıkları Koruma Vakfı
UNAS	: Universitas Nasional
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve devamı
vs.	: ve sair
WiN	: Wisdom In Nature
WWF	: World Widelife Fund
yy.	: yüzyıl
YÖK	: Yüksek Öğrenim Kurumu

GİRİŞ

İlk kez Alman sosyolog Lorenz Von Stein tarafından kullanılan 'toplumsal hareket' kavramı, günümüzde çokça araştırılan sosyal bilim konularından birisidir. İnsanların sorun olarak tanımladıkları bir meselenin etrafında buluşmaları ve bu sorunu çözmek için birtakım faaliyetlerde bulunmaları sosyal değişimi gerçekleştiren önemli süreçlerden birisidir. Gustave Le Bon'a ait (1895) *Kalabalıklar* gibi erken dönem çalışmalarda insanların bir araya gelerek kolektif bir şuur oluşturdukları ve bu şuurla bir hareket tesis ettikleri takdirde irrasyonel davrandıkları ifade edilir. Marksizmin üretim ilişkilerine dayanan sınıf temelli toplumsal analizi ise kolektif hareket çalışmalarını farklı bir boyuta taşır. Sınıf mücadelesi ve işçi sınıfı devrimi 19. yüzyıl boyunca pek çok eylemin nirengi noktası olmuştur. Yine aynı dönemde görülen kadın hakları talepleri de erken dönem toplumsal hareketler arasındadır. Weber'in *toplumsal eylem* kavramıyla birlikte, belirli bir bilince sahip olan insanların toplumsal bir gruba dahil olduğu yaklaşımı öne çıkar. 1968 yılında Paris'te işçilerin ve öğrencilerin birlikte gerçekleştirdikleri protestolar ise toplumsal hareket çalışmalarında bir kırılma noktasıdır. 1970'lerden itibaren yapılan çalışmalarda klasik sınıf mücadelesinin toplumsal hareketleri açıklamakta yetersiz kaldığı fikrinden yola çıkılarak geçmiştekilerden daha farklı taleplerle bir araya gelen insanların bu farklılığına vurgu yapmak için 'yeni toplumsal hareketler' kavramı literatüre girer. Ekonomik olmayan kimlik temelli talepleri, bir kişinin liderliği yerine karar alma mekanizmalarında aktif olunan gönüllü aktivistlik esasına dayanmaları, yeni gelişen iletişim kanallarını repertuarlarına dahil etmeleri gibi özellikleri onları geçmiş hareketlerden ayırmaktadır. Bugün sosyal bilimlerde toplumsal hareket çalışmaları, süreklilik ya da kopuş teorileri açısından tasnif edilmektedir. Hareketlerin devamlılığına vurgu yapan süreklilik teorileri ve geçmişten bir ayrılma olduğundan yola çıkan kopuş teorileri, yeni toplumsal harekete yönelik sosyolojideki temel iki bakış açısıdır.

19. yüzyılın ikinci yarısından, yani yaklaşık olarak yeni toplumsal hareket kavramının kullanılmaya başlandığı yıllardan itibaren özellikle Rachel Carson'ın (1962) *Sessiz Bahar* isimli kitabıyla birlikte çevre sorunları dünyanın her yerinde tartışılmaya başlanmıştır. Küresel ısınma, bazı canlı türlerinin neslinin tükenmesi, ozon tabakasının

delinmesi, yerkürenin ortalama sıcaklıklarının yıldan yıla artması, buzullarda kutupların erimeye başlaması, deniz ve okyanuslardaki yaşamı tehdit eder hale gelen plastik atık miktarının artışı, şehirlerde artan hava ve partikül kirliliği gibi pek çok gözlemlenebilir ve ölçülebilir bozulma, devletleri ülkelerindeki çevre sorunlarının boyutlarını araştırmaya sevk etmiştir. Çevre sorunları konusunda çalışma yapmaya başlayanlar sadece devletler değildir. Bu süreçte Sanayi Devrimi ile birlikte hızlı bir endüstrileşme sürecine giren ülkelerde belirmeye başlayan çevre sorunlarına dikkat çekmek isteyen Sierra Kulüp (1892), Kraliyet Kuşları Koruma Derneği (1865) gibi ilk dönem çevre koruma hareketleri teşekkül etmiştir. Toplumsal hareketler için önemli bir tarih olan 1968'den sonra ise çevre hareketleri kitleselleşmeye başlamıştır. 1970'li yıllar boyunca doğal kaynakların dünyanın nüfusuna ne zamana kadar yeterli olacağı, büyümenin sınırları, insani ihtiyaçları merkezine alan bir teknolojik gelişmenin mümkün olup olmadığı sıklıkla tartışılmıştır. 1980'li yıllarla birlikte dünyada çevre hareketinin Yeşiller Partisi ile siyasallaşmaya başladığı görülür. Türkiye'de ise arşiv çalışmaları ve seyyahların eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı Devleti'nde çevreyi korumak önemli bir konu olmuş, kirliliğe sebep olanlara yaptırımlar uygulanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti döneminde ise çevrecilik 1970'lere kadar önce parkların ve yeşil alanların çoğaltılması dönemi, 80'lerin ortalarına kadar çevreyi korumaya çalışan vakıf ve derneklerin teşekkül dönemi, sonrası ise Yeşiller Partisi'nin kurulmasıyla ve çeşitli örgütlü kuruluşların protestolar yoluyla çevre konusunu ülkenin gündemine taşıdığı siyasallaşma dönemidir. 2000 sonrasında Türkiye'deki çevrecilik, kamu yararına lobiler ve katılımcı protesto örgütleri şeklinde iki koldan ilerlemektedir. 2013 yılında Taksim Meydanı Yayalaştırma ve Taksim Gezi Parkı'nın yıkılarak yerine Taksim Kışlası'nın aslına uygun şekilde tekrar inşa edilmesi projesine karşı yapılan protestolarla başlayan ve başka şehirlere de yayılarak siyasallaşan eylemler dizisi, ülke tarihindeki en büyük gündemi yaratan çevre hareketi olarak toplumu uzun süre meşgul etmiştir.

Türkiye'de çevre hareketinin yeni yeni teşekkül etmeye başladığı yıllar olan 1960'ların ortalarından itibaren çeşitli bilim dallarından dünya çapında araştırmacılar kirlenmenin boyutlarını, sebep ve sonuçlarını kendi perspektiflerinden yola çıkarak ortaya koydukları çalışmalar yapmaya başlamışlardır. Dinlerin çevreye yaklaşımları ve sorunlara yönelik çözüm önerileri yine aynı yıllardan itibaren tartışılmaya başlanmıştır.

Lynn White'ın "Historical Roots of Our Ecological Crisis" (1967) isimli makalesi bu alandaki ilk çalışmadır. Çevre sorunlarının kökenini Batı kültürünü yoğuran Hıristiyanlığın antroposentrik kozmoloji anlayışında bulan White'ın makalesi, Hıristiyanlık başta olmak üzere yaşayan tüm dinlerin çevre anlayışlarını ortaya koymaları noktasında adeta bir işaret fişeği görevi gördü. 1970'lerden itibaren dinlerin çevreye bakışlarını araştıran eserler neşredilmeye başlandı. Bu araştırmalara göre gerek semavî gerekse diğer dinlerde ilkesel olarak çevre büyük bir öneme sahiptir. Semavi olmayan dinlerde tabiat anlayışı insanı ve tabiatı bütünleşik olarak kabul etmesi bakımından daha çok çevre merkezci iken semavi dinlerde nirengi noktasının insan merkezciliğe doğru kaydığı görülmektedir. Yahudilik ve Hıristiyanlıktaki çevre algısında insanların doğaya egemen oldukları bakışı ona hem doğadan yararlanma hem de onu yönetme hakkını vermektedir. Fakat bu yetkinin altında kutsal bir boyut olduğunu, bu bakışın doğaya yönelik günümüzdeki seküler bakıştan farklı olduğunu söylemek gerekir. İslam açısından ise çevre, insanların yararlanması için yaratıldığı kadar, koruyup kollaması için de yaratılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de geçen halifelik, mizan, emanet gibi kavramlar etrafında şekillenen İslam çevre ahlakı yaratılmış olan her canlıyı Allah'ın kendisinde tecelli ettiği bir işaret yani ayet olarak görür. Bu sebeple her canlıyı korumanın ve gözetmenin ilahi bir boyutu vardır. İslam'ın çevre anlayışında Hz. Peygamber'in hadis ve uygulamalarının da rolü büyüktür. Çevrenin ve su kaynaklarının temizliğine önem vermesinden tabiatın ve doğal dengenin korunması için israfı, hayvanlara eziyet edilmesini ve ağaçların sebepsiz yere kesilmesini yasaklayan uygulamalarına kadar pek çok örnek İslamî bir çevre ahlakı tesis etmek için kullanılmıştır. İslam'ın çevre anlayışı bilimsel bir merakla akademik araştırmalara konu olsa da onu harekete dönüştüren esas muharrik insanların İslam'ın çevre anlayışını salt okuyarak öğrenilen bir bilgi olarak değil öğrendiklerini icraata dökerek bir şeyleri değiştirmeye çalışma eylemlerini inşa ederken kullandıkları ana malzeme olarak görmeleridir. İslamî çevrecilik, temel ilham ve motivasyon kaynağı olan İslam dinine dayalı bir çevre anlayışı tesis etmeye çalışan, bu amaçla yapılan her türlü faaliyeti kapsayan bir hareket olarak bugün dünyanın farklı yerlerinde faaliyettedir. Bir hareketi İslamî yapan şey Müslümanlar tarafından icra ediliyor olması değildir. İslam'ı çevreciliğin temeline oturtması, kavramlarını ve ilkelerini İslam'dan esinlenerek tesis etmesi ve katılımcılarının her türlü çevreci faaliyeti tıpkı bir dini vazifeyi yerine

getiriyormuşçasına adanmışlıkla ifa etmesi, Müslüman ve çevreci olmanın birbirini besleyen simbiyotik bir ilişkiye dönüşmesi İslamî çevreciliğin mümeyyiz vasıflarıdır.

İslamî çevrecilik temel olarak halife, mizan, ahiret, emanet gibi kavramlar etrafında şekillenmiştir. İnsanların Allah tarafından yeryüzüne halife olarak gönderilmiş olduğu ayeti hareketin temel çıkış noktası olmuştur. Buna göre kendi türleri de dahil bütün canlıların koruyuculuğu vazifesi kendisine tevdi edilmiş olan insanoğlu ekolojik dengeyi gözetmeli, her türlü bitkinin ve hayvan soyunun devamlılığını sağlamalıdır. Allah'ın dünyada yaratmış olduğu her şey kendi içinde bir dengeye sahiptir. Ekoloji bilimi bu dengeyi *ekosistem* olarak isimlendirirken İslamî çevrecilik Kur'an-ı Kerim'den mülhem *mizan* ismini vermiştir. Bu dünyada yaptığı her türlü iyilik ve kötülüğün hesabını vereceğine inanan insan bütün davranışlarını kontrol etmeli, kendisine emanet edilen doğayı dikkatlice korumaya ve kendisinden sonra gelecek olan nesillere tıpkı kendisinin de başkalarından emanet aldığı gibi emanet olarak bırakacağı hassasiyetine sahip olmalıdır. Bugünkü çevre sorunlarının çözülebilmesi için İslamî çevreciliğin temel önerileri insanın kainattaki yerini ve rolünü doğru anlamaya çalışması, doğayı sınırsızca sömürebileceği bir kaynak değil dengesini bozmadan ihtiyacı olan kadarını kullanacağı kısıtlı bir alan olarak görmesi, bireysel olarak aşırı tüketimden uzak durması, faize dayalı ekonomik sistemin terk edilmesi, insanların çevre bilincinin eğitim yoluyla artırılması olarak sıralanabilir. Seyyid Hüseyin Nasr, Fazlun Khalid, İbrahim Özdemir, Mawil Izzi Dien ve Fachruddin Mangunjaya İslamî çevreciliğin şekillenmesinde ve dünyada geniş kitlelere yayılmasında öncülük etmiş isimler arasında sayılmaktadır.

İslamî çevrecilik 1980'lerin ortalarından itibaren Türkiye'de de tartışılmaya başlanmıştır. Bu dönemde görülen liberal ortam, postmodernizm ve küreselleşmenin hızının artmasıyla birlikte dünyada gündem olan tartışmaların ülkemizde de yankı bulması gibi etkenler neticesinde hem Seyyid Hüseyin Nasr, Ziyauddin Serdar, E. F. Schumacher gibi isimlerin kitaplarının tercüme edilmesi hem de telif makale ve kitapların üretilmeye başlanması ile İslamî çevrecilik Müslüman entelektüeller arasında tartışılmaya başlanmıştır. Erken dönemde yayıncılık üzerinden teorik bir çerçevede gidilmiş, çevre sorunlarının temel sebepleri modernizm ve onun ürettiği insan ve doğa algısı, israf, bencillik gibi bireysel davranışlar olarak tespit edilmiş, çözüm de yine

modernitenin yarattığı seküler dünya algısından vazgeçilerek tekrar dünyayı dini bir bakışla anlamlandırmaya doğru geçiş, israftan ve aşırı tüketimden uzak sade bir yaşayış olarak sunulmuştur. 90'ların sonlarıyla birlikte İslamî çevreciliğin yayın faaliyetleri azalmış ve kurulan STK'ların ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın geliştirdiği eğitimler ve projeler üzerinden devam eden bir yola girilmiştir. Çevreciliklerinin temellerini İslam'dan çıkarsayarak tesis etmiş STK'lar olan ÇEKÜD ve onunla yakın ilişki içinde bulunan Çevre Vakfı bugün ağaçlandırma çalışmaları yapılması, toplumun farklı kesimlerinden insanlara çevre eğitimleri verilmesi, İslam ve çevre ilişkisini araştıran panel ve sempozyumlar düzenlenmesi, israf ve geri dönüşüm hakkında farkındalık yaratmayı amaçlayan projeler geliştirilmesi gibi çalışmalarıyla kamu yararına lobi faaliyeti gösteren çevre korumacı örgütler arasında yerini almıştır.

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Bu çalışmanın ana konusu bir toplumsal hareket olarak 'İslamî çevrecilik'tir. Yeni toplumsal hareketler bağlamında din ve çevrecilik ilişkisi İslamî çevre hareketleri düzleminde ele alınmıştır. Öncelikle toplumsal ve yeni toplumsal hareket kavramları, çevre hareketleri ve dinlerin çevreye bakışları tartışılmış, ardından İslamî çevre hareketleri dünyadan ve Türkiye'den çeşitli örnekler ışığında *çerçeveleme kuramı*na göre yorumlanmıştır.

Bu maksatla çalışmamız üç bölüm şeklinde tasarlanmıştır. İslamî çevre hareketlerini bir toplumsal hareket olarak değerlendirilebilmeye yönelik bir altyapı sağlanması için ilk bölümde toplumsal ve yeni toplumsal hareketler bu alanda yapılan temel bilgiler ışığında değerlendirilmiştir. Önce toplumsal hareketlerin tarihi gelişimleri hakkında genel bir bilgi verilmiştir. Ardından yeni toplumsal hareketler kavramına geçilerek alanda çalışan önemli teorisyenler aracılığıyla kavram hakkında bir çerçeve çizilmeye çalışılmış ve yeni toplumsal hareket kavramına getirilen eleştiriler değerlendirilmiştir. Bunları takiben Türkiye'deki toplumsal ve yeni toplumsal hareketlerin tarihçesi, bu alanda yapılmış olan tartışmalar ışığında ortaya konulmuştur.

İkinci bölümde, önce bir toplumsal hareket olarak çevre hareketlerinin gelişimi ele alınmıştır. Bunun için ilk olarak çevreyle ilgili yaygın şekilde kullanılan temel

kavramlar açıklanmış, ardından dünyada ve Türkiye'de çevre hareketleri geçirdikleri temel aşamalar baz alınarak dönemlere ayrılmış ve buna göre açıklanmıştır. Dünyada ve Türkiye'de faaliyet gösteren çevreci örgüt ve dernekler de ayrıca tanıtılmıştır. Sonrasında İslamî çevreciliği tartışabilmek için gerekli olduğunu düşündüğümüz dinlerin çevreye bakışı kısmına geçilmiştir. Sırasıyla Budizm, Hinduizm, Yahudilik ve Hıristiyanlıkta çevre anlayışları en temel özellikleriyle tanıtıldıktan sonra İslam'ın çevreye bakışı Kur'an-ı Kerim'den ve Hz. Peygamber'in sünnetinden referanslarla ortaya konulmuştur.

Üçüncü bölümde çevreciliği ve İslam'ı bünyesinde toplayan İslamî çevre hareketleri, dünyadan ve Türkiye'den çeşitli örnekler ışığında çerçeveleme kuramına göre yorumlanmıştır. Bunun için önce çerçeveleme kuramının ortaya çıkışı ve gelişimi, toplumsal hareket çalışmalarında kullanılmaya başlanması gibi temel açıklamalara yer verilmiştir. Kuramın sadece araştırma deseninde belirtilmesiyle kalınmayıp geniş bir açıklamasını yapmış olmamızın sebebi, çerçeveleme hakkında yapılmış Türkçe çalışmaların azlığından yola çıkarak çalışmamızın gelecekteki araştırmalar için bir başvuru kaynağı olmasını sağlamaktır. Kuram açıklamasının ardından İslamî çevre hareketleri temel kavramları ve bu alanda önderlik eden isimler ile onların görüşleri etrafında değerlendirilmiştir. Bu alanın da yine Türkçe kaynaklarda daha önce yer almamış olmasından hareketle, İslamî çevrecilerin kavramları ve görüşlerinin yanında kamuoyunun dikkatini çevre sorunlarına çekebilmek için düzenledikleri kampanyalar, kurdukları örgütler, yaptıkları faaliyetler de örneklendirilmiştir. Ardından bölümün ikinci ve üçüncü kısmında dünyada ve Türkiye'de İslamî çevre hareketleri çerçeveleme kuramı ışığında yorumlanmıştır. Çevre sorunlarının sebepleri hakkında neler düşündükleri, hangi çözüm önerilerini sundukları ve onları çevreci olmaya iten faktörler ortaya konulduktan sonra bölümün sonunda dünyada ve Türkiye'de İslamî çevre hareketlerinin benzerlikleri ve farklılıkları kıyaslanmıştır.

LİTERATÜR ÇALIŞMASI

Bir literatür çalışması bağlam değerlendirmesi, tarihsel değerlendirme, bütünleştirici değerlendirme, metodolojik değerlendirme, kendi çalışmalarını

değerlendirme ve kuramsal değerlendirme olmak üzere altı şekilde yapılabilir.[1] Bunların arasından çalışmamız için kuramsal değerlendirme tercih edilmiştir. Çünkü bu tip değerlendirme aynı konuya odaklanan birçok kuramı ya da kavramı sunma ve onları varsayımlar, mantıksal tutarlılık ve açıklama kapsamı temelinde değerlendirme imkânı vermektedir.[2] Çevre, din ve toplumsal hareketler ilişkisine farklı kuramlardan yaklaşan pek çok çalışma olduğu dikkate alınarak yeni toplumsal hareketler bağlamında din ve çevrecilik ilişkisini İslamî çevre hareketleri düzleminde incelemeyi hedefleyen çalışmamız için kuramsal değerlendirme daha uygun bulunmuştur. Literatür çalışmamızda önce yurt dışındaki İslamî çevrecilik hakkında hazırlanmış kitaplar, akademik çalışmalar ve makalelerin ardından Türkiye hakkındaki çalışmaların değerlendirilmesi planlanmıştır. İslam ve çevre hakkında hazırlanmış pek çok çalışma mevcuttur.[3] Bu araştırmaların hepsinin literatür çalışmasını yapmak imkansızdır. Dolayısıyla, literatür çalışması için örnekler genel olarak konumuzla yakından bağlantılı olan İslamî çevreciliği sürdürülebilir tarım ve permakültür[4] gibi ekolojik kavramlar, toplumsal hareketler, aktivizm, duygular bağlamlarında araştıran çalışmalar arasından seçilmiştir.

Jumana Z. Vasi *Environmentalism and Islam: a Study of Muslim Women in the U.S.*[5] (2008) isimli yüksek lisans çalışmasında önce Müslümanların Amerika'daki tarihi,

---

[1] W. Lawrence Neuman, **Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar**, Sedef Özge (çev.), 1. Cilt, 6. Basım, Ankara: Yayın Odası, 2006, s. 166.

[2] Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar,* s. 166.

[3] İslam ve çevre ilişkisini farklı perspektiflerden ele alan başlıca kitaplar için bkz. **İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet,** Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin (hzl.), Nurettin Elhüseyni (çev.), İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar, 2007; Nawal Ammar, "Islam and Deep Ecology", David Landis Barnhill ve Roger S. Gottlieb (ed.), **Deep Ecology and World Religions: New Essays on Sacred Ground** içinde, Albany: State University of New York Press, 2001, ss. 193-211; Mehmet Bayrakdar, **İslam ve Ekoloji,** Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992; Seyyid Hüseyin Nasr, **İnsan ve Tabiat,** Nabi Avcı (çev.), İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1991; Seyyid Hüseyin Nasr, **Tabiat Düzeni ve Din,** Sara Büyükduru (çev.), İstanbul: İnsan Yayınları, 2002; Fazlun Khalid, **Signs on the Earth: Islam, Modernity and Climate Crisis,** Leicestershire: Kube Publishing, 2019; İbrahim Özdemir, **Yalnız Gezegen (Makaleler-1),** İstanbul: Kaynak Yayınları, 2001; Richard C. Foltz, **Environmentalism in the Muslim World,** Richard C. Foltz (ed.), New York: Nova Science Publishers, 2005, ss. 17-33; İbrahim Abdul Matin, **Çevreci ve Dindar,** İstanbul: Ufuk Kitapları, 2011; Yunus Kutval ve Özgür Kanvir, **Çevre ve Ekoloji: İslam İktisadı Yaklaşımı,** İstanbul: İktisat Yayınları, 2021.

[4] Permakültür, doğal ekosistemlerin çeşitliliğine, istikrarına ve esnekliğine sahip olan tarımsal olarak üretken ekosistemlerin bilinçli tasarımı ve bakımlarının sağlanması akımıdır. Akım, üzerinde yaşayan insanlar ile arazinin, gıda, enerji, barınak ve diğer maddi ve manevi ihtiyaçları sürdürülebilir bir şekilde karşılayan ahenkli bütünleşmelerini hedefler.

[5] Jumana Z. Vasi, **Environmentalism and Islam: a Study of Muslim Women in the U.S.,** Yüksek Lisans Tezi, The University of Michigan, Master of Science Resource Policy and Behavior, 2008,

var olan grupların özellikleri, İslam'ın çevre etiği gibi genel bilgiler verdikten sonra nicel bir yaklaşımla 330 kadına uyguladığı anket çalışmasının sonuçlarını paylaşmış ve yorumlamıştır. Çalışma, genç ve iyi bir eğitim sahibi olan Müslüman kadınların çevre etkinliklerine katılmaya daha istekli olduklarını, çevrelerindeki Müslümanların ekolojik meselelerle yeterince ilgilenmediğini düşündüklerini ortaya koymuştur. Ayrıca anketin uygulandığı Müslüman kadınların camilerin çevreci amaçları yaymada önemli bir rol üstlenebileceğine inandıklarını da ortaya koymuştur. Vasi'nin çalışması Amerikalı Müslüman kadınların İslamî çevre değerlerini nasıl kavramsallaştırdıklarını ve bunları günlük yaşamlarında nasıl uyguladıklarını ortaya koyan bir çalışma olmuştur.

Benjamin Michael McIntosh *A Future of Green Ramadan: Representing Islamic Environmental Organizations in Contemporary Academic Literature*[6] (2018) isimli yüksek lisans çalışmasında Müslümanları ve İslamî çevre örgütlerini akademik olarak araştıran çalışmaları özetlemiş, ardından bu çalışmaları diğer dini gelenekler hakkında hazırlanan muadilleri ile karşılaştırarak birtakım benzerlikler ve farklılıklar tespit etmiştir. McIntosh'un ulaştığı sonuçlara göre Amerika'daki dini çevre örgütlerini araştıran çalışmalarda İslamî örgütler ve dolayısıyla Müslümanlar denklemin dışında tutulmuştur. Bu durum nüfus istatistiklerine bakılarak gerekçelendirilmeye çalışılmış olsa da McIntosh, demografinin yıldan yıla değiştiğini ifade etmiş ve göçmen ya da mühtedi fark etmeksizin Müslümanların sayısının hızla arttığı dikkate alındığında gelecek çevre çalışmalarında onlara daha fazla yer verilmesi gerektiğine olan vurgusuyla çalışmasını tamamlamıştır. McIntosh'un çalışması İslamî çevreciliğin temel kavramlarını tartışmaktan ziyade dinler ve çevre örgütleri arasındaki ilişkiler üzerine yapılan çalışmalarda İslam'a ayrılan yeri tespit etmek şeklinde ilerlemiştir.

https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/61386/Environmentalism+and+Islam_Vasi.pdf?sequence=1 (21.03.2022).

[6] Benjamin Michael McIntosh, **A Future of Green Ramadan: Representing Islamic Environmental Organizations in Contemporary Academic Literature,** Yüksek Lisans Tezi, Ball State University, Philosophy and Religious Studies, 2018, https://cardinalscholar.bsu.edu/bitstream/handle/123456789/201596/McIntoshBenjaminMichael-combined.pdf?sequence=1 (21.03.2022).

Inga Härmälä, Lund Üniversitesi'nde hazırladığı *Transforming Islamic Ecology: Beliefs and Practices of Muslims for Sustainable Agriculture and Permaculture*[7] (2014) isimli yüksek lisans çalışması kapsamında hem İslamî eko-teolojiyi hem de güncel ekolojik bilgilerini kullanarak eyleme geçen dünyanın farklı coğrafyalarından insanlarla görüşmüş, aktivizmlerini dini bir perspektiften nasıl yorumladıklarını ortaya koyabilmeyi amaçlamıştır. Ayrıca katılımcıların sürdürülebilir tarım ve permakültür faaliyetlerini desteklemek için kullandıkları dini referansları ortaya koyarak farklı ekolojik görüşlere katkı sağlamayı da amaçlamıştır. Härmälä, araştırmasının sonucunda İslamî çevrecilerin halifelik kavramına çok önem verdikleri, eko-teolojilerinin[8] merkezine bu kavramı yerleştirdikleri, Kur'an-ı Kerim'de kullanılan kavramlardan yola çıkılarak tesis edilecek bir çevre anlayışı geliştirildiğinde doğal dengenin ve bereketin sağlanacağına inandıkları sonuçlarına ulaşmıştır. Ayrıca sürdürülebilir tarım ve permakültürün, yozlaşmış ekonomik sistemlerden ve aşırı tüketimden uzaklaşıp İslamî ilkelere göre kurulacak olan ekolojik köylerde icra edilmesiyle hem dini olarak Allah'a daha çok yaklaşılacağına hem de helal, temiz ve sağlıklı gıdaları tüketmenin mümkün olabileceğine inandıkları ortaya çıkmıştır. Härmälä'nın sürdürülebilir tarım ve permakültürün İslamî açıdan nasıl temellendirildiğini tespit etmeyi amaçlayan çalışması dünyanın farklı bölgelerinden veri toplamış olması bakımından önemlidir. İslam'dan yola çıkılarak tesis edilmiş bir çevreciliğin farklı coğrafyalarda bile aynı temeller üzerine inşa edilebilmiş olması bize pek çok kültürel farklılığa rağmen İslamî çevrecilikteki bazı kavramlar ve süreçler hakkında genelleme yapabilme imkânı sağlaması bakımından önemlidir.

Donatella Vincenti '*Green' Islam and Social Movements for Sustainability: Socio-Ecological Transitions in the Muslim World*[9] (2016) isimli doktora çalışması kapsamında Fas ve Tunus'ta yaşayan aktivistlerle yarı yapılandırılmış görüşmeler

[7] Inga Härmälä, **Transformative Islamic Theology: Beliefs and Practices of Muslims for Sustainable Agriculture and Permaculture,** Yüksek Lisans Tezi, Lund University, Faculty of Social Science, 2014, http://lup.lub.lu.se/student-papers/record/4587278 (22.03.2022).

[8] Eko-teoloji, dünyada artan çevre sorunlarından hareketle dinleri ekolojik bir perspektiften okuma ve yorumlama çabasının genel adıdır.

[9] Donatella Vincenti, **'Green' Islam and Social Movements for Sustainability: Socio-Ecological Transitions in the Muslim World,** Doktora Tezi, Libera Università Internazionale Degli Studi Sociali, Political Theory and Political Science, 2016, https://iris.luiss.it/retrieve/handle/11385/201123/110052/20170712-vincenti.pdf (25.03.2022).

gerçekleştirmiş, yeni toplumsal hareketlerden birisi olarak tanımladığı Eko-İslam'ın[10] gelişimini tetiklemiş olabilecek olan ahlakî güdüleri ve ilgili hareketlerin üyelerini harekete geçmeye sevk eden faktörleri tespit edebilmeyi hedeflemiştir. Müslümanların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde çevre sorunlarına dikkat çeken aktivistlerin Eko-İslam'a, sürdürülebilirliğe ve permakültüre olan bakışları da araştırılmıştır. Dünyanın pek çok coğrafyasında ortaya çıkan İslam'ın yeşil bir dille yeniden yorumlanması çabasının yerel aktivizm ve yerel demokratik katılım üzerinde bir etkisi olup olmadığını bulabilmek ise bir diğer amacı olmuştur. Ulaşmış olduğu ilk sonuç insanların ekolojiyi ve doğayı görme ve tasavvur etme biçimlerinin içinde yaşadıkları sosyo-kültürel çevreye ve bu çevreyi algılama ve yorumlama biçimlerine göre farklılık gösterdiğidir. Vincenti, Müslüman çevrecilerin kendi ekolojik düşüncelerini sadece Müslüman coğrafyada değil dünyanın her yerinde farklı şekillerde uygulanabilecek şekilde kurgulamaya çalıştıklarını tespit etmiştir. Aynı zamanda dünyada batı ülkelerinde yapılan İslamî çevrecilikte İslamî vurguların daha fazla olduğunu ifade eden Vincenti, kendisinin çalışma yaptığı ülkelerde ise ülkenin çoğunun Müslüman olmasına rağmen hâkim çevreciliğin seküler bir dile sahip olduğunu ve İslam'ı çevreci bir gözle değerlendirmek gibi bir çabalarının olmadığını, çevreciliklerini temellendirirken bazı dini kavramları bir çeşit kültürel miras olarak kullandıklarını tespit etmiştir. Çevreciliklerini İslam'dan ilham alarak temellendiren bir İslamî çevrecilik analizi çalışması bizi Rosemary Hancock'a götürür.

Rosemary Hancock'un doktora çalışmasının kitaplaştırılmış hali olan *Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain*[11](2018) isimli eserde ülkedeki İslamî çevre hareketlerinde aktif faaliyet gösteren kişilerle görüşmeler yapılmış ve bizim çalışmamızdaki gibi Benford ve Snow'un temel çerçeveleme görevleri kullanılarak İslamî çevreciliği nasıl çerçeveleddiklerini ortaya koymaya çalışmıştır. Ayrıca kolektif hareket, toplumsal hareketlerde duyguların yeri, İslamî inançlar ve aktivizm arasındaki ilişki Hancock'un araştırma konuları arasında yer almıştır. Hancock İslamî çevrecilerin tıpkı Benedict Anderson'un *Hayali Cemaatler (Imagined Community)* kavramsallaştırmasında olduğu gibi birbirinden uzak mesafelerde yaşıyor olsalar da aynı

[10] Eko-İslam da yine eko-teoloji çabalarının İslam'la ilgilenen dalı için kullanılan kavramdır. Diğer semavi dinler için de Eko-Yahudilik, Hıristiyan eko-teolojisi şeklinde kavramlar kullanılmaktadır.
[11] Rosemary Hancock, **Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain,** New York: Routledge, 2018.

kavramlarla düşündükleri için bir topluluk oluşturduklarını, inanç ve siyasi tercihlerinde farklılaşmalarına rağmen ortak bir dil etrafında buluşabildiklerini tespit etmiştir. Örneklemde yer alan çevreci grupların yeşil ramazan, yeşil hutbe, sıfır atık iftarlar, kendi kendisine yeten camiler gibi proje ve uygulamalarında din ve çevre birbiriyle öyle iç içe geçmiştir ki Hancock bu ilişkiyi 'simbiyotik' olarak tanımlar. Çeşitli örnekler vererek, İslamî çevreciliği bir 'yaşam tarzı' çevreciliğine dönüştürdüklerini ortaya koyar. Hancock'un, çevreciliklerini dinlerinden ilham alarak temellendiren Müslümanların Büyük Britanya ve Birleşik Devletler bağlamında çevreciliklerini nasıl çerçeveledikleri ortaya koyduğu bu çalışmasının bulgularını, Müslümanların çoğunluk olarak yaşadığı bölgelerle kıyaslamak ilginç sonuçlara ulaşılmasını sağlar. Bizim Türkiye özelinde yaptığımız çalışmanın farklı Müslüman ülkeler için de uygulanması literatüre önemli bir katkı sağlayacak ve aynı zamanda Hancock'un bulgularını farklı bir gözle yorumlama şansını da beraberinde getirecektir.

Anna M. Gade doktora çalışmasının kitaplaştırılmış hali olan *Muslim Environmentalisms: Religious and Social Foundations*[12] (2019) isimli eserin ilk bölümünde İslamî çevrecilik kavramını çevresel beşerî bilimler (environmental humanities) açısından tartışır ve seküler bir dile sahip olduğunu savunduğu çevresel beşerî bilimlerin İslamî çevrecilik tarafından üretilen kavramları literatüre ekleyerek çağdaş çevre araştırmalarına genişlik kazandırmasının öneminin altını çizer. Çalışmanın kalan bölümlerinde ise etnografik bir araştırma deseniyle sahaya iner ve Güneydoğu Asya'daki ülkelerde, özellikle Endonezya'da İslamî çevreciliğin izlerini sürer. Kur'an ve Sünnete dayalı bir çevreciliğin seküler çevrecilikten ayrılan yanlarını Güneydoğu Asya bağlamında yorumlar. Gade'in çalışması hem etnografik bir desen taşıması ve uzun bir gözleme dayanması, hem de teorik kısımda çevreciliği çevresel sosyal bilimler, oryantalizm bağlamında tartışması bakımından literatüre önemli bir katkı sağlamıştır.

Bu çalışmaların yanında İslamî çevreciliği ele alan makaleler de vardır. Bunlardan birisi Jens Koehrsen'in *Muslims and Climate Change: How Islam, Muslim Organizations, and Religious Leaders Influence Climate Change Perceptions and*

[12] Anna M. Gade, **Muslim Environmentalisms: Religious and Social Foundations,** New York: Columbia University Press, 2019.

Mitigation Activities[13] (2021) isimli makalesidir. Koehrsen makalesinde Müslüman toplulukların iklim değişikliğine nasıl tepki verdikleri hakkında çok az çalışma olduğundan hareketle İslamî çevreciliği ve Müslümanların iklim değişikliğine dair algılarını ele almıştır. Bu çalışma, iklim değişikliğine İslamî çevrecilerin verdikleri tepkileri araştıran ilk geniş çalışma olarak zikredilebilir. Bir diğer çalışma Mohammed Ghayas Chowdhury'e ait *Understanding British Muslim Environmentalism Using Qualitative Research Techniques and Issue Crawler Mapping Software*[14] (2013) isimli makaledir. Chowdhury, makalesinde İngiltere'de faaliyet gösteren İslamî çevre hareketlerinin dokümanlarını inceleyerek bu grupların söylemlerinde İslam hukuku kaynaklarından gelen kavramları ve modern çevre kavramlarını hangi oranlarda kullandıklarını araştırmış ve buna göre bir tasnife ulaşmıştır. Pam Nilan, *Muslim Youth Environmentalists in Indonesia*[15] (2020) isimli makalesinde 20 genç Müslüman çevreciyle yaptığı mülakatlar neticesinde genç aktivistlerin çevreciliklerini İslam'a dayandırdıklarını, inançlarını Bourdieu'nun kavramsallaştırmasında olduğu gibi bir 'sermaye' olarak kullanarak kendilerine ekolojik bir 'habitus' inşa ettiklerini, Allah tarafından insanlara halifelik vazifesi verilmiş olmasının onları çevreci olmaya motive ettiğini tespit etmiştir. Arthur Saniotis *Muslims and Ecology: Fostering Islamic Environmental Ethics*[16] (2012) isimli makalesinde Saniotis son yıllarda artan dinler ve ekoloji çalışmalarına İslam perspektifinden bir katkı sağlamak için Müslümanların çoğunluk ve azınlık olduğu ülkelerdeki İslamî çevre hareketlerinin İslam çevre etiğinden ne ölçüde etkilendiğini ortaya koymayı amaçlamıştır. Saniotis ulaştığı sonuçlarda İslam hukuku tarafından düzenlenen ve kontrol edilen hima, harim, muhtesiplik, su kaynaklarının korunması gibi geleneksel uygulamaların şeriatın yaptırım gücünün zayıflamasıyla birlikte artık uygulanmaması, sömürgecilik ve onunla birlikte gelen

[13] Jens Koehrsen, "Muslims and Climate Change: How Islam, Muslim Organizations, and Religious Leaders Influence Climate Change Perceptions and Mitigation Activities", *Wiley Interdisciplinary Reviews,* 2021, Volume: 12, Issue: 3, https://doi.org/10.1002/wcc.702 (25.03.2022), ss. 1-19.
[14] Mohammed Ghayas Chowdhury, "Understanding British Muslim Environmentalism Using Qualitative Research Techniques and Issue Crawler Mapping Software", *Interdisciplinary Journal of Research on Religion,* 2013, Volume: 9, Article: 6, http://www.religjournal.com/pdf/ijrr09006.pdf (25.03.2022), ss. 1-21.
[15] Pam Nilan, "Muslim Youth Environmentalists in Indonesia", *Journal of Youth Studies,* 2021, Volume: 24, Issue: 7, https://doi.org/10.1080/13676261.2020.1782864 (02.03.2022), ss. 925-940.
[16] Arthur Saniotis, "Muslims and Ecology: Fostering Islamic Environmental Ethics", *Contemporary Islam,* 2012, Volume: 6, http://dx.doi.org/10.1007/s11562-011-0173-8 (11.01.2022), ss. 155-171.

materyalist yönelimli ideolojilerin çevre etiğine olumsuz etkileri, ekonomik kalkınmayı sağlamak isteyen Müslüman devletlerin çevreyi arka plana atması, yine ekonomik olarak dışa bağımlılık yüzünden kendi kaynakları üzerinde söz sahibi olamamaları gibi gerekçelerin çevresel bozulmaya sebep olduğunu tespit etmiştir. Saniotis'in çalışması, çevre sorunlarını ve çözümleri mutlaka küresel bir bakışla yorumlamak gerektiğinin altını çizen önemli bir çalışma olarak değerlendirilmiştir.

Türkiye'de İslamî çevrecilik ve bir toplumsal hareket olarak İslamî çevrecilik konularında yapılmış bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bununla birlikte, İslam ve çevre ilişkisi hakkında, dini inanç sahibi olmakla çevreci davranışlarda bulunmak arasındaki ilişki hakkında yapılmış pek çok çalışma mevcuttur.[17] Yine de konumuza yakın bir araştırma çerçevesine sahip olduğunu düşündüğümüz birkaç çalışmayı seçerek incelememize eklemeyi uygun bulduk. Bunlardan ilki tespit edebildiğimiz kadarıyla bu alanda yapılmış ilk çalışma olan Oğuz Erdur'un *Reappropriating The 'Green': Islamist Environmentalism*[18] (1997) isimli makalesidir. Erdur, 1990'lı yılların siyasal çekişmelerinden izler taşıdığı izlenimini edindiğimiz bu makalesinde 1994 yılında yapılan yerel seçimlerde İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ni kazanan Refah Partisi'nin belediyecilik alanındaki çevreci faaliyetlerini merkeze alarak Türkiye'deki İslamî çevre hareketini değerlendirir. Erdur, Türkiye'de İslamî çevreciliğin modernizm kavgasında bir enstrüman olarak kullanıldığını savunur ve İslam'ın insan merkezli (antroposentrik) bir din olduğunu; bu yüzden ekolojik bir perspektife sahip olamayacağını iddia eder. Ayrıca nüfus artışını desteklemelerinin ve İslamcı bir karşı-ekonomi düzeni kurmaya çalışmalarının çevreci söylemi araçsal olarak kullandıklarına bir delil olduğunu ifade eder. Erdur'un bu makalesini yazıldığı dönemin şartlarında değerlendirmek gerekir. 28

[17] Dindarlık ve çevreci davranışlarda bulunma arasındaki ilişkiyi ortaya koyan bazı çalışmalar için bkz: Vehbi Ünal, **Çevre Sorunları ve Dindarlık İlişkisi: Kayseri Örneği,** Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2012; Hilal Nur Kavalcı, **Çevreci Davranışlarda Bulunma ve Dindarlık İlişkisi,** Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019; Ali Ayten, "Sahip Olma mı Emanet Görme mi? –Çevre bilinci ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma-", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi,** Cilt: 10, Sayı: 2, (2010), ss. 203-233; Ali Ayten ve Amjad Hussain, "Dindarlık, Çevreci Yönelim ve Çevreci Davranışlar arasındaki İlişki: Türk ve İngiliz Örneklemler Üzerine Bir Araştırma", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** Cilt: 53, Sayı: 53, (2017), ss. 27-44; Fatih Kandemir, "İçsel Motivason Bağlamında Dindarlık ve Çevre İlişkisi Üzerine İlişkisel Bir Araştırma", **Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi,** Cilt: 1, Sayı: 1, (Bahar 2020), ss. 287-305.

[18] Oğuz Erdur, "Reappropriating The 'Green': Islamist Environmentalism", **New Perspectives on Turkey,** Fall 1997.

Şubat öncesinin çalkantılı günlerinde şeriat, takiyye, laiklik gibi tartışmaların en yoğun yapıldığı dönemde yapılmış olan bu çalışmada içinden geçilen dönemin bir hayli etkisi olduğu açıktır. İslam'ın ekolojik bir perspektife sahip olamayacağı, belediye çalışmalarında yeşil uygulamaların yer almasının takiyye olarak yargılanması gibi değerlendirmeler makalenin ideolojik bir bakışla kaleme alındığı hakkında ipuçları taşımaktadır. Yine de İslamî çevreciliğin modernizm eleştirilerini dikkate alması, kendisi antroposentrik olsa da çevre korumaya uyarlanabilir bazı ilkeleri olması bakımından İslam'a çevre hareketinde bir paye vermesi Erdur'un makalesinden çıkarsanabilecek nadir pozitif yaklaşımlar olarak kayda geçebilir. Barbara Pusch, *The Greening of Islamic Politics: A Godsend for the Environment*[19] (2005) isimli makalesinde tıpkı Erdur gibi Refah Partisi dönemindeki İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin projelerinden hareketle İslamî ekolojik siyaseti diğer ekolojik ideolojilerle karşılaştırmıştır. Fakat Erdur'dan farklı olarak İslamcı siyaset dediği belediyecilik uygulamaları ile İslamî kesimdeki entelektüellerin çevreci yaklaşımlarını birbirinden ayrı değerlendirmiştir. İslamcı partilerin çevre politikalarının laiklik vurgusu yapan partilerden farklı olmadığını, İslamî entelektüellerin ise radikal ve ütopik çevreciler olarak vasıflandırılabileceğini ifade etmiştir. Pusch'un çalışması İslamî çevrecilik alanında yazılan eserleri inceleyen ilk çalışma olması bakımından önem taşımaktadır. İbrahim Özdemir, Richard C. Foltz editörlüğünde hazırlanan *Environmentalism in the Muslim World* isimli kitabın Türkiye kısmını kaleme aldığı *Turkey*[20] başlıklı makalesinin bir kısmında İslamî çevrecilikten de bahsetmektedir. Özdemir, İslamî çevreciliğin bir hareket üretemeyip entelektüel bir faaliyet düzeyinde kaldığını ifade etmiş ve bu durumun Türkiye'de henüz müesses bir İslamî çevre kuruluşu bulunmaması, genel olarak Türkiye'de sivil toplumun yeterince gelişmemiş olması, devlet yapısının vatandaşların oy vermek dışında devletin işlerine hiçbir şekilde müdahil olmasını istemeyen bakış açısı, Türkiye Cumhuriyeti'nin laik yapısı yüzünden her türlü dinsellik ve dini temelli aktivitelerin şüpheyle karşılanması ve engellenmeye çalışılması gibi sebepleri olduğunu saymıştır. Gabriel Ignatow *Globalizations and the Transformation of Environmental Activism: Turkey since the*

[19] Barbara Pusch, "The Greening of Islamic Politics: A Godsend for the Environment", Fikret Adaman ve Murat Arsel (ed.), **Environmentalism in Turkey: Between Democracy and Development** içinde, London: Routledge, 2005, ss. 131-145.
[20] İbrahim Özdemir, "Turkey", Richard C. Foltz (ed.), **Environmentalism in the Muslim World** içinde, New York: Nova Science Publishers, 2005, ss. 17-33.

1980s[21] (2008) isimli makalesinde İslamî çevreciliği İslamcı hareketin bir alt kolu olarak değerlendirir ve İslamcı iktidarların yükselişe geçtiği yıllarda dahi İslamî çevreciliğin siyasete büyük bir etkisi olmadığını savunur. Bunu da ülkedeki bütün iktidarların ortak amaçları arasında yer aldığını ifade ettiği kalkınma, ekonomik refahı yükseltme gibi amaçlarla ilişkilendirir. Ş. İlgü Özler ve Brian Obach *Polarization and the Environmental Movement in Turkey*[22] (2018) isimli makalelerinde çevreci derneklerde çalışanlarla ve bu alandaki devlet görevlileriyle yaptıkları mülakatlarda toplumsal kutuplaşmanın çevre alanındaki izdüşümlerini ortaya koymayı amaçlamışlardır. İlgü ve Özler, ana akım çevre örgütlerinin Ak Parti hükümetleri tarafından hükümete muhalefet eden bir rakip gibi algılandıklarını ve bu yüzden İslamî çevre hareketlerini kurdurarak diğer grupları saf dışı bıraktıklarını belirtir ve sonra elde ettikleri verileri analiz ederler. İslamî çevreciler hükümetlerle yakın ilişkiler kurarken kendilerinin projeleri için fon bulmakta zorlandığını ifade eden bazı seküler çevre örgütü görevlileri sorunun kaynağının hükümetin kendilerini düşmanlaştırmış olmasında bulurken görüşülen devlet görevlileri ise çevre sorunlarının siyasal muhalefet için paravan olarak kullanıldığına, belirli çevre projelerine muhalefet etmek için kurulan derneklerin yurt dışında aktif olan bazı dernekler tarafından fonlanmasının şüphe uyandırıcı olduğuna vurgu yapmışlardır. Makaleye burada yer vermemizin gerekçesi seküler çevrecilerin İslamî çevre hareketini siyasi bir bakış açısıyla değerlendirdikleri, İslamî çevrecilerin aynı çevresel endişeleri taşımalarına rağmen seküler çevre örgütleriyle birlikte çalışmak yerine kültürel ve dini kimliklerini yansıttıklarına inandıkları yeni örgütler kurarak çevrecilik yapmayı tercih ettikleri şeklindeki tespitleridir.

Merve Cebeci *Stewards of the Earth: Islamic Environmentalism in Classical and Contemporary Islamic Thought*[23] (2020) isimli yüksek lisans çalışmasında İslam-çevre ilişkisini açıklarken çağdaş düşünürler tarafından en çok kullanılan ayetlerden yola

[21] Gabriel Ignatow, "Globalizations and the Transformation of Environmental Activism: Turkey since the 1980s", *Globalizations*, 2008, Volume: 5, No:3, https://doi.org/10.1080/14747730802252602 (11.05.2022), ss. 433-447.
[22] Ş. İlgü Özler ve Brian Obach, "Polarization and the Environmental Movement in Turkey", *Journal of Civil Society*, 2018, Volume: 14, Issue: 4, https://doi.org/10.1080/17448689.2018.1518773 (06.05.2022), ss. 311-327.
[23] Merve Cebeci, **Stewards of the Earth: Islamic Environmentalism in Classical and Contemporary Islamic Thought,** Yüksek Lisans Tezi, İbn Haldun Üniversitesi, Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, 2020, http://openaccess.ihu.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12154/1337 (25.03.2022).

çıkmış ve 10. ve 15. yüzyıllar arasında yaşamış müfessirlerin ilgili ayetleri yorumlayışıyla bugünkü yorumlanışlarını Atlas TI programıyla mukayese etmiştir. Sonuç olarak, İslamî çevreciliğin modern bir konsept olmayıp kökenlerinin klasik İslam düşüncesinde bulunduğunu tespit etmiştir. Sabriye Ak (2013), *Yeşil Tüketim Yaklaşımı Ekseninde İslamî Çevrecilik*[24] isimli yüksek lisans çalışmasında "çevreye ve topluma zarar verdiği kabul edilen ürünlerden kaçınma, etkin bir biçimde sosyal ve/veya çevresel zararı asgariye indirmeyi isteyen ürün ve hizmetleri satın alma" şeklinde tanımlanabilecek olan yeşil tüketimin İslamî çevrecilikteki yerini araştırmıştır. Ak, İslamî çevreciliğin ve yeşil tüketim akımının çevre sorunlarının sebepleri konusunda ortak görüşlere sahip oldukları fakat çözüm yolları ve çözümün hangi temeller üzerine inşa edileceği noktasında ayrıştıklarını ortaya koymuştur.

Literatür çalışması boyunca ele aldığımız araştırmaların İslam, çevre, ekoloji, toplumsal hareketler, siyaset gibi kavramlar etrafında kümelenmiş olduğu ortaya çıkmıştır. Fakat literatürde Türkiye'deki İslamî çevreciliği çerçeveleme kuramına göre araştıran bir çalışma olmadığı gibi dünyadaki İslamî çevre hareketleri hakkında Türkçe yapılmış herhangi bir çalışma da tespit edilememiştir. Çalışmamızın bu boşluğu doldurması hedeflenmiştir. Bu çalışma ayrıca dünyadaki ve Türkiye'deki İslamî çevreciliği aynı metotlarla araştırıp çalışmanın sonunda bulguları birbiriyle mukayese etme imkânı sağlayacak, benzerlik ve farklılıklar üzerine yeni çalışmalara kapı aralayacaktır. İslamî çevrecilik günümüz Müslüman dünyasında gittikçe artan bir ilgiye mazhar olmaktadır. Bu bağlamda çalışmamız konuyu farklı boyutlarıyla ele almak isteyen araştırmacılar için bir basamak teşkil edecektir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu çalışmanın amacı çerçeveleme kuramından faydalanarak İslamî çevre hareketlerinin ve bu hareketlere aktif olarak katılan bireylerin çevre sorunlarının sebeplerini, çözüm önerilerini ve harekete katılmaları için onları güdüleyen etmenleri nasıl çerçeveledikleri anlamak ve yorumlamaktır. Başka bir deyişle İslamî çevre

[24] Sabriye Ak, **Yeşil Tüketim Yaklaşımı Ekseninde İslamî Çevrecilik,** Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

hareketleri ile ilgili olduğu düşünülen her türlü veriyi söylem analizi deseni aracılığıyla içerik analizine tabi tutarak temel çerçeveleme görevlerine göre çevre sorunlarını nasıl teşhis ettiklerini, çözüm için neler önerdiklerini ve onları çevreyle ilgilenmeye motive eden etmenleri nasıl açıkladıklarını ortaya çıkarmak amaçlanmıştır.

Çevre sorunları ortaya çıkmaya başladıktan sonra dinlerin çevreye bakışlarını araştıran pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar ortaya koymuştur ki İslam'da çevrenin yeri ve değeri çok büyüktür. Kur'an-ı Kerim'de çevreyle ilişkilendirilebilecek pek çok anlatım, Hz. Muhammed'in sünnetinde ise yine pek çok uygulama vardır. Kur'an'da Allah'a nispet edilen isimler arasında yer alan el-Muhît "bir şeyin etrafını çeviren, bir şeyi ve bir hususu bütün yönleriyle bilen"[25] anlamına gelir. Bütün bunların yanında İslam tarihinde çevreyle ilgili şeriat temelli uygulamaların sayısı da bir hayli fazladır. Bu çalışmanın önemi öncelikle İslam'da çevreye verilen değerden kaynaklanmaktadır. İslam ve çevre ilişkisini farklı açılardan ele alan çalışmaların ortak önemi İslam'da çevreye verilen değeri gün yüzüne çıkarıyor olmalarıdır. Çalışmamız da bir toplumsal hareket olarak İslamî çevreciliği ele alması, literatüre farklı bir araştırmayı kazandıracak olması hasebiyle önem arz etmektedir.

ARAŞTIRMANIN SORULARI

Creswell'e göre nitel yaklaşımla hazırlanan bir çalışmada amaç merkezi bir sorunu çevreleyen genel ve karmaşık etkenler grubunu araştırmak ve katılımcıların ifadelerinde ya da verilerde yer alan anlamları ortaya koymak olduğu için temel bir soru ve onunla bağlantılı alt sorular belirlemek çok kullanışlıdır.[26] Bu bağlamda çalışmamızın ana sorusu "İslamî çevreciler çevreye bakışlarını nasıl çerçevelemektedirler?" olarak belirlenmiştir. Temel sorumuzla bağlantılı olarak belirlenen alt sorular ise şunlardır:

1. İslamî bir çevre anlayışı, katılımcılarının söylemlerinden hareketle ne anlama gelmektedir?
2. İslamî çevre hareketlerinin temel kavramları ilgili literatürde neler olarak ifade edilmiştir?

[25] Bekir Topaloğlu, "Muhît", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** Cilt: 31, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, s. 40.
[26] John W. Creswell, **Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları,** Mesut Bütün (çev.), Ankara: Eğiten Kitap, 2016, s. 139.

3. Dünyada İslamî çevre hareketleri söylemlerinde çevre sorunlarını, çözüm önerilerini nasıl çerçevelemektedirler?
4. Türkiye'de İslamî çevre hareketleri söylemlerinde çevre sorunlarını, çözüm önerilerini nasıl çerçevelemektedirler?
5. Dünyada ve Türkiye'deki İslamî çevre hareketlerinin benzeştiği ve ayrıştığı noktalar var mıdır? Eğer varsa bunların sebepleri neler olabilir?

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR

Araştırmamız İslamî çevre hareketlerinin çevre sorunlarını nasıl çerçeveleddiklerini anlamayı ve yorumlamayı kapsamaktadır. Dindarlık ve çevrecilik arasındaki ilişkiler, Müslümanlar tarafından icra edilen fakat İslamî olarak tanımlanabilecek bir söyleme sahip olmayan çevre hareketleri, Müslümanların çevre sorunlarına bakışı gibi konular çalışmanın kapsamında yer almamaktadır. Bu yüzden bu konularla ilgili bir veri bulunmamaktadır.

Bu çalışmada tercih edilen yaklaşım olan nitel yaklaşımda temel hedef disiplinler arası bütüncül bir bakışla araştırmanın problemlerini anlamak ve yorumlamaktır. Elde edilen verileri daha geniş bir evrene genellemek mümkün olmamaktadır; esasında nitel bir yaklaşımın böyle bir amacı da yoktur. Bu yüzden araştırma yapmak için elde edilen veriler üzerinden yapılan bir anlama ve yorumlama çabası çalışmada kullanılan verilerle sınırlı olmaktadır. Çalışmamız da İslamî çevre hareketlerinde aktif olarak faaliyet gösteren insanlarla yapılmış röportajlar, hareketlerin sitelerinde yer alan bilgiler, kamuoyunu bilgilendiren broşürler, konuyla ilgili yazılmış kitap ve makaleler, yarı yapılandırılmış gözlemlerden elde edilen ikincil veriler başta olmak üzere anlama ve yorumlama çabamızda kullanılan her türlü veriyle sınırlıdır.

ARAŞTIRMA DESENİ

Araştırma yaklaşımları, kapsamlı varsayımlardan başlayarak detaylı bir veri toplama, analiz ve yorumlama şeklinde süren araştırma sürecindeki plan ve prosedürlerdir. Bir konuyu araştırırken hangi yaklaşımın kullanılması gerektiği,

araştırmacının çalışma öncesindeki felsefi varsayımları, araştırma prosedürleri, veri toplama, analiz ve yorumlamaya yönelik araştırma yöntemleri gibi etkenlerin hepsi dikkate alınarak kararlaştırılır. Yöntem açısından nicel yaklaşımlar, nitel yaklaşımlar ve karma yaklaşımlar olmak üzere üç temel araştırma yaklaşımı bulunmaktadır.[27] Nitel yaklaşım, kuram oluşturmayı temel alan bir anlayışla sosyal olguları bağlı bulundukları çevre içerisinde araştırmayı ve anlamayı ön plana alan bir yaklaşımdır. Yeni toplumsal hareketler bağlamında din ve çevrecilik ilişkisini İslamî çevre hareketleri özelinde ele aldığımız bu çalışmada nitel yaklaşım tercih edilmiştir. Nitel yaklaşımın "araştırmada çalışmadaki insan ve yerlere duyarlı olan doğal ortamdaki veri koleksiyonlarını ve hem tümevarım hem de tümdengelimli, örüntü ve temalar kuran veri analizlerini içeren bir yaklaşım"[28] olması çalışmamızın amaçlarıyla örtüşmüştür. Çalışmamız boyunca dünyadaki ve Türkiye'deki İslamî çevre hareketleri içinde yer alan isimler ve gruplar kadar mülakatlar, dergiler, röportajlar, kitaplar da incelenerek araştırıldığı ve çevre sorunlarını nasıl anladıkları ve yorumladıkları tespit edilmeye çalışılacağı için nitel yaklaşım uygun bulunmuştur.

Araştırılmak istenen konunun hangi yaklaşımla ele alınacağına karar verme sürecinde, kullanılacak araştırma desenini belirlemek önem taşır. Araştırılmak istenen konunun araştırmacı tarafından hangi şekilde ele alınmak istendiğinden yola çıkılarak bir desen seçilmelidir. Bu çalışmada nitel araştırma deseni olarak yeni yaklaşımlardan birisi olan söylem analizi tercih edilmiştir.[29] Çünkü söylem analizi "post-modern paradigma içinde yer alan post-yapısalcı ve sosyal yapılandırmacı yaklaşımların içinde sayılabilecek –araştırmacıların ihtiyaç ve bakışlarına göre çeşitli teknikleri içinde barındıran- bir yöntem"[30] olarak tanımlanır. Söylemi esas alan analizin temelinde teori ve uygulama açısından yapısalcılık, post-yapısalcılık, post-modernizm ve hermenötik bulunmaktadır.[31]

---

[27] Creswell, *Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları,* s. 3.
[28] John W. Creswell, **Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşıma Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni,** Ankara: Siyasal Kitabevi, 2013, s. 44.
[29] Creswell, *Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları,* s. 13.
[30] Tahir Gür, "Post-Modern Bir Araştırma Yöntemi Olarak Söylem Çözümlemesi", *Zeitschrift für die Welt der Türken (Journal of World of Turks),* 2013, Volume: 5, No: 1, https://www.dieweltdertuerken.org/admin/files/issues/398-1936-1-PB.pdf (03.02.2022), ss. 185-202, s. 186.
[31] Hilal Çelik ve Halil Ekşi, "Söylem Analizi", *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2008, Cilt: 27, Sayı: 27, https://dergipark.org.tr/tr/pub/maruaebd/issue/365/2517 (03.02.2022), ss. 99-117, s. 102.

Söylem analizlerinin birbirinden farklılaşması ve çeşitli olması hem farklı alanlardaki araştırmaların benzerlik ve farklılıklarının dile getirilmesini sağlar hem de yaklaşımlar arasındaki sınırların bulanıklaşmasına ve araştırmacıların belirli kuram ve yaklaşımları araştırma sorularına ve hedeflerine uyarlayabilmesine imkân tanır.[32] Çalışmamızda dünyada ve Türkiye'de Müslümanların İslam'ı referans alan bir çevre söylemini nasıl inşa ettiklerini, çevre sorunlarının sebeplerini ve sonuçlarını nasıl çerçeveledikleri, bu amaçla sivil toplum kuruluşları kurmaktan çeşitli eğitim faaliyetleri düzenlemeye kadar geniş bir alanda faaliyete geçmeye hangi gerekçelerle motive olduklarını analiz edebilmek için çerçeveleme kuramını kullanmamıza imkan vermesi sebebiyle söylem analizi tercih edilmiştir. Desen olarak söylem analizinin seçilmesinin bir diğer sebebi de veri kaynakları konusunda araştırmacıya sunmuş olduğu esnekliktir. Söylem analizinde uygulanan yeniden çerçeveleme, katılımcıların anlamına odaklanma, çoklu işlevlere ve süreç içinde değişikliğe duyarlı olma gibi temel stratejiler her türlü yazılı ve görsel malzemeye uyarlanabilmekte, bir araştırmacı tarafından oluşturulan görüşmelerle olduğu kadar doğal yani bir üretim sürecinden geçmemiş olan materyalle de çalışılabilmektedir.[33] İslamî çevre hareketlerinde aktif olarak faaliyet gösteren insanlarla yapılmış röportajlar, sitelerinde yer alan bilgiler, başkalarına dağıtmak için hazırladıkları broşürler, yarı yapılandırılmış mülakatlardan elde edilen ikincil veriler gibi pek çok farklı veriyi işlemeye izin vermesi söylem analizi desenini tercih etmemizin bir diğer sebebidir. Söylem analizi eleştirel söylem çözümlemesi, karşılıklı konuşma çözümlemesi ve içerik çözümlemesi şeklinde üç yaklaşıma sahiptir. "Bir metni, metinsel bağlamı içinde açıklama"[34] imkânı vermesi bakımından çalışmamız için içerik analizi tercih edilmiştir.

Çalışmamızın deseni tespit edildikten sonra İslamî çerçevecilik ile ilgili olduğu düşünülen yazılı ve görsel her türlü materyal toplanmış, genel bir ilk okuma yapılmıştır. Birkaç kez yapılan okumanın ardından araştırmanın problemleriyle ilgili olan metinler üzerinde yoğunlaşılmış, belirli odak noktaları etrafında metinler şekillenmeye başlamıştır. Söylem analizinde veri analizinin yorumlama, yapılandırma ve makro

[32] Linda M. McMullen, "A Discursive Analysis of Teresa's Protocol", Frederick J. Wertz (ed.), **Five Ways of Doing Qualitative Analysis** içinde, New York: The Guilford Press, 2011, ss. 205-223, s. 205-206.
[33] McMullen, s. 207-208.
[34] Gür, s. 193.

yapılandırma olmak üzere üç analiz aşaması bulunmaktadır.[35] Creswell'e göre bir çalışmadan elde edilen sonuçlar doğrultusunda bir kuram geliştirilebildiği gibi bazı nitel çalışmalarda kuram başta belirlenir ve bu durum sorulacak soruları ve neyin inceleneceğini şekillendiren bir bakış açısı sağlar.[36] Bu bağlamda araştırma problemlerimiz ile ilgili olduğuna kanaat getirilen her türlü materyal toplumsal hareketlerde sıklıkla kullanılmaya başlanan ve söylem analizi desenine uygun olduğunu düşündüğümüz çerçeveleme kuramının temel çerçeveleme görevlerine göre[37] tasnif edilmiş ve ardından İslamî çevre hareketlerinin çevre sorunlarını nasıl teşhis ettikleri, çözüm için neler önerdikleri ve çevreci söylemler içinde yer almaya nasıl motive oldukları dünyada ve Türkiye'de ayrı ayrı ele alınmıştır. Bir toplumsal hareketi kendi bakış açısıyla ortaya koymayı, harekette aktif olarak yer alan kişilerin faaliyetlerini nasıl anlamlandırdıklarını tespit etmeyi amaçlayan bir çalışma için çerçeveleme kuramı geniş bir perspektif sunmaktadır. Kuram, köken olarak bilişsel psikoloji ve antropolojiye dayanmakla birlikte Erving Goffman'ın önce 1959 yılında yayınlanan *The Presentation of Self in Everyday Life* ve 1974 baskılı *Frame Analysis* isimli kitaplarında sosyolojik bir bakışla ele alınmıştır. Goffman'dan itibaren insanların bir olayı, süreci, metni vs. nasıl anlamlandırdığını sosyolojik açıdan tespit edebilmek için yapılan çalışmalarda kullanılmaya başlanmıştır. Toplumsal hareket çalışmalarında kullanılmaya başlanması ise 1986'da David A. Snow ve arkadaşları tarafından yayınlanan "Frame Alignment Process, Micromobilization, and Movement Participation"[38] isimli makaleye dayanır. Toplumsal hareket analizlerinde Amerika Birleşik Devletleri menşeli kaynak mobilizasyonu kuramını ve Avrupa merkezli kimlik yönelimli kuramları yeterli bulmayan kimi araştırmacılar için hareketlerin katılımcılara göre anlamlarını belirli bir bağlam içinde anlamayı ve yorumlamayı mümkün kıldığı için tercih sebebi olmuştur. Bizim çalışmamız da İslamî çevreciliğin hareketi çeşitli şekillerde icra eden katılımcılar

[35] Çelik ve Ekşi, s. 111-112.
[36] Creswell, *Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları,* s. 51.
[37] Çerçeveleme kuramının toplumsal hareketler araştırmalarında çeşitli şekillerde kullanımına örnekler için bkz. Güran ve Özarslan, s. 39-40.
[38] David A. Snow ve Diğerleri, "Frame Alignment Process, Micromobilization, and Movement Participation", *American Sociological Review,* 1986, Volume: 51, Issue: 4, https://doi.org/10.2307/2095581 (21.02.2022), ss. 464-481, s. 4.

tarafından nasıl yorumlandığını ortaya koymayı amaçladığı için *çerçeveleme kuramı* kullanılmıştır.

Bilimsel araştırmaların kabul edilebilir olması için belirli bir düzeyde geçerli ve güvenilir olması beklenir. Bu ölçüm kullanılan yaklaşıma, araştırma desenine, veri toplama tekniklerine göre farklılaşmaktadır. Nitel yaklaşımda geçerlik belirli süreçler vasıtasıyla bulguların doğruluğu için araştırmanın kontrol edilmesi, güvenirlik ise farklı projeler ve farklı araştırmacılar açısından da araştırmacının yaklaşımının tutarlı olması anlamına gelir.[39] Nitel yaklaşımlarda kesin bir geçerlik ve güvenirlik tespiti yapmak, yaklaşımın anlayıcı ve yorumlayıcı doğası gereği mümkün değildir.[40] Bununla birlikte, nitel yaklaşımda da çeşitli şekillerde geçerlik ve güvenirlik sağlaması yapılmaktadır. Baltacı'ya göre geçerlik iç ve dış geçerlik olarak, güvenirlik ise iç ve dış güvenirlik olarak iki başlık altında değerlendirilir.[41] Çalışmamızın iç geçerliğini sağlamak için çalışmanın başından itibaren genel okumalar tekrar edilmiş, çerçeveleme süreçleri her bir dernek, kuruluş, şahıs vs. için aynı şekilde temellendirilmiş ve böylece tutarlılık sağlanmıştır. Dış geçerliğini ise araştırma verilerinin pek çok farklı kaynaktan elde edilmiş olması ve bu alanda yapılmış benzer çalışmalarla bazı ortak sonuçlara ulaşıldığının tespit edilmiş olması sağlamıştır. Çalışmamızın iç güvenirliği, elde edilen verilerin açıkça sonuç bölümünde yazılması, toplanan verilerin analizinde başka araştırmacılardan yardım alınması, veri toplanmadan önce desenle birlikte tespit edilmiş olan çerçeve kuramının uygulanmasıyla belirli bir kavramsal çerçeveye bağlılığın sağlanmış olması yollarıyla elde edilmiştir. Dış güvenirlik ise bulguların kavramsal çerçeveyle uyumlu olması, desen bölümünde kullanılan desenin, veri toplama tekniğinin ve analiz biçiminin açıkça ifade edilmiş olması, araştırma sonuçlarının yurt dışında yapılmış bazı örnek çalışmalarla desteklenmiş olması ile sağlanmıştır.

---

[39] Creswell, *Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları,* s. 201.
[40] Ali Baltacı, "Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?", *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 2019, Cilt: 5, Sayı: 2, https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/898942 (03.02.2022), ss. 368-388, s. 380.
[41] Baltacı, s. 380-381.

BİRİNCİ BÖLÜM

YENİ TOPLUMSAL HAREKETLER

I. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ANALİZ

A. TOPLUMSAL HAREKETLER

Toplumsal hareket kavramı sözlükte "Dikkate değer sayıdaki insanın, toplumun başlıca özelliklerinden birini ya da birkaçını değiştirmek veya değiştirilmesine karşı direnmek için örgütlü çaba harcamalarını anlatan bir terim"[42] olarak tanımlanmıştır. Bu bölümde sosyal bilimlerin birden fazla dalında araştırılan bir kavram olarak toplumsal hareketler, hakkında yapılan farklı tanımlar, temel özellikleri, dünyada ve Türkiye'de tarihi gelişimi açılarından ele alınacaktır.

Kavram ilk olarak Alman sosyolog Lorenz Von Stein tarafından işçi sınıfı ve onun ele geçireceği iktidar anlamında kullanılmış, 19. yüzyılın başlarından itibaren Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da yaygınlaşmıştır.[43] Toplumsal hareketler konusunda önemli çalışmaları bulunan Alain Touraine'e göre yeni toplumsal hareketlerin temel anlamı, 'özne'nin daha eksiksiz ve karmaşık bir imajını yeniden inşa etmeleridir. Yeni toplumsal hareketler duyguyu rasyonel eyleme, dayanışmayı ise verimliliğe dönüştürürler; insanoğlunun doğaya egemen olması şeklindeki saldırgan idealin yerine, hem projelerini hem de kendi karmaşıklıklarını ve köklerini korumaya çalışan bireyin yaratıcılığını ikame ederler.[44] Alberto Melucci ise (a) dayanışmaya dayalı olan, (b) bir çatışma içeren, (c) yer aldığı sistemin sınırlarını zorlayan kolektif bir eylem biçimi olarak toplumsal hareketi üçe ayırır.[45] Bu bağlamda çatışma, her iki tarafça değerli kabul edilen kaynaklar üzerinde mücadele eden aktörler arasındaki ilişki, dayanışma aktörlerin kolektif bir kimliği

---

[42] Gordon Marshall, "Toplumsal Hareketler", **Sosyoloji Sözlüğü,** Osman Akınhay ve Derya Kömürcü (çev.), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2005, ss. 746-748, s. 746.
[43] Charles Tilly, **Toplumsal Hareketler,** Orhan Düz (çev.), İstanbul: Babil Yayınları, 2008, s. 20.
[44] Alain Touraine, "Social Movements: Participation and Protest", *Scandinavian Political Studies,* 1987, Volume: 10, No: 3, https://doi.org/10.1111/j.1467-9477.1987.tb00069.x (11.06.2019), ss. 207-222, s. 221.
[45] Alberto Melucci, "The Symbolic Challenge of Contemporary Movements", *Social Research,* 1985, Volume: 52, No: 4, http://www.jstor.org/stable/40970398 (11.06.2019), ss. 789-816, s. 795.

paylaşması ve sistemin sınırları da mevcut yapı içerisinde kabul edilebilir bir değişim anlamına gelmektedir. Bu sınırların aşılması, sistemi kabul edilebilir olan değişimin ötesine götürür.[46] Giddens, çağdaş toplumlarda toplumsal hareketlerin dört başlık altında toplanabileceğini savunur:

> 1. Siyasal hakların tesisini ya da devamlılığını sağlamayı amaçlayan demokratik hareketler,
>
> 2. İş sahalarını kontrol etmeyi ve ekonomik gücü, geneli kapsayan bir katkıya dönüştürmeyi amaçlayan işçi hareketleri,
>
> 3. Dünyanın dönüştürülmesi sonucu olarak ortaya çıkan çevresel ve sosyal zararları azaltmayı amaçlayan ekolojik hareketler,
>
> 4. Askeri gücün her yere nüfuz eden etkisini sorgulayan barış hareketleri.[47]

Toplumsal hareketler üzerine yapılan çalışmalar sosyolojinin temel araştırma konularından birisi olan sosyal değişimin nasıl gerçekleştiği sorusuna cevap aramaktadırlar. Baykan Sezer, sosyoloji biliminin Batı'da toplumların büyük çalkantı ve dönüşümler geçirdiği bir dönemde kurulmuş olmasının tesadüf olmadığını, belli başlı sosyoloji akımlarının toplumsal değişmenin neden ve sonuçlarını incelemeye çalışan sosyologların araştırmalarıyla ortaya çıktığını ifade etmiştir.[48] Bu bağlamda ilk dönem sosyoloji eserlerinden itibaren toplumun niçin değiştiği, bu değişimin temelinde hangi faktörlerin yattığı çeşitli teoriler aracılığı ile ortaya konulmaya çalışılmıştır. Değişimi zorunlu bir süreç, bir tekamülün evresi olarak gören yaklaşımlar, toplumsal alanda yaşanan değişim ve dönüşümlerin bireylerden bağımsız olarak ortaya çıktığını ifade etmişlerdir. Kitlelerin nasıl harekete geçtiği hakkında ilk yapılan çalışmalardan olan Gustave Le Bon'un *Kalabalıklar* isimli eseri kısa zamanda Avrupa'daki ve Avrupa dışındaki entelektüel çevrelerde ilgi görmüş, bu kesimlerin toplumsal olay ve hareketlere bakışını derinden etkilemişti.[49] Le Bon, kalabalıkların sadece yıkıcı bir rol üstlendiğini, kalabalığın içine giren bireylerin bir araya gelerek kolektif bir şuur oluşturduklarını ve

---

[46] Tuncay Önder, **Ekoloji, Toplum ve Siyaset**, Ankara: Odak Yayınevi, 2003, s. 33.
[47] Anthony Giddens, "Social Movement", David Jary ve Julia Jary (ed.), **The Harper Collins Dictionary of Sociology** içinde, New York: Harper Collins Publishers, 1991, ss. 456, s. 456.
[48] Baykan Sezer, **Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları,** İstanbul: Sümer Kitabevi Yayınları, 1988, s. 120.
[49] Y. Doğan Çetinkaya, "Tarih ve Kuram Arasında Toplumsal Hareketler", **Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim**, Y. Doğan Çetinkaya (drl.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, ss. 15-61, s.18.

tamamen onun kontrolüne girdiklerini savunmuştur. Toplumsal bir harekete dahil olan kişilerin irrasyonellik halinde bulunduklarını savunan bu yaklaşım, uzun zaman boyunca farklı ekoller içinde yaşamaya devam etmiştir.[50] Max Weber'in toplumsal eylem kavramından itibaren toplumsal değişimde bilinç sahibi bireylerin etkisinin olduğu ifade edilmeye başlanmıştır. Weber'in ardından ortaya çıkan yapısal yaklaşımlar, bireyin toplumsal değişmedeki katkısını ortaya çıkan yeni rollere adapte olmakla sınırlandırmışlardır. Fakat özellikle 1970'lerden itibaren ortaya çıkan toplumsal hareketlerde bireylerin çeşitli amaçlar için bir araya gelerek toplumsal değişmeyi bizzat gerçekleştirmeye çalıştıkları görülmektedir.[51] Bu yüzden toplumsal hareketler üzerine yapılan çalışmalarda bireyin rolü için 'aktör' kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Alberto Melucci, seksenli yıllardan itibaren toplumsal hareketlerin baskın siyasal dilini kaybettiğini, çatışma ve muhalefet etme biçimlerinin kültürel alana kaydığını ifade etmiştir.[52]

Toplumsal hareketleri bir amaca hizmet etmeleri ve örgütlü olmaları bakımından kolektif davranışlardan ayrı bir kategoride değerlendirenler olduğu gibi[53] kolektif davranışın özel bir türü olarak kabul edenler de mevcuttur.[54] Yine de diğer kolektif davranışlar gibi bir defalığa mahsus, kısa süren ve sadece coşkudan ibaret olan bir yapıda değil, aksine hayli örgütlenmiş, uzun bir süreye yayılmış, siyasal ve rasyonel açıdan devamlılık arz eden bir mahiyette oldukları kabul edilmektedir.[55] Toplumsal hareketlerin bu mahiyetinin tespit edilmesiyle birlikte, hareketleri tarihsel bir bakış açısıyla modernleşme sürecinin doğurduğu yapısal değişimlere gösterilen tepkiler, hareketlere katılanları da marjinal ve modernleşme süreçlerinden yeterince istifade edememiş kişiler olarak değerlendiren anlayışın yeterli olmadığı ortaya çıkmıştır.[56]

---

[50] Çetinkaya, *Tarih ve Kuram Arasında Toplumsal Hareketler,* s. 20.
[51] Selahattin Güven, "Temsil Krizinin Siyaseti: Sosyal Hareketler", **Sosyoloji Divanı (Toplumsal Hareketler Özel Sayısı),** Sayı: 5, (Ocak-Haziran 2015), ss. 25-37, s. 26.
[52] Melucci, *The Symbolic Challenge of Contemporary Movements,* s. 789.
[53] Marshall, s. 746.
[54] Erhan Tecim, "Toplumsal Hareketler ve Yenilik Bağlamı: Eleştirel Bir Teorik Konumlandırma", **Sosyoloji Divanı (Toplumsal Hareketler Özel Sayısı),** Sayı: 5, (Ocak-Haziran 2015), ss. 9-24, s. 12.
[55] Tecim, s. 12.
[56] Kenan Çayır, "Toplumsal Sahnenin Yeni Aktörleri: Yeni Sosyal Hareketler", **Yeni Sosyal Hareketler,** Kenan Çayır (hzl.), İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2016, ss. 11-30, s. 12.

Toplumsal hareketleri temel özelliklerine göre tasnif eden çalışmaların da ortaya koyduğu üzere hareketler, ortaya çıktıkları bağlama göre nitelikler kazanmaktadırlar. Bazen gerçekleştirilmeye çalışılan bir faaliyet, uygulanmaya başlanan bir yasa vs. için bir araya gelinirken bazen de değişimin önünde durmak için harekete geçilebilmektedir. Dolayısıyla toplumsal hareketlerin her zaman mevcut yapıyı değiştirmeye çalışanlar tarafından organize edildiği söylenemez; bir gruba ya da sınıfa ait değildirler.[57]

Toplumsal hareketlerin ortaya çıkış süreçleri genellikle birbirlerine benzemektedir. Mevcut düzen içinde beklentilerinin karşılanmadığını ya da toplumsal düzen tarafından dikkate alınmadıklarını düşünen insanlar organize olarak bir araya gelmeye başlarlar. Daha sonra gruplar halinde mevcut sisteme yönelik çeşitli protesto gösterileri düzenlerler. Eğer bu noktadan sonra kurumsallaşmaya başlarlarsa bir süre sonra sisteme entegre olurlar ve protestolar ortadan kalkar.[58] Bazen de kurumsallaşma sürecinde grup içinde ayrışmalar olur ve bölünmeler yaşanır. Bir kısım hareket mensubu, gruptan ayrılarak taleplerini dile getirmek için farklı bir zeminde bir araya gelmeye başlarlar.

Toplumsal hareketler aynı düşünceye sahip olanların belirli bir şekle bağlı olmaksızın bir araya gelerek meydana getirdiği oluşumlardır.[59] Kessler'e göre her toplumsal hareket belirli aşamalardan geçer; bunlardan ilki, her hareketin bir zaman içinde kendisine sağlam bir şekil vermeye eğilimli olması ve bu sürecin sonunda bir derneğe, bir partiye, bir organizasyona ya da bir örgüte dönüşmesidir. İkincisi ise halkın fikir özgürlüğü arttıkça toplumsal hareketlerin çoğalması ve zenginleşmesidir. Yeni hareketlerden korkulduğu ve bunlara karşı sert yaptırımların uygulandığı durumların devamlılık arz edemeyeceğinin tarihteki örneklere bakılarak çıkarsanabileceğini savunur.[60]

Toplumsal hareketler alanında yapılan çalışmalara bakıldığında, diğer pek çok alanda karşılaşılan düalist açıklamalarda olduğu gibi ya yapısal bir krizin sonucu ya da

[57] Güven, s. 27.
[58] Güven, s. 28.
[59] Orhan Türkdoğan, **Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi**, İstanbul: Birleşik Yayınları, 1997, s. 38.
[60] Gerhard Kessler, **Sosyolojiye Başlangıç**, 2. Baskı, Ziyaeddin F. Fındıkoğlu (çev.), İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayınları, 1985, s. 129-131.

ortak inançların bir ifadesi olarak ele alındıkları görülmektedir. İlk yaklaşım çöküş teorisi, ikincisi ise dayanışma modeli olarak isimlendirilmiştir. Dede'nin bakış açısıyla ele alınacak olursa, ilk yaklaşıma göre modernleşmenin bazı kesimleri mağdur etmesi, modern topluma ve onun yapılarına uyum sağlanamaması neticesinde toplumsal hareketler ortaya çıkmıştır. Modernleşmenin alanının genişletilmesi, kazanımlarının daha geniş kesimlere ulaştırılması sonucunda toplumsal hareketlerin ve onların taleplerinin ortadan kalkacağı savunulmuştur. İkinci teori olan dayanışma modeline göre ise toplumsal hareketler ortak çıkarlara ulaşmak için bir araya gelen, bu amaçla çeşitli faaliyetlerde bulunan insanlardan oluşmaktadır. Bu yaklaşım toplumsal hareketleri Marksist bir bakış açısıyla ve sınıf mücadelesi kapsamında ele almıştır.[61] Melucci'ye göre ilk teori toplumsal bir hareketin içindeki çatışma boyutunu göz ardı ederek onu sadece patolojik bir tepkiye, marjinalliğe indirgemiştir. Bir hareketin anlamını, niçin kurulduğunu ve yapısını devam ettirdiğini açıklamakta fakat hareketin devamlılığını nasıl sağladığını tespit etmekte yetersiz kalmaktadır. İkinci teori ise bir sınıfa ait olma durumundan sınıf bilinci aşamasına nasıl geçildiği ile ilgili Marksizmin klasik eksikliğini devam ettirmekte, kolektif aktörün oluşumu ve kimliğini kurgulayış biçimi hakkında yeterli açıklamalar getirmemektedir.[62]

Jean Cohen tarafından yapılan bir ayrıma göre toplumsal hareketleri açıklamaya çalışan teorilerden Kuzey Amerika kökenli olanlar kaynak mobilizasyonu kuramına dayanırken menşei Batı Avrupa olanlar ise kimlik yönelimli kuramları dikkate almışlardır. [63] Kaynak mobilizasyonu kuramında, gruplar tarafından seferber edilen kaynaklar baz alınır, bunların hangi yollarla dağıtıldığı ve hangi tür eylemlerde kullanılabileceği üzerinde durulur. Toplumsal hareketlerin temelinde dışlanmış grupların sisteme katılma mücadelesi ya da kaynakların farklı bir biçimde dağıtılması talebi vardır.[64] Kaynak mobilizasyonu kuramı ekonomik analizden yola çıkarak bireylerin ve sosyal grupların zararlarını azaltıp kazançlarını artırma ilkesini temel alarak eyleme

[61] Ayşegül Dede, "Yeni Toplumsal Hareketler: Yeni ve Başka Bir Dünya Talebi", **Sosyoloji Divanı (Toplumsal Hareketler Özel Sayısı),** Sayı: 5, (Ocak-Haziran 2015), ss. 39-51, s. 40.
[62] Melucci, *The Symbolic Challenge of Contemporary Movements,* 790-791.
[63] Marshall, s. 748.
[64] Çayır, *Toplumsal Sahnenin Yeni Aktörleri: Yeni Sosyal Hareketler*, s. 18.

başvurduklarını savunur.[65] Toplumsal hareketlerin faaliyet gösterdiği toplum düzeninin tıpkı bir ekonomik düzen olduğunu, toplumsal örgütlerin de tıpkı arz talep dengesiyle hareket eden firmalar gibi davrandıklarını iddia eder. Yapılacak eylemlerde hem örgütsel hem de kişisel bazda elde edilecek avantajlar hesaplanır ve bu hesaplamanın sonucuna göre harekete geçilir.[66] Stratejik bir mantıkla hareket eden bireyler çıkarlarını rasyonel olarak takip ederler, bir hareketin başarısı siyasi bir aktör olarak tanınma elde etme ya da kaynakların farklı bir biçimde dağıtılması amacına ulaşılması neticesinde maddi kazancının artmış olması ile ölçülür. Dolayısıyla bu yaklaşım, bir toplumsal hareketi belirli yoksunluklara sahip insanların bir araya gelmesiyle ya da bir ideolojiye olan bağlılıkları ekseninde toplanmasıyla açıklayan geleneksel modellerden tamamen farklıdır. Bu kuram toplumsal hareketi değil çıkarları çelişen gruplar içindeki kolektif aktörü, onun örgütleyicisini ve mevcut siyasal koşulları analiz etmeye yoğunlaşır.[67] Kuram, toplumsal bir hareketi sadece veriler üzerinden değerlendirdiği, bu yüzden onun anlamını incelemekte başarısız kaldığı ve hareketlerin niçin rağbet gördüğü hakkında yorum yapamadığı şeklinde eleştirilere maruz kalmıştır.[68]

Kimlik yönelimli kuramlarda ise toplumsal değişimin temelinde toplumsal çatışma vardır; toplumsal hareketler de yeni siyasal kimliklerin kaynaklarını oluştururlar. Siyasi düzlemde değişikliği, büyük söylemlerden yola çıkan sosyopolitik talepleri değil, toplumun mevcut değer, norm ve kimlik yapılarında bir dönüşüm gerçekleştirmeyi hedeflerler.[69] 1960'lara kadar klasik sosyolojik yaklaşımla ve sınıf mücadelesi ekseninde ele alınan hareketler yerini kültürel alana hitap eden kimlik, sivil toplum, siyasi süreçlere doğrudan katılım gibi taleplere bırakmıştır. Özellikle sosyo politik taleplerden ziyade kültürel alanda mevcut olan değerler, normlar ve kimlik yapılarında değişiklik talep etmeleri yeni toplumsal hareketleri diğerlerinden ayırmıştır.[70]

---

[65] John D. McCarthy ve Mayer N. Zald, "Recource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory", *American Journal of Sociology*, May 1977, Volume: 82, Issue: 6, https://doi.org/10.1086/226464 (20.04.2019), ss. 1212-1241, s. 1220-1221.
[66] Ahmet Uysal, "Toplumsal Hareketler İçin Kaynak Yaratma ve Kullanma Stratejileri", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 10, Sayı 2, (Haziran 2009), ss. 217-238, s. 210.
[67] Jean Cohen, "Strateji ya da Kimlik: Yeni Teorik Paradigmalar ve Sosyal Hareketler", **Yeni Sosyal Hareketler,** Kenan Çayır (hzl.), İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2016, ss. 101-120, s. 106.
[68] Melucci, *The Symbolic Challenge of Contemporary Movements*, s. 792.
[69] Çayır, *Toplumsal Sahnenin Yeni Aktörleri: Yeni Sosyal Hareketler*, s. 20.
[70] Dede. s. 45.

B. YENİ TOPLUMSAL HAREKETLER

Toplumsal hareketler çalışmalarında ortaya çıkan eski-yeni tartışmalarının temel ekseni marksizmin klasik sınıf mücadelesi, işçi sınıfı devrimi gibi kavramlarının özellikle 1960'lardan itibaren ortaya çıkan hareketleri tanımlamakta yetersiz kaldığı şeklindedir. Toplumsal yapının ve koşulların tamamen değiştiğini savunan bazı sosyal bilimciler, ortaya çıkan toplumsal hareketlerin öncekilerden çok farklı olduklarını savunmuşlar; bu farklılığı ifade etmek için de kavramın başına yeni sıfatını getirmişlerdir. Buna göre, sınıf temeline dayanan geleneksel toplumsal hareketler kurulu düzenin bir parçası haline gelerek meşruiyetlerini kaybetmişlerdir; yeni toplumsal hareketleri ise buna bir tepki mahiyetinde, sanayi sonrası toplum olarak tanımlanan yeni toplumsal koşulların ürettiği yeni bir siyaset biçimi şeklinde konumlandırmışlardır.[71] Özetle, yeni toplumsal hareketler şu genel özelliklere sahiptir:

1. Ekonomik olmayan taleplere de yönelmişlerdir.

2. Eski bürokratik örgütlenmelerden farklı olarak anti bürokratik bir yapılanmaya sahiptirler.

3. Liderlik anlayışı ve bir kişi önderliğinde bir araya gelme yerine gönüllülük esasına dayanan ve tüm karar alma mekanizmalarında eşit haklara sahip aktivist birlikleri olarak gelişmişlerdir.

4. İletişim teknolojilerindeki gelişmelerden faydalanmışlar, geniş kitlelere ulaşabilmek için bütün iletişim kanallarını kullanmışlardır.[72]

19. ve erken dönem 20. yüzyıl sanayi toplumunda 'toplumsal hareketler' denildiğinde işçi hareketi ifade edilmiş oluyordu. 1960'lardan itibaren pek çok batı ülkesi öğrenci hareketleri, sivil haklar hareketi ve barış yanlıları gibi değişik ve yeni toplumsal hareketlerle yüz yüze geldiler. Üçüncü dünya ülkelerinde ise ulusal özgürleşme hareketleri patlak vermeye başlamıştı. 1970 ve 80'ler boyunca Kuzey Amerika ve Avrupa ülkelerinde kadın hakları, ekolojik, nükleer karşıtlığı ve barış, bölgesel özerklik talebi gibi pek çok çeşitli sosyal hareket birbirinin ardı sıra boy gösterdi. 1989 yılında Çin,

[71] Çetinkaya, *Tarih ve Kuram Arasında Toplumsal Hareketler,* s. 33-34.
[72] Y. Cemalettin Çopuroğlu ve Beyzade Nadir Çetin, "Yeni Sosyal Hareketler Paradigması Bağlamında Türkiye'deki Küreselleşme Karşıtı Grupların Birbirleriyle ve Dünyadaki Karşıtlarla Karşılaştırılması", **Sosyoloji Araştırmaları Dergisi,** Cilt:13, Sayı: 1, (Bahar 2010), ss. 66-100, s. 73-74.

sonradan bastırılan bir demokratikleştime hareketine tanıklık etti; Doğu Avrupa ülkelerinin popüler hareketleri ise komünist rejimlere karşı ayaklandılar. Toplumsal hareketler kurumsal yapılara, yaşama ve düşünme biçimlerine, normlara ve ahlaki kodlara meydan okudular. Denilebilir ki toplumsal hareketler sosyal değişikliğin taşıyıcısı olmuşlardı ve çağdaş toplumların çeşitli özellikleri toplumsal hareketlerin eylemlerinin sonuçları olarak ortaya çıkmışlardı.[73]

Yeni toplumsal hareket kavramı, kullanılmaya başlandığı zamanlardan itibaren sosyal bilimciler arasında tartışma konusu olmuştur. Kavramı kullananlar hareketlere yeni sıfatını kazandıran özelliklerin neler olduğunu açıklamaya çalışırken bu kavramsallaştırmayı reddedenler ise toplumsal hareketler arasındaki devamlılığa ve benzerliklere dikkat çekmeye çalışmışlardır. Yeni toplumsal hareket kavramını ilk kullanan sosyologlardan olan Alain Touraine, çağdaş hareketlerin sanayi sonrası toplum paradigması çerçevesinde açıklanması gerektiğini savunmuş, artık hareketlerin eylem alanının devleti domine etmek değil sivil toplumu güçlendirmek olduğunu belirtmiştir. Onlara *yeni* sıfatını kazandıran şeyin devleti dönüştürme fikrinden vazgeçmeleri ve mücadele ettikleri alandaki sivil toplum çalışmalarını güçlendirmeyi hedeflemeleri olduğunun altını çizmiştir.[74] Yeni toplumsal hareketler kavramındaki yeniliğin, nereden geldiği ile ilgili olarak konunun önemli teorisyenlerinden birisi olan Alberto Melucci ise bir makalesinde önemli bir tartışmaya yer vermiştir: Melucci, yeniliğin tanımı itibariyle göreceli bir tasavvuru ifade ettiğini ve kavramın, sınıf mücadelesinin tarihi formları ile günümüzde ortaya çıkan kolektif hareket örnekleri arasındaki farklılıklara işaret etmek amacına işaret etmiştir. Bir araştırmanın ya da analizin, yeni bir toplumsal hareketin ayırıcı özelliklerini tespit etmekte yetersiz kaldığı durumlarda yeniliği eleştirenler ve destekleyenler arasında kısır bir tartışmaya girildiğini de sözlerine ekleyen teorisyen, bir tarafta çağdaş bir kolektif hareketin pek çok yönünün tarihi gerçeklik içerisinde bulunabileceğini iddia eden ve sürekli vurgu yapılan yeniliğin, tıpkı bir miyop gibi uzağı göremediği halde bilhassa araştırma konusu ile kişisel bir meselesi olan sosyologlar tarafından kullanıldığını savunan kesim olduğunu, diğer tarafta ise bu benzerliklerin

[73] Karin D. Renon, "Social Movement", William Outhwaite ve Tom Bottomore (ed.), **The Blackwell Dictionary of Twentieth Century Social Thought** içinde, Oxford: Blackwell Publishers, 1995, ss. 597-600, s. 597-598.
[74] Çayır, *Toplumsal Sahnenin Yeni Aktörleri: Yeni Sosyal Hareketler*, s. 14.

sadece biçimsel olduğunu ve farklı sistemler içinde kurgulandıklarında anlamlarının değiştiğini iddia eden, dolayısıyla çağdaş hareketlerdeki yeniliğin altını çizenlerin bulunduğunu düşünmektedir. Melucci aslında iki tarafın da epistemolojik bir hataya düştüğünü vurgulamak isterken çağdaş bir hareketle ilgili olarak yapılan analiz ve gözlemlerin mukayese edilebilir olup olmadığına değil, onların anlamlarının ve sosyal bir sistem içinde işgal ettikleri yerin aynılıklarına bakılması gerektiğini savunur.[75]

Yeni toplumsal hareketlerin ortaya çıkışı, küreselleşme ve onun yarattığı siyasal-toplumsal alandaki değişmelerle yakından bağlantılıdır. 60'lı yıllardan itibaren ulus, sınıf, etnik grup gibi kolektif toplumsal özneler çeşitlenerek artmıştır. Buna paralel olarak da kültürel kimlik, özerklik ve katılım talepleri yoğunlaşmıştır. Bilim ve teknolojideki ilerlemeler toplumsal ilişkileri bilgi temelinde yeniden şekillendirmiş, ileri sanayi toplumlarının sahip olduğundan farklı yeni bir formasyon ortaya çıkmıştır. Bu durum, toplumsal değerler sistemini de değiştirmiş, maddi değerler yerini postmateryalist değerlere bırakmıştır. Marksist teori, toplumlarda ve toplumsal yapılarda ortaya bu büyük değişimleri anlamada yetersiz kalmıştır. 20. yüzyılın özellikle ikinci yarısında işçi sınıfı önemli bir yenilgiye uğramış ve bu yenilgi kapitalist sistemin içinde yeni ücretlilik sistemlerinin gelişmesi ve teknolojik gelişmelere paralel olarak işçi sınıfının dışında farklı ücretli çalışan kategorilerinin ortaya çıkması gibi sonuçlara neden olmuştur. Toplumsal sınıflarda meydana gelen bu farklılıklar da yeni toplumsal sınıf kategorilerinin oluşumuna sebep olmuş, bu kategoriler kendi içlerinde pek çok farklılık barındırsa da genel olarak Marksist temelli analizlerin orta sınıfı ihmal ettiği ve kapitalizmden sonra sınıfsız bir topluma geçiş yapılacağı noktalarında birleşmişlerdir.[76]

Yeni toplumsal hareketlerin ortaya çıkış sürecine dair teorilerde, 1968 yılı öğrenci hareketlerine dair yapılan atıflara sıklıkla rastlanır. Pek çok teorisyen, kitlesel hareketlerin içeriğinin 1968 yılı öğrenci olaylarıyla başlayan süreçten itibaren köklü bir değişiklik gösterdiğini savunur. Bu tarihten itibaren gelişen hareketlerin temel stratejileri geçmiştekilerden bir kopuş yaşamış ve en önemlisi iktidarı fethetmeyi bir hedef olmaktan

[75] Alberto Melucci, "A Strange Kind of Newness: What's 'New' in New Social Movements?", Enrique Larana, Hank Johnston ve Joseph R. Gusfield (ed.), **New Social Movements: From Identity to Ideology** içinde, Philadelphia: Temple University Press, 1994, ss. 101-130, s. 105.
[76] Tuba Asrak Hasdemir ve Mustafa Kemal Coşkun, "Kamusal Alan ve Toplumsal Hareketler", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 63 Sayı: 1, (Ocak 2008), ss. 121-149, s. 137.

çıkarmıştır.[77] Bu kopuşun ortaya çıkmasında o dönemde var olan siyasal kurum ve partilerin 1968 kuşağının yükselen taleplerini karşılamaya çalışmak ve dikkate almaktan uzak olmalarının da payı vardır.[78] Siyasette temsil edilmekten uzak olduğunu düşünen insanlar taleplerini kültürel alanlara ve kimliklerinin tanınması noktasına kaydırmışlardır. 1970'li yıllardan itibaren dünyanın her yerine yayılan sistem karşıtı hareketler insan hakları savunucularını, ırkçılık karşıtlarını, feminizm ve çevrecilik destekçilerini, savaş ve nükleer enerji karşıtlarını, alt kültür ve etnik grupların hareketlerini de kapsayan geniş bir alana sahip olmuşlardır. Bu hareketler, problematize ettikleri toplumsal olaylar hakkında propaganda yaparak kitle iletişim araçları vasıtasıyla toplumun daha geniş kesimlerine ulaşmayı amaçlarlar. Dolayısıyla kamuoyu, sorunların ortaya koyulması ve çözüm yollarının aranması sürecinde önemli bir alandır. [79]

Yeni toplumsal hareketler, bir değişimi yaratmaktan çok var olan bir konuya dikkat çekmeyi, bir alanda farkındalık yaratmayı amaçlarlar. Toplumsal yapıda mevcut olan sistemin önceliklerini ve kabullerini sorgulama amaçları yoktur, hayata geçirmeyi planladıkları bir modele de sahip değildirler.[80] Farklı kimlik sorunları çerçevesinde örgütlenen yeni toplumsal hareketler, modernizmin toplumsal çeşitliliği yok etmeye çalıştığı argümanını temel almış, temel taleplerini *farklılıkların tanınması* ekseninde kurgulamıştır.[81] En önemli özelliklerinden birisi, siyasetin kapsamına dahil olan konuları kamuoyu önünde tartışmaya açmaları ve resmi kurumlara bu konuları gündemlerine almaları konusunda baskı uygulamalarıdır. Bununla, devletin toplumsal grupların taleplerine müdahale etmesinin önüne geçilmeye çalışmış, toplumdaki farklı kesimlerin kamusal alanda temsilini sağlamayı amaçlanmışlardır.[82] Geleneksel toplumsal hareketler

[77] Immanuel Wallerstein, "Sistem Karşıtı Hareketlerin Tarihi ve İkilemleri", Samir Amin, Giovanni Arrighi ve A. G. Frank (ed.), **Büyük Kargaşa: Yeni Toplumsal Hareketlerin Krizi** içinde, Erden Akbulut (çev.), İstanbul: Alan Yayıncılık, 1993, ss. 10-53, s. 39-40.
[78] John Urry, "Örgütlü Kapitalizmin Sonu", Stuart Hall Martin Jacques (ed.), **Yeni Zamanlar: 1990'larda Politikanın Değişen Çehresi** içinde**,** Abdullah Yılmaz (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995, ss. 95-104, s. 102.
[79] Yavuz Bozkurt ve Reha Bayansar, "Yeni Toplumsal Hareketler Çerçevesinde Çevreci Hareket ve Gezi Parkı Olayları", **Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi,** Cilt: 14, Sayı: 2, (Mayıs 2016), ss. 276-293, s. 282-283.
[80] Ünal Şentürk, "Küresel Yeni Sosyal Hareketler ve Savaş Karşıtlığı", **Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** Cilt: 30, Sayı: 1, (Mayıs 2006), ss. 31-46, s. 39.
[81] Fatih Duman, "Sınıf Siyasetinden Kimlik Siyasetine: Radikal Demokrasi ve Yeni Toplumsal Hareketler", **Demokrasi Platformu,** Sayı: 15, (Yaz 2008), ss. 113-141, s. 130.
[82] Donatella Della Porta ve Mario Diani, **Social Movements: And Introduction,** Oxford: Blackwell, 1999, s. 198.

sınıf çatışması, ekonomik meseleler ve eşitsizliklerle ilgilenirken yeni toplumsal hareketler siyasal ve sosyal çatışmalarla ve hayat tarzlarındaki değişikliklerle ilgilenirler; üyeleri de çoğunlukla yeni orta sınıfa dahildirler. Eski hareketlerden farklı olarak üyeden ziyade destekçi sahibi olmaya eğilimlidirler. Bu bakımlardan küresel ölçekte değişiklikler için mücadele eden geleneksel hareketlerden farklıdırlar.[83]

20. yüzyılın ortalarından itibaren toplumlarda orta sınıflaşmanın artış göstermesi, iletişim teknolojisindeki gelişmeler sayesinde toplumların birbirinden daha çok etkilenmeleri sınıfsal farkları yumuşatmış; modernleşme, sanayileşme, kentleşme, küreselleşme gibi süreçlerin yoğun bir şekilde yaşanması toplumsal yapıları geri dönülemez bir biçimde dönüştürmüştür.[84] Yeni orta sınıfa dayalı olarak gelişen yeni toplumsal hareketler, doğal olarak sanayi toplumundaki işçi sınıfının değerlerinden farklı değerlere sahip olmuşlar ve aktörlüğünü üstlendikleri toplumsal hareketlerin niteliğini de değiştirmişlerdir.[85]

Yeni toplumsal hareket teorisyenlerinin üzerinde fikir birliği ettikleri nokta, işçi hareketinin modasının geçmiş ve sadece toplumun değişen şartları tarafından değil bizzat toplumun içindeki yeni güçler tarafından terk edilmiş olduğudur. Sanayi toplumunda değişimin temel aracı olduğu inkâr edilmez bir gerçek olarak kabul edilse de sanayi sonrası toplumda eskiden olduğu gibi bir dinamik sosyal güç olmaktan uzaktır. Teorisyenlerin çoğu, işçi hareketinin toplumsal değişimin temel vasıtası olduğu günlerin çoktan geçtiğini, hatta artık birbirleriyle çatışan iki farklı cephe olduklarını savunurlar.[86]

Yeni toplumsal hareket teorileri hakkında yapılan bir tasnife göre eski ve yeni hareketler arasında bir 'kopuş' olduğunu savunanlar ve 'süreklilik' olduğunu kabul edenler şeklinde ikiye ayrılmıştır. İlk iddiayı savunanlar arasında Jurgen Habermas, Alain Touraine, Alberto Melucci, Manuel Castells, Jean Cohen, Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe, Ronald Inglehart gibi sosyologlar bulunmaktadır. Bu görüşü savunanlara göre,

---

[83] Simone I. Flynn, "New Social Movement Theory", Salem Press (ed.), **Theories of Social Movements** içinde**,** California: Salem Press, 2011, ss. 88-99, s. 90.
[84] Şentürk, s. 39.
[85] Ayşe Çolpan Kavuncu, "'Sivil' Değil 'Sivil Görünümlü Siyasal' Gezi Parkı", **Birey ve Toplum** Cilt: 4**,** Sayı: 7, (Bahar 2014), ss. 107-134, s. 112.
[86] Verity Burgmann, **Power, Profit and Protest: Australian Social Movements and Globalisation,** Australia: Allen & Unwin, 2003, s. 20.

sanayi sonrası toplum tarihte yeni bir aşamayı temsil etmektedir ve geçmişte demir-çelik, tekstil gibi sektörlerin taşıdığı anlamı artık eğitim, sağlık ve kitle iletişim araçları üstlenmiştir. Toplumsal aktörler artık tarih adına değil kendi adlarına konuşmaktadırlar; toplumsal süreçlerin gidişatını yönetmekten çok kendi özgürlüklerini elde etmeyi; iktidar, şiddet, propaganda araçları vs. tarafından ezilmeksizin kimliklerini ifade edebilmeyi amaçlamaktadırlar.[87] Yeni toplumsal hareketlerin geçmiştekilerle arasında bir süreklilik ilişkisi bulunduğunu, yeni hareketlerin toplumsal temelinin sınıf mücadelesinin kavramlarıyla açıklanabileceğini iddia eden ikinci grup sosyologlar arasında Claus Offe, Immanuel Wallerstein ve Raymond Williams gibi isimler sayılabilir. Yeni hareketlerin aktörleri kendilerini yerleşik, siyasi ve ekonomik kodlarla tanımlayamasalar da kökenleri aslında eski orta sınıfın çiftçiler, esnaflar, zanaatkarlar ile öğrenciler ve işsizler gibi doğrudan emek piyasasında yeri olmayanlar gibi bileşenlerine dayanmaktadırlar. Talep ettikleri değerler de aslında "yeni" değildir; işçi sınıfının mücadelesinden miras alınmıştır.[88]

Yeni toplumsal hareketler karnavalvari bir yapıya sahiptir. Küreselleşme karşıtı hareketlerin yaptıkları eylemler karnaval öğeleri içerir, kentler bir süreliğine eylemcilerin denetimine geçer ve iktidar el değiştirir. Tıpkı ters yüz edilmiş bir yaşam olan karnaval gibi bütün yaşam alışıldık seyrinden çıkar.[89] Karnaval geçici bir özgürleşme dönemidir, sınıflar tersine çevrilir; efendiler köle, köleler efendi olur. Yeni toplumsal hareketler de iktidarı ele geçirmeye çalışmaması, sistemin sınırlarının genişletilmesini, sistemin mevcut hali içerisinde eylemcilerin taleplerine uygun seçenekler sunulmasını arzulaması gibi özellikleriyle karnavalvari bir yapıya sahip olarak değerlendirilmiştir.[90] Hareketlerin iktidarın ve onun koyduğu tüm sınırlamaların kaldırılması gibi nihai hedefleri yoktur. Geçici bir süreliğine eylem yapılır, sonra yaşam bir sonraki eyleme kadar tekrar eski haline döner.

---

[87] Mustafa Kemal Coşkun, "Süreklilik ve Kopuş Teorileri Bağlamında Türkiye'de Toplumsal Hareketler", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,** Cilt: 61 Sayı:1, (Ocak 2006), ss. 67-102, s. 70-71.
[88] Coşkun, s. 74.
[89] Mikhail Bakhtin, **Karnavaldan Romana: Edebiyat Teorisinden Dil Felsefesine Seçme Yazılar,** Sibel Irzık (drl.), Cem Soydemir (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001, s. 238.
[90] Barış Çoban, "Yeni Toplumsal Hareketlerin Eleştirisi", *Marmara İletişim Dergisi,* Nisan 2008, Cilt: 13, Sayı: 13, https://dergipark.org.tr/tr/pub/maruid/issue/446/3516 (02.08.2019), ss. 21-34, s. 32.

C. YENİ TOPLUMSAL HAREKET TEORİSYENLERİ

1. Alain Touraine

1925 yılında doğan Fransız sosyolog Alain Touraine, özne, birey ve toplumsal hareketler arasındaki ilişkileri incelemiştir. Touraine, öznenin toplumsal hareketlerin temel faili olduğunu savunmuş, yeni toplumsal hareketlerde ve kolektif eylemlerde yapısal ve kültürel boyutların kesiştiği noktalar üzerinde araştırmalarda bulunmuştur. Aktörlerin, sosyal hareketlerin üyeleri olarak kabul edildiği bir kimlik oluşum sürecinin eylem temelli analizini geliştirmiştir.[91]

Touraine'in, yeni toplumsal hareketler paradigmasında en geniş çerçeveyi sağlayan teorisyenlerden birisi olduğu söylenebilir. Analizini iki düzeyde şekillendirmiştir; ilkinde yeni toplumsal hareketlerin içine doğduğu günümüz toplumunun yapısal ve kültürel bir teorisini geliştirmiş, ikincisinde de kolektif aktörlerin kimlik inşası sürecinin teorik analizini yapmıştır.[92]

Alain Touraine için çağdaş hareketler yenidir çünkü mücadeleleri post endüstriyel toplum tarafından açılan alanda gerçekleşmektedir. Bu alan da devlet ve/veya pazar değil, özel ve kamusal alanın sınırlarının muğlaklaştığı sivil toplumdur. Özel ve kamusal alan arasındaki duvarların yıkılması, hayat tarzları ve kimlikler temelinde yeni çatışma tiplerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla Touraine sosyal hareketlerin, daha önce kamusal alandan dışlanan sosyal kategorileri dillendirerek sivil alanı genişlettiğini söylemektedir.[93] Tahakkümlerini maddi üretim yolu ile kuran endüstriyel toplumlardan farklı olarak post endüstriyel toplumlar artık tahakkümlerini bilgi üretimi ve sembollerin manipülasyonu aracılığıyla kurmaktadırlar. Endüstriyel

[91] Flynn, s. 94.
[92] Cohen, s. 113.
[93] Çayır, s. 21.

toplumun temel protesto figürü olan işçi sınıfı hareketinin yerini de öğrenci hareketi, anti nükleer hareket, feminist hareket gibi yeni toplumsal hareketler almıştır.[94]

Touraine için toplum verili bir yapı değil, sürekli yeniden üretilen bir yapıdır. Durumlardan oluşan bir bütün değildir, toplumsal çatışmalar temelinde hep yeniden yazılan, yeniden üretilen bir oyun gibidir. Toplumun kendini yeniden üretmesi sürecinde en önemli çatışmalar da kültürel alan üzerinde gerçekleşmektedir. Toplum, kültürel alanı kontrol etmek amacıyla çatışan toplumsal güçlerin bir araya gelmesinden oluşmaktadır. Toplumsal hareketler de kültürel alana yönelmiş çatışmacı kolektif davranış biçimleridir. Her toplumsal hareket hem bir toplumsal çatışma hem de aynı zamanda kültürel bir tasarıdır. Hem hedeflediği kültürel değişikliklerin gerçekleşmesini hem de toplumsal bir rakip karşısında zafer kazanmayı amaçlar.[95]

Günümüzde özel yaşamın ve neredeyse tüm kültürel alanın siyasetin kapsamına girdiğini ve her zamankinden daha fazla kamusal alana dönüştüğünü ve böylece de toplumsal hareketlerin temelini oluşturduğunu belirten Touraine, toplumsal aktörlerin artık daha bireysel davrandıklarını, kendi özgürlüklerini, iktidar ve hegemonya araçları tarafından bastırılmadan kendileri olabilme hakkını istediklerini dile getirmektedir. Dolayısıyla günümüzdeki toplumsal aktörler, kendi projelerini gerçekleştirmelerinin, hedeflerini tanımlamalarının ve istedikleri çatışmalara, tartışmalara ve pazarlıklara girmelerinin önünde engel oluşturan araçlara ve söylemlere karşı çıkmaktadırlar.[96]

Touraine'in toplumsal hareket analizi kendisinden önceki yaklaşımlardan üç bakımdan farklıdır. Birincisi Touraine, bir toplumsal hareketi açıklamak noktasında tüm çöküş tezlerini reddetmektedir. Hareketleri, birbirinin ardı sıra gelen ve aralarında öncelik sonralık ilişkisi bulunan 'çöküş ve gelişme süreçleri' bağlamında ele almaktadır. İkincisi, toplumsal hareketleri anormal olgular olarak görmemekte, toplumsal pratikler, normlar ve kurumlar üretmek ve bunlar etrafında çatışmalar yaratmak yoluyla toplumsal hayatı inşa ettiklerini savunmaktadır. Üçüncüsü, bir toplumun kültürel yönelimlerini üzerinde mücadele edilemez olgular olarak değerlendirmemekte, bu yönelimlerle birlikte

[94] Alain Touraine, **Return of the Actor,** Minnesota: University of Minnesota Press, 1988, s. 152.
[95] Alain Touraine, **Modernliğin Eleştirisi**, Hülya Tufan (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1994, s. 267-268.
[96] Gülcan Işık, **Toplumsal Hareketler**, Ankara: Nobel Yayınları, 2011, s. 24.

toplumsal çatışma ve egemenlik ilişkilerinin bizzat toplumsal hareketlerde mündemiç olduğunu savunmaktadır. Çünkü Touraine için toplum, "değişen toplumsal ilişkilerin, kültürel yeniliğin ve siyasal süreçlerin gevşek bir bütünü" olarak tanımlanmaktadır.[97] Bu analize göre toplumun tanımındaki odak noktası aktörler arasındaki yapılandırılmış toplumsal ilişkiler ve hareket sistemleridir.

Özel ve kamusal alanın sınırlarının belirsizleştiği sivil toplum kavramından hareket eden Touraine, programlı toplum adını verdiği yeni bir toplumsal modelden bahseder. Sanayi ötesi toplumu karşılamak üzere geliştirmiş olduğu bu kavram, ona göre yeni bir toplumsal tip ve tarihin yeni bir aşamasıdır.[98] Programlı toplum, kültürel malların kitlesel olarak üretim ve dağıtımının, sanayi toplumunda maddi malların sahip olduğu türden merkezi bir konuma yerleşmiş olduğu toplumdur. Programlı toplumda güç ve egemenlik, kültürel üretim düzeyinde şekillenmektedir. Programlı toplumun dört temel unsuru (i) araştırma ve geliştirme, (ii) enformasyon işleme, (iii) bio-medikal bilim (iv) kitle iletişim araçlarıdır. Sanayi toplumunda demir çelik, kimya, tekstil gibi sektörlerin ifade ettiği anlamı programlı topumda eğitim, sağlık ve kitle iletişimin üretimi ve dağıtımı ifade etmektedir. Yani bu toplumda işletme gücü, değerler dünyasını da içine alacak şekilde genişlemektedir.[99]

Touraine, sanayi ötesi toplumda yeni toplumsal hareketleri 'özne' konumunda görmekte ve bu hareketleri yeni tarihsel edimciler olarak değerlendirmektedir. Çünkü sanayi toplumundaki toplumsal sınıf kavramının yerini sanayi ötesi toplumda *toplumsal hareket* almıştır. Toplumsal sınıf kavramı, tarihselci bir düşünceye tekabül etmektedir. Toplumsal sınıf analizi temelli eski toplumsal hareketlerin, özellikle de işçi hareketinin devrimci özne konumunu kaybetmesi programlı toplumun yeni yapısal özelliklerinin sonucudur. Yeni toplumsal hareketler hem toplumsal hem de kültürel sorun ve çatışmalardan oluşan bir kuşak yaratmaktadırlar. Artık söz konusu olan, üretim araçlarının yönetimi temeline oturtulmayan, eğitim, sağlık hizmetleri ve kitle iletişimi

[97] Cohen, s. 115.
[98] Touraine, *Modernliğin Eleştirisi,* s. 272.
[99] Touraine, *Modernliğin Eleştirisi,* s. 276.

gibi kültürel malların üretimine ve bu üretimin amaçlarına odaklanan yeni bir çatışma zeminidir. [100]

2. Alberto Melucci

1943 yılında İtalya'da dünyaya gelen ünlü sosyolog Alberto Melucci, yeni toplumsal hareketler paradigmasının önde gelen teorisyenlerinden birisi olarak zikredilir.[101] Melucci, yeni toplumsal hareketlerin daha çok 'sembolik' karakterine vurgu yaparak değişik gruplarla diyalog ve mücadele yoluyla kolektif bir kimliğin inşa edildiği bir toplumsal ilişkiler ağı olduğunu vurgular. Bütün bu yeniliğin temelinde "sosyal düzen tarafından günlük pratiklerimizi organize etmek için kullanılan kelimelerin yerini alacak yeni bir dil geliştirerek zaman ve mekânı yeniden anlamlandırma" çabası yer almaktadır.[102] Sanayi kapitalizminin şartları çerçevesinde oluşturulmuş ve bireyi "mukadder bir sona doğru ilerleyen nesnel varlıklar" olarak gören kolektif davranış modeli artık çökmüştür.[103] Eski hareketler yurttaşlık alanından dışlanan toplumsal grupların bu alana dahil edilmesini hedeflemekte idiler. Yeni toplumsal hareketlerin temel hareket noktası ise bundan farklıdır. Toplumsal kodları, bilginin resmi düzenleyicilerini ve öğrenme süreçlerimiz ile toplumsal ilişkilerimizi örgütleyen dilleri ilgilendiren çatışmaları açığa çıkarmışlardır. Bu çatışmaların aktörleri, toplumsal sınıf benzeri toplumsal gruplardan farklı olup, geçici bir niteliğe sahiptirler. Yeni hareketin aktörleri, toplumda belli bir alanda temel bir problemin olduğunu ilan eden, gösteren 'yeni medyalar' olarak algılanabilir. Bu aktörler yalnızca maddi hedefler için mücadele etmemekte, sisteme katılımlarını geliştirmeye çalışmamaktadırlar. Sembolik ve kültürel çıkarlar için savaşmakta, genel toplumsal değişime yönelik olarak mücadele ederken bireyin kendi yaşamını da değiştirebileceğine inanmaktadırlar.[104]

Günümüzün yeni hareketleri barış, çevre, nükleer karşıtlık gibi konular etrafında ortaya çıkan, gündelik hayatla iç içe geçmiş küçük gruplardan oluşan bir ağ

---

[100] Touraine, *Modernliğin Eleştirisi,* s. 279-282.
[101] Arris Dorsey ve Readale Collier, **Origins of Sociological Theory,** Essex: EdTech Press, 2018, s. 310.
[102] Çayır, *Toplumsal Sahnenin Yeni Aktörleri: Yeni Sosyal Hareketler*, s. 21-22.
[103] Alberto Melucci, "Toplumsal Hareketler ve Gündelik Yaşamın Demokratikleşmesi", **Birikim,** Sayı: 24, (Nisan 1991), ss. 55-62, s. 55.
[104] Melucci, *Toplumsal Hareketler ve Gündelik Yaşamın Demokratikleşmesi,* s. 56.

biçimindedirler. Bu ağların (i) çoklu üyeliğe izin vermeleri, (ii) grup için istenen bireysel aktivitenin tam zamanlı ve sürekli olmaması, (iii) gruba katılım için üyelerden zaman ayırmalarının ve birbirleriyle duygusal dayanışma içinde olmalarının istenmesi olmak üzere üç temel özelliği vardır. Melucci söz konusu yeni toplumsal hareketlerdeki bu karakteristiklerin konjonktürel bir olgu olmadığını, yeni toplumsal hareketlerin ayırıcı bir özelliği olduğunu ifade eder.[105]

Artık toplumlardaki çatışma alanları ekonomik-endüstriyel sistemden kültürel alana kaymıştır. Bu çatışmalar bireysel kimlik, günlük davranışın kültürel kodları ve motivasyonu üzerinde odaklanmaktadır. Yeni çatışmalar, karmaşık sistemlerin temel mantığını da etkilemektedir. Sistemler, bir taraftan kaynaklarını bireysel ve kolektif kimlikler inşa etmek için üretmekte ve dağıtmaktadırlar çünkü varlıklarını devam ettirebilmek için enformasyonu üretecek ve tüketecek bireylere ihtiyaç duyarlar. Bu yüzden yeni toplumsal hareketler kendilerini siyasi eylemler yoluyla değil, bilgiyi ve toplumsal pratikleri şekillendiren kodlara karşı koyarak ifade ederler.[106] Siyasi eylemlerle devletin gücünü elde etmeye çalışmak yerine hâkim kültürel kodlar karşısında yeni yaşam tarzları, yeni bir dil ve sistem tarafından empoze edilen şeylere muhalif yeni anlamlar üreterek farklılıklarıyla sisteme dahil olmaya çalışırlar. Maddi ya da siyasi güç elde etmek için değil, sembolik ve kültürel menfaatler için mücadele ederler. İnsanların hayatlarını değiştirmeye çalışmakta, toplumdaki genel değişimler için savaşırken insanın kendi hayatını da değiştirebileceğine inanmaktadırlar.[107]

Toplumsal bir hareketi dayanışmaya dayanan, çatışma içeren ve yer aldığı sistemin sınırlarını zorlayan kolektif bir hareket olarak tanımlayan Melucci, çağdaş kolektif eylem biçimlerinin üç düzeyde ölçülebilir sonuçlar çıkardığını söylemektedir. Bunlardan ilki siyasal reform veya örgütsel kültür ve pratiklerin yeniden tanımlanması yoluyla kurumsal değişime yol açmış olmalarıdır. İkincisi, yeni bir seçkin kesim, yeni bir kuşak yaratmış olmalarıdır. Üçüncüsü de kültürel alanda bir yenilenmenin, gündelik yaşama etki eden yeni davranışlar ve toplumsal ilişki modellerinin önünü açmış

[105] Melucci, *The Symbolic Challenge of Contemporary Movements*, s. 800.
[106] Alberto Melucci, **Challenging Codes: Collective Action in the Information Age**, Cambridge: Cambridge University Press, 1996, s. 8.
[107] Melucci, *The Symbolic Challenge of Contemporary Movements*, s. 797.

olmalarıdır. Fakat Melucci, bu sonuçları saymakla birlikte çağdaş toplumsal hareketlerin başarısını ölçmek için sadece kolektif eylemlerin yukarıdaki üç parametreye göre değerlendirilmesine de karşı çıkmış ve çağdaş toplumsal hareketlerin, toplumda halihazırda verili olan kültür kodlarına rahatsız edici sembolik eylemlerle karşı çıkmaları ve bu yolla ilgili kültürel kodların akıl dışılıklarını ve kısmiliklerini açığa çıkarmaları bakımından da dikkate alınmaları gerektiğini belirtmiştir. [108]

Çağdaş hareketlerin yeni örgütsel formu, hedefleri açısından sadece bir araç değildir. Biçim de kendi içinde bir amaç oluşturmaktadır. Hareket kültürel kodlara odaklandığı için hareketin formu da kendi içinde bir mesajdır, hâkim modellere sembolik bir tehdittir. Harekete bağlılığın kısa dönemli ve vazgeçilebilir olması, liderliğin geniş katılımlı ve tartışmaya açık olması, örgütsel yapının esnek olması sisteme sembolik başkaldırının temelidir. Bu temeller üzerinde insanlara zaman, mekân ve insanlar arası ilişkilerin, sistemin rasyonel işleyişinden farklı olabilirliği sunulur. Dünyayı farklı bir şekilde adlandırma hâkim kodları alt üst eder. "Büyüsü olmayan peygamberler" olarak hedefledikleri değişimin günlük hayattaki pratiğini sunarlar ve toplumsal hareketin anlamını yeniden tanımlarlar.[109]

Melucci'ye göre, günümüzdeki toplumsal hareketler hem dış dünyamızın hem de insanlar olarak tabiatımızın radikal dönüşümler geçirdiğini gösteren bir işaret gibidir. İçinde yaşadığımız gerçekliğin tamamıyla kültürel bir yapı haline geldiği ve bu gerçeklik hakkında sahip olduğumuz temsillerin dünya ile kurduğumuz ilişkide süzgeç işlevi gördüğü bir dönemde, sorunlar ve toplumsal aktörlerden söz ederken kullandığımız uluslar ötesi boyut, her şeyden önce insan eyleminin kültürel olarak kendi uzamını yaratabileceğinin göstergesidir. Dünyanın kültürel ve simgesel olarak algılandığı bu dönem, aynı zamanda insan eyleminin kültürel boyutunun üretim ve tüketim süreçlerinin temel hedefi haline gelişinin de zirve noktasıdır. Hareketler bu işlevini, toplumun değişik kesimlerinde yaşayan, sisteme tehdit arz eden ve kültürel değişimi savunan gruplar için yeni bir alan açarak yerine getirmektedir. Sözleşmeye dayalı olan, kısa dönem üyeliklerin kabul edildiği, kolektif hedeflerin ve bireysel değişim tecrübesinin çakıştığı, sembolik

[108] Melucci, *Toplumsal Hareketler ve Gündelik Yaşamın Demokratikleşmesi,* s. 57.
[109] Melucci, *Toplumsal Hareketler ve Gündelik Yaşamın Demokratikleşmesi*, s. 56-57.

taleplerin küresel düzeyde de görüldüğü ve aktörlerinin toplumun belirli bir kesimini oluşturduğu hareketlerde araçsal ve anlamsal boyutlar arasında bir fark kalmamıştır; araç mesajın kendisi haline gelmiştir. [110]

Modern toplumlarda belirli bir hedefe ulaşmada toplumsal hareket örgütlerinin kritik bir rol oynadığını savunan, bir toplumsal hareketin kalıcı şekilde işlevini sürdürebilmesi için sağlam bir örgütlenmeye ihtiyaç duyduğunu ifade eden Melucci, bazı hareketlerde zaman içinde güçlü bir şekilde örgütlenme hedefinin örgütün asıl bir araya gelme hedefinin dahi önüne geçebildiğini ve onu ikinci plana itebildiğini belirtmiştir. Bunun da bir toplumsal hareketin kuruluş misyonunu tamamladıktan sonra yeni ve açık bir amacı olmaksızın bir araya gelmeye devam etmeleri şeklinde bir örneği olduğu gibi kendilerine gerçekleştirilmesi makul olmayan hedefler belirleyen toplumsal hareketlerin amaçlarını gerçekleştirmeye odaklanmak yerine amaçlarını tanıtmaya, muhaliflerini eleştirmeye vs. çalışması şeklinde örnekleri de mevcuttur.[111]

Melucci, yeni hareketlerin sisteme meydan okumasının sembolik düzeyde gerçekleştiğini savunur. Bu hareketlerin en derin ve gizli mesajının, sistemin işleyişine yönelttiği ve seslendirilmesi hoş karşılanmayan sorularda yatmaktadır. Kültürel kodlara kimin karar verdiği, normalliğin kurallarını kimin belirlediği, farklılığın alanının neresi olduğu, bir bireyin farklılıkları ile birlikte toplumda kabul görmesinin yolu nedir gibi sorular sembolik düzeydeki hâkim mantığı tehdit etmektedir. Yeni toplumsal hareketler, sistemin kendisi hakkında söylemekten kaçındığı şeyleri ortaya çıkarmaya çalışan bir medya gibi hareket etmekte, günlük pratiklerimizi adlandırmada ve devam ettirmede kullanılan dile bir alternatif geliştirmeye çalışmaktadırlar.[112] Bir şeyi yapma biçimleriyle yerleşik normları sorgulamakta ve toplumda başka alternatiflerin de mümkün olduğunu ortaya çıkarmaya çalışmaktadırlar.

3. Claus Offe

1940 yılında Almanya'da dünyaya gelen Claus Offe, Marksist temeli olan bir siyaset bilimci ve Frankfurt Okulu'nun bir temsilcisidir. Offe, yeni toplumsal hareketleri,

[110] Melucci, *The Symbolic Challenge of Contemporary Movements*, s. 801.
[111] Melucci, *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age,* s. 320.
[112] Melucci, *A Strange Kind of Newness: What's 'New' in New Social Movements,* s. 110.

eski siyasal paradigma olarak adlandırdığı refah toplumu modelinin çöküşünden ve refah toplumunun kavramlarıyla açıklanamayan yeni çatışma şekillerinin ortaya çıkmasından hareketle temellendirir. Eski siyasal paradigma İkinci Dünya Savaşı sonrasından 1970'lerin başına kadar hâkim olan liberal refah devletine işaret etmektedir. Bu dönemde Avrupa siyasetinin temel konularını ekonomik büyüme, refahın dağılımı ve güvenlik oluşturmuştur.[113] 1970'lerden itibaren refah devleti yapılanması çeşitli krizlerle karşılaşmaya başlamıştır. Meşruiyet krizleri, temsil sorunları, sistemin bütünleşmesine ve kontrolüne yönelik sıkıntılar, ekonomik yeniden yapılanma sorunu, artan bürokratikleşme, bireysel hayat alanına devletin ve piyasanın artan müdahalesi gibi problemler, yeni bir siyasal paradigma oluşturmayı amaçlayan yeni toplumsal hareketleri doğurmuştur.[114]

Yeni toplumsal hareket aktivistlerinin ve destekçilerinin yapısal karakteristik özellikleri Offe tarafından, yüksek eğitime sahip olmaları, ekonomik bağımsızlıklarını ellerinde bulundurmaları ve hizmet sektöründe çalışmaları şeklinde sıralanmıştır. Orta sınıfa mensup olan bu insanların yanında doğrudan emek piyasasında çalışmayan ve zamanları daha esnek olan ev kadınları, lise ve üniversite öğrencileri, emekliler, işsizler ya da marjinal işlerde çalışan kişiler de yeni toplumsal hareketlerle ilişkili olabilmektedirler. Çünkü Offe'ye göre bu kişiler hayat koşullarında herhangi bir yükselme meydana gelmesini sağlayacak bir ortamdan mahrum olmaları sebebiyle kendilerini kapana kısılmış hissederler ve kurumların bürokratik yapısına başkaldırmaya istekli olurlar. Bunda, politik aktivitelere zaman ayırabilmelerinin de payı büyüktür. Son olarak ekonomik çıkarları bu hareketlerin politikalarıyla örtüşen eski orta sınıf da (çiftçi, esnaf, zanaatkâr vs.) yeni hareketlerin toplumsal tabanına dahil olmaktadır.[115] Ancak, yeni toplumsal hareketler tarafından dile getirilen bireysel özgürlük, eşitlik, katılım, barış, toplumsal örgütlenme gibi değerler ise yeni değildir. Bu değerler ve ahlaki normlar, burjuvazi ve işçi sınıfının ilerlemeci hareketlerinden miras alınmıştır. Dolayısıyla bu hareketler ne anti modernist ne de postmateryalist bir özelliğe sahiptir. Daha çok,

[113] Claus Offe, "New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics", *Social Research,* Winter 1985, Volume: 52, No: 4, https://www.jstor.org/stable/40970399 (20.04.2019), ss. 817-868, s. 820.
[114] Maree Gladwin, "The Theory and Politics of Contemporary Social Movements", *Politics***,** 1994, Volume: 14, No: 2, https://doi.org/10.1111/j.1467-9256.1994.tb00118.x (20 Nisan 2019), ss. 59-65, s. 61.
[115] Offe, *New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics,* s. 834.

modernleşmenin modern bir eleştirisi olarak görülmelidir. Yeni hareketlerin yükselişi, hâkim ve bazı yeni değerlerin çatışmasından çok, modern kültürün değerlerinin kendi içindeki iç çelişki ve tutarsızlıklarının sonucu gibi görünmektedir.[116] Bu bağlamda Offe, eski ve yeni toplumsal hareketleri aktörler, temalar, değerler ve hareket biçimleri bakımından kıyaslamış ve şu sonuçlara ulaşmıştır:

	Eski Paradigma	Yeni Paradigma
Aktörler	Grup olarak hareket eden, gelir dağılımı çatışmasına müdahil sosyoekonomik gruplar	Grup gibi davranmayan fakat belli temalar etrafında bir araya gelmiş topluluklar lehine hareket eden sosyoekonomik gruplar
Temalar	Ekonomik büyüme ve dağılım; askeri ve toplumsal güvenlik, toplumsal kontrol	Barışın, çevrenin ve insan haklarının korunması
Değerler	Özgürlük, tüketim güvenliği ve maddi ilerleme	Merkezi kontrolün karşısında kişisel özerklik ve kimlik
Hareket Biçimleri	a) içsel: resmi örgütlenmeler, büyük ölçekli temsil birlikleri b) dışsal: çoğulcu ya da korporatist çıkar aracılığı, siyasal parti ve çoğunluk oyu	a) içsel: enformalite, düşük düzeyde dikey ve yatay farklılaşma b) dışsal: negatif terimlerle formüle edilmiş taleplere dayanan protesto politikaları

Tablo 1: Eski ve Yeni Paradigmanın Karşılaştırılması[117]

[116] Offe, *New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics,* s. 841.
[117] Offe, *New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics,* s. 832.

Birbirlerinden farklı ve aynı çerçeve içinde ele alınamayacak gibi görünen bu temalar, yeni toplumsal hareketlerin savundukları değerler bakımından ortak bir temele sahiptirler. Hareketlerin savunduğu değerler kendi içinde yeni olarak nitelenemese de yeni toplumsal hareketler bağlamında özel bir önem ve aciliyet kazanmışlardır. Bu değerlerin başlıcaları özerklik, kimlik ve bürokratikleşmeye, bağımlılığa, kontrole, düzenlemeye, yönlendirmeye muhalefettir.[118]

Offe tarafından etkinlik biçimleri bakımından içe dönük ve dışa dönük olarak iki kategoride değerlendirilen yeni toplumsal hareketlerde içe dönük etkinliklerle bireylerin bir kolektivite inşa etmek için giriştikleri birlikte hareket etme biçimleri kastedilmektedir. Dışa dönük etkinlik biçimlerinde, protestolar, gösteriler yer almaktadır. Protestolar hedeflerini "asla", "hiçbir yerde", "son", "dur" gibi negatif ve buyurgan bir dille seslendirmektedirler. Etkinliğe katılanlar da kendilerini ideolojik ve örgütsel düzeyde bir araya gelmiş bir gruptan ziyade, belli bir amaç için mücadele eden erdemli bir ittifak olarak algılamaktadırlar. Yeni hareketlerin diğer siyasal aktörlerle ya da muhalifleriyle kurdukları ilişki, biz-onlar, zafer-yenilgi, şimdi-asla gibi mutlak karşıtlıklar temelinde gelişir. Bunun bir sebebi, talep ettikleri karşısında verebilecekleri herhangi bir şey olmamasıdır. Bir diğer nedeni ise üzerinden müzakere yürütecekleri, ideolojik bütünlüğe sahip bir toplumsal değişim programlarının bulunmamasıdır.[119]

4. Jurgen Habermas

1929 yılında doğan Habermas, iletişimsel eylem kuramını geliştiren bir sosyolog ve felsefeci olarak tanınır. İletişimsel eylem, faillerin eylemlerinin sadece belirli bir amaca yönelmiş eylemler aracılığıyla değil ortak bir anlama ve yorumlama düzeyine ulaşılması sonucunda gerçekleştirilen hareketler aracılığıyla ortaya koyduğu davranışlar bütünüdür. Habermas, iletişimsel eylem kuramının teorisyenlerin rasyonelliği ve toplumsal dünyanın organizasyonunu yeniden kavramsallaştırmasına yardımcı olacağını savunmaktadır.[120]

---

[118] Offe, *New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics,* 849.
[119] Offe, *New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics,* s. 830.
[120] Flynn, s. 94.

Habermas'a göre yeni toplumsal hareketler, devletin ve piyasanın özel yaşam alanlarına izinsiz bir şekilde müdahil olmaya çalışmasının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Sistem bütünleşmesi ile toplumsal bütünleşmenin arasındaki gerilimden doğan hareketler, varlığının tehdit altında olduğunu hissettikleri yaşama biçimlerini korumaya, savunmaya ve yeniden yaratmaya çalışan bireylerin ve grupların savunmacı tepkileridir. Geniş toplumsal ve siyasi sistemlerle bireylerin yaşanmış tecrübelerinin kesişiminden ortaya çıkarlar.[121]

Habermas'ın ifade ettiği şekilde bürokratik hiyerarşiye, ticarileşmeye, metalaşmaya ve sermayenin mutlak egemenliğine karşı kurulacak olan demokratik bir kamusal alanın tesisinde[122] toplumsal hareketler önemli görev üstlenmektedir. Kimlik temelli ortaya çıkan yeni toplumsal hareketler, yaşam dünyasında dönüştürücü bir işleve sahiptirler ve yaşam dünyasından gelen taleplerin galip gelmesi için demokratik bir baraj kurabilme yetenekleriyle, karşıt bir kamusal alan oluşturabilmeleriyle sistemin sömürgeci saldırılarına set çekebilirler. Bu noktada, yeni hareketlerin devletlerin milliyetçi ve bürokratik yapısını, kapitalizmin metalaştırıcı gücünü ne şekilde ve ne ölçüde dönüştürebileceği önem arz etmektedir.[123]

Habermas, yeni toplumsal hareketleri insanın özgürleşmesi/kurtuluşu düşüncesinin tarihsel özneleri olarak değil, ileri kapitalist toplumlardaki meşruiyet ve motivasyon sorunlarına işaret eden unsurlar olarak görür. Bu hareketlerin ortaya çıkışı yaşam dünyalarının kolonileştirilmesi eğilimine karşı bir tepkinin sonucudur. Bu hareketler birtakım bürokratik, ekolojik, kimliksel sorunlara dikkat çekmekte ve karşı çıktıkları alanlarla ilgili olarak yeni düzenlemeler talep etmektedirler. Fakat Habermas bu hareketlerin bir karşı kurum geliştirmesi ve yaşam dünyalarının içinde kurtarılmış bölgeler yaratılması önerilerini de gerçekçi bulmaz ve küresel ölçekte planlanan ve

[121] Flynn, s. 94.
[122] Habermas'ın kamusal alan ile ilgili çalışmaları için bkz. Jurgen Habermas, **Kamusallığın Yapısal Dönüşümü,** İstanbul: İletişim Yayınları, 2003; Jurgen Habermas, **İletişimsel Eylem Kuramı,** İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001.
[123] Hasdemir ve Coşkun, s. 136.

yönetimsel araçlar vasıtasıyla uygulanacak olan ekonomik ve teknik çözümler geliştirilmesinin mümkün olabileceğini savunur.[124]

Yeni toplumsal hareketler sahip oldukları programları ile siyasal sistemi doğrudan etkileme kapasitesine sahiptirler, kendi kimlikleri ve eylem kapasiteleri ile birlikte sivil toplumu ve kamusal alanı da canlandırırlar ve genişletirler. Bütün toplumu ilgilendiren sorunlar ortaya koyup bu sorunlara dair çözümler üretirken ve yeni birtakım bilgiler ortaya çıkarırken kurumlara baskı yapıp kamusal düşüncede bir değişikliğe yol açarak yeni alt-kültürel karşı kamular/kurumlar oluşturmaya, genişletilmiş haklar ve reformize edilmiş kurumlar elde etmeye çalışırlar.[125]

Bu bölümde önce toplumsal hareketlerin tanımlarına, ortaya çıkış süreçlerine değinildi. Toplumsal hareket teorilerinden Kuzey Amerika kökenli olanların kaynak mobilizasyonu kuramına, Avrupa kökenli olanların ise kimlik temelli kuramlara dayanarak hareketleri açıklamaya çalıştığı ifade edildi. Kaynak mobilizasyonuna göre toplumsal grupların hangi kaynakları kullandığının ve bunları hangi yollarla dağıttığının önemli olduğu, kimlik temelli kuramların ise insanların ve grupların kimliklerini ifade etmek, daha geniş haklar elde etmek için bir araya geldiğini savunduğu belirtildi. Devamla bölümün ikinci kısmında öncelikle yeni toplumsal hareketlerin çeşitli tanımlarına yer verildi. Ardından Marksist teoriye dayanan sınıf temelli toplumsal analizlerin sanayi sonrası toplumu ve bu toplumda yaşayan insanları açıklamakta yetersiz kaldığını savunan teorisyenler tarafından yeni toplumsal hareketler kavramının kullanılmaya başlandığı ifade edildi. Gelinen noktada kimlik temelli taleplerin 'yeni toplumsal hareketler' çatısı altında dile getirildiği, bu taleplerin de sistemsel değişikliklerden ziyade ifade edilen alanda hakların genişletilmesi maksadıyla olup bu amaçla çeşitli eylemler yapılarak kamuoyunun dikkatini toplamanın hedeflendiğinin altı çizildi. Bölümün son kısmında ise yeni toplumsal hareketler, bu alanda çalışan önemli teorisyenlerinden bazılarının görüşleri çerçevesinde ele alındı. Bir sonraki kısımda, yeni toplumsal hareketlere getirilen birtakım eleştiriler tartışılacaktır.

---

[124] Jurgen Habermas, "New Social Movements", **Telos**, Volume: 1981, (October 1981), ss. 33-37, s. 35-37.

[125] Jurgen Habermas, **Between Facts and Norms: Contributions to a Discursive Theory of Law and Democracy,** Massachusetts: The MIT Press Cambridge, 1996, s. 370. Aktaran Hasdemir ve Coşkun, s. 140.

II. YENİ TOPLUMSAL HAREKETLER TEORİSİNE GETİRİLEN ELEŞTİRİLER

Modern toplumsal yapıdaki farklı kimlik ve eğilimlerin görünür hale gelmesi, ekonomik ve politik sorunların yerel ve ulusal sınırları aşarak küresel ölçekli bir boyut kazanmasıyla yeni toplumsal hareketler dünyanın farklı bölgelerinde de görülmeye başlanmıştır. Konuyla ilgili pek çok farklı kuramın ve kuramcının ortaya çıkmış olması bu hareketlere yeni sıfatını kazandıran özelliklerin neler olduğu sorusunu da beraberinde getirmiştir. Yeni toplumsal hareketler kavramının literatüre girmesiyle birlikte kavram, sıklıkla kullanılmasının yanı sıra eleştirilerin de hedefi olmuştur. Hareketlerin yeniliğine yapılan vurgunun onları eski hareketlerden ayrıştırdığını, yeni hareketlerde eskiye dair var olan benzerliklerin görmezlikten gelindiğini savunanlar vardır. Buechler'e göre yeni kavramına atfedilen değer, hareketleri Marksist tarih okumasının ana bileşeni olan işçi sınıfından ayrıştırmış, 1960'lardan önce hiçbir protesto ve toplumsal hareket yokmuş gibi bir algı oluşmasına sebep olmuştur. Kadın hareketi, kimlikler, savaş karşıtlığı gibi yeni toplumsal hareket temalarının hepsinin önemli tarihsel öncüleri bulunmaktadır fakat toplumsal hareketin yeni olarak adlandırılması bu devamlılığın sağlanmasına engel olmaktadır.[126]

1980'li yıllardan itibaren pek çok teorisyen, eski toplumsal hareketleri savunmak adına bir sosyal ayrım olarak sınıfın varlığının, siyasi ve sosyal değişimin bir taşıyıcısı olarak işçi hareketinin önemine dikkat çekmeye devam ettiler. Argümanları genel olarak yeni toplumsal hareketleri desteklese de bu hareketlerin sınıf temelli eşitsizliklere dayanan kapitalist toplumlarda temel değişiklikler ortaya çıkarma kapasitelerinin yeterli olmadığını savunurlar. Yeni toplumsal hareketlerin sınıf temelli eşitsizliklerin var olduğu bir toplumda ortaya çıkmasını sağlayacağı değişikliklerin de kalıcı olmayacağını ve bir anlam ifade etmeyeceğini ortaya atarak bu hareketleri eleştirmektedirler. Bazı teorisyenler, yönetici sınıfla tek başına mücadele eden bir güç olmasaydı bu hareketlerin çok az konuda başarılı olabilecek olduklarını savunmuş, bu gücü de üretici sınıfa, onun siyasi değişiklikleri etkileme kapasitesine ve geri çekilmesiyle büyük bir yıkım ve zarara

[126] Steven M. Buechler, "New Social Movement Theories", *The Sociological Quarterly*, 1995, Volume: 36, No: 3, **https://doi.org/10.1111/j.1533-8525.1995.tb00447.x** (20 Nisan 2019), ss. 441-464, s. 449.

yol açabilecek olan iş gücüne bağlamışlardır.[127] Dolayısıyla yeni toplumsal hareketleri geçmişteki hareketlerin kazanımlarından faydalanmalarına rağmen onların iddialarını dikkate almamaları bakımından eleştirmişlerdir.

Yeni toplumsal hareketler hakkında yapılan bir eleştiri, bu hareketlerin yeni olmadığını ve işçi sınıfı mücadelesinin yerini almadığını, işçi sınıfı mücadelesinin bir parçası olduğunu savunmaktadır. Katılımcıların pek çoğunun orta sınıfın bir üyesi olması, bu bakış açısına bir engel teşkil etmez çünkü Marksist bakış açısına göre sadece mavi yakalılar değil beyaz yakalı çalışanlar da işçi sınıfına dahildir. Marksist kuramcılara göre, işçi sınıfına dahil olmada önemli olan üretim ilişkileridir; bir çalışanın el emeğini veya beyin emeğini satıyor olması işçi sınıfına dahil olması bakımından bir farklılık arz etmez.[128] Dolayısıyla bu bakış açısına göre işçi sınıfının mücadelesi farklı şekillerde varlığını sürdürmektedir.

İşçi hareketi, barış hareketi, kadın hakları hareketi ve kölelik karşıtı hareket gibi çeşitli eski sosyal hareketler, 19. yüzyıla uzanan geniş bir tarihe ve birikime sahiptir. Bu hareketler arasında bir ülke içinde sürdürülenler olduğu gibi (kölelik karşıtı hareket), ülkeler arası boyut kazananlar da (işçi sınıfı hareketi, kadın hakları hareketi) olmuştur. Hem Amerika'da hem de Avrupa'da bununla ilgili bir sürü örnek mevcuttur. Bu tespiti yapmak, küresel çaptaki hareketlerde yüzyıllardan beri yeni olan hiçbir şey yaşanmadığı anlamına gelmeyeceği gibi dünyanın ve onun tarihinin değişen karakteristik özelliklerini de boşa çıkarmaz. Sadece, hareketleri toplumsal bağlamına yerleştirir.[129] Buna göre zaten var olan mücadelelerin farklı zamanlarda tekrar gündeme gelmesi onları yeni yapmaz.

Yeni toplumsal hareketleri, muhalif ve sistem karşıtı olarak kabul eden, eski hareketleri de sadece iktisadi problemlerle ilgilenmekle itham eden bazı çalışmalar da eleştirilere maruz kalmıştır. Eski hareketlerden biri olarak düşünülen işçi hareketi, sadece ücret mücadeleleri, çalışma saatleri gibi ekonomik problemlere değinmemiş, kadın ve çocukların çalıştırılması, cemaat yaşamı, göçmenlerin sorunları, eğitim, kamusal

[127] Verity Burgmann, **Power, Profit and Protest: Australian Social Movements and Globalization,** Australia: Allen and Unwin, 2003**,** s. 21.
[128] Marjorie Mayo, **Global Citizens, Social Movements and the Challenge of Globalization,** Toronto: Canadian Scholars' Press Inc, 2005, s. 75.
[129] Mayo, s. 79.

hizmetlere ulaşma sorunları, oy hakkı, fikir ve ifade hürriyetinin genişletilmesi, savaş karşıtlığı gibi çok çeşitli alanlarla ilgilenmişlerdir. Tarım işçilerinden zanaatkârlara, küçük mal sahiplerinden hizmet sektöründe çalışanlara kadar farklı kesimlerden kişileri saflarına katmayı başarabilmişlerdir.[130]

Yeni toplumsal hareketler kavramı iki uçlu bir kılıç gibidir: Bu uçların bir tarafında kavram, dikkati hareketlerin yapısındaki morfolojik değişime çekerek ve bu değişimleri bir bütün olarak toplumsal dönüşümlerle ilişkilendirerek çağdaş hareketlerin bilgisine katkılar yapmıştır. Sanayi devriminden beri Avrupa'da hâkim olan sınıf çatışmalarına dayanan kolektif hareket modeliyle karşılaştırıldığında bu değişimler söz konusu hareketlerin yeniliğinin kaynağıdırlar. Diğer uçta ise yeni toplumsal hareketleri ontolojize etme eğilimi vardır. Bu, sanki terim tüm yeni kolektif hareket biçimlerinin özünü yansıtırmış gibi onu en geniş anlamıyla kullanmak anlamına gelmektedir. Ayrıca kavrama ampirik olarak hak ettiğinden daha fazla bir açıklayıcı güç verme eğilimi de vardır. Bu da şüphesiz kavramın popülerliğinden çıkarılmaktadır. Bununla beraber kavram, teoriden çok bir yaklaşıma göndermeler yapmaktadır; ampirik olarak ispat edilmiş bir önermeler bütünü olmaktan çok, sadece çağdaş toplumsal hareketlerdeki ortak nitelikleri tanımlama ve onları çalışmak için analitik araçlar geliştirme teşebbüsüdür.[131] Eski hareketlere dair genelleyici bir bakış açısına sahip olunması, hareketlerle ilgili bazı gerçekliklerin de gözden kaçırılmasına sebep olabilmektedir.

1970'li yıllarla beraber sınıfın öneminin azaldığı, toplumsal zemininin kaybolduğu, bu yüzden de yeni toplumsal hareketlerin sınıf değil kimlik temelli olduğu şeklindeki bakış açısı da eleştirilerden nasibini almıştır. Sınıfı değişmez, statik, diğer sınıflarla ilişkisi olmayan bir mefhum olarak algılama hatasına düşüldüğünü, yeni toplumsal hareketlerin ilgi alanına giren kimlikler, barış hareketi, toplumsal cinsiyet gibi meselelerin sınıf probleminden bağımsız ele alınmasının da bu indirgemeci bakış yüzünden gerçekleştiğini savunanlar mevcuttur.[132]

---

[130] Doğan Çetinkaya, "Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim", **Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim**, Y. Doğan Çetinkaya (drl.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, ss. 15-61, s. 38.
[131] Hank Jonston, Enrique Larana ve Joseph R. Gusfield, "Kimlikler, Şikayetler ve Yeni Sosyal Hareketler", **Yeni Sosyal Hareketler,** Kenan Çayır (drl.), İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2016, ss. 121-156, s. 124-125.
[132] Çetinkaya, *Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim,* s. 38.

Toplumsal hareket teorilerinin Batı merkezli bir perspektiften ele alınması, Avrupa dışındaki toplumlarda ortaya çıkan toplumsal hareketlere de oryantalist bir gözle bakılması, yeni toplumsal hareketler ile ilgili olarak yapılmış olan önemli bir eleştiri olarak yerini alır. Bu eleştiriye göre teoriler, Batı dışındaki toplumlarda herhangi bir diriliş ve muhalefet etme geleneği olmadığını bir ön kabul olarak görmekte, Avrupa dışındaki tüm toplumları da Doğu olarak adlandırmakta ve yapıları bakımından da birbirlerine benzediklerini varsaymaktadırlar. Kültürel olarak baş kaldırmaya eğilimli bir yapılarının olmadığını, boyun eğme, itaat etme kültürlerinin bu toplumlarda herhangi bir toplumsal muhalefet etme biçiminin ortaya çıkmasına mahal vermeyeceğini varsaymaktadır. Batı merkezli hazırlanan yeni toplumsal hareket teorileri, batı dışındaki bağlamlarda yapılan çalışmalarla eleştirilmektedir.[133]

Sadece bir alanla ilgili çalışmalar yaparak toplumdaki diğer problemlere adeta gözlerini kapatmaları, yeni toplumsal hareketlere getirilen bir diğer eleştiridir. Bu bakış açısına göre toplumsal hareketlerdeki bölünmüşlük ve parçalanmışlık yüzünden farklı kitleleri içine alan bir dönüşüm yaratmak hiç olmadığı kadar zorlaşmıştır.[134] İktidarın kendilerine sunduğu alanı kabul eden ve başka toplumsal problemlerle başka hareketlerin ilgilenmesi için sahneden çekilen yeni toplumsal hareketler, topyekûn bir hak arayışını baltalamış; iktidara gelerek değişim yaratmak yerine muhalefette kalarak hak arayışında bulunmayı olumlamışlardır. Bu sebeple de hak talebinde bulunan tüm hareketlerin azınlıkta kalmasını zımnen desteklemişlerdir.

Yeni toplumsal hareketler başlığı altında toplanan hareketlerle ilgili olarak yapılan bir eleştiri de hareketler arasında çeşitli tasnifler yaparken var olan gerçekliklerin üstünü örten, genelleme yapmak için hareketlerin farklı özelliklerini dikkate almaktan imtina eden bir yaklaşımın sergilenmesidir. Bu bakış açısına göre, toplumsal hareketler arasında temel özelliklerinde ya da yüzeysel birtakım detaylarda farklılıklar her zaman mevcut olabilir. Bununla birlikte, yeni bir tasnif yapma iddiasıyla, hareketlere olduklarından farklı anlamlar yüklemek ve onların geçmişten gelen hareketlerle ortak noktalarını görmezden gelmek epistemolojik açıdan sorunlu bir yaklaşımdır. Örneğin,

[133] Çetinkaya, *Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim,* s. 42-43.
[134] Çoban, s. 27.

1968'den itibaren ortaya çıkan toplumsal hareketler, farklı örgütlenme anlayışları, farklı temalar, ilkeler, değerler gibi pek çok yeniliği gündeme getirmişlerdir. Ancak bunlar yeni icatlar değil, toplumsal hareketlerin tarihi boyunca denenmiş, tartışılmış olguların farklı bir zamanda yeniden düşünülmüş halleridir. Bunların farklılığına, özgünlüğüne vurgu yapılabileceği gibi, daha önceki hareketlerle arasında var olan birtakım devamlılık unsurlarına da vurgu yapılabilir.[135] Farklılıklara vurgu yaparak ortaya çıkarılan yeni bir tasnifin benzerliklerin altını çizerek oluşturulmuş bir sınıflandırmadan görece bir üstünlüğü yoktur ve bilimsel açıdan da aralarında bir değer farkı mevcut değildir.

Yeni toplumsal hareketlerin tabanları, hareketler açısından sınırlayıcı olabilmektedir. Devlete ve piyasa ekonomisine karşı toplumun kendini koruması geliştirmeleri ve tümünün bir şekilde post burjuva, post patriarkal ve demokratik bir sivil toplum için mücadele etmeleri kendilerine özgü kategorilerini kullanabilecekleri bir teorik çerçeve geliştirmelerini gerekli kılmaktadır.[136]

Hareketlerin kalıcı, büyük değişimleri amaçlamaktan çok sistemde kendi arzu ettikleri değişiklikleri elde etmeyi amaçlayan yapısı da eleştirilere maruz kalmıştır. Geçici bir süreliğine yaşamın kendi rutininden çıkıp diğer zamanlarda onaylanmayan davranışların kabul edilebilir olması, hareket katılımcılarında ütopik bir özgürlük hissinin yaşanmasına sebep olmaktadır. Fakat bu kısa ve geçici bir özgürlüktür. Gerçeklik bir süreliğine bastırılır ve yerini ütopyalar alır. İktidarın sunduğu şartların ötesinde başka bir yaşamın mümkün olduğu sanal bir dünya yaratılır ve eylem boyunca bu hayat tarzı sürdürülür. Tıpkı Fransız İhtilali'nde olduğu gibi eşitlik, kardeşlik ve özgürlük temel ilkeler kabul edilir. Fakat eylem sona erdiğinde rutine geri dönülür, toplumda var olan şartlar kaldığı yerden sürdürülmeye devam eder. Dolayısıyla, hareketler toplumsal bazda bir kazanım elde etmeyi başarabilseler bile var olan iktidarı onaylamış, onun yeniden üretimine hizmet etmiş olurlar. Eylem süresince var olan şartlardan memnun olmayan insanların taşıdığı gerginlikleri azaltması sağlanır, içlerindeki çatışma duygusu tatmin edilmiş olur. Ulaşılmak istenen ideal ise bir sonraki eylemde tekrar denenmek üzere

[135] Çetinkaya, *Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim*, s. 50.
[136] Jean Cohen, "Strateji ya da Kimlik: Yeni Teorik Paradigmalar ve Sosyal Hareketler", **Yeni Sosyal Hareketler,** Kenan Çayır (drl.), İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2016, ss. 101-120, s. 102.

ertelenmiş olur.[137] Aslında sanal bir harekettir bu, sistem içinde kalarak sistemin eleştirilmesi yoluyla katılımcıların protesto etme isteklerinin giderilmesi dışında bir kazanım elde edilmesi mümkün değildir.

Yeni toplumsal hareketlerin parçalanmış bir yapıya sahip olmaları, amaçlarına ulaşmalarına engel olmaktadır. Küreselleşmeyle birlikte, yerel amaçlara sahip sayısız mikro kamusal alana bölünen hareketler, kamusal alanın parçalanmasına yol açmaktadır. Parçalanmış bu yapı, hareketlerin ortak bir kimlik yaratmasına engel olmaktadır.[138] Küreselleşmenin sebep olduğu adaletsizliklere duyulan ortak tepkiler bu parçalanmışlık yüzünden farklı kesimlerden insanların ortak bir tepki vermesinin önüne geçmektedir.[139] Asgari müşterek eleştiriler etrafında bir araya gelinebilmesi için her grubun kendi söyleminden ve eleştirisinden taviz vermesini gerektirmekte, bu durum da bir sorunun dillendirilirken onu tarihsel koşullarından soyutlanmasına, içlerinin boşaltılarak karikatürize edilmesine sebep olmaktadır. Bu minvalde yeni toplumsal hareketler kuramlarını tarihsel bağlamları ile sorunlu bir ilişki kurmakla itham eden bir eleştiri de mevcuttur. Tarihsel sosyoloji yaklaşımlarını hatırlatacak biçimde teorik modellemeler yapıldığını ve bunun sonucunda var olduğu iddia edilen tarihsel dönemler arasında belirgin karşıtlıklar bulunduğunu varsayarak bu karşıtlıklardan yola çıkarak olguların anlamlandırılmaya çalışıldığını, bunun da toplumsal gerçekliğin karmaşıklığını göz ardı ettiğini savunmaktadır.[140]

Yeni toplumsal hareketlerin nitelikleri geçmiş ile olan bağlardan tamamıyla kopuk olmadığı gibi eski ile bir süreksizlik de söz konusu değildir. Kadın hareketinin kökleri 19. yüzyılın sonlarındaki seçme ve seçilme hakkı taleplerinde yatmaktadır. New age hareketleri geçmişteki ruhçu öğretilerden ve Doğu felsefelerinden izler taşımaktadır. Çağdaş sağlık hareketleri 20. yüzyılın başında çoğalan çeşitli yarı-tıbbi yönelimlerden

[137] Çoban, s. 32-33.
[138] Gülüm Şener, **Küresel Kapitalizmin Yeni Kamusal Alanı Olarak İnternet: Yeni Toplumsal Hareketlerin İnterneti Kullanımı,** Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 114.
[139] Zafer Yenal ve Biray Kolluoğlu Kırlı, "Distopyalar ve Ütopyalar Arasında Karşı Küreselleşme Hareketleri", **Birikim,** Sayı: 197, (Eylül 2005), ss. 10-17, s. 15.
[140] Ateş Uslu, "Yeni Toplumsal Hareketler Teorisinde Süreklilik ve Kopuş Sorunları", **Praksis,** Sayı: 35-36, (2014), ss. 193-201, s. 200.

referans almaktadır.[141] Dolayısıyla, hareketlerin farklı zamanlarda ve değişik şekillerde ortaya çıkmasında, kapsadıkları anlamın ve amaçladıkları dönüşümlerin farklılaşması, ait oldukları bağlamdan başka bir bağlamda neşvü nema bulduklarında ilk ortaya çıktıkları hallerinden daha değişik söylemlere yer vermeleri, aynı amaç uğruna farklı gruplarla bir araya geldiklerinde söylemlerinde çeşitli değişikliklerin ortaya çıkması gibi sebepler yatmaktadır. Bu bakışa göre toplumsal hareketler 'yeni' değildir, sadece zamanla değişiklik göstererek var olmaya devam etmektedir.

Bu bölümde yeni toplumsal hareketler kavramına ve bu alanda yapılan çeşitli çalışmalara getirilen eleştirilere yer verildi. Bu eleştirilerde genel olarak yeni toplumsal hareketler kavramsallaştırmasının toplumsal hareketlerin devamlılığını sekteye uğrattığı, bölünmeye sebep olarak hak arayışlarını belirli bir alana indirgediği, toplumsal hareketleri tarihi bağlamlarından kopardığı, yeni toplumsal hareketler kavramıyla artık toplumda kalıcı ve toplumun her kesimini ilgilendiren değişiklikler talep etmenin gitgide zorlaştığı noktaları üzerinde duruldu. Bir sonraki başlıkta Türkiye'de toplumsal hareketlerin tarihçesine yer verilecek, yeni toplumsal hareketler alanında yapılan bazı çalışmalar değerlendirilecektir.

III. TÜRKİYE'DE YENİ TOPLUMSAL HAREKETLERİN TARİHÇESİ

A. TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL HAREKETLER

Toplumsal hareketler ile ilgili çalışmalarda işçi sınıfı her zaman merkez bir rol oynamıştır. 1800'lü yıllardan itibaren doğmaya başlayan işçi sınıfı 1900'lü yıllarda Avrupa nüfusunun yarısına ulaşmıştır. Bu artışta hiç şüphesiz en önemli pay sanayileşme sürecine aittir. Osmanlı Devleti'nin o dönemdeki iktisadi şartları Batı ile karşılaştırıldığında önemli farklılıklar tespit edilebilir. Bunlardan ilki Osmanlı düzeninin fert ve toplumun dengesine dayanan bir modele göre kurulmuş olmasıdır. Hızlı sanayileşme sonrasında her bir ferdin bir diğer ferdi sömürmesine dayanan Batı tipi

[141] Jonston, Larana ve Gusfield, s. 128.

toplumsal düzen, işçi sınıfını ve onun mücadelesini doğurmuştur. Bu tip bir kapitalist sisteme karşı çıkan Osmanlı Devleti'nin uyguladığı iktisadi düzen, kendi tarih ve kültürüne dayalı olan ve sahip olduğu toplumsal yapının temel felsefesini yansıtan bir mahiyete sahip olmuş, bu yüzden Batı'da cereyan ettiği şekilde bir işçi sınıfı mücadelesi Osmanlı topraklarında vuku bulmamıştır.[142] Osmanlı iktisadi sisteminin ikinci önemli farklılığı ise bu sistemin devlet-devlet dengesine dayanan sosyalist modele karşı olmasıdır. Bireyin devlet çarkı içinde önemini yitirdiği, onun bir aracı haline geldiği sosyalist sistemde birey bağımsızlığını kaybetmiş, devletten ayrı bir birey olarak herhangi bir değeri kalmamıştır. Üretim araçları kadar, ferdin yaratıcılığını ve bağımsızlığını belirleyen manevi unsurlar da bastırılmış ve toplulaştırılmıştır.[143] Hem bireyi hem de toplumu birlikte besleyen ve onlara değer atfeden Osmanlı toplumsal ve iktisadi düzeni, kapitalist düzeni benimsemediği gibi sosyalist bir toplumsal sistemi de reddetmiştir. Mehmet Genç, *Osmanlı Esnafı ve Devlet* isimli makalesinde esnaf örgütlerinin "iktisadi hayatın günlük faaliyetlerinin, mümkün olduğu kadar az ihtilaf doğuracak şekilde, sosyal dayanışma ve ahenk içinde işlemesini"[144] sağlayan bir fonksiyona sahip olduğunun altını çizer ve Osmanlı'nın iktisadi düzeninin sadece esnaflar için değil ırk, mezhep, din, dil ayrımı gözetmeden toplumun her kesiminin bütün ihtiyaçlarını karşılamayı hedef aldığını vurgular.[145]

Sosyolojik araştırmalarda toplumlar arasındaki bu tip önemli farkların dikkate alınarak sınıflandırmalar yapılması bu bakımdan çok önemlidir. Bu konuyla ilgili önemli çalışmaları bulunan Baykan Sezer, sosyoloji biliminin Batı'da ortaya çıkmış ve kurumsallaşmış olduğu için kavramlarının Batı tipi toplumları açıklamaya daha elverişli olduğunu, Doğu toplumlarının kendi toplumları hakkında bilgi üretmek için kendi bağlamlarına uygun kavramlar ve metotlar geliştirmeleri gerektiğini savunmuştur.[146] Bu durum Sezer'e göre Batı dünya egemenliğinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Batı

---

[142] Orhan Türkdoğan, **Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi,** İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1997, s. 119.
[143] Türkdoğan, s. 120.
[144] Mehmet Genç, "Osmanlı Esnafı ve Devlet", **Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir,** İstanbul: Bayem Ajans, 2015, ss. 287-290, s. 289.
[145] Mehmet Genç, "Klasik Omanlı İktisadi Sosyal Sistemi ve Çevre", **Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir,** İstanbul: Bayem Ajans, 2015, ss. 13-24, s. 21.
[146] Baykan Sezer, **Sosyolojinin Ana Başlıkları,** İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 3217, 1985, s. 181.

yeryüzüne siyasi egemenliğini yayarken kendi görüşlerini, toplumlarla ilgili düşüncelerini ve değer yargılarını da yaygınlaştırmıştır. Batı'dan kendisine aktarılanlarla yetinmeyip kendi yapısına uygun bilimsel kavramlar ve metotlar geliştirmedikçe de yapılan çalışmalar yetersiz kalmaya devam edecektir.[147] Orhan Türkdoğan da Doğulu toplumların, Batılı toplum yaşantısının ve bilim zihniyetinin gereklerine sahip olmadığı için Batı'dan bilimsel metot ve teknikleri aktararak bilimsel zihniyetini geliştirmesinin mümkün olmadığını savunmuştur.[148] Çünkü hepsi belli bir bağlamda üretilmiş oldukları için farklı toplumsal süreçleri açıklamada mutlaka bir yeniden üretime, araştırılacak toplumun özelliklerine göre birtakım ekleme ve çıkarmalara muhtaçtırlar.

Türkiye'deki 1960'lar öncesi (hatta 1980 askeri darbesi öncesi) toplumsal hareketlerden bahsetmek istediğimizde işçi ve sendika hareketlerinden bahsetmek gerekir. Aslında tıpkı işçi hareketi gibi kadın hakları hareketi de çok erken bir zamanda başlamıştır ancak işçi hareketi gibi kitleselleşememiş ve toplumsal bir hareket olarak aradığı desteği Osmanlı'nın son döneminde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında bulamamıştır. Kadın hakları hareketi 1980 sonrasında yeni toplumsal hareketler arasında yer alabilmiş ve bu tarihten itibaren kamusal alanda daha fazla yer almaya başlamıştır.

1839-1870 arası dönem, Osmanlı Devleti'nde endüstriyel gelişmenin ve işçi sınıfının ortaya çıkması bakımından önemli kabul edilir. Bu yıllarda eskiden beri var olan üretim biçimleri yanında yeni tip sanayileşme örnekleri de görülmeye başlanmıştır. 1830 yılındaki Serbest Ticaret Anlaşması'nı takiben kurulmaya başlanan özel fabrikalar arasında bilinen ilk örnek 1845 yılında Falkeisen isimli bir İsviçreli tarafından Bursa'da kurulan endüstriyel dokuma fabrikasıdır.[149] Bir süre sonra Bursalı bir aile ile birlikte işletilmeye başlanan bu fabrikanın başlarda çalıştıracak işçi bulmakta zorluk çektiği belirtilir. Türkdoğan'a göre Bursa gibi önemli bir sanayi ve ticaret şehrinde bir fabrika için çalışacak işçi bulunamayışı, Osmanlı Devleti'nde yerleşik bir üretim düzeninin var olduğuna dair önemli bir örnektir.[150]

---

[147] Sezer, s. 182.
[148] Orhan Türkdoğan, **Türk Toplum Sistemi ve Yapısal Sorunları,** İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011, s. 312.
[149] Oya Sencer, **Türkiye'de İşçi Sınıfı: Doğuşu ve Yapısı,** İstanbul: Habora Kitabevi, 1969, s. 86.
[150] Türkdoğan, *Türk Toplum Sistemi ve Yapısal Sorunları,* s. 126.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarında açılmaya başlayan çeşitli fabrikalar ile birlikte üretim biçimlerinde dönüşümler yaşanmaya başlanmıştır. Açılan fabrikalarda çalışmaya başlayan işçiler ile birlikte toplumun ekonomik düzeninde farklılaşmalar ortaya çıkmış, artan işçi sayısının bir sonucu olarak sendikal faaliyetler görülmeye başlanmıştır. 1871 yılında kurulan ve kurulduktan bir sene sonra kapatılan Ameleperverler Cemiyeti, daha sonra 1899'da siyasi ve mesleki bir cemiyet olarak Osmanlı Ameleperver Cemiyeti, Osmanlı Devleti bünyesinde faaliyet gösteren ilk sendikalar olarak sayılabilir.[151] Bu kurumların bünyesinde emekli sandıkları, yardımlaşma sandıkları, kitaplıklar, kooperatifler, dernekler, eğitim büroları gibi işçilerin yararına olacak faaliyetler düzenlenmesi için toplantılar yapılmıştır.[152] Dönemin siyasi şartları sebebiyle çoğu uygulanamamış olsa da işçilerin sorunlarına dikkat çekilmesi ve organize olunmaya çalışılması bakımından işçi hareketlerinin öncülleri sayılmışlardır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında işçi hareketi ve kadın haklarının talebi gibi her türlü toplumsal hareketler ikincil kimlikler olarak değerlendirilmiş, bir ulus yaratmak yeni kurulan devletin en ivedi sorunu olarak kabul edilmiştir. Etnik, sınıfsal, dinsel, cinsel tüm duyarlılıklar ve bunların meşrulaştırılması için atılması gereken adımlar bu yüzden bir kenara bırakılmış, yeni ulusal kimlik dışında başka bir kimliğin öne çıkarılmasına izin verilmemiştir.[153] Bu sebeple toplumsal hareketler, çok partili hayata geçiş dönemine kadar ortaya çıkabilmeleri yolunda uygun bir ortama kavuşamamışlardır. Bu gerekçelerle bir toplumsal hareket olarak sendikalaşmayı İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasından itibaren ele almayı uygun gören M. Görkem Doğan, savaş ortamında yaşanan ekonomik olumsuzlukların işçi kesiminde doğurduğu huzursuzlukların bir hareketin oluşmasına yol açtığını savunmuştur.[154] Buna göre Mayıs 1946'da toplanan CHP olağanüstü kongresi parti programının dört maddesini değiştirdi. Bu değişikliklerin esas amacı CHP'yi çok partili siyasal yaşama uyarlamaktı. Değiştirilen maddelerden biri, sınıf esaslı cemiyetlerin kurulmasını yasaklayan yirmi ikinci maddeydi; o gün işçilerle ilgili olmaktan çok siyasi

[151] Türkdoğan, *Türk Toplum Sistemi ve Yapısal Sorunları,* s. 128.
[152] Sencer, s. 159.
[153] Ömer Çaha, "Cumhuriyet Türkiye'sinin İlk Yıllarında Sivil Toplum", **İslamî Araştırmalar,** Cilt: 8, No: 2, (1995), ss. 99-113, s. 103-104.
[154] M. Görkem Doğan, "Türkiye'de Örgütlü Emek Hareketinin Tarihi Üzerine", **Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim**, Y. Doğan Çetinkaya (drl.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, ss. 285-335, s. 288.

meselelere dair olduğu düşünülen bu değişiklik hiç hesaplanmayan bir değişikliğin önünü açtı; İstanbul ve Kocaeli'de sendikalar ve işçi dernekleri kurulmaya başlandı. Bu kendiliğinden gelişen sendikacılık hareketi savaş koşulları altında ağır şartlarda çalışmak zorunda kalan işçilerin tepkileri vesilesiyle ortaya çıkmıştı. Hükümetin hazırlıksız yakalandığı bu sendikacılık faaliyeti kısa sürede çeşitli kanunlar ve yönetmelikler eliyle sona erdirildi. Fakat böyle bir durumun tekrar yaşanmaması için sendikacılığın devletin müdahil olabileceği bir versiyonla yeniden tesis edilmesine karar verildi. Bu bağlamda 1947 yılında, sendikal faaliyetlere çeşitli kısıtlamalar getiren 5018 sayılı Sendikacılık Kanunu çıkarıldı.[155]

1950 yılında yapılan seçimlerde Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinde işçilerin mevcut düzenden duydukları rahatsızlıkların payı büyüktü. Seçim sürecinde kimi işçiler seçimlere hile karışmaması için mesailerini terk edip sandıkların başında beklemişlerdi. Sonuçta, Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle işçilerin haklarında iyileştirmeler yapıldı ve genel olarak da ellili yıllarda farklı sendikaların birleşerek federasyonlar kurması, ulusal iş kolu sendikalarının teşekkül etmesi gibi kazanımlar elde edildi.[156]

Demokrat Parti iktidarı döneminde sendikal faaliyetlerde istedikleri ivmeyi yakalayamadığını düşünen gruplar protestolara başladılar. 27 Mayıs İhtilali'nin ardından da yeni iktidardan taleplerini dile getirmeye başladılar. 12 Eylül'e kadarki sendikal faaliyetlere bakıldığında gerek örgütlenme bakımından gerekse eylem niteliği bakımından önemli dönüşümlerin meydana geldiğini söylemek mümkündür. İşçi sayısının artması, sendikalaşma oranının artması, işçilerin ücretlerinin gayrisafi milli hâsılaya oranla artış göstermesi gibi gelişmeler gözlemlendi. Özellikle 1963-1971 arası dönem grev eylemlerinin o güne değin en yüksek sayılara ulaştığı dönemdi.[157] Bu artışta 1961 Anayasası'nın ve onun vatandaşlara sağladığı hak ve özgürlüklerinin de büyük payı vardır. Basın özgürlüğü, toplantı ve yürüyüş hakkı, dernek kurma hakkı, sendika kurma hakkı, toplu sözleşme ve grev hakkı gibi maddeler sayesinde çalışanların haklarını merkeze alan çeşitli dernek ve örgütlerin kurulması ve faaliyetlerini özgürce sürdürmesi

[155] Doğan, s. 290-291.
[156] Doğan, s. 294.
[157] Gökhan Atılgan, "Türkiye'de Toplumsal Sınıflar: 1923-2010", **1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim,** Faruk Alpkaya ve Bülent Duru (drl.), Ankara: Phoenix Yayınları, 2012, ss. 323-366, s. 346.

imkânı tanınmıştır.[158] Bu özgürleşme ortamına tezat olarak siyasi alanda yaşanan sürekli değişimler ve istikrarsızlıklar, özellikle gençler arasında işsizliğin artması, ekonomide yaşanan ve sürekli artan sorunlar, köyden kente göç ve çarpık kentleşme yüzünden şehirlerde yaşanan düzensizlikler, Kıbrıs Barış Harekatı'ndan sonra Türkiye'ye uygulanan boykot gibi pek çok etken yüzünden ülkenin her yanında eylemler artmıştır. Ülkenin adeta bir iç savaşın eşiğine sürüklenmesinin ardından 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi ile uzun bir süre etkisini hissedeceği bir buhran dönemine girmiştir. Bu tarihten sonra işçi hareketi, sendikal eylemler gibi kitlesel toplumsal hareketler yaşanmamış, sahneyi artık yeni toplumsal hareketler ve onların talepleri almıştır.

B. TÜRKİYE'DE YENİ TOPLUMSAL HAREKETLER

Toplumsal dönüşümlerin gerçekleştiği kesin tarihleri saptamak pek mümkün değildir. Bu bakımdan Türkiye'de yeni toplumsal hareketlerin ilk ne zaman görülmeye başlandığı gibi bir sorunun net bir cevabı yoktur. Bununla ilgili olarak Alain Toraine'in bakış açısıyla hareket edilerek 1960'lar başlangıç noktası olarak dikkate alınacaktır. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren işçi hareketinin kapsamadığı konulara ve taleplere sahip çıkan yeni toplumsal hareketler şekillenmeye ve gelişmeye başlamıştır. Kadın haklarına, barış ve silahsızlanmaya, çevre ve ekoloji meselelerine dair toplumsal taleplerin daha yüksek sesle dillendirilmesi de yine bu dönemlerde karşımıza çıkmaktadır.[159] Bu süreçte yeni toplumsal hareketlerin daha çok şehir merkezlerinde konumlanmaya başladığını söylemek mümkündür. Şehir yaşamıyla birlikte sivil toplum ihtiyacı artmış, kimlik yönelimli politikalara olan istek daha yüksek sesle dile getirilmeye başlanmıştır. Belirli bir sosyal sınıfa mensup olmayan, eğitimli ve çalışan orta sınıfa mensup insanlar yeni toplumsal hareketlerin şekillenmesinde büyük pay sahibi olmuşlardır. Sınıf mücadelesiyle toplumu tamamen değiştirmek gibi kapsamı çok geniş ve muğlak olan talepler yerine toplumsal yaşamda ortaya çıkmış olan çeşitli eşitsizliklere

[158] Ülkü İleri, "1960'lı ve 1970'li Yıllarda İşçi Örgütlenmelerini Hazırlayan Etmenler", **Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi,** Cilt: 4, Sayı: 10, (Aralık 2015), ss. 198-226, s. 207.
[159] Leyla Sanlı, "Türkiye'de 'Toplumsal Hareketler'", **Toplumsal Hareketler Konuşuyor**, Leyla Sanlı (drl.), İstanbul: Alan Yayıncılık, 2003, ss. 9-32, s. 9.

karşı mücadele etmeyi merkeze almışlardır.[160] Dolayısıyla 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren toplumda gözlemlenen yeni toplumsal hareketler Türkiye'deki siyasi, kültürel, toplumsal gelişmelerin etkisiyle şekillenmiştir.

Türkiye'deki toplumsal hareketler arasında en önemlilerinden birisini kadın hareketi oluşturur. Kökeni Osmanlı Devleti'ne kadar giden bu hareket 1800'lerden itibaren çeşitli toplantılar, konferanslar, yayınlar ve basın yoluyla kendilerini ve taleplerini ifade etmeye, talepleri doğrultusunda örgütlenmeye ve çeşitli haklar elde etmeye başlamıştı.[161] Erken dönemde kadınların boşanma haklarının olması, görücü usulü evliliklerin önüne geçilmesi, çok eşliliğin sınırlandırılması gibi amaçlar etrafında toplanılmıştır. Cumhuriyet döneminde kadınların seçme ve seçilme haklarını elde etmesi, kamusal hayatta daha görünür olmaları gibi amaçlar için çalışmışlardır. Her ne kadar 1926 yılındaki Türk Medeni Kanunu kadın erkek eşitliği konusunda o dönemdeki pek çok devletten ileri sayılabilecek adımlar atmış olsa da bunların pratiğe dökülmesi ve hakların kullanımını kolaylaştıracak olan mekanizmaların kurulması konusunda yetersiz kalmıştı. Dolayısıyla kadınlara verilen haklardan yararlanma şansını elde edebilenler büyük şehirlerde yaşayan ve zengin ya da bürokratik ailelere mensup seçkin kadınlardı. Sonuç olarak, Cumhuriyet'in kuruluşunu takip eden on yıllar boyunca kadınların yaşam şartlarında ve kendilerine tanınan hakları kullanabilmeleri noktasında büyük ilerlemeler katedilememiştir.[162] Bu durum 1980'lerin ortalarına kadar devam etmiştir. Bu yıllardan itibaren ise kadın hareketi artık yeni toplumsal hareketlerin eylem ve söylemlerinden beslenmeye başlamıştır. Aile içi şiddete dikkat çekmek için yapılan kampanya ve mitingler, geleneklerden beslenen kadın rollerini reddeden ve namus kavramını irdeleyen çeşitli sembolik eylemler yine bu dönemde kadın hareketlerinde sıkça karşılaşılan protesto biçimleri olmuştur.[163]

---

[160] Füsun Kökalan Çımrın, "Yeni Toplumsal Hareketler ve Kentsel Yaşam", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Haziran 2010, Cilt: 1, Sayı: 2, https://dergipark.org.tr/tr/pub/gumus/issue/7511/98987 (15.04.2019), ss. 45-58, s. 46.

[161] Pınar İlkkaracan, "Türkiye'de Kadın Hareketleri ve Feminizm", **Toplumsal Hareketler Konuşuyor**, Leyla Sanlı (drl.), İstanbul: Alan Yayıncılık, 2003, ss. 157-191, s. 158.

[162] İlkkaracan, agm., s. 162.

[163] Hande Birkalan Gedik, "Feminist Hareketler", Bilhan Kartal ve Belkıs Kümbetoğlu (ed.), **Yeni Toplumsal Hareketler** içinde**,** Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012, ss.104-132, s. 112-114.

Türkiye'de faaliyet gösteren yeni toplumsal hareketlerden bir diğeri de küreselleşme karşıtlığıdır. Küreselleşmenin ağırlıkla siyaset, toplum, kültür ve çevre alanlarında sebep olduğu olumsuzluklara, yetersiz kaldığı alanlara gösterilen tepkinin ortak adı[164] olarak tanımlanabilen küreselleşme karşıtı hareketler, 1990'lı yıllardan itibaren Türkiye'de görünür olmaya ve çeşitli faaliyetler gerçekleştirmeye başlamıştır. *Türkiye MAI (Multilateral Agreement on Investment)* ve *Küreselleşme Karşıtı Çalışma Grubu, Türkiye Sosyal Forumu, Küresel Barış ve Adalet Komisyonu* bu alanda çalışan en faal oluşumlardır. Türkiye'deki küreselleşme karşıtlığı dünyadaki diğer örneklere nazaran henüz toplumsal bir tabana sahip olmadığı için diğer toplumsal muhalefet gruplarının, sendikaların, siyasi parti ve derneklerin destekleri ile faaliyetlerini yürütmektedirler.[165]

Yeni toplumsal hareketler arasında Türkiye'de önemli bir gündem oluşturan bir diğer oluşum ise kısaca *LGBTİ* (Lezbiyen, Gey, Biseksüel, Transgender ve İnterseks) olarak adlandırılan ve eşcinsellerin toplumsal, siyasal haklarını talep etmek amacıyla bir araya gelmiş olan gruplardır. Bir toplumsal hareket olarak tarihini 1970'li yılların sonuna kadar götürmek mümkündür. Bu yıllarda diğer hareketlere kıyasla hem sol hareketler hem de diğer toplumsal oluşumlar tarafından uzun yıllar sahiplenilmemiş ya da tamamen dışlanmışlardır. Bunun bir sebebi Rusya'daki 1917 Devrimi'nden sonra eşcinselliğin yasaklanması gerektiği yaklaşımı ve Türkiye'deki sol hareketlerin de çoğunlukla Stalinci eğilimler taşıyor olmasıdır.[166] Sol kökenli hareketler dışında diğer toplumsal grupların LGBTİ gruplara mesafeli yaklaşma sebepleri ise ABD'den çok Akdeniz, Orta Doğu ve Latin Amerika bölgeleriyle ortak bir cinsiyet düzenine sahip olan Türkiye'de dinsel, tarihsel ve geleneksel gerekçelerle eşcinsel ilişkilere olumsuz gözle bakılmasıdır.[167] 12 Eylül 1980 darbesinden sonra tüm siyasal ve sosyal hareketler gibi uzun bir süre faaliyet

[164] Ozan Doğu Tuna, "Küreselleşme Karşıtlığının Gelişimi Üzerine", **Küreselleşme ve Alternatif Küreselleşme,** Cem Karadeli (drl.), Ankara: Phoenix Yayınları, 2005, ss. 105-129, s. 105.
[165] Çopuroğlu ve Çetin, s. 80.
[166] Merve Diltemiz Mol, **LGBTİ Hareketinin Hak ve Temsil Mücadelesi ve Siyasal İletişim Faaliyetleri**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s. 50-51.
[167] Barış Erdoğan ve Esra Köten, "Yeni Toplumsal Hareketlerin Sınıf Dinamiği: Türkiye LGBT Hareketi", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, Mart 2014, Cilt: 2, Sayı: 1, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1167 (27.09.2019), ss. 93-113, s. 101.

gösteremeyen bu gruplar, 1980'lerin ortalarından itibaren Lambda İstanbul, Kaos GL gibi çeşitli derneklerle eşcinsellerin haklarını savunmaya başlamışlardır.

Barış hareketi, Türkiye'de faaliyet gösteren yeni toplumsal hareketler arasında ele alınacak son oluşumdur. Genel olarak savaşların durdurulması, savaş çıkma tehlikesinin ortadan kaldırılması, şiddet kullanımının en aza indirgenerek barış halinin kalıcı kılınması amaçlarıyla bir araya gelen grupların genel ismidir. Savaş karşıtlığı, silahsızlanma, mayınların temizlenmesi, vicdani ret, şiddet içeren yerel çatışmaların durdurulması gibi konular üzerinde yoğunlaşmaktadırlar.[168] Türkiye'de 1980 öncesinde kurulmuş dernekler arasında barış örgütü olarak sayılabilecek iki örnek vardır. Bunlardan birincisi 1950 yılında Türkiye'nin Kore Savaşı'na katılmasına karşı çıkan gruplarca kurulan Barışperverler Cemiyeti ve ikincisi de Helsinki merkezli Dünya Barış Örgütü'nün bir üyesi olarak 1977 yılında kurulan Barış Derneği'dir. İlk dernek kurulduktan 15 gün sonra, ikincisi ise 3 yıl sonra 1980 askeri darbesinin peşi sıra kapatılmıştır.[169] 1980 sonrasında diğer yeni toplumsal hareketlere kıyasla barış hareketi daha geç ivme kazanmış ve ancak 2000'li yıllardan sonra gündemde yer etmeye başlamıştır. Türkiye'deki barış kampanyalarına bakıldığında ekseri olarak uluslararası ve ulusal olmak üzere iki kola ayrılmaları mümkündür. İlk kolda Irak, Afganistan, Filistin gibi ülke dışındaki savaşların durdurulması ve Türkiye'nin bu savaşlara katılmasına karşı çıkılması eylemleri yer alırken, ikinci kolda özellikle ülke içinde yaşanan terörün barışçıl yollarla bitirilmesi, vicdani ret talebinin anayasal güvence altına alınması gibi istekler için yapılan çeşitli eylemler, gösteriler, kampanyalar yer alır.[170] 11 Eylül 2001 tarihinde ABD'de gerçekleşen terör saldırıları sonrasında Irak'a askeri müdahalede bulunulması söz konusu olunca Türkiye'nin bu harekata katılmasını istemeyen çeşitli gruplar Barış Girişimi ve Savaşa Hayır Platformu oluşumlarının öncülüğünde bir dizi eylemler tertip etmişler, bu eylemlerde harekat öncesinde TBMM'den geçirilmesi gereken tezkere için

[168] Baran Alp Uncu, "Barış Hareketleri", Bilhan Kartal ve Belkıs Kümbetoğlu (ed.), **Yeni Toplumsal Hareketler** içinde**,** Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 168-204, s. 169.
[169] Oya Baydar, "Kalıcı Bir Barış Girişimi Olanaklı mı?" **Toplumsal Hareketler Konuşuyor**, Leyla Sanlı (drl.), İstanbul: Alan Yayıncılık, 2003, ss. 193-218, s. 198-200.
[170] Uncu, s. 188.

yapılacak oylamanın sonucunun "hayır" olmasını sağlayabilmek için geniş bir konsensüs oluşmasını sağlamışlardır.[171]

IV. TÜRKİYE'DE YENİ TOPLUMSAL HAREKETLER VE DİN

Türkiye'de yeni toplumsal hareketler bölümünü sona erdirmeden önce çalışmamızın bilim dalı olan din sosyolojisiyle yeni toplumsal hareketler arasındaki ilişkiyi irdelemek istiyoruz. Din sosyolojisi pek çok farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Bunlardan biri, *"*sosyolojik metot, düşünce ve yaklaşımların dini alana tatbiki, toplum ve cemaatin dini şekillerinden ilhamını alan sosyal davranışın ilmidir*"*[172] şeklindedir. Bütün tanımlar, dini yaşama dair her şeyin sosyolojik bir perspektifle değerlendirilmesi ortak noktasında buluşmaktadır. Sosyoloji bilim dalının metotları ve yaklaşımları, dini hayatın her türlü tezahürünü incelemek için kullanılır. Günay'a göre bir toplumsal olay ve kurum olarak dini ele almak, din ve toplum ilişkileri etkileşimini, bu çerçevede ortaya çıkan olgu, süreç, teşkilat ve gruplaşmaları sosyolojik bir yaklaşım perspektifinde bilimsel olarak araştırıp incelemek üzerine kurumsallaşmış olan din sosyolojisi bilimi, modern dönemde ve onun şartlarında ortaya çıkmış ve giderek gelişme göstermiş bir disiplindir.[173]

Din sosyolojisinin bir bilim dalı olarak Batı'da ortaya çıkışı ile Türkiye'ye gelişi arasında büyük bir zaman farkı olmamıştır. Fakat gerek bilimsel alana ilk girişi gerekse teşekkül edişi sürecinde dinlerin aydınlanmacı bir bakış açısıyla değerlendiriliyor oluşu bu alanda verilen ilk eserlerin dine bakışında seçilebilmektedir.[174] Dinin toplumsal alandan tedrici bir şekilde çekileceği öngörüsünde bulunulan bir dönemde, din sosyologları dinleri insanlığın gelişimine engel olan bir kurum olarak görmüş, insan aklının gündelik hayata hâkim olmasıyla dinin geçerliliğinin sona ereceğini iddia

[171] Uncu, s. 189.
[172] İzzet Er, **Din Sosyolojisi,** Ankara: Akçağ Yayınları, 1998, s. 7.
[173] Ünver Günay, "Din Sosyolojisinin Tarihsel Gelişimi ve Temel Sorunları", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** Cilt: 1, Sayı: 12, (Haziran 2002), ss. 1-20, s. 2.
[174] Niyazi Akyüz ve İhsan Çapçıoğlu, "Din Sosyolojisinin Doğumu ve Gelişimi", **Din Sosyolojisi El Kitabı,** Niyazi Akyüz ve İhsan Çapçıoğlu (drl.), Ankara: Grafiker Yayınları, 2012, ss. 71-108, s. 103.

etmişlerdir. Bu öngörülerinin tutmaması ve 1970'li yıllardan itibaren ortaya çıkan 'yeni dini hareketler' alana farklı bir şekilde bakmaya başlamalarını zorunlu kılmıştır.

Türkiye'de din sosyolojisi ile ilgili ilk çalışmalar Batı'da bu alanda yazılmış eserlerin tercümesi ile başlamış, Ahmet Şuayp, Bedii Nuri, Prens Sabahattin, Celal Nuri, Mehmet İzzet gibi isimlerin tercüme ve özgün eser neşriyatlarıyla din sosyolojisi bir bilim dalı olarak teşekkül etmeye başlamıştır. Ziya Gökalp ile birlikte sosyoloji gibi din sosyolojisi de önemli bir aşama kaydetmiştir.[175] Gökalp'in din konusunda önemli görüşleri vardır. Bu alanda ortaya koyduğu tezler din sosyolojisi açısından ufuk açıcıdır. Özellikle fıkıh ilmini sosyolojik açıdan değerlendirmeye çalıştığı orijinal çalışmaları vardır.[176] Gökalp'i takip eden yıllarda Z. Fahri Fındıkoğlu, Hilmi Ziya Ülken, Sabri Ülgener gibi isimler alana önemli katkılar sunmuşlardır.[177] Hilmi Ziya Ülken 1943 yılında ders notu formatından uzak, özgün bir din sosyolojisi kitabı hazırlamıştır.[178] Mümtaz Turhan ve Mehmet Taplamacıoğlu ilerleyen yıllarda önemli eserlerle din sosyolojisine katkı yapmışlardır. Nurettin Topçu, Ali Fuat Başgil, Osman Turan gibi isimler, çalışmalarında direkt olarak din sosyolojisi adı altında olmasa da onun alanıyla ilgili olan meselelere değinmişlerdir. Şerif Mardin, Niyazi Berkes, Ahmet Yücekök gibi isimler de din sosyolojisini yakından ilgilendiren konularda çalışmalar yapmışlardır. Rami Ayas ve Ünver Günay alanda yaptıkları önemli çalışmalar ile Türk toplumunun sosyal meseleleri hakkında haleflerine yol göstermişlerdir.[179] Bu süreç içerisinde 1980'li yıllara kadar gelinmiş fakat din sosyolojisi hak ettiği ilgiye mazhar olamamıştır. 1980 sonrası sayısı artan ilahiyat fakülteleri ile birlikte yükselişe geçen yüksek lisans ve doktora tezleri, bu alanda yapılan çalışmalarda bir artış sağlamıştır.[180]

Din sosyolojisi alanında yapılan çalışmalar incelendiğinde feminizm, çevrecilik, nükleer karşıtlığı gibi yeni toplumsal hareketlerin alanına giren konularla ilgili

---

[175] Akyüz ve Çapçıoğlu, s. 103.
[176] Nimet Balkanlı, **Cumhuriyet Dönemi'nde Milliyetçi Düşüncede Dini Dönüşümler: Ziya Gökalp ve Erol Güngör Ekseninde Bir İnceleme,** Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 66 vd.
[177] Er, s. 44.
[178] Akyüz ve Çapçıoğlu, s. 104.
[179] Er, s. 45-46.
[180] Mehmet Bayyiğit, "İslam Dünyasında ve Türkiye'de Din Sosyolojisi", **Din Sosyolojisi,** Mehmet Bayyiğit (drl.), Konya: Palet Yayınları, 2013, s. 69.

çalışmaların azlığı ortaya çıkmaktadır. Sosyoloji alanında yapılan çalışmalarda bu konular üzerinde artan bir ilgi olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Üniversitelerin lisans derslerinde yeni toplumsal hareketler dersleri verilmekte, bu alanda yüksek lisans ve doktora çalışmaları yapılmaktadır. Din sosyologlarının bu konular ile ilgili çalışmalarının, genel sosyoloji bilimine kıyasla az olmasının sebepleri hakkında derinlemesine araştırmalar yapılması mühimdir. Din sosyolojisinin yeni toplumsal hareketler gibi çağdaş sosyolojinin ilgilendiği problemleri yeterince ele alamamış olmasının sebepleri kabaca araştırıldığında ilk sıralarda hiç şüphesiz din sosyolojisinin Batılı bir bilim dalı olması sebebiyle terminolojisini yerlileştirmede yaşanan zorluklar yer alır.[181] Ayrıca, yine Batı'da ortaya çıkmış olan yeni toplumsal hareketlerin teşekkül sürecinde geçirdiği aşamaların Türkiye'de yaşanmamış olması, bu alanda yapılacak çalışmalarda farklı bir metodoloji geliştirme ve kullanma gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Yeni toplumsal hareketlerle ilgili yapılmış olan çalışmaların tercüme edilmesi, alan araştırmalarının ölçeklerinin birebir kullanılması; tutarlı, geçerli ve Türkiye'nin bağlamına uygun bir çalışma yapılmış olmasını sağlamayacaktır. Dolayısıyla, alanda araştırma yapabilmek için bu tip farklılıkları tespit etmek ve çalışmalarda bu farklılıklardan doğabilecek hataları en aza indirmeye çalışmak gerekmektedir.

Sosyal bilimlerin tabiî bilimler gibi mutlak kesinliğe sahip olup olamayacağı, uzun zamandır bilim felsefesinde tartışılmaktadır. Konuyla ilgili olarak Ahmet Davutoğlu'nun bir toplumun medeniyet ve kültür sisteminin tanımlanabilmesi ve anlaşılabilmesinin "o topluma ve o toplumun diline özgü semantik çerçeve ve oluşumunun yakînen bilinmesi ve kavramlara yüklenilen mana ve değerlerin bu çerçeve içinde geliştirilmesi" ile mümkün olabileceğine vurgu yaparak bir bilginin üretilmiş olduğu bağlamla ilgisinin önemine dikkat çekmiştir.[182] Buna göre Batı'da yapılmış olan yeni toplumsal hareketler ve din ilişkisi hakkındaki çalışmaların, farklı toplumsal yapılara ve süreçlere sahip olması hasebiyle Doğu toplumlarında Batı'da ele alındığı şekliyle çalışılması bilimsel açıdan doğru değildir. Konuyla ilgili Muhammed Arkoun da Batılı bilimsel yöntemin hegemonik olduğunu, kendi tasniflerini, ayrımlarını, kavramlarını ve

[181] Zeki Arslantürk ve M. Tayfun Amman, **Sosyoloji: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler, Teoriler**, 4. Baskı, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2001, s. 135.
[182] Ahmet Davutoğlu, "Metodolojik Bir Kritik ve Sosyal Bilimlerin İslamîleşmesi", **Bilgi, Bilim ve İslam,** 2. Baskı, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, ss. 215-232, s. 220.

teorilerini dayattığını ifade eder ve Müslüman dünyasını kendi tarihi, kültürü ve diniyle ilgili kendi kavramsal görüşünü ortaya koyarak bu hegemoniye meydan okumaya, güçlü çalışmalarla batılı epistemolojiyi farklı yorumları kabul etmek zorunda bırakmaya çağırır.[183]

Türk Din Sosyolojisi: İmkân ve Sorunlar isimli eserinde Türk toplumunun dinle ilişkisini ortaya koymayı amaçlayan bir bilim dili geliştirmenin mümkün olup olmadığını tartışan Fazlı Arabacı, çözülmesi gereken dört problemli alandan bahseder: kuram sorunu, toplumun varoluşsal durumuna ilişkin sorunlar, bilgi teorisi sorunu ve yöntem sorunu.[184] Bu problemler esasında din sosyolojisine has olmayıp Türkiye'de sosyoloji bilimini de ilgilendiren sorunlardır. Baykan Sezer, *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları* isimli eserinde bu konuyu derinlemesine tartışır. Türkiye'de sosyolojinin şekillenirken kendi gelenek ve yöntemlerini kurması gerektiğini, ancak o zaman Türk toplumuna ışık tutabileceğini ifade eder. Yöntem, gerçeklerin anlaşılması amacıyla izlenmesi gereken yoldur ve karşılaşılan sorunlara göre yöntem oluşturulur. Gerçeklerin yönteme uyması değil, yöntemin gerçeklere uyması esas olmalıdır. [185] Din sosyolojisi alanında yapılan çalışmalarda orijinal bir dil oluşturulması ve araştırma evreni bakımından geçerli bir araştırma yapılabilmesi için bu metodolojik problemleri tek başına aşamasa da aşma yönünde çaba gösteren epistemolojik çalışmalara çok ihtiyaç vardır.

Yeni toplumsal hareketler ile ilgili din sosyolojisi alanında fazla çalışma yapılmamış olması sadece Türkiye'ye has bir durum değildir. John A. Hannigan, din sosyologlarının yeni toplumsal hareketlerle yeterince ilgilenmemelerini onların bu hareketlerin yükselişine değil kendi paradigmalarını inşa etmeye odaklanmış olmalarına bağlamıştır.[186] Yine de din sosyolojisi alanında yeni toplumsal hareketler ile ilgili yapılmış olan birkaç önemli çalışma mevcuttur. Bunlardan ilki İngiliz din sosyologu James Beckford'a aittir. *Religion and Advanced Industrial Society* kitabının sonuç bölümünde ve *Presidental Adress to the Association fort he Sociology of Religion* isimli

[183] Muhammed Arkoun, "İslam Çalışmalarında Metodolojiler", **Batı'da Din Çalışmaları,** Ömer Mahir Alper (drl. ve çev.), İstanbul: Metropol Yayınları, 2002, ss. 221-248, s. 229.
[184] Fazlı Arabacı, **Türk Din Sosyolojisi: İmkân ve Sorunlar**, Ankara: Platin Yayınları, 2009, s. 209.
[185] Baykan Sezer, **Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları,** İstanbul: Sümer Kitabevi Yayınları, 1988, s. 13.
[186] John A. Hannigan, "Toplumsal Hareket Teorisi ve Din Sosyolojisi: Yeni Bir Senteze Doğru", Cemile Zehra Köroğlu (çev.), **Toplum Bilimleri Dergisi,** Cilt 6, Sayı 11, (Ocak-Haziran 2012), ss. 241-266, s. 252.

eserinde Beckford, yeni toplumsal hareket teorisyenlerinden Habermas, Offe ve Touraine'nin fikirlerinden mülhem yeni bir 'tinsellik' tanımı yapar. Habermas'ın iletişimsel eylem kuramının çeşitli dini hareketler ve organizasyonlar için de kullanılabileceğini belirtir.[187] Barbara Hargrove, din ve yeni toplumsal hareketler arasındaki ilişki hakkında eser vermiş kayda değer isimlerden ikincisidir. Hargrove ekoloji, kadın hareketi, özgürleştirici teoloji gibi çeşitli yeni akımların kendilerine has bir tinsellik geliştirdiklerini savunur. Son olarak Roland Robertson, küresel dünyada yeni insani durumların ortaya çıktığını, bunların kısmen teolojik-seküler olduğunu belirtmiştir. Bu ve bunun gibi çalışmaların ortak noktası dini hayatı ve yeni toplumsal hareketleri aynı sosyo-kültürel fabrikanın birer parçası olarak düşünmeleridir.[188]

Din sosyolojisinin yeni toplumsal hareketler gibi meselelerle ilgilenmekte yetersiz kaldığı eleştirileri yapılmaktadır. Beckford, bu eleştirinin aslında daha genel bir bakış açısıyla ifade edilerek sadece yeni toplumsal hareketlerle ilgili olmayıp alanda çalışma yapılan konuların geneline teşmil edilebileceğini savunur. Ona göre teorik problemler üzerine eğilen pek çok çalışma olmasına rağmen orta boy teorilerin yardımıyla test edilebilir hipotezler kurarak yapılan araştırma sayısı azdır. Teorik perspektifler üzerinde yoğun tartışmalar yapılırken ampirik bulgular için aynı durum söz konusu değildir. Marks, Durkheim, Weber gibi isimlerin çalışmalarından çıkarılan üst düzey teorik anlamların ve çalışma metotların, bu klasik isimlere bir bağlılığın sonucu olarak alana egemen olması sonucu ortaya çıkmıştır. Sanayi toplumu, sanayi sonrası toplum, postmodern toplum ve geç kapitalist toplum gibi günümüz toplumsal yapıları üzerine kavramlar geliştirilmekte yavaş kalınmıştır.[189]

Sosyologlar arasında adalet, barış, biyomedikal etik gibi konular üzerinde cereyan eden tartışmalarda meselenin mutlaka dini açıdan da ele alınması gerektiği düşüncesi ve bu bakış açısına gösterilen ilgi artış göstermektedir.[190] Toplumsal problemler hakkındaki her türlü tartışmada dini bakış açısını hesaba katmanın önemi artış

[187] Calligan, s. 252.
[188] Calligan, s. 253.
[189] James A. Beckford, "Yirminci Yüzyılın İkinci Yarısında Din Sosyolojisi", **Din Sosyolojisi: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar-I,** İhsan Çapcıoğlu (çev.), Bünyamin Solmaz ve İhsan Çapcıoğlu (drl.), Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2006, ss. 115-136, s. 134.
[190]Beckford, s. 136.

göstermiş, başka bir ifadeyle yadsınamaz hale gelmiştir. James Beckford'un din sosyolojisinin yeni toplumsal hareketlerle yeterince ilgilenememe sebepleri ile ilgili yukarıda zikredilen tespitleri ve bu konunun geleceğine dair öngörüleri Türkiye için de geçerli görünmektedir.

Yeni toplumsal hareketleri açıklamaya çalışan teoriler içerisinde 'kimlik' kavramı önemli bir yer sahibidir. Kimliklerin ideolojilerin yerini aldığını savunan görüşler mevcuttur. Önceki yaklaşımların yeni hareketleri açıklamakta yetersiz kaldığını düşünen bazı sosyal bilimciler yeni çatışma kaynaklarının kimlik kavramından hareketle temellendirilmesi gerektiğini savunmaktadırlar.[191] İnsanlara kimlik kazandırma bakımından dinin önemli bir toplumsal kurum olduğu aşikardır. Din, ona inanan insanların paylaştıkları ve böylece onların sıkı bir biçimde bütünleşmelerini sağlayan kutsal değerler ve idealler yaratır, bu değer ve idealler aracılığıyla bir ethos (ahlâk) oluşur. Bireyler davranışlarını bu ahlaka uygun bir biçimde gerçekleştirmeyi hedef edinirler. Bu sayede din, ona inanan insanların kimliklerinin tamamlayıcı bir parçası haline gelir.[192] Din sosyolojisi, dinin bu yönünü dikkate alarak yeni toplumsal hareketler hakkında çalışmalar yapmak suretiyle çağdaş toplumların ve özellikle Türk toplumunun güncel bir analizini yapma imkanına kavuşabilir.

Bu bölümde Türkiye'de toplumsal hareketlere bir giriş yaparak işçilerin sorunları, kadın hakları gibi hareketlerin Osmanlı devleti döneminde gelişmeye başladığı, cumhuriyetin ilk yıllarında yeni bir ulus yaratma çabası içine giren rejimin her türlü hak talebini askıya alması sebebiyle 1950'li yıllara kadar bir duraklama dönemine girdiği ifade edildi. 1950'lerden itibaren işçilerin haklarını düzenleme talebiyle gündeme gelen sendikacılık faaliyetleriyle tekrar toplumsal hareketlerin başladığı, 1968 olaylarından sonra dünyada artan sağ-sol kutuplaşmasının iç siyasi çekişmeleri de etkilemesiyle 12 Eylül 1980 darbesinin yaşandığı belirtildi. 1980 darbesinin ardından yine bir müddet askıya alınan toplumsal hareketlerin 80'lerin ortalarından itibaren gelişmeye başladığı, artık yeni toplumsal hareketlerin eylem tarzını kullanmaya başladıkları ve sınıf temelli hareketlerin görülmediğinin altı çizildi ve Türkiye'deki belli başlı yeni toplumsal

[191] Cohen, s. 110.
[192] Ali Coşkun, "Din ve Kimlik", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** Sayı: 24, (Ocak 2003), ss. 5-23, s. 7.

hareketler temel talepleriyle birlikte değerlendirildi. Bölümün sonunda ise yeni toplumsal hareketler ile din sosyolojisi arasındaki ilişkiye değinildi. Din sosyolojisinin teşekkülünden, temel konularından kısaca bahsedildikten sonra bu alanda yeni toplumsal hareketler ile ilgili yapılmış çalışmaların azlığına dikkat çekildi. Bu durumun sebepleri arasında din sosyolojisinin kendi teorilerini kurmakla meşgul olması, bazı hareketlerin Türkiye'de büyük bir mobilizasyona sahip olmadığı için çalışmalarda pek yer bulmaması, Batılı bilim anlayışıyla üretilmiş olan bazı kavramları Türkiye'ye uyarlama güçlüğü gibi sebepler sıralandı. Yine de bazı yeni toplumsal hareketlerin din sosyolojisi alanında çalışılmasının orijinal eserler üretilmesinin önünü açacağı ifade edildi. Bir sonraki bölümde *Çevre Hareketlerinin Gelişimi ve Dinlere Göre Çevre* konusu ele alınacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

ÇEVRE HAREKETLERİNİN GELİŞİMİ VE DİNLERE GÖRE ÇEVRE

I. ÇEVRE HAREKETLERİ VE GELİŞİMİ

A. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Çevre problemlerinin dünyanın gündemine girmesi 1960'lı yıllar ile gerçekleşse de aslında çevre problemi yüzyıllardır tartışılagelen bir mesele olmuştur. Bu alanda yapılan çalışmalar incelendiğinde birbirleriyle yakın anlama sahip olan birkaç kavram olduğu dikkat çekmektedir. Bu yüzden, çevre problemlerinin tarihçesi ve 1960'lı yıllardan itibaren geçirdiği dönüşüm ele alınmadan önce alandaki temel kavramların hangi anlamı ifade ettiklerine ve aralarında ne gibi farklar olduğuna değinilecek, ardından çevre hareketlerinin gelişimi ele alınacaktır.

"Bir insan, grup ya da toplumun biyolojik, fiziki, sosyal ve kültürel hayatını etkileyebilecek dış faktörlerin bütünü"[193] olarak ifade edilen çevre, Manuel Castells tarafından "söylem ve pratiklerinde egemen yapısal ve kurumsal mantığa karşı çıkarak insan etkinlikleriyle doğal çevre arasında yıkıcı sonuçlara neden olan ilişki biçimlerini düzeltmeyi amaçlayan tüm ortak hareketler"[194] şeklinde tanımlanmıştır. Aslında çevre tanımı yapılırken salt doğa eksenli bir tanım yapmak konuyu izah etmede eksik kalır. Çünkü insan doğayı ihtiyaçları doğrultusunda yönlendirmekte ve kullanmakta; böylece doğayı değiştirmektedir. Değişen ve değiştirilen doğayı da çevre tanımı içinde belirtmek gereklidir. Bu anlamda çevre; insanların elinin altında uzanabildiği, ihtiyaçlarını ve isteklerini karşılamak için kullandığı her şeydir.[195]

---

[193] Ali Seyyar, "Çevre", **İnsan ve Toplum Bilimleri Sözlüğü,** İstanbul: Değişim Yayınları, 2007, s. 189.
[194] Manuel Castells, **The Power of Identity,** Oxford: Wiley-Blackwell Publishing, 2010, s. 170.
[195] İsmail Gökdayı, **Çevrenin Geleceği: Yaklaşımlar ve Politikalar**, Ankara: Türkiye Çevre Vakfı Yayınları, 1997, s. 22.

Çevrecilik; doğal çevrenin korunması, insan-doğa-çevre ilişkilerinin yeni bir temele oturtulması ekseninde gelişen, önceleri bireysel tepkiler şeklinde kendini gösterirken sonraları örgütselleşen toplumsal hareketlere verilen genel isimdir. Hızlı sanayileşme ve insanın doğayı tahakküm altına alma çabasının kaçınılmaz sonucu olarak doğanın kendini yeniden yenilemesine yetmeyecek bir hızda kirletilmesi, doğal hayat ve çevrenin yok olması tehlikesinin belirmesi karşısında çevreyi kurtarmak amacıyla ortaya çıkan ideolojik-sosyal harekettir.[196] Çevre hareketi ise canlı ve cansız ortamlardaki bozulmaları ve değişmeleri engellemeye yönelik insan faaliyetlerinin bir plan ve programa göre yürütülmesidir. *Ekoloji hareketi* ve *çevre hareketi* denildiğinde amaçları bakımından bir fark yoktur. Bir çevre hareketi ilgilendiği alandaki bozulmanın düzeltilebilmesi için neler yapılabileceği üzerine eğilirken bir ekolojik hareket çevrenin tahrip edilmesindeki sosyoekonomik sebepleri inceler, insanın doğaya karşı tahakkümü başta olmak üzere her türlü güç ilişkilerini eleştirir.

Ekoloji; canlılarla çevrelerini ve iki varlığa ait öğelerin karşılıklı etkileşim ve ilişkilerini araştıran bir bilim dalıdır. Yunanca 'ev' anlamına gelen *oikos* ve 'anlama', 'bilme' demek olan *logos* kelimelerinin birleşiminden oluşmuştur. Ekoloji sözcüğü ilk olarak 1870'de bir Alman biyoloğu olan Ernest Haeckel tarafından kullanılmıştır; bir bilim dalı olarak sayılmaya başlaması ise 1930'ları bulmuştur.[197] Çevre sorunlarının ortaya çıkmasından sonra inceleme ve araştırma konuları genişlemiş ve artık disiplinler arası bir bilim haline gelmiştir. Bunun bir sonucu olarak da farklı şekillerde tanımlanmaya başlamıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: "Ekoloji canlıların yaşam temellerini, dolayısıyla doğayı korumanın ilkelerini öğreten bir bilim dalıdır.", "Ekoloji, insanlığın geleceğini sigorta etmeye çalışan bir bilim dalıdır.", Ekoloji, ekosistemleri inceleyen bir bilim dalıdır."[198] Castells, ekolojiyi "insanları ekosistemin parçası olarak gören ve dinamik, evrimsel bir perspektifle bu sistemin dengesini korumayı amaçlayan inançlar, kuramlar ve projeler seti" biçiminde tanımladıktan sonra çevreciliğin pratikteki 'ekoloji', ekolojinin de kuramdaki 'çevrecilik' olduğunu savunur.[199]

---

[196] Ömer Demir ve Mustafa Acar, "Çevrecilik", **Sosyal Bilimler Sözlüğü,** Ankara: Vadi Yayınları, 1997, s. 48.
[197] Jonathan Porritt, **Yeşil Politika,** Alev Türker (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1988, s. 19-20.
[198] Beyhan İslam, "Ekoloji", **Ekoloji Terimleri Sözlüğü,** İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 2000, s.77-78.
[199] Castells, s. 170-171.

Radikal Çevrecilik; hızlı kentleşme ve sanayileşme sebebiyle insanların sahip oldukları değerlerden uzaklaştıklarını ve içinde yaşadığı toplumlara karşı yabancılaştıklarını, bu durumun ancak günümüz sanayi sisteminin temel ilkelerinin değiştirilmesiyle ve yeni yaşama biçimleri oluşturulmasıyla mümkün olabileceğini savunmaktır. Toplumsal değişimi değil toplumu oluşturan değerlerdeki değişimi gerekli görmektedirler.[200]

Kalkınma; ilk tartışılmaya başlandığında genellikle ekonomi temelli tanımlanmış ve toplumun yaşam standartlarında, üretilen malların kalitesinde veya üretim organizasyonunda iyileştirmeler yaratmak olarak ifade edilmiştir. Günümüzde kalkınmanın sosyal ve kültürel yapılar ile de ilgili olduğu düşünülmektedir. Ulusal gelir ve genel üretim düzeylerinin artırılması amaçlarının yanında, bir ülkedeki birçok sosyal ve ekonomik yapının ve kurumların yeniden düzenlenmesini içerecek şekilde daha geniş olarak ele alınmaktadır.[201]

Toplumsal Ekoloji; topluluktaki ya da ekosistemlerdeki toplumsal ve doğal ilişkilerinin karşılıklı bağımlılıklarını, ilişkilerin biçimlerini ve modellerini bütüncü bir anlayış içinde açığa çıkarmaya çalışır. Hiyerarşik yapılanmanın, çevresel sorunların çözümüne engel olduğunu vurgular. İnsanlığın ve doğanın iyileştirilmesi için yapılabilecek olanlar üzerine odaklanır. "Rastgele toplanmış, öznel ve yetersiz biçimde yorumlanmış sayısız ayrıntıyı bir araya toplamayı değil, bu ayrıntıları insanı ve doğayı iyileştirmek için kullanmayı amaçlar." [202]

Ekosistem; değişik çeşitlerde organizmalarla, onların cansız çevrelerinin oluşturduğu ve kendi içinde bir bütün olarak ele alınabilen sistemlerdir. Ekosistem bir bütün olarak işler. Canlı ve cansız öğeler olmak üzere her ekosistemin iki bileşeni

---

[200] Porritt, s. 18.
[201] İhsan Keleş, Hatice Metin ve Hatice Özkan Sancak, **Çevre, Kalkınma ve Etik**, Ankara: Alter Yayıncılık, 2005, s. 46.
[202] Murray Bookchin, **Özgürlüğün Ekolojisi: Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çözülüşü,** Alev Türker (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1994, s. 102-103.

vardır.[203] Bir görüşe göre modern ekoloji temel olarak ekosistemlerin işlevlerini inceleyen bilim dalıdır.[204]

Çevre ile ilgili tartışma konularına bakıldığında karşımıza ilk olarak çevre sorunları ile gelişmişlik-az gelişmişlik ilişkisi üzerine yapılmış çalışmalar çıkar. Gelişmiş ve sanayileşmiş ülkelerin çevre sorunları, üretim ve tüketim artışının doğal bir sonucudur. Başka bir ifadeyle, bir ülkede çevre için kaygı duyulabilmesi, o ülkenin belli bir üretim ve tüketim düzeyine erişmiş olmasını gerektirmektedir. ABD'de 1892 yılında Sierra Kulübü kurulduğunda, nüfusun temel gereksinimleri belli bir düzeyde karşılanıyordu. Üçüncü dünya ülkelerinde kirlenme ve çevre sorunları yoksulluğun bir türü olarak ortaya çıkmaktadır. Yetersiz temizlik ve beslenme, çarpık kentleşme, kültürel geri kalmışlık gibi özelliklerin hepsi o ülkede var olan çevre kirliliğine yoksulluk kirliliği niteliği kazandırmaktadır.[205] Bu tartışmalar özellikle 1970'lerden itibaren yoğunlukla tartışılmaya başlanmıştır.

Çevre sorunlarının temel sebepleri arasında ilk sırayı insan-çevre ilişkisinde insanın çevreye hâkim olma çabası ve onu sorumsuz bir şekilde kullanımı almaktadır. Hayatını mevcut halinden daha iyi bir seviyeye getirmek isteyen insanoğlu bunu çevre üzerinde otorite kurmaya ve çevre şartlarını kendi lehine düzenlemeye çalışarak gerçekleştirme yoluna gitmiştir.[206] Çevre üzerinde kontrol sağlayan insan bunu sürdürülebilir bir şekilde; geleceği de dikkate alarak değerlendirmeyi değil de kısa dönemli amaçlarını gerçekleştirmek için kullanmayı tercih edince, çevrenin tahrip edilmesi süreci de başlamıştır.

Çevre sorunlarının kökenleri hakkında önemli tespitlerde bulunan Ernst Friedrich Schumacher, 1979 yılında ilk baskısı yapılan ve tüm dünyada büyük ilgi uyandıran *Küçük Güzeldir* isimli kitabında çağdaş insanın ulaştığı bilimsel ve teknolojik gelişmelerden aldığı hazla doğayı kirleten ve kendi türünü sakat bırakan bir toplum tipi inşa ettiğini belirtir. Servetini sürekli arttırmayı hedefleyen insanlar maddi kazanımlar

[203] Fikret Berkes ve Mine Kışlalıoğlu, **Ekoloji ve Çevre Bilimleri,** İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993, s. 26.
[204] Berkes ve Kışlalıoğlu, s. 31.
[205] Ruşen Keleş ve Can Hamamcı, **Çevrebilim,** Ankara: İmge Kitabevi, 1993, s. 170-171.
[206] Kemal Görmez, "Çevre Sorunları ve Çevre Politikaları Üzerine Bazı Mülahazalar", **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 3 (Haziran 1989), ss. 6-10, s. 6-7.

dışındaki hiçbir değere itibar etmez hale gelmişlerdir. Üretimi geliştirmek ve daha çok servet sahibi olmak sadece insanların değil aynı zamanda devletlerin de birincil hedefi olmuştur. İkincil planda kalan tüm amaçlar ilkine hizmet ettikleri sürece önemi haiz olmuşlar, bu yüzden tüm insanlık sadece büyük bir çevre krizine değil, bununla birlikte bir ahlak ve değerler krizine de girmiştir.[207]

B. DÜNYADA ÇEVRE HAREKETLERİ

1. 1968 Öncesi Dönem

Çevre sorunlarının ilk ortaya çıkışı (içeriği ve derecesi günümüzden farklı olmakla birlikte) insanın doğada var olmaya başlamasına kadar götürülmektedir. Bugün kullanılan anlamda çevre kirliliğinin ilk örnekleri Orta Çağ'a kadar gitmektedir. 13. yüzyılda, Londra'da kireç ocaklarından çıkan kömür dumanları yüzünden dünyanın kaydedilen ilk hava kirliliği yaşanmış, bu durum üzerine kral kireç ocaklarında kömür yakılmasını yasaklama ve cezalandırma yoluna gitmiştir.[208] Amerika'da ise Los Angeles eyaletinin bulunduğu yerde Kızılderililer tarafından yakılan bir ateş sebebiyle kayda değer bir hava kirliliği yaşanmıştır.[209]

Tarihte sosyal ve ekonomik alan başta olmak üzere hemen her alanda etkisi görülen endüstrileşme, insan hayatını pek çok bakımdan kolaylaştıran gelişmelere imza atmakla birlikte yine pek çok olumsuzluğa da sebep olmuştur. Endüstrileşme ile birlikte gündeme gelen bu olumsuzluklar, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası bilimsel ve teknolojik alanlarda sağlanan ilerlemelerin yanlış politikalarla birleşmesi sonucunda doğanın kirlenmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Endüstri toplumunda çevre duyarlılığının etkin bir devlet politikası haline getirilememesi çevrenin hızla tahrip edilmesine yol açmış, dünyanın geleceğini tehdit eden bir çevre krizi ortaya çıkmıştır.[210] Bu

[207] Ernst Friedrich Schumacher, **Küçük Güzeldir,** Osman Deniztekin (çev.), İstanbul: E Yayınları, 1979, s. 351.
[208] Jean Gimpel, **Orta Çağ'da Endüstri Devrimi,** Nazım Özüaydın (çev.), Ankara: Tübitak Yayınları, 1997, s. 80.
[209] Görmez, s. 6.
[210] Selim Kılıç, "Çevreci Sosyal Hareketlerin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Sona Ermesi Üzerine Bir İnceleme", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 57, Sayı: 2, (Şubat 2002), ss. 93-108, s. 94.

olumsuzluklara karşı insanlarda bir bilinç geliştirmek, çevre kirliliğinin yıkıcı etkileriyle mücadele etmek için ortaya konulan ilk çabalar sanayi devriminin belli bir olgunluğa kavuştuğu 1800'lü yılların sonuna denk gelmektedir. Bu yıllarda, doğayı koruma amaçlı derneklerin, grupların kurulduğu, doğal güzellikleri tanımaya yönelik kulüp ve derneklerin çeşitli faaliyetlere başladıkları görülmektedir. İngiltere'de kurulan *Alpçilik Kulübü* (1857), *Açık Alanları Koruma Derneği* (1865), *Kraliyet Kuşları Koruma Derneği* (1865) ve ABD'de kurulan *Apalachian Dağcılık Kulübü* (1876), *Portland Dağcılık Kulübü* (1876), *Ulusal Audubon Topluluğu* (1885), *Sierra Kulüp* (1892) bu alandaki örgütlenmelerin ilk örnekleri olarak sayılabilir. Bu gruplardan Ulusal Audubon Topluluğu ve Sierra Kulübü, çalışmalarına günümüzde de devam etmektedirler.[211]

19. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan çevre korumacılık ile 1970'li yıllarda yükselişe geçmekle birlikte kendisinin tarihsel bir bağlama sahip olduğunu savunan ekoloji hareketi birbirinden farklı iki grup olarak göze çarpmaktadır. Özellikle yeni toplumsal hareketler teorisini merkeze alanlar için bu iki grup ideolojik eğilimleri, siyaset yapma tarzları ve toplumsal tabanları bakımından birbirlerine tamamen zıt bir yapıya sahiptirler. Çünkü onlara göre doğa sorunu sanayi toplumlarında ortaya çıkmış ve yaygınlık göstermiş yeni siyaset merkezlerinden birisidir.[212] *Çevrecilik,* üretim ve tüketim alışkanlıklarında herhangi bir değişim talep etmeksizin sadece çevre sorunlarının çözülmesini amaçlar. *Ekoloji* ise ekosistemde yer alan tüm canlıların varlığını destekleyecek ve hiçbir canlıyı tahrip etmeyecek bir yaşama sistemi kurulmasının yollarını araştırır. Çevrecilere göre hava kirliliği ve asit yağmurları sorunu termik santrallerin bacalarına takılacak filtrelerle, fosil yakıtların kullanımından kaynaklanan iklim değişiklikleri de araçların yakıt çeşitlerinin ve egzoz sistemlerinin iyileştirilmesi ile çözülebilir. Ekolojistler ise termik santrallerin gerekliliğini sorgular; insanları özel araç kullanmak zorunda bırakan toplu taşımadaki sistemsel eksiklikleri bulmaya ve eleştirmeye odaklanır. Bu problemlerin özünde insan-doğa arasındaki ilişkinin var olduğunu savunur; toplumsal, siyasal ve ekonomik sistemleri eleştirir. Bu ikilik çevre ile ilgili ortaya çıkmış akımlarda kendini gösterir. Kabaca, derin ekoloji / sığ ekoloji,

[211] Esat Öz, "Dünyada ve Türkiye'de 'Ekoloji Hareketi'nin Gelişimi: Çevre Koruma Derneklerinden Siyasal Partilere", **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 3, (Haziran 1989), ss. 27-34, s. 29.
[212] Tuncay Önder, **Ekoloji, Toplum ve Siyaset**, Ankara: Odak Yayınevi: 2003, s. 92.

çevreselcilik / toplumsal ekoloji, koyu yeşiller / açık yeşiller, radikal çevrecilik / reformcu çevrecilik ikilikleri yukarıda zikredilen ayrım noktasına göre farklılaşmaktadır.[213] Çevrecilere göre ekolojistler çevre problemleriyle ilgilenmek yerine meseleyi başka boyutlarda ele almakta, çevreyle ilgili toplumsal ve siyasal kalıpları değiştirmeye çalışarak sorunların çözümünü geciktirmektedirler. Ekolojistlere göre çevreciler meselelerin temeline inmeyi başaramamakta, çevre kirliliğine sebep olan etkenleri değiştirmeden sonuçları ortadan kaldırmaya çalışmaktadırlar.

Ekolojik düşünce, tarihsel bir zemine sahip olan felsefi bir yaklaşımdır. Antik Çağ'dan itibaren bazı filozoflarca bugün ekolojik düşüncenin savunduğu fikirler dile getirilmiştir. Aydınlanma öncesinde egemen olan organik dünya görüşü, ekolojik düşüncenin temelini oluşturmaktadır. Organik dünya görüşüne göre toplumun temeli iş birliğine dayanır; dünya, her biri birbirinden farklı olan parçaların birleşiminden ve birlikte çalışmasından oluşmaktadır. Ekolojik düşünce bu görüşün temel esaslarına tamamen katılır, bunlara ek olarak eşitlik ve özgürlük kavramlarına da büyük değer verir.

Ekoloji konusunda önemli görüşleri olan Murray Bookchin ekolojinin insanın doğal dünyayla ayrılığından kaynaklanan büyük bir dengesizlik alanıyla ilgilendiğini söyler. Doğanın bir çeşit türü olarak kabul ettiği insanların, yavaş ve zahmetli bir şekilde doğal dünyayı kendisine özgü bir toplumsal dünyaya dönüştürdüğünü, bu bakımdan birbirleri ile etkileşim içinde bulunan canlıları inceleyen doğal bir ekolojinin yanında bu insan eliyle üretilmiş düzeni anlamak için de toplumsal bir ekoloji çalışmasına ihtiyaç duyulduğunu savunur.[214]

Ekolojik düşüncenin genel nitelikleri, doğanın ve insanın farklı bir biçimde değerlendirilmesidir. Doğada hiyerarşi yoktur ve ekosistemler en üst basamakta insanın bulunduğu bir besin piramidi gibi değil yatay ilişkilerden oluşan bir besin ağı şeklinde tasarlanır. Doğada yer alan türler topluluklar oluştururlar ve ekosistemler birbirlerini etkileyerek gelişirler. İnsanın gelişimi doğadaki birikimin bir sonucudur. Toplumsal

[213] Semra Cerit Mazlum, "Çevrecilik ve Çevre Hareketleri", Bilhan Kartal ve Belkıs Kümbetoğlu (ed.), **Yeni Toplumsal Hareketler** içinde**,** Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 207-238, s. 210.
[214] Bookchin, s. 102-103.

gelişme, belirli bir ekosistemin içinde gerçekleşir. Dolayısıyla doğa, insan davranışlarının pasif bir etkileyicisi değil, aktif bir güç kaynağıdır.[215]

Çevre koruma hareketini üç ayrı aşama şeklinde değerlendiren Dalton, ilk evrenin kuşların korunması üzerine odaklandığını ifade eder. İngiltere'de, deniz kuşlarının korunmasına yönelik olarak 1867 yılında kurulmuş olan "The East Riding Association for the Protection of Sea Birds" dünya üzerinde yaban hayatının korunmasına dönük ilk örgütlenme olarak kabul edilmektedir. Çevre korumacılığının ikinci aşaması doğal ve tarihi-kültürel alanların korunmasına yöneliktir. Doğal ve kültürel mirası korumak için kurulmuş olan İngiltere'nin "National Trust" (1895) ve Fransa'da 1854 yılında kurulan "La Société Nationale de Protection de la Nature" (Doğanın Korunması için Fransız Ulusal Derneği) isimli dernekleri bu aşamaya örnek olarak sunulmaktadır. Üçüncü aşamada ise yaban hayatının korunmasını hedefleyen oluşumlar yer almaktadır.[216]

İkinci Dünya Savaşı ve sonrası, çevre koruma hareketi için zor bir dönem olmuştur. Savaş sırasında yaşanan yıkımlar, hareketin kentlerin yeniden kurulumuna dikkat kesilmesine yol açmıştır. Ayrıca bu dönemde çevreye ilişkin dünya genelinde farkındalık da artmıştır. Ancak mali kaynak yetersizliği ve üye sayısındaki yetersizlikler yüzünden istenen etkinlik düzeyine ulaşılamamıştır.[217]

Savaş sonrası dönemden 1960'lı yılların başına kadar çevreye karşı ilginin canlı kalması, organik çiftlik hareketi oluşumları sayesinde mümkün olabilmiştir. Lady Eve Balfour tarafından ilk kez İngiltere'de geliştirilen bu model, zamanla başka yerlerde de ortaya çıkmış ve sonunda *Toprak Birliği* (Soil Association) isimli bir oluşum haline dönüşmüştür. Hareketin üyelerinin kendilerini ekolojist olarak tanımlaması ile birlikte, Toprak Birliği Hareketi, korumacı yönelimden ekolojik yönelime geçişte önemli bir mihenk taşı olmuştur. 1960'lı yıllarda hareketin yönetimine ekolojist Barry Commoner getirilmiştir.[218] Böylece, çevre problemlerini çözmeye odaklanan yaklaşımdan kirliliğin

[215] Carolyn Merchant, **Radical Ecology: the Search for a Livable World,** London: Routledge, 1992, s. 127.
[216] Russell J. Dalton, **The Green Rainbow: Environmental Groups in Europe,** London: Yale University Press, 1994, s. 28-30.
[217] Önder, s. 95.
[218] Önder, s. 95-96.

sebeplerini tahlil etmeye ve ortadan kaldırmaya çalışan ekoloji temelli yaklaşıma geçiş de hızlanmıştır.

Çevre problemlerine karşı korumacı yönelim ile ekolojik yönelim arasındaki farklar, genel olarak şöyle sıralanmaktadır: Korumacı yönelim yaşam çevresinin, ulusal kültürel ve doğal mirasın korunması gibi sorunlarla ilgilenirken ekolojik yönelim, özellikle *Friends of Earth* (Yeryüzü Dostları) ve *Greenpeace* (Yeşil Barış) gibi örgütler aracılığıyla sanayi toplumlarındaki kirliliğin sebeplerini analiz etmekle ve bu sebepleri ortadan kaldıracak toplumsal dönüşümler yaratmaya çalışmakla ilgilenmektedirler. İkinci olarak, korumacı yaklaşım mevcut toplumsal düzeni ve onun normlarını sorgulamadan kabullenirken ekolojistler problemlerin mevcut toplumsal düzenden kaynaklandığını, yeni bir hiyerarşik ve bürokratik örgütlenmeye dayanan bir toplum modeline ihtiyaç duyulduğunu savunurlar. Üçüncü sırada, korumacı yaklaşım mensuplarının ve ekolojistlerin eylem tiplerinin farklılığı yer alır. Korumacılar sınırlı bir katılımla, çözülmesini istedikleri problemin muhatapları ile düzenli toplantılar, çalıştaylar vs. gerçekleştirirken ekolojistler kitlelerin ve kamuoyunun dikkatini çekmeye çalışan eylemler yaparlar. Son olarak, toplumsal hareketler teorilerine göre, korumacı yaklaşımın kaynak seferberliği teorisinin, ekolojistlerin ise yeni toplumsal hareketler teorisinin kapsamına girdiği ifade edilebilir.[219]

2. 1968 Sonrası Çevre Hareketlerinin Kitleselleşmesi

Çevre hareketlerinde 1968 yılının merkez alınmasının birtakım sebepleri vardır. Bu yıl tarihte Fransa başta olmak üzere pek çok ülkede ortaya çıkan öğrenci hareketleri ile birlikte anılır. Devlet yönetimlerinden gündelik yaşam pratiklerine kadar geniş bir alana yayılan protesto hareketleri toplumsal hareketlere bakışta tamamen yeni bir pencere açılmasını sağlamıştır. Çevre hareketleri, bu tarihten itibaren öğrenciler başta olmak üzere bu protesto hareketlerine katılan herkes tarafından benimsenmiş, ilerleyen yıllarda destekçisi gittikçe artan önemli bir gruba dönüşmüştür. 1970'lerin silahsızlanma, savaş karşıtlığı, nükleer karşıtlığı, dünya çapındaki enerji krizi gibi önemli tartışma konularının hepsi bir şekilde çevre ile ilgilidir. Hava kirliliği başta olmak üzere çevre kirliliğinin

[219] Dalton, s. 46-49.

gündelik hayatı etkileyen bir mesele haline gelmesi ile birlikte bu yıllardan itibaren çevre hareketleri, kamuoyunun gündemine hiç düşmemecesine yerleşmiştir.

Rachel Carson'un 1962 yılında yayınlanan *Sessiz Bahar* (Silent Spring) isimli kitabı dünya çapında büyük ilgi uyandırmış, çevre korumacılığını kitleselleştirmede önemli bir etki sahibi olmuştur. 1960'lı yıllara damgasını vuran bu kitap çevre hareketlerine olan ilgiyi hayli arttırmıştır. Kitap, bir çeşit böcek ilacı olan DDT (Dikloro Difenil Trikloroethan) isimli maddenin tarım alanlarında kullanılması yüzünden ABD'de canlı türlerinin yok olmaya başladığını anlatmış, kendisi de biyolog olan yazar, alanla ilgili bilgilerini kullanarak tarım ilaçlarının zararları konusunda kitabında uzun bilgiler vermiştir. Kitap, çevre bilinci kazandırma konusunda çok başarılı olmuştur. Tarım Bakanlığı yetkilileri ve ilaç endüstrisinde faaliyet gösteren firmaların tepkisine rağmen bir süre sonra DDT ve bunun gibi kimyasalların tarım alanlarında kullanılması yasaklanmış, 1970 yılında ABD'nin Çevre Koruma Kurumu olan *EPA* (Environmental Protection Agency) kurulmuştur.[220] Çevre bilinci oluşması konusunda Carson'un kitabı ile birlikte sayılabilecek bazı eserler şunlardır: *Science and Survival,* Barry Commoner, 1960; *The Population Bomb,* Paul Ehrlich, 1968; *The Tragedy of Commons,* Garet Hardin, 1968; *Environment, Power and Society,* Howard Odum, 1971.[221]

1970'lerden itibaren çevreci akımların gelişmesinde etkili olan eserlerden birisi, 1968 yılında kurulan Roma Kulübü isimli düşünce topluluğunun 1972 yılında yayınladığı *Büyümenin Sınırları* (The Limits to Growth) isimli rapordur. Rapor, Roma Kulübü tarafından Massachusettes Teknoloji Enstitüsü'ne hazırlatılmıştır. Buna göre doğal kaynakların nüfus artış hızına yetişmesi mümkün değildi ve içinde yaşanılan çevre 150 yıl içinde yaşanabilirlik niteliğini kaybetmeye başlayacaktı. Bu nedenle çevreyi korumak için hemen harekete geçilmeli, gelişme hızı yavaşlatılmalıydı. Dünya çapında rapora çeşitli tepkiler verildi. Üçüncü dünya ülkeleri raporu kalkınma girişimlerinin önünü kesmeye çalışan ısmarlama bir proje olmakla itham etti. Kimi sanayileşmiş ülkeler ise sanayi dallarını gelişmekte olan ülkelere taşıyarak hem sermayelerini daha ucuza

[220] Selim Çetiner, "Sessiz Bahar Ne Diyor(du)", *Tarlasera Dergisi***,** Temmuz 2012, Sayı: 23, https://research.sabanciuniv.edu/id/eprint/20600/1/Sessiz_Bahar_Ne_Diyor(du).pdf (11.12.2019), ss. 18-21, s. 20.
[221] Önder, s. 98.

değerlendirme hem de kendi ülkelerini çevre kirliliklerinden uzak tutma yoluna gittiler. Raporu dayandığı modelin sağlam olmamasıyla, bilimsel ve teknolojik verileri dikkate almamasıyla, ölçümlerinin hata payının yüksek olmasıyla eleştiren pek çok çalışma oldu. Bununla birlikte, bu çalışmanın çevreci akımların artış göstermesinde ve etkinliğini arttırmasında önemli bir pay sahibi olduğu yadsınamaz.[222]

1973 yılında yayınlanan Ernst Friedrich Schumacher'in *Small is Beautiful* (Küçük Güzeldir) isimli kitabı da direkt olarak çevreyle ilgili olmasa da çevre hareketleri üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu için burada tekrar anılmaya değerdir. Schumacher, eserinde o dönemdeki ekonomik ve teknolojik yapıları sorgulamış, yeni üretim yöntemleri, tüketim düzenleri, hayat biçimleri geliştirmenin yollarını tartışmıştır. Küçük ve orta ölçekli, merkezine insani ihtiyaçları alan bir teknolojik gelişmeyi savunmuştur. Eserin çevre hareketi bakımından önemi sanayi toplumunun ve onun sınır tanımayan büyüme mitinin insanlar üzerinde oluşturduğu etkileri ortaya koyarak çevrecilerin eleştirilerine önemli bir zemin yaratmış olmasıdır.[223]

Önceki paragraflarda aktarılan eserlerin ve 1972 yılında toplanan Stockholm Konferansı'nın etkisiyle çevre konusu dünyanın gündeminde önemli bir yer işgal etmeye başlamıştır. Bu durum çevre örgütlerine de yansımış, hem mevcut örgütlerin üye sayısı artmış hem aralarına yeni örgütler ve gruplar eklenmiş, hem de eylemleri ve çalışmaları daha fazla ses getirmeye başlamıştır. *Friends of Earth* ve *Greenpeace* yanında, yine 1970'lerden itibaren aktif çalışmaya başlayan *Bürgerinitiativen* (Yurttaş İnisiyatifleri) ile birlikte çevreci hareketlerin gücü artmıştır. *Friends of Earth* grubu, hızlı bir şekilde örgütlenerek 20'yi aşkın ülkede şube açmış, üyeler elde etmiştir. Yeni bir vatandaşlık tipi oluşturmayı amaçladığını söyleyen grup, eylemcilerini toplumsal normları eleştirmeye davet etmiş, korumacı grupların gündeme getirmekten kaçındığı nükleer enerji, sanayi kirliliği gibi politik meseleleri gündeme taşımaya çalışmıştır.[224]

1970'li yıllarda yükselen çevreci hareketlerin hem katılımının artması hem de söylemlerinin genişlemesi ile birlikte kitleselleşmesi süreci, hareket mensuplarının sahip

[222] Keleş ve Hamamcı, s. 176-177.
[223] Önder, s. 102.
[224] Dalton, s. 39.

olmakla eleştirildikleri elit görünümden sıyrılmalarını sağlamıştır. Toplumsal bir zemini olan, eylem ve söylemleri ile toplumun pek çok kesimi tarafından kabul edilen bir toplumsal harekete dönüşmelerini sağlamıştır. Aynı zamanda mevcut iktidarlara ve onların çevre politikalarına karşı gösterdikleri tepki, çevre hareketlerinin muhalefetin merkezi olarak görülmelerini, siyaseten muhalif olan insanların da harekete katılımını sağlamıştır.[225]

1970'lerin başından 1985 yılına kadar olan dönemde çevre hareketlerinin gücü o güne kadarki en üst seviyesine çıkmıştır. Hareketin merkezi bir siyasal güce dönüşmesinden ziyade politik gündemi zorlayıcı, zaman zaman değiştirip dönüştürücü bir konum elde etmesi kastedilmektedir. Bu yıllarda siyasal, ekonomik ve toplumsal alanlarda bir bunalım dönemi yaşanmış, siyaseten sağ veya solda yer alan kesimler bu bunalımı aşmada başarılı olamamışlardır.[226] Teknolojik gelişimlerin hızlı ilerlediği, insanların dünyanın farklı yerlerinde gerçekleşen olaylardan eskisine nazaran daha kısa bir sürede haberdar olabildiği bu dönem, insanların mevcut siyasi akımlara olan muhalefetini de arttırmış, yeni bir politika vaat eden çevreci hareketler, özellikle Yeşiller Partisi muhalif kitlelerin toplanma merkezi haline gelmiştir.[227]

Çevre hareketlerinin Yeşiller Partisi'ni desteklemesinde, nükleer karşıtı söylemin ve savaş karşıtlığının rolü büyüktür. 1970'lerde, Avrupa'da gelişmiş ülkeler enerji sorunu yaşamaya başlamış, petrole ulaşımda yaşanan sıkıntılar yüzünden ülkeler kendi nükleer santral projelerine hız vermek istemişlerdir. Bu dönemde iktidara muhalefet eden tüm gruplar nükleer enerji karşıtlığına destek olmak için çevreci hareketlerin etrafında toplanmışlardır. Bu oluşumların hemen hepsi siyasetten bağımsız olan, bireysel tepkisini ortaya koymak için bir araya gelmiş yurttaş inisiyatiflerinden oluşuyordu. İnisiyatiflerde, şehirlere daha fazla park yapılması, yeni otoyol yapımına karşı çıkılması (anti-roads movement), kentsel yenilenmelere muhalefet edilmesi gibi farklı alanlarda talepleri olan gruplar mevcuttu. Siyasilerin karar alma sürecini etkilemek

[225] Öz, s. 30.
[226] Fred Steward, "Yeşil Zamanlar", **Yeni Zamanlar: 1990'larda Politikanın Değişen Çehresi,** Stuart Hall ve Martin Jacques (drl.), Abdullah Yılmaz (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995, ss. 63-74, s. 68.
[227] Melda Cinman Şimşek, **Yeşiller,** İstanbul: Der Yayınları, 1993, s. 18.

için oturma eylemi, bilgilendirme çalışmaları, işgal denemeleri gibi yeni toplumsal hareketlerin eylem tarzına ait olan karşı çıkma biçimleri kullanılıyordu.

3. Dünyada Çevreci Dernek, Kuruluş ve Anlaşmalar

Milattan önce 3. yüzyıldan kaldığı düşünülen ve Mısır piramitlerinin birinde bulunan *Tebtinus Papiri* isimli bir belgede toprağın nasıl korunacağı, tarlaların en verimli şekilde nasıl ekileceği ve sulanacağı ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bu metnin, çevrecilik tarihi ile ilgili olarak tespit edilen en eski belge olduğu kabul edilmektedir. Birinci yüzyılda yaşamış olan Romalı Tacitus'un barajların su ekosistemlerine zarar verdiği yönündeki eleştirisi yine çevre tarihi bakımından önem arz etmektedir. 17. yüzyıldan John Evelyn ormancılığın akademik bir disiplin olmasını önermiş, kömür yakılmasıyla açığa çıkan gazların sağlığa zarar verdiğini söylemiştir. 18. yüzyılda yaşamış olan Linneaus bitki türlerinin tanımlanması ve sınıflandırılması için çalışmış, biyolojik çeşitlilik ile ilgili çalışmaları gelecek yüzyıllarda kullanılmıştır. Yine 18. yüzyıldan Alexander von Humboldt, ekosistem kelimesini kullanmamakla birlikte kavramı bugünkü kullanımına yakın bir biçimde tanımlamış, türlerin yok olmasının ait oldukları ekosistemi nasıl etkileyeceği ile ilgili tespitlerde bulunmuştur. Thomas Malthus, dünya nüfusunun hızla artmaya devam etmesinin büyük açlıklara ve sefaletlere yol açacağı uyarısında bulunmuştur. 19. yüzyılın çevre tarihi bakımından önemli isimlerinden olan Henry David Thoreau, tüketimi asgari düzeye çeken bir yaşam tarzı sürmeyi savunmuş, bugünkü kullanım şekliyle milli parklar fikrini ilk kez ortaya atan isim olmuştur. George Perkins Marsh, 1864 yılında basılan *Man and Nature* isimli kitabında çevre tahribatının küresel boyutlara ulaştığını yazmıştır.[228] Bu isimlerin ardından, özellikle 19. yüzyıldan itibaren çeşitli çevreci dernekler kurulmaya başlanmıştır. Dünya çapında faaliyet gösteren çevreci kuruluşlar ve programlar arasında en yaygın olanlar şunlardır:

Uluslararası Doğa Koruma Birliği (International Union for Conservation of Nature): IUCN, 1948 yılında küresel çapta kurulmuş en eski ve en büyük çevreci örgüt

[228] Sargun Tont, "Batı Ülkelerinde Kurtarıcı Çevreciliğin Kronolojisi", **Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu Bildiri Metinleri,** İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 7-8 Nisan 2000, ss. 21-26, s. 21-22.

sayılır. 200'den fazlası hükümet olmak üzere 1400'e yakın üyesi vardır. Biyoçeşitliliğin korunması en önemli misyonlarıdır. İklim değişikliği, sürdürülebilir kalkınma, gıda güvenliği gibi sorunlarla da ilgilenmektedirler.[229] Her yıl dünya üzerindeki bitki ve hayvan türlerini inceleyerek nesli tükenme tehlikesi altında olan türleri içeren bir kırmızı liste hazırlamaktadırlar.

Doğal Hayatı Koruma Vakfı (World Wildlife Fund): WWF, 1961 yılında Londra'da kurulmuştur ve Türkiye de dahil olmak üzere 50'den fazla ülkede şubesi vardır. Temel misyonu, dünyanın doğal ortamının bozulmasına engel olmak, insanın doğayla uyum içerisinde yaşadığı bir gelecek oluşturmaktır. Dünya çapında iklim değişikliği, ormanların korunması, tatlı sular ve denizlerin temizliği ile ilgili projeler yürütmektedir.[230]

Doğal Hayatı Koruma Derneği (Wildlife Conservation Society): WCS, 1895 yılında New York Zoolojik Toplumu ismiyle kurulmuş, sonradan isim değişikliğine gidilmiştir. Hayvanat bahçelerinin hayvan türlerinin korunmasında çalışması gerektiğini savunan örgüt, nesilleri azalmakta olan hayvanlar ve onların yaşam alanlarıyla ilgili 65 ülkede yaklaşık olarak 500 proje yürütmektedir.[231]

Yeşil Barış (Greenpeace): 1971 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin Alaska'da yapmayı planladığı nükleer denemelere karşı çıkmak amacıyla kurulmuş, kısa bir sürede dünya çapında yaygınlık kazanmıştır. Protesto yöntemleriyle dünyanın ilgisini çekmeyi başarmış ve her eylemiyle adından söz ettirmiştir.[232]

Kyoto Protokolü: Küresel ısınma ve iklim değişikliğine karşı mücadele etmek için 11 Aralık 1997'de Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi içinde imzalanmıştır. Bu protokolü imzalayan ülkeler küresel ısınmaya sebep olan zararlı gazların salınımını azaltmayı kabul etmişlerdir. 1997 yılında imzalanan anlaşma Rusya'nın da katılımıyla 2005 yılında yürürlüğe girebilmiştir. Sözleşme, endüstriden ulaşıma kadar çeşitli alanlarda ortaya çıkan sera gazlarının azaltılmasına yönelik

[229] *About*, (t.y.), https://www.iucn.org/about (05.01.2020).
[230] *Our Mission*, (t.y.), http://wwf.org (05.01.2020).
[231] *Our Work*, (t.y.), https://www.wcs.org/our-work (05.01.2020).
[232] *About*, (t.y.), https://www.greenpeace.org/international/explore/about/ (05.01.2020).

mevzuatların yeniden düzenlenmesini, çöplerin ayrıştırılmasının ve çevreciliğin temel ilke kabul edilmesini, yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelinmesini, fosil yakıtlar yerine bio yakıtların tercih edilmesini, yüksek enerji tüketen ve çevreyi kirleten ağır sanayi kuruluşlarında düzenlemeler yapılmasını gerektirmektedir.

Stockholm Konferansı ve Sonuç Bildirgesi: 1972 yılında Birleşmiş Milletler tarafından İsveç'in Stockholm şehrinde 113 ülkeden 1200 katılımcıyla bir konferans düzenlenmiş, bu zamana kadar yapılan en geniş katılımlı uluslararası konferans olarak kayıtlara geçmiştir. Gelişmekte olan ülkelerin açlık, barınma, eğitim ve sağlık gibi sorunlarını çözmek için kalkınma faaliyetleri gerçekleştirirken çevrelerini korumayı ve iyileştirmeyi ihmal etmemeleri, yerleşim alanlarında çevre planlaması yapılması, doğal zenginliklerin kullanımında çevre koruma ağırlıklı bir bakış açısına sahip olunması, çevreye zarar veren maddelerin uluslararası bir standardizasyona tabi tutularak denetlenmesi, çevre sorunları hakkında dünya çapında farkındalık oluşturulması gibi konular gündeme gelmiştir. Konferansın ardından yazılan sonuç bildirgesi dünya çapında çevre derneklerinin dikkate aldığı en temel yazılı metinler arasına girmiştir. Konferansın başladığı tarih olan 5 Haziran her yıl Dünya Çevre Günü olarak kutlanmaktadır.

Rio Konferansı ve Sonuç Bildirgesi: 1992 yılında Brezilya'nın Rio de Jenerio şehrinde Birleşmiş Milletler tarafından düzenlenen bu konferans, sürdürülebilir kalkınma temasıyla hazırlanmıştır. Stockholm'de hazırlanan bildirgeyi geliştirme amacıyla toplanılmış, devletlerin toplumların temel sektörleri ve insanlar arasında iş birliği olanakları yaratarak yeni küresel bir ortaklık kurmak hedeflenmiştir. Konferansın sonunda ortaya çıkan bildirgelerden birisi olan *Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi* de biyolojik çeşitliliğin korunması ve bu çeşitliliği sağlayan unsurların sürdürülebilir kullanımının ve adil, hakkaniyetli bir paylaşımının sağlanması noktalarına vurgu yapmıştır.[233]

Yukarıda sıralananlardan başka CITES Sözleşmesi, Ramsar Sözleşmesi, Basel Anlaşması, Bern Sözleşmesi, Marpol Sözleşmesi, Montreal Protokolü gibi çeşitli toplantılar yapılmış ve anlaşmalar imzalanmıştır. Bu örgütlerin ve imza atılan

[233] Ramazan Özey, **Çevre Sorunları,** İstanbul: Aktif Yayınevi, 2001, s. 219-233.

anlaşmaların ülkelerin çevre politikalarına ne gibi etkilerinin olduğu şöylece özetlenebilir:

- Uluslararası toplum tarafından hangi konuların öncelikli olarak ele alınacağını belirleme ve eylem için gündem oluşturma

- Müzakereleri destekleme ve sürece doğrudan müdahil olarak müzakerelerin yürütülüş biçimini etkileme

- Çeşitli çevresel konularda zorlayıcı bir anlaşma gücüyle değil fakat ortak bir akılla uluslararası davranışı etkileyecek normatif kurallar geliştirebilme

- Üye devletlerin çevre politikalarını doğrudan etkileme, uluslararası çevre anlaşmalarının tarafı olma

- Azgelişmiş / Gelişmekte olan ülkelerin kendi ekonomik kalkınma programlarını hazırlarken kaynaklarını çevreyi koruyacak şekilde kullanmaları yönünde onları destekleme, programlarını koordine etme[234]

C. TÜRKİYE'DE ÇEVRE HAREKETLERİ

Türkiye'de çevre hareketleri, çevre sosyolojisi gibi konularda yazılan eserlere bakıldığında genel olarak Türkiye'de çevre duyarlılığının Avrupa ve Amerika'ya kıyasla çok düşük bir düzeyde olduğu, çevre hareketinin geç geliştiği ve toplumsal hareketlilik oluşturmada zayıf kaldığı belirtilir. Bu tip yorumlarda kriter olarak alınan ölçütlerin Avrupa ve Amerika olduğunu belirtmek gerekir. Bu ülkelerde ortaya çıkan çevre hareketleri milat kabul edilmiş, başka ülkelerin geçmişlerinde sahip oldukları çevre duyarlılıkları toplumsal hareket kriterlerine uygun bulunmadığı için genellikle kapsam dışı bırakılmıştır. Mesela Osmanlı Devleti'nde çevre bilinci ile ilgili yapılan araştırmalar (devlet arşivinden çıkan bilgilerden seyyahların eserlerinden çıkarılan sonuçlara varıncaya kadar) göstermektedir ki aslında Türklerde çevre bilinci 1970'li yıllarla birlikte

[234] Gareth Porter ve Janet Welsh Brown, **Global Environmental Politics**, Boulder: Westview Press, 1991, s. 46.

başlamamıştır; Osmanlı Devleti çevreye zarar vermeyi hiçbir zaman uygun görmemiş, şehirlerini tabiatla uyumu olacak şekilde inşa etmiş, ortaya çıkan çevre kirliliğini yasal ve teknik yollarla ortadan kaldırmaya çalışmıştır.[235]

Osmanlı Devleti'nde çevre uygulamalarıyla ilgili olarak en çok karşılaşılan bilgi, Fatih Sultan Mehmet'in emriyle Haliç'in düzeni ile ilgili yapılan uygulamalar, vakfiyelerdeki temizlik ve denetim konusundaki düzenlemeler, yeşil alanların korunması konusundaki kurallardır. Fatih'ten başka Osmanlı sultanlarının da genel halk sağlığı ve temizlik kuralları, su kaynaklarının temini ve korunması, yerleşim alanlarının konumu ve ağaçlandırma gibi konularda özel düzenlemeler yaptıkları bilinmektedir.[236] Algan'ın Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki yazılı kaynaklardan ulaştığı bilgilere göre çevre konusundaki belli başlı düzenlemelere örnek olarak verilebilecek bazı hükümler şunlardır:

- Edirne'nin mahalleleri, sokakları ve çarşılarının temizliği için düzenlenen Nişân-ı Hümâyûn (Haziran-Temmuz 1539)

- Gemilerin Ağrıboz Limanı'na safra dökmelerini yasaklayan hüküm (9 Aralık 1559)

- İstanbul'un hisarları dibine ev yapılmaması ve yapılacak evlerin nasıl yapılması gerektiği hakkında hüküm (27 Haziran 1559)

- Arda ve Meriç nehirlerinin yatağının bozulmaması için gerekli tedbirlerin alınması hakkında hüküm (2 Ekim 1565)

- Filibe'deki çayırların etrafının çevrilerek ağaçlandırılması hakkında hüküm (25 Mayıs 1566)

---

[235] M. Asım Yediyıldız, "Osmanlı Toplumu ve Çevre", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 17, Sayı: 2, (Haziran 2008), ss. 147-158, s. 156.

[236] Nesrin Algan, "Türkiye'de Devlet Politikaları Bağlamında Çevre ve Çevre Korumanın Tarihine Kısa Bir Bakış, **Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu Bildiri Metinleri,** İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 7-8 Nisan 2000, ss. 221-234, s. 222.

- Hâslar, Silivri ve Çorlu'da avlanmak için tarla ve bağları ve sair yerleri çiğneyerek zarar verenlerin men edilmesi hakkında hüküm (7 Aralık 1569)

- İskenderiye Körfezi'nin temizlenmesi ve temiz tutulması hakkında hüküm (29 Mart 1572)

- Bent sularına zararı olduğu için Bağçecik köyünün başka bir yere nakledilmesi hakkında hüküm (9 Temmuz 1894)[237]

Yukarıda sıralanan düzenlemeler, genel temizlik ve hijyen kurallarından başlayarak hava kalitesinin, su kaynaklarının, ormanların ve bitki örtüsünün korunması, gemilerin yol açtığı kirliliğin temizlenmesi gibi çok geniş ve günümüzde bile problem olmaya devam eden konulara ilişkin düzenlemelerdir. Osmanlı Devleti'nin erken zamanlardan itibaren çevre düzenlemeleri konusunda hassas olduğu, ortak kullanılan alanların temizliğine dikkat edilmesini önemsediği ve genel olarak çevreye zarar verilmemesini kanun ve hükümlerle sağlamaya çalıştığı, konulan kurallara uymayanların da çeşitli şekillerde cezalandırıldığı ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı Devleti'ndeki vakıfların, eğitim ve hayır kurumlarının faaliyetleri ve işlevleri çevreye verilen önem bakımından dikkat çekicidir. Cami, medrese, tekke, sıbyan mektebi, hamam, çeşme, kütüphane, daru'ş-şifa gibi yapılar ve bunların kuruluş amacı incelendiğinde herhangi bir ayrım yapılmaksızın bütün canlılara dönük, kapsayıcı bir hizmet çabası içinde bulunulduğu ortaya çıkmaktadır.[238] Yine Osmanlı Devleti'ni ziyaret eden seyyahların kaleme aldığı eserlerden çevrenin bakımına ne denli özen gösterildiği, hayvan haklarına büyük önem verildiği, şehirlerde nizama ve bugünkü anlamıyla peyzaja çok dikkat edildiği anlaşılmaktadır.[239] Mehmet Genç, vakıfların Osmanlı Devleti'nin iktisadi sistemine sağladığı katkıların yanında çevrenin temizliğinde ve korunmasında da önemli vazifeler üstlendiğini ifade etmiştir.[240]

[237] Algan, s. 223-224.
[238] İbrahim Özdemir, **Yalnız Gezegen (Makaleler-1),** İstanbul: Kaynak Yayınları, 2001, s. 129-130.
[239] Özdemir, *Yalnız Gezegen,* s. 130-132.
[240] Genç, *Klasik Omanlı İktisadi Sosyal Sistemi ve Çevre*, s. 21.

Türkiye'de çevre hareketlerinden bahsetmeden önce sürdürülebilir kalkınma kavramını da biraz açmak gerekecektir. Sürdürülebilirlik, 19. yüzyıl başından itibaren sosyal bilimlerin çeşitli alanlarında kullanılmaya başlanmıştır. Sürdürülebilir kalkınma, çevre değerlerinin ve doğal kaynakların savurganlığa yol açmayacak biçimde akılcı yöntemlerle, bugün yaşayanların ve gelecek kuşakların hak ve yararları da göz önünde bulundurularak kullanılması ilkesinden özveride bulunmaksızın ekonomik gelişmenin sağlanması olarak tanımlanmaktadır.[241] Şimdiki kuşağın ihtiyaçlarını, doğal kaynakları yenilenemeyecek hale getirmeden ve çevreyi geri dönüşü olamayacak biçimde tahrip etmeden gelecek nesillere nakletmeyi amaçlayan bir sistemdir.[242] Kavram, kısa zamanda ortak bir kabule ulaşmış ve Birlemiş Milletler'e bağlı Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından 1987 yılında yayınlanan *Ortak Geleceğimiz* (Brutland Raporu) isimli raporda yer almıştır. Rapor, kalkınma ve doğal kaynak dengesinin dikkate alınmasını, kalkınmanın sadece bugünün değil gelecek nesillerin de düşünülerek planlanmasını, kısaca çevre ve kalkınmanın birbirini tamamlamasını tavsiye etmektedir.[243] Brutland Raporu'nun ardından 1992 yılındaki Rio Konferansı'nda sürdürülebilir kalkınma kavramının kullanım alanı genişlemiş, farklı disiplinler tarafından da kullanılmaya başlanmıştır. 1992 yılındaki Avrupa Birliği Beşinci Eylem Planı ile yerel yönetimler çevre konularında muhatap kabul edilmiştir. 1993 yılında Rio'da kabul edilen ilke ve hükümlerin takibini sağlamak amacıyla Sürdürülebilir Gelişme Komisyonu kurulmuştur. 1995 yılında Kahire'de BM Nüfus ve Kalkınma Konferansı, 1996'da İstanbul'da BM İnsan Yerleşimleri Konferansı, 1997'de New York'ta Rio +5 Forumu, 2002 yılında Johannesburg'da Sürdürülebilir Gelişme Konferansı düzenlenmiştir.[244] Bu konferans ve forumlarda çevreyle barışık bir kalkınma ve gelişme modeli inşa edilmesi yönünde tartışmalar gerçekleştirilmiş, çeşitli problemlere çözüm önerileri üzerinde durulmuştur.

---

[241] Ruşen Keleş, **Kent Bilimleri Sözlüğü,** 2. Baskı, Ankara: İmge Yayınevi, 1998, s. 112.
[242] Chris Freeman ve Luc Soete, **Yenilik İktisadı,** Ergun Türkcan (çev.), Ankara: Tübitak Yayınları, 2003, s. 468.
[243] *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future,* (t.y.), http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf (15.02.2020).
[244] Recep Bozlağan, "Sürdürülebilir Gelişme Düşüncesinin Tarihsel Arka Planı", **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi,** Sayı 50, (Ekim 2005), ss. 1011-1028, s. 1021-1024.

Sanayileşme, kentleşme ve hızlı nüfus artışı ile birlikte artan çevre sorunları, çözüm konusunda birlikte hareket etmeyi kaçınılmaz kılmaktadır. Çevrenin sağladığı yararların sınırsız olmadığı, sanayileşmenin bu kaynakların tükenmesi sürecini hızlandırdığı ortak bir kabule dönüşmüştür. Artan kirlilik, mevcut kalkınma politikalarının bu gözle yeniden değerlendirilmesini ve çevreye duyarlı hale getirilmesini gerekli hale getirmiştir. Çevre kirliliğine karşı uygulanagelen tepki gösterme ve tedavi etme stratejisi, yerini tahmin etme ve olası zararları önleme stratejisine bırakmıştır.[245]

Sürdürülebilir kalkınma pek çok eleştiriye uğramıştır. Öncelikle, kavramın gelecekteki insanların ihtiyaçlarına odaklanması gelecekte nelere ne kadar ihtiyaç duyulabileceğinin şimdiden bilinmesinin imkânsız olduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir. Rio Bildirgesi, az gelişmiş ülkelerdeki çevresel bozulmaların en önemli sebeplerinden birisi olduğunu belirtmiş, bu ülkelerin uluslararası ekonomik ve ticari sisteme entegre olmaları gerektiğini savunmuştur. Bu görüş, az gelişmiş ülkelerin uluslararası sistemde gelişmiş ülkelerle rekabet edemeyeceği ve aksine bu ülkelere bağımlılığının artacağı gerekçeleriyle eleştiriye uğramıştır. Sürdürülebilir kalkınma ile ilgili çalışma yapan kurumların hepsi gelişmiş ülkelerin elinde olup tamamen onlar tarafından yönetilmektedir. Gelişmiş ülkelerin inceleyip onay verdiği projeler yine bu ülkelerden mali destek alarak hayata geçirilmektedir. Bu durum, gelişmiş ülkelerin sürdürülebilir kalkınma, çevre gibi kavramları kullanarak, onları kendilerine borçlandırıp karşılığında yatırımlarını denetleyerek az gelişmiş olarak nitelendirdikleri ülkeleri kontrol etmeyi amaçladıkları şeklinde de yorumlanmaktadır.[246]

Brutland Raporu ve arkasından Rio Bildirgesi'nde sürdürülebilir kalkınmada ekonomik kriterler kadar sosyal kriterlerin de dikkate alınacağı, toplumların sosyal refahının artırılmasına çalışılacağı belirtilmiştir. Fakat ilgili kurumların politikalarına ve uygulamalarına bakıldığında sosyal boyutların dikkate alınmadığı, sadece ekonomik

---

[245] Mahmut Masca, "Sürdürülebilir Kalkınma: Kalkınma ve Doğa Arasında Denge Arayışları", **Uluslararası Davraz Kongresi Küresel Diyalog Bildiriler Kitabı,** Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İ.İ.B.F., 24-27 Eylül 2009, ss. 195-206, s. 198.

[246] Nazım Çokişler ve Elvan Çokişler, "Critics of the Contept of the Sustainable Development", *International Journal of Contemporary Tourism Research,* 2017, Volume: 1, Issue: 1, https://doi.org/10.30625/ijctr.320412 (16.02.2020), ss. 1-7, s. 3.

büyümenin hedeflendiği ortaya çıkmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma projelerinde sosyal şartlardaki iyileştirmelere yönelik projeler yetersiz bulunmuştur. [247]

Sürdürülebilir kalkınma tartışmalarından ortaya çıkan şey, bu kavramın gelişmiş ülkelerden ziyade gelişmekte olan ülkelerin ekonomik düzenlerini planlamak için kullanıldığıdır. Çevresel duyarlılık ve çevresel bilinçlenmenin gelişmekte olan ülkeler için yeni olmasının bir sebebi de yine bu gerekçelere dayandırılmaktadır. Türkiye gibi gelişmekte olan ya da sanayileşmede geç kalmış olarak görülen ülkeler için endüstrileşme, ekonomik kalkınma ve refah çevre problemlerinden daha önemli olmuştur. Gelişmiş ülkeler sanayileşme süreçleri içindeyken çevresel faktörler ve çevre olgusu günümüzdeki kadar önemli bir mesele değildi. Bu yüzden gelişmiş ülkeler sanayileşme dönemlerinde çevresel faktörleri kalkınmalarına engel olabilecek bir etken gibi düşünmemiş, kalkınmalarını planlarken herhangi bir çevresel kaygı taşımamışlardı. Gelişmekte olan ülkeler endüstrileşmeye çalışırken hem ulusal ölçekte hem de dünya çapında çeşitli kurum ve kuruluşların çevre ile ilgili taleplerini dikkate alarak kalkınmalarını bir sisteme göre yürütmek durumunda kalmışlardır.[248]

Gelişmiş ülkelerin sanayileşme sürecine girdikleri dönemde çevreyi temiz tutmanın önemi günümüzdeki gibi dikkate alınmıyordu. Bu yüzden ilgili ülkeler çevreyle ilgili ortaya çıkabilecek hiçbir problemi dikkate almadan sanayileşme faaliyetlerine hızlıca girişmişlerdi. Bugün, çevre sorunları artık küresel bir sorun haline geldiği için çözümün de küresel çapta aranması gerekmektedir. Fakat gelişmiş ülkeler maddi yönden güçlü oldukları için bu güçlerini kullanarak hem küresel çapta çözümler üretilmesine karşı çıkmakta, hem de bugüne kadar kazandıkları maddi imkân ve imtiyazları kaybetmemek için gelişmekte olan ülkelerin sanayileşme süreçlerine müdahil olmaktadırlar.[249] Çıkarlarını çevre sorunlarından üstün gören devletler yüzünden küresel çapta çözüm üretmek adına girişilen çabalar sonuçsuz kalmaktadır.

---

[247] Çokişler ve Çokişler, s. 4.
[248] Muammer Tuna, "Türkiye'de Çevre Toplum İlişkileri ve Çevre Sosyolojisi", *Sosyoloji Konferansları,* 2015/2, No: 52, https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusoskon/issue/26348/277647 (16.02.2020), ss. 291-318, s. 293.
[249] Özey, s. 244.

1. Çevre Hareketlerinin Tarihi Gelişimi

Türkiye, gelişmekte olan ülkeler kategorisinde yer aldığı için çevre hareketlerinin gelişimi ekonomi ve kalkınma gibi kavramlarla birlikte düşünülmelidir. Nitekim, Türkiye'de çevresel duyarlılık hakkında yapılan çalışmalar göstermiştir ki çevre ile ilgili meselelerde gerek kişilerin gerekse ülkenin genel ekonomik gelişmişliği, çevre meselelerine bakışta önemli bir değişken olmaktadır.[250] Gelişmekte olan ülkeler statüsünde olan Türkiye gibi ülkeler için sanayileşme, kalkınma, refah gibi meseleler çevreden daha öncelikli olagelmiştir. Bu yüzden, gelişmiş ülkelerdeki kadar yüksek bir çevre hassasiyeti ve çevre konusunda ciddi yasal sınırlamalar yoktur.

Yukarıdaki durumu şöyle bir örnekle izah etmek mümkündür. Muğla'nın Yatağan ilçesinde kurulan Yatağan Termik Santrali, düşük kaliteli kömür ile çalışan bir termik santraldir. Santral, bulunduğu bölgede çeşitli çevre sorunlarına sebep olmaktadır. Bu konuda yapılan bir çalışmada santralin yarattığı sorunlar hakkında toplumun farklı kesimleri tarafından verilen cevaplar değerlendirmiş ve ankete katılanların, Yatağan'ın merkezinde yaşayanlar da dahil olmak üzere, santralin olumsuz etkilerini önemli bulmadıkları tespit edilmiştir. Yatağan'ın köylerinde yaşayanlar ise santralin tarıma, bitki örtüsüne ve ekosisteme karşı olumsuz etkilere daha fazla maruz kaldıkları için sorunu daha fazla dile getirmişlerdir.[251] Santralde çalışanlar ya da santral sayesinde ekonomik kazanç elde edenler, tesisin sebep olduğu olumsuz etkileri dikkate alma konusunda sorunlarla yüz yüze kalan insanlara göre daha ilgisiz kalmışlardır.

Bu durumla ilgili bir diğer örnek de Bergama'da kurulan altın madeni tesisiyle ilgilidir. Altın arama çalışmalarında kullanılan siyanürün, civarda yaşayan köylerin halkları ile bölgenin tarım ve ormanlık arazilerini olumsuz etkisi altında bırakacağı sorunu başlarda çok kez protesto edilmiş olsa da madenin çalışmaya başlamasından ve

---

[250] Muammer Tuna, "Türkiye'de Çevreye İlişkin Toplumsal Eğilimler: Karşılaştırmalı Bir Analiz", **Sosyoloji Araştırmaları Dergisi,** Sayı: 2, (2007), ss. 141-182, s. 176.

[251] Muammer Tuna, **Yatağan Termik Santralinin Çevresel ve Toplumsal Etkileri,** Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları, 2001. Aktaran Tuna, *"Türkiye'de Çevre Toplum İlişkileri ve Çevre Sosyolojisi",* s. 298.

köylülerin de bu madende iş bulmasından sonra protestocuların da dirençleri kırılmış, tesisin zararlarına yönelik tutumları değişmiştir.[252]

Türkiye'de çevre konusunun tartışılmaya başlanması ve gerek sivil gerekse resmi kuruluşlar tarafından gündem olmaya başlaması 1972 yılındaki Stockholm Konferansı'ndan sonra gerçekleşmiştir. Keleş, cumhuriyetin kuruluşundan itibaren çevreci örgütlerin gelişimini üç döneme ayırarak incelemiştir. İlk dönem 1960'lı yılların ortalarına kadar sürmüş, bu süreçte ülke çapında yeşil alanların çoğalması, ormanların korunması ve parkların yapılması gibi faaliyetler batılılaşma sürecinin bir parçası olarak gündeme gelmiştir. Bu tarihten 1980'lere kadar süren ikinci dönemde çevre kirliliğini önlemeye ve çevreyi korumaya çalışan vakıf, dernek ve kuruluşların sayısında bir artış gözlenmiştir. 1980'li yıllarda başlayıp günümüze kadar gelen üçüncü dönemde ise çevre problemi siyasi platforma taşınmış, dernek ve vakıf gibi örgütlü kuruluşlara ek olarak örgütlü olmayan topluluklar da faaliyet göstermeye başlamıştır.[253]

Tüberküloz ve Toraks Derneği, Maden Mühendisleri Odası, Mimar ve Mühendis Odaları ve bunların birlikleri, Şehir Plancıları Odası, Tapu ve Kadastro Mühendisleri Odası, Türkiye Çevre Koruma ve Yeşillendirme Kurumu, Türkiye Tabiatını Koruma Derneği, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, Doğal Yaşamı Koruma Derneği gibi kuruluşlar, cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren kurulan ve bu alanda çalışmalarda bulunan kuruluşlardır. Hepsinin ortak amacı çevrenin bozulmasını önlemek, çevre değerlerini korumak ve geliştirmek, bu konuda kamuoyunu bilinçlendirmek olmuş, ilgili alanlarda teknik, bilimsel ve eğitici çalışmalar yapmışlardır. Cumhuriyetin ilk yıllarında kurulan çevre dernekleri devletin denetimi altında olduğu için siyasetle ilgilenmemiş, çalışmaları siyaseti ilgilendirmesine rağmen problemleri kamuoyu yaratmak, farkındalık oluşturmak düzeyinde ele almakla yetinmişlerdir.[254] 1946 yılında sivil örgütlenmenin üzerindeki baskının azalmasıyla birlikte çevre koruma, şehri güzelleştirme ve imar gibi konularda kurulan derneklerin sayısında artış görülmeye başlanmıştır. Özellikle İstanbul ve

[252] Tuna, *Türkiye'de Çevre Toplum İlişkileri ve Çevre Sosyolojisi,* s. 294.
[253] Ruşen Keleş, **100 Soruda Çevre: Çevre Sorunları ve Politikası,** İzmir: Yakın Kitabevi, 2013, s. 190-193.
[254] Keleş ve Hamamcı, s. 204.

Ankara'da sayıları hızla artan oluşumlar, ilk dönemde olduğu gibi seçkinci bir hareket niteliği taşımaya devam etmişlerdir.[255]

Türkiye'deki çevre kirliliği sorunu özellikle 1970'lerle birlikte artış göstermeye başlamıştır. Daha önceki yıllarda ormansızlaşma, marjinal tarım topraklarının tarıma açılması ve buna bağlı olarak erozyonun ortaya çıkması gibi meseleler gündem oluştururken artan hava kirliliği oranı ile birlikte çevre sorunları da tartışılmaya açılmıştır. Türkiye'nin üye olmaya başladığı uluslararası örgütlerin ve imzaladığı sözleşmelerin de bu tartışma konularına etkisi olmuştur. Çeşitli çevre sorunlarına yönelik yapılan protesto ve yürüyüşler de bu dönemde görülür. 1975 yılında Samsun izabe tesislerinden çıkan zehirli gazlar yüzünden ürünleri zarar gören tütün yetiştiricileri sessiz yürüyüş yaparak durumu protesto etmişlerdir. Yine İzmit Körfezi'nde teknelerle yapılan bir protesto gösterisi sanayileşmeden doğan çevre kirliliğine dikkat çekmek istemiştir.[256] 1970'lerden itibaren çevreci protestoların ülke geneline yayılmaya başladığı ve halkın çevre problemlerine tepki gösterdiği dikkati çekmektedir. 1975'te Artvin Murgul'daki Etibank Bakır İşletmeleri'ne ve Çarşamba Ovası'nda kurulan fabrikalara karşı açılan davalar bu dönemdeki örneklerden sayılabilir. 1977'de Ankara Elmadağlı köylülerin barut ve çimento fabrikalarının çevreye verdiği zararı belediyeleri aracılığıyla merkezi yönetime şikâyet etmeleri, 1977'de Silifke Taşucu Balıkçılar Kooperatifi'nin Akkuyu Nükleer Santrali'ni protesto etmek için eylem düzenlemeleri yine bu yıllarda dikkati çeken eylemler arasında yer almaktadır.[257] Bu örnekler, hem çevre sorunları hakkında yeterli yasal düzenleme olmadığı dönemlerde halkın kendi sorunlarına çözüm arama faaliyetleri olarak dikkat çekmekte[258] hem de çevreci faaliyetlerin artık Cumhuriyet'in ilk yıllarında

[255] Meral Dinçer, **Çevre Gönüllü Kuruluşları,** Ankara: Türkiye Çevre Vakfı Yayınları, 1996, s. 87.
[256] Akın Atauz, "Çevreci Sivil Toplum Hareketinin Yakın Tarihi", **Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu Bildiri Metinleri,** İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 7-8 Nisan 2000, ss. 194-220, s. 200.
[257] Bülent Duru, **Çevre Bilincinin Gelişim Sürecinde Türkiye'de Gönüllü Çevre Kuruluşları**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995, s. 56-57.
[258] Özkan Öztürk, "Çevrecilik Söylemleri ve Türkiye'deki Çevre Hareketlerinin Seyri", *Journal of History Culture and Art Research*, 2017, Volume: 6, No: 2, https://doi.org/10.7596/taksad.v6i2.804 (10.03.2020), ss. 441-456, s. 448.

olduğu gibi üst sınıflara ait ve çevreyi güzelleştirmekten ibaret olan eylemlerden farklılaşmaya başladığını göstermektedir.[259]

1980'lerle birlikte çevre sorunları farklı şekillerde tartışılmaya başlanmış ve devletin resmi kurum ve kuruluşları aracılığıyla resmiyet kazanmıştır. 1978 yılında Başbakanlık Çevre Müsteşarlığı kurulmuş, 1983 yılında Çevre Kanunu yürürlüğe girmiştir. 1991 yılında Çevre Bakanlığı'nın kurulmasıyla müsteşarlığın görevi sona ermiştir. Çevre Bakanlığı 2003 yılında Orman Bakanlığı ile birleştirilerek Çevre ve Orman Bakanlığı olmuş, 2011 yılında ise Çevre ve Şehircilik Bakanlığı olarak kurumsallaşmaya başlamıştır.* Bu süreçte 1983'teki Çevre Kanunu'na ek olarak çeşitli yasal düzenlemeler yapılmış, çevreyi koruma ve sürdürülebilir kalkınma Türkiye'nin beş yıllık kalkınma planları içinde yerini almıştır. Aynı zamanda, çevrenin korunması ve kirliliğin önlenmesi için çeşitli uluslararası anlaşmalara imza atılmıştır.[260]

Türkiye'deki anayasalara bakıldığında çevre ile ilişkilendirilebilecek maddelerin eski zamanlardan itibaren gündeme geldiği görülmektedir. 1961 Anayasası'nın 49. maddesi olan "Devlet herkesin, beden ve ruh sağlığı içinde yaşamasını sağlamakla görevlidir." şeklindeki sağlık hakkı maddesi, çevreyle ilgili en eski düzenleme olarak gösterilmektedir.[261] 1982 Anayasası'nda ise çevreyi doğrudan ya da dolaylı olarak ilgilendiren maddeler bulunmaktadır. 1982 Anayasası'nın 56. maddesinde "Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek devletin ve vatandaşların ödevidir. Devlet, herkesin hayatını, beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlamakla yükümlüdür." ifadeleri geçmektedir. Dolaylı olarak çevreyle ilgili olan 43., 44. ve 45. maddelerde toprağın verimli işletilmesi, erozyonla mücadele edilmesi, tarım arazileri ile çayır ve meraların amaç dışı kullanımının ve tahribatının önüne geçilmesi, tarımsal

---

[259] Hatice Pehlevan, **Zenginlerin, Fakirlerin ve Huzursuzların Çevreciliği Kapsamında Cerattepe Çevre Hareketi,** Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 36.

* Bakanlığın ismine 11 Ekim 2021'de iklim değişikliği ifadesi de eklenmiş ve adı *Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı* olarak değiştirilmiştir.

[260] Sümeyra Terzi, **Sürdürülebilir Kalkınma Çerçevesinde Türkiye'de Uygulanan Çevre Politikası Araçlarının Değerlendirilmesi,** Uzmanlık Tezi, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2017, s. 62.

[261] Ruşen Keleş, Can Hamamcı ve Aykut Çoban, **Çevre Politikası,** 8. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2015, s. 396.

üretimin arttırılması için devletin bazı vazifeler üstlenmesi gibi hususlara değinilmektedir.[262]

Yukarıda sayılan resmî kurumların kurulmasında ve problemleri en üst düzeyde ele almalarında çevre kuruluşlarının birlikte veya bağımsız olarak çalışmalarının payı büyüktür. Keleş'in dönemlendirmesinden devam edilecek olursa Türkiye'de 1980'li yıllardan itibaren çevre konuları siyasi arenaya girmiş, çevre kuruluşları ile hükümetler arasında tartışmalar başlamıştır. Konunun en bilinen örneği 1984 yılında dönemin hükümetinin Ege kıyılarında Gökova Körfezi'nde bir termik santral kurmak istemesi, bölgede yaşayanların ve çevre kuruluşlarının ise bu projeye karşı çıkmasıdır. Olay yargıya intikal etmiş, köylülerin iş makinelerinin çalışmasına engel olmak için yaptıkları eylemler gazetelerde günlerce yer bulmuştur. Ankara'daki Güvenpark'ın belediye tarafından otoparka ve işyerine dönüştürülmek istenmesine gösterilen tepkiler, başlatılan imza kampanyası, basının olayları gazetelerde işlemesi ve projenin yönetsel yargıya taşınması da siyasal boyut kazanan çevre problemlerinden birisidir. İstanbul Büyükçekmece'de bulunan Mimar Sinan Köyü'ne yapılacak olan çimento fabrikasını protesto etmek üzere 14 Eylül 1987'de bir yürüyüş düzenlenmiş, civarda yaşayan halkın da desteğiyle geniş katılımlı bir yürüyüş gerçekleştirilmiştir. Bunlar ve benzeri olaylar 1980'lerle birlikte başlamıştır.[263] Bu tip hareketlerin 80'lerden itibaren ülke gündemine girmesinin sebepleri arasında Türkiye'nin Batı'ya nazaran daha geç sanayileşmeye başlaması, 80'lerden itibaren ekonomi politikalarında liberal bir yaklaşımın benimsenmesi ve bu hızlı kalkınmanın sonucu olarak çevre problemlerinin ani bir artış göstermesi, dünya genelinde Greenpeace gibi örgütlerin ilgi toplamaya başlaması gibi etkenler sıralanabilir.[264]

Bu dönemle ilgili olarak zikredilebilecek önemli bir gelişme de Türkiye Yeşiller Partisi'nin kurulmasıdır. Büyükçekmece Mimar Sinan Köyü'nde yapılan protesto yürüyüşünden sonra, katılımcılardan birisi olan Prof. Dr. Celal Ertuğ, Yeşiller Partisi'nin kurulacağını ilan etmiştir. Ertuğ, Adnan Menderes'in doktorluğunu yapmış, 1958 yılında Ankara'nın hava kirliliği ile ilgili çalışmalar yürütmüş bir isimdir. Ertuğ'un öncülük ettiği

[262] Terzi, s. 63.
[263] Keleş ve Hamamcı, s. 205.
[264] Hasan Ertürk, **Çevre Bilimleri,** Bursa: Ekin Yayınevi, 2012, s. 239.

Yeşiller Partisi, eşcinseller, feministler, ateistler ve anti militaristler gibi marjinal gruplarla birlikte çalışmaktan ziyade çevre problemleri ve demokrasi üzerine eğilmeyi tercih etmiştir.[265] Yeşiller Partisi 6 Haziran 1988 tarihinde 51 kuyucu üyenin 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nun 60. Maddesi gereği kurulmuş ve tüzel bir kişilik kazanmıştır.[266]

Parti, odak noktası olarak çevre sorunlarını seçmiş ve bu doğrultuda belediyelerle ortak projeler yürüterek seminerler düzenlemiş, aynı zamanda belediyelerin çevreyle ilgili uygulamalarının da takipçisi olmuştur. Farklı platformlarda paneller düzenlemiş, imza kampanyaları ve protesto eylemleri organize etmiş, çevreye zarar veren uygulamaları olduğunu düşündükleri firma ya da kamu kuruluşlarına uyarı yazısı göndermiş ve suç duyurusunda bulunmuşlardır.[267] Bu eylemleri ile basın yoluyla kamuoyunun dikkatini toplamayı ve böylece çevre problemleri konusunda farkındalık oluşturmayı hedeflemişlerdir.

Yeşiller Partisi'ne birtakım eleştiriler getirilmiştir. Bunlardan ilki Çevre ve Ormancılık Dergisi'nde yayınlanmıştır. Dergide çıkan bir başyazıda, ülkedeki çevre kirlenmesi ve doğal dengenin bozulması problemlerinin, ekonomik, siyasal ve toplumsal yapılaşmanın bir sonucu olduğu savunulmuş, bu nedenlerin ortadan kaldırılmadığı sürece ilgili problemlerin çözümüne ulaşılmasının imkânsız olduğu iddia edilerek Yeşiller Partisi'nin faaliyetleri yetersiz bulunmuştur. Batı Avrupa'daki Yeşiller Partisi'nin programını ülkeye uygulamanın herhangi bir fayda sağlamayacağı belirtilmiştir.[268] Partiye getirilen bir başka eleştiri de Türkiye Çevre Vakfı'ndan gelmiştir. Vakfın bir yetkilisi partiyi Türk insanının temel değerlerine karşı çıktıkları, milli ve manevi değerleri reddeden gruplarla çevrecileri bir araya getirerek çevre hareketinin halk nezdinde kabulünü zorlaştırdıklarını belirtmektedir. Aynı yetkiliye göre çevrecilik, "kalkınma ve gelişme gayretleriyle çevre değerleri arasında olması gereken hassas dengeye dikkat etmek ve her karar safhasında ön planda tutmak" demektir.[269]

---

[265] Melda Cinman Şimşek, "Türkiye'de Yeşiller Partisi", **Marmara İletişim Dergisi,** Sayı:2, (Nisan 1993), ss. 5-40, s. 7.
[266] Şimşek, *Türkiye'de Yeşiller Partisi,* s. 9.
[267] Şimşek, *Türkiye'de Yeşiller Partisi,* s. 29.
[268] Keleş ve Hamamcı, s. 209-210.
[269] Keleş ve Hamamcı, s. 210.

1990'lı yıllarla birlikte çevre hareketleri kamuoyunda daha çok ilgi görmeye başlamıştır. 1992 yılında İzmir'in Bergama ilçesinde özel bir maden şirketinin, ilçede altın madenciliği işletme ruhsatı almasıyla başlayan ve buna karşı çıkmak için yapılan, sonradan Bergama Direnişi olarak adlandırılan eylemler, Türkiye'de altın madenine karşı yürütülen ilk uzun soluklu protesto olması bakımından önemlidir. Madencilik faaliyetine karşı yapılan eylemler 1992 yılının başında başlamış, 1996 yılında şirketin bölgede faaliyete geçmesi ve ilgili alanlardaki ağaçları kesmesiyle eylemlerin dozu artmıştır. Bölgede yaşayan köylüler İzmir-Çanakkale yolunu trafiğe kapatmış, yürüyüş yaparak ülkenin dikkatini bölgeye toplamaya çalışmışlardır. 1997 yılında üç otobüs dolusu köylü kendilerini 15 Temmuz Şehitler Köprüsü'nün (o zamanki adıyla Boğaziçi Köprüsü) parmaklıklarına bağlayarak trafiği durdurmuşlardır. Madencilik faaliyetleriyle ilgili verilen mahkeme kararlarına uyulmamasını protesto etmek için, 30 Kasım 1997 yılında yapılan nüfus sayımında, kendilerinin sayılmasına izin vermemişlerdir. Bergama Eylemleri hem alanında ilk olmasıyla hem de ülke çapında eylemleriyle dikkat çekmesiyle Türkiye'de çevre hareketleri arasında önemli bir yer elde etmiştir.[270] Türkiye'de gerçekleştirilen çevreci eylemler arasında Bergama direnişinden başka Ankara Zafer Parkı'ndaki ağaçların kesilerek otoparka dönüştürülmesine karşı başlatılan eylemler, 1986 yılında vuku bulan Çernobil kazasından sonra "Nükleer Santrallere ve Nükleer Silahlara Hayır" kampanyaları, Ankara Güvenpark üzerine otopark ve çarşı açılmasını protesto etmek için parkta düzenlenen eylemler dizisi, İstanbul Nişantaşı Parkı'nın katlı otoparka çevrilmesine karşı başlatılan protestolar da sayılabilir.[271]

Türkiye'de yakın dönemde ortaya çıkmış ve kamuoyu oluşturmada başarılı olmuş çevre hareketleri; nükleer santral karşıtı hareketler, HES'lere karşı yapılan eylemler ve oluşturulan platformlar, madencilik faaliyetlerine karşı yapılan protesto faaliyetleri ve son olarak tarım ve hayvancılık politikalarına karşı getirilen eleştiriler olarak dört başlıkta ele alınabilir.[272] Mersin Akkuyu ve Sinop'ta kurulmak istenen nükleer santral projesini protesto eden gruplar nükleer karşıtı hareketlere; Yeşil Artvin Derneği

[270] Sibel Akyıldız, **Yeni Toplumsal Hareketler: Validebağ Direnişi Üzerinden Çevre Hareketleri,** Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: 2015, s. 32-33.
[271] Duru, s. 61-62.
[272] Selçuk Çetin, **Türkiye'de Yeşil Düşünce, Yeşil Siyaset ve Çevre İletişimi,** Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, s. 284.

(YAD), Derelerin Kardeşliği Platformu (DEKAP) gibi oluşumlar HES karşıtı hareketlere; Bergama'daki, Artvin Cerattepe'deki, Balıkesir Kazdağları'ndaki maden arama ve maden işletme faaliyetlerine karşı yürütülen kampanyalar madencilik faaliyetleri karşıtı hareketlere ve vegan beslenmeyi destekleyen ve ilaçlı tarım ve hayvancılığa karşı çıkan hareketler de son grupta yer alan çevre hareketlerine örnek olarak gösterilebilir.

Doğu Karadeniz'in Artvin ilinde yer alan Cerattepe mevkiinde 1985 yılında Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü'nün çalışmalarıyla başlayan madencilik faaliyetleri ve buna karşı yürütülen çeşitli protestolar yakın dönem çevre hareketlerine verilecek önemli bir örnek olarak karşımızdadır. 1990'lı yıllar boyunca süren ve siyasilerin gündeminde yer etmekten yeni toplumsal eylem biçimlerinin uygulanmasına kadar pek çok alanda mücadele edilen, çeşitli vakıf ve derneklerin aktif bir şekilde çalışmasıyla sürekli gündemde tutulan Cerattepe, Türkiye çevre hareketleri arasında önemli bir yer işgal etmektedir. 2015 yılında tekrar ihaleye çıkan madencilik faaliyetleri çalışmaları ve olumu yönde hazırlanan ÇED raporu sonrasında tekrar başlayan ve yıllar boyunca süren protestolar da yine Cerattepe bölgesini yakın dönem çevre hareketleri arasında önemli bir yere yerleştirmektedir.[273]

Türkiye'deki sivil toplum kuruluşlarının çevre politikalarına ne denli etkili olduğunu araştıran ve 2008 yılında yayınlanan bir çalışmanın ulaştığı sonuçların bulgularına bugün de geçerli olması sebebiyle yer verilmiştir. Yapılan alan araştırmasında ulaşılan sonuçlara göre Türkiye'de çevre politikalarının oluşturulması sürecinde ilgili bakanlıkta belirli bir sistem oturtulmuş değildir. Dar bir yönetici grubu tarafından alınan kararlar ilgililerin 'uyması gerekenler' olarak önlerine sunulmaktadır. Belirli bir çevre sorunu ile ilgili politika oluşturulması talebi ilk olarak ülkedeki çevre hareketlerinden ya da siyasal kurumlardan değil bürokratlardan gelmekte ve ilgili bakan ile uluslararası kuruluşlar, karar alma mekanizmasında birlikte hareket etmektedirler. Bir karara varıldıktan sonra çevreci hareketler çeşitli eylem ve protestolarla alınan karara muhalefet etmektedirler. Bu durum, bir önceki bölümde tartışılan yeni toplumsal hareketlerin kalıcı

[273] Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Hatice Pehlevan, **Zenginlerin, Fakirlerin ve Huzursuzların Çevreciliği Kapsamında Cerattepe Çevre Hareketi,** Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018; Fatmagül Akman, **Yeni Toplumsal Hareket Olarak Cerattepe Mücadelesi,** Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

değişiklikler oluşturmaktan uzak olduğu şeklindeki tespitlere bir örnek teşkil etmektedir.[274]

2. Gezi Parkı Eylemleri

Taksim Meydanı Yayalaştırma ve Taksim Gezi Parkı'nın yıkılarak yerine Taksim Kışlası'nın aslına uygun şekilde tekrar inşa edilmesi projesinin 2013 yılında gündeme gelmesinin ardından, projelere karşı çıkan pek çok farklı kesimden insanın katılımıyla gerçekleştirilen bir dizi eylem ve bunların akabinde ülkedeki başka şehirlere de yayılan protestolar, gündemi uzun süre boyunca meşgul etti. 2000'li yıllardaki en önemli yeni toplumsal hareket ve Türkiye'deki çevre eylemleri içerisinde de ülke çapında en çok ses getiren olay dizisi olduğu göz önünde bulundurulduğu için Gezi Parkı olaylarının ayrı bir başlıkta ele alınması uygun görülmüştür.

Taksim Kışlası'nın tekrar inşa edilmesi süreci 1993 yılına kadar gider. 7 Temmuz 1993 yılında İstanbul 1 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu, içinde Gezi Parkı'nın da yer aldığı alanı kentsel sit alanı olarak belirledi.[275] Bu tarihten 2012 yılına kadar çeşitli yasal prosedürlerden geçen projelerin ilk inşaat çalışmalarına 31 Ekim'de başlandı. Projeye karşı çıkmak ve kamuoyu oluşturmak için kurulmuş olan Taksim Gezi Parkı Koruma ve Güzelleştirme Derneği projeyle ilgili tüm yasal düzenlemelerin iptali ve yürütmenin durdurulması için 27 Şubat 2013'te dava açtı.[276] Bu tarihten itibaren eylemler farklı kesimlerden insanların katılımıyla günden güne büyüdü ve polisle göstericiler arasında en yoğun çatışmaların yaşandığı 31 Mayıs 2013'a kadar gelindi.

Gezi parkı protestoları sadece çevreci bir tepkiselliğe ve bu doğrultuda bir araya gelmiş insanların masum bir şekilde hak aramalarına indirgenmesi bütün süreci bir hayli hafife alan bir yaklaşım olacaktır. Ortak bir kimlik oluşturmaktan uzak, insanların/grupların/yapıların aynı şeyi protesto etmek için bir araya gelmelerinin altında

[274] Necdet Aksoy, "Sivil Toplum Kuruluşlarının Türkiye'deki Çevre Politikalarına Etkileri", **Çevre ve Din, Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu Bildiri Metinleri,** Cilt: 2, İstanbul: Yalın Yayıncılık, 15-16 Mayıs 2008, ss. 411-451, s. 450.
[275] Gökçeçiçek Ayata ve Diğerleri, **Gezi Parkı Olayları: İnsan Hakları Hukuku ve Siyasi Söylem Işığında Bir İnceleme,** İdil Işıl Gül (hzl.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 1.
[276] Ayata ve Diğerleri, s. 4.

yatan sebeplerin derinlemesine incelenmesi gerekir. Olağan dönemlerde pek mümkün olmayan bu tip birleşmeler 'olağanüstü' olarak adlandırılan dönemlerde, özgül kimlik vurguları bir kenara bırakılarak ortak bir endişe, öfke ya da ideal etrafında toplanılması suretiyle mümkün olabilmektedir. Apolitik protestocu olarak tanımlanan sosyolojik grupların, içinde bulunulan durumu olağan ya da olağanüstü olarak okuması, genellikle kitlelerin sübjektif kabullerine dayanmaktadır.[277] Bu bağlamda Gezi Parkı protestolarına katılan kişilerle yapılan ve onları eylemlere katılma noktasında mobilize eden faktörleri tespit etmeyi amaçlayan bir çalışmada elde edilen veriler bu sübjektiflik iddiasıyla örtüşmektedir. Buna göre kitleleri eylemlere katılmaya teşvik eden faktörlerden ilki farklı grupların, protestoları kendi tekil taleplerini dile getirme ve kabul ettirme olanağı olarak görmesidir. Siyasal iktidarın yaşam tarzlarına yönelik kısıtlayıcı düzenlemeler yapma iddiasındaki bu protestolar, yapılan düzenlemelere karşı çıkmak için bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. İkinci etmen İstanbul'u ilgilendiren proje ve faaliyetlerde iktidarın belirleyici olmasına karşı çıkmaktır. Üçüncüsü ise Taksim'e ve Gezi Parkı'na sembolik bir anlam yüklenerek yaşam tarzlarının bir mekânda somutlaşması ile bu mekanları sahiplenme arzusudur.[278]

Gezi Parkı eylemlerinin ortaya çıkış ve gelişim süreçleri üç aşamada değerlendirilebilir. Bu aşamalar birbirlerinden hem kronolojik olarak hem de eylemlerin içerik, hedef ve biçimleri bakımından da ayrılmaktadırlar. Yine aynı şekilde eylemlere iktidar partisi tarafından gösterilen tepkiler de bu aşamalara göre farklılık göstermiştir.[279] Başlangıç aşamasını Taksim Meydanı Yayalaştırma Projesi'ne tepki gösteren kısıtlı sayıda aktivistin bir araya gelerek Gezi Parkı'ndaki ağaçların sökülmesini ve taşınmasını engellemek isteyen barışçıl eylemler oluşturur. Bu dönem 27-31 Mayıs aralığındaki dönemi içine alır. Park çevresinde yapılan çalışmaların kanunsuz olduğunu söyleyen grup işçilerin çalışmasını engellemiş, makinelerin tekrar çalışmaması ve ağaçların

[277] Yasin Aktay, **Taksim Gezi Parkı Eylemleri Raporu: Gezi Parkı Etrafında Yaşanan Toplumsal Olaylara İlişkin İzleme ve Değerlendirme,** Stratejik Düşünce Enstitüsü (SDE), Haziran 2013, ss. 1-31, s. 13.

[278] Songül Sallan Gül, Merve Sezer ve Özlem Kahya İzam, "Eylemcilerin Gözünden Bir Sosyal Hareket ve Kent Hakkı Talebi Olarak Taksim Gezi Parkı Eylemleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 2015, Sayı: 22, No: 2, https://dergipark.org.tr/tr/pub/sbe/issue/23143/247200 (10.03.2020), ss. 1-28, s. 18.

[279] Hatem Ete ve Coşkun Taştan, **Kurgu ile Gerçeklik Arasında Gezi Eylemleri,** Ankara: Seta Kitapları, 2014, s. 25.

sökülmemesi için nöbet tutmaya başlamıştır. Yakın dönemde eylemcileri bir araya getiren olaylar zincirinde yer alan Emek Sineması'nın yıkılması, Tarihi İnci Pastanesi'nin kapanması, Sulukule kentsel dönüşüm projesine başlanması gibi projelerin tırmandırdığı olumsuz hafızanın da payı büyüktür. Bu dönemin son basamağı ise 29 Mayıs gecesi parkta konaklayan göstericilerin sabaha karşı tahliye edilmeye çalışılması ve bu amaçla bazı zabıta görevlileri tarafından çadırlarının yakılması oldu. Bu haber ve videolar sosyal medyada kısa sürede yayıldıktan sonra hem iktidara muhalif siyasiler hem de farklı kesimlerden pek çok insan parkta toplandı ve yeni bir protesto dalgası başladı. Gezi Parkı protestolarında ikinci aşama siyasallaşma aşamasıdır. 1-15 Haziran arasına tekabül eden bu dönemde göstericilerin hedefleri, eylemlerin şekilleri ve katılımcıların demografik özellikleri başlangıç aşamasına göre farklılıklar göstermektedir. Başlangıç aşamasında 50 kadar göstericinin yer aldığı eylemler, siyasallaşma döneminde Gezi Parkı'na dair hedefleri de kapsamakla birlikte daha genel iddia ve talepleri beraberinde getirerek hükümet karşıtı protestolara dönüşmüştür. Protestolar ve güvenlik güçleri ile eylemciler arasındaki çatışmalar ülke geneline yayılmış, eylemcilere yönelik adli cezalar bu dönemde gündeme gelmiştir. Emniyet güçlerinin göstericilere biber gazı ve tazyikli suyla müdahale etmesi, hem eylemci sayısında artışı ve sempatiyi arttırmış hem de protestoların ülkenin başka şehirlerine de yayılmasında etkili olmuştur. Artık protestolar Gezi Parkı özelinden dışarıya taşmış, eylemlerde hükümet karşıtı söylemler öne çıkmış, protesto biçimleri de sokak ve caddelerden taşarak belli saatlerde balkonlarda tencere tava çalınması ya da kornaya basılması, ışıkların yakılıp söndürülmesi, çeşitli mekanlarda hükümet karşıtı sloganlarla eylemler düzenlenmesi gibi örneklerle ilk baştaki eylem tipinden bir hayli farklılaşmıştır.[280] Protestocular ile hükümet yetkilileri arasında bir uzlaşı ve diyalog zemini arayışı da yine bu dönemde görülmüştür. Bu bağlamda çeşitli hükümet yetkililerinin ılımlı[281] açıklamalarının yanı sıra, 11 Haziran'da Atatürk Kültür Merkezi ve Taksim Cumhuriyet Anıtı'na asılan afiş, poster, bayrak ve flamalar indirilmiş, yerlerine Atatürk resmi ve Türkiye bayrağı asılmış; Taksim Meydanı'na çıkan yollardaki barikatlar temizlenmiş, eylemlere müdahale edilmeyeceği açıklanarak güvenlik güçleri meydanın bir bölümüne konuşlanıp eylemleri izlemekle yetinmiştir. Zayıflama aşaması

[280] Ete ve Taştan, s. 28.
[281] Gezi Parkı Olaylarını kronolojik bir şekilde ele alan bir çalışma için bkz. Şebnem İşigüzel ve Diğerleri, **Gözün İsyanı Gezi,** İstanbul: Boyut Yayın Grubu, 2013.

da 15 Haziran akşamı Gezi Parkı'na yapılan polis müdahalesinin ardından eylemlerin hedefi, etkisi ve kapsamında görülen düşüşle birlikte yaşanmıştır. Eylemlerin bu tarih sonrasında tekrar barışçıl alana çekilmesiyle birlikte kamuoyunun ilgisi de azalmıştır. 15 Haziran'da park, eylemcilerden arındırılarak boşaltılmış, ardından hızlı bir ağaçlandırma ve peyzaj düzenleme çalışmasıyla eski haline göre daha da genişletilmiş bir şekilde 8 Temmuz'da tekrar halkın kullanımına açılmıştır. İçişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada Türkiye genelinde 79 ile yayılan eylemlere toplam 2,5 milyon kişinin katıldığı, 4900 eylemcinin gözaltına alındığı, 600 civarında polis ve 4 bin kadar eylemcinin yaralandığı, toplam maddi hasarın ise 140 milyon TL civarında olduğu ifade edilmiştir.[282]

Gezi Parkı eylemleri, sınıf temelli ya da ulusalcı hareketlerden farklı olarak kentli yeni orta sınıfın itibar ettiği bir harekettir. Eylemlerde farklı sınıflardan insanlar bir araya gelerek kimlik temelli bir ortak payda etrafında buluşmuşlardır. İlk çıkışı çevreci bir eylem olmakla birlikte zaman içinde sanatçılar, muhalif siyasetçiler, entelektüeller gibi yeni kentli orta sınıfın katılımıyla eylemler iktidara muhalif olma ortak paydasında buluşmak isteyen her kesimden insanın katıldığı bir mekâna dönüşmüştür. İstanbul'un çeper ilçelerinde yaşayan gençlerden radikal solcu kesimlere, kendilerini anti-kapitalist Müslümanlar olarak adlandıran gruplardan muhalif siyasilere ve kadın hareketlerine mensup farklı kitlelere kadar geniş bir kitleyi mobilize etmiştir.[283] Birbirine mesafeli pek çok kesimden insanların orada bulunması ve eylemlere destek vermesi, bu eylemler dizisinin bir çevre hareketi olarak başlamakla birlikte muhalif olma kimliğini pekiştirme ve iktidara ve onun politikalarına karşı olduğunu ifade etme aracına dönüştüğünü göstermektedir.[284]

Gezi Parkı eylemlerinin bir başkaldırı ve bir kimlik talebi olarak değerlendirenler de mevcuttur. Eylemin şiddet üretmesi, sadece düzen bozmayı değil aynı zamanda yerine ikame edilecek yeni bir düzen talebinin de olması bakımlarından bir

[282] Ete ve Taştan, s. 26-32.
[283] Ayşe Çolpan Kavuncu, "'Sivil' Değil 'Sivil Görünümlü Siyasal' Gezi Parkı", **Birey ve Toplum,** Cilt: 4, Sayı: 7, (Bahar 2014), ss. 107-134, s. 119-120.
[284] Yavuz Bozkurt ve Reha Bayansar, "Yeni Toplumsal Hareketler Çerçevesinde Çevreci Hareket ve Gezi Parkı Olayları", **Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi,** Cilt: 14, Sayı: 2, (Mayıs 2016), ss. 276-293, s. 289.

başkaldırı olduğu ifade edilmiştir. Talep edilen yeni düzeni tesis edebilmek için başkaldırmayı romantize eden eylemler, eylemcilere hem şiddet içerikli eylemlerini meşrulaştırmalarında hem de siyasal taleplerini dile getirmelerinde bir alan açmıştır. Eylemler boyunca biz ve onlar dikotomisi hâkim bir dile dönüşmüş, eylemleri tasvip etmeyen insanlar iktidarı desteklemekle itham edilmişlerdir.[285] Gezi Parkı eylemlerinin çeşitli toplumsal, siyasal politikalardan yola çıkılarak yaşam tarzlarına müdahale edildiği şeklinde sübjektif bir korkuya kapılan eylemciler tarafından hükümete karşı bir direnç gösterisine dönüştürüldüğünü savunan görüşler de mevcuttur. Buna göre ağaç kesilmesi, çevre ve park düzenlemesi gibi faaliyetler ile çeşitli toplumsal olaylarda polis şiddeti ilk kez yaşanmamasına rağmen Gezi sürecinde eylemlerin medya, çeşitli örgütler tarafından hükümet karşıtı bir tehdide dönüştürülmesi süreci yaşanmıştır. Eylemlerin öncesinde yaşanan alkol satış saatlerinin kısıtlanması, dönemin başbakanı Erdoğan'ın "dindar gençlik" yaratma talebinin altını çizmesi gibi gelişmeler seküler hayat tarzının kısıtlandığı endişesine kapılan insanları eylemlere katılma yönünde motive etmiştir.[286]

Gezi Parkı eylemine katılan kişilerle yapılan mülakatlardan yola çıkarak eylemcilerin taleplerini ve bütün olaylara olan bakışlarını analiz eden bir çalışma önemli sonuçlara ulaşmıştır. Buna göre eylemcilerin bir kısmı olaylara katılma amaçlarının sadece parkı korumakla sınırlandırılamayacağını ifade etmiş, bir kısmı da bu amaçla katılmakla birlikte daha sonra olayların gelişimine göre başka amaçlara da sahip olduklarını ifade etmişlerdir. Aralarında eylemlerin hükümet karşıtı bir dil kullanmasından memnun olanlar olduğu gibi bu yeni söylemden rahatsız olarak parkı terk edenler de olmuştur. Çalışma bu farklılıklardan yola çıkarak protestoların farklı kesimlerden insanları bir araya getirme ve değişim talep ettikleri alanlarda yeni bir toplumsal düzen inşa etme kapasitesinin yüksek olduğu fakat farklı taleplerin birbirine eşdeğer bir şekilde ve tek bir alana kanalize olmadan ifade edilmesi yüzünden hükümete

[285] Fahrettin Altun, "Başkaldırı Romantizmi", Ekrem Saltık (ed.), **Diren Sosyoloji: Gezi Olaylarına Sosyolojik Bakışlar** içinde**,** İstanbul: Kaldırım Yayınları, 2013, ss. 55-63, s. 55-60.
[286] Ahmet Uysal, "Gezi Protestoları Bir Moral Panik Mi?", Ekrem Saltık (ed.), **Diren Sosyoloji: Gezi Olaylarına Sosyolojik Bakışlar** içinde, İstanbul: Kaldırım Yayınları, 2013, ss. 135-143, s. 135-141.

karşı ortak bir karşıtlıktan öteye gitmekte başarılı olamadığı sonucuna varmıştır.[287] Bu sonuç yeni toplumsal hareketlerle ilgili olarak tezin hipotezleri ile de uyuşmaktadır.

3. Türkiye'deki Çevreci Dernek ve Kuruluşlar

Türkiye'de faaliyet gösteren çevre örgütleri, 1970'li yıllardan itibaren çalışmaya başlamışlardır. En temel amaçları çevre politikaları açısından onarımcı veya önleyici bir strateji belirleyerek, çevresel problemleri en aza indirmektir. Çevre kirliliğinin artması, çevresel değerlerin kaybolması, doğanın sömürülmeye başlaması gibi çevresel sorunlara tepki göstermek için bir araya gelinmiştir.[288] Kavas, Türkiye'deki çevre örgütlerini Radikaller ve Korumacılar olarak iki başlık altında değerlendirir. Bizim çalışmamızın sonraki bölümünde Türkiye'deki çevre hareketleri daha detaylı bir şekilde inceleneceği için burada Kavas'ın çalışmasında yer alan örgütler içerisinden kamuoyunda en çok bilinenler temel özellikleriyle kısaca tanıtılmakla yetinilecektir.[289]

Türkiye Erozyonla Mücadele, Ağaçlandırma ve Doğal Varlıkları Koruma Vakfı (TEMA): 1992 yılında kurulan vakıf, erozyon ve çölleşme tehlikelerine karşı mücadele etmeyi hedefler. Toprağın yanında su, orman, biyoçeşitlilik gibi tüm doğal varlıkların korunması ve insan kaynaklı iklim değişikliklerine karşı toplumsal bilinç oluşturulması gibi amaçlar için çalışır.[290]

Çevre Koruma ve Ambalaj Atıkları Değerlendirme Vakfı (ÇEVKO): Cam, metal, plastik, kâğıt, karton gibi geri dönüştürülebilir atıkların değerlendirilmesini hedefleyen vakıf, bu yolla çevre kirliliğini en aza indirmek için çalışır. Kuruma, Çevre ve Orman Bakanlığı tarafından her çeşit ambalajlı atığın geri kazandırılması konusunda tam yetki verilmiştir.[291]

---

[287] Cahide Zeynep Enginar, **From a Local Protest to an Anti-Government Mass Movement: A Discursive Analysis of Gezi Park Protests,** Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Sehir University Master of Arts in Sociology, 2016, s. 85.

[288] Asmin Kavas, **Türkiye'deki Gönüllü Çevre Örgütleri,** Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 2.

[289] Kavas, s. 100.

[290] *Var Oluş Nedenimiz,* (t.y.), https://www.tema.org.tr/hakkimizda/kurumsal/varolus-nedenimiz (10.03.2019).

[291] *Hakkımızda,* (t.y.), https://www.cevko.org.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=1095&Itemid=178&lang=tr (10.03.2019).

Türkiye Çevre Vakfı (TÇV): 1 Şubat 1978 tarihinde Türkiye Çevre Sorunları Vakfı adıyla kurulmuş sonra isim değişikliğine gidilmiştir. Vakıf, dünyada çevre alanında gerçekleşen değişim ve gelişimleri Türkiye'ye yansıtmayı hedeflemiş, kuruluşundan bir süre sonra çevre hukuku konusuna eğilmiş ve 1983 yılında Çevre Kanunu'nun meclis tarafından kabul edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Aynı zamanda gönüllü olarak ülkenin ilk çevre sorunları envanterini yayınlamışlardır.[292]

Türkiye Çevre Eğitim Vakfı (TÜRÇEV): 1993 yılında Turizm Bakanlığı önderliğinde Mavi Bayrak Programı'nın Türkiye'de faaliyete geçirilmesi amacıyla kurulmuştur. Çevrenin Genç Sözcüleri, Eko Okullar, Okullarda Orman gibi projelerle okullarda çevre bilincini geliştirme faaliyetlerinde bulunmaktadır.[293]

Çevre ve Kültürel Değerlerini Koruma ve Tanıtma (ÇEKÜL): Doğal kaynakları, kültürel mirası ve insanı bir bütün olarak ele alan ÇEKÜL, doğal ve kültürel çevreyi korumak için çeşitli projeler yürütmektedir.[294]

Türkiye Deniz Araştırmaları Vakfı (TUDAV): Deniz bilimleri konusunda araştırmalar yapmak, deniz yaşamını korumak, gelecek kuşaklara deniz kültürünü ve sevgisini aşılamak amacıyla 1997 yılında kurulmuştur. Avrupa denizlerindeki çöpleri temizleme, denizlerdeki ısınmanın nedenlerini araştırma, balıkların yaşam alanlarını düzenleme gibi çeşitli faaliyetlere katılmaktadır.[295]

Türkiye Çevre Koruma ve Yeşillendirme Kurumu (TÜRÇEK): 1972 yılında ülkemizdeki ilk gönüllü çevre kuruluşlarından birisi olarak kurulmuştur. Her türlü çevre kirliliğinin önlenmesi, doğal varlıkların ve onların yaşama ortamlarının korunması için çalışmalar yapmaktadır.[296]

---

[292] *Hakkımızda,* (t.y.), http://www.cevre.org.tr/tr/kurumsal#hakkimizda (10.03.2019).
[293] *Genel Bilgiler ve Tarihçe,* (t.y.), http://www.turcev.org.tr/V2/icerikDetay.aspx?icerik_id=11 (10.03.2019).
[294] *Hakkımızda: Geçmişten Bugüne, Bugünden Geleceğe Uzanmak,* (t.y.), https://www.cekulvakfi.org.tr/hakkimizda (10.03.2019).
[295] *Hakkımızda,* (t.y.), https://tudav.org/hakkimizda/ (10.03.2019).
[296] *Amacımız,* (t.y.), http://www.turcek.org.tr/hakkimizda.aspx?d=11 (10.03.2019).

Deniz Temiz Derneği (TURMEPA): Deniz ve kıyıların kirlenmesini önlemeyi, kirlilikle mücadeleyi özendirmeyi ve daha geniş kitlelere yaymayı amaçlayan dernek, okullarda öğrenci ve öğretmenlere yönelik seminerler ve eğitimler düzenlemektedir.[297]

İkinci bölümün ilk kısmında çevre hareketlerine genel bir giriş yapılmış, çevre hareketlerinin dünyada ve Türkiye'de tarihi gelişimi ele alınmıştır. Kavramsal çerçevede, çevre ile ilgili yapılan çalışmalarda en sık kullanılan kavramlara yer verilmiş, birbirleriyle ilişkileri ve farkları bağlamında anlamları ortaya konulmuştur. Dünyada çevre hareketleri '1968 öncesi dönem' ve '1968 sonrası dönem' isimleriyle iki başlık altında değerlendirilmiş, 1968 öncesi dönemde çevreyi koruma ile ilgili pek çok vakıf ve derneğin bulunduğu fakat bunların bir toplumsal hareket oluşturacak derecede geniş bir söylem ve katılıma sahip olmadığı ifade edilmiştir. 1968 sonrası dönemde Fransa başta olmak üzere dünyanın pek çok ülkesinde görülen öğrenci hareketlerinin ardından pek çok toplumsal hareket gibi çevre hareketlerinin de taraftar toplamaya başladığı, artan sanayileşme hızı ile birlikte görülmeye başlanan çevre sorunlarının da etkisiyle kitleselleşme dönemine girildiği belirtilmiştir. Ardından dünya çapında faaliyet gösteren çevre hareketleri kısaca tanıtılmıştır. Dünyadaki çevre hareketlerinin ardından Türkiye'de çevre hareketlerinin tarihi gelişimi ele alınmış, Türklerin her zaman çevrelerine çok özen gösteren bir yapıya sahip oldukları, Osmanlı Devleti'nde çevreyi koruma ve güzelleştirme için sık sık fermanlar hazırlandığı ve bu işlerle ilgilenmek için çeşitli dernekler kurulduğu ifade edilmiştir. Bunun ardından Türkiye Cumhuriyeti'nde gündem oluşturmuş belli başlı çevre hareketleri ve eylemleri tanıtılmış, son olarak da Türkiye'de faaliyet gösteren çevreci hareketler hakkında genel bilgiler verilmiştir.

Bir sonraki başlıkta dinler ve çevre ilişkisi ele alınacaktır. Bölüm, diğer dinler ve İslam olarak ikiye bölünecek, ilk bölümde dünyadaki müntesip sayıları dikkate alındığında en yaygın dinler arasında yer alan Budizm, Hinduizm, Yahudilik ve Hıristiyanlık dinlerinin çevreye bakışı ele alınacak, ardından İslam ve çevre ilişkisi değerlendirilecektir.

---

[297] *Vizyon ve Misyonumuz,* (t.y.), https://www.turmepa.org.tr/hakkimizda/misyon-vizyonumuz (10.03.2019).

II. DİNLER VE ÇEVRE

A. DİNİ GELENEKLERDE ÇEVRE

1. Budizm ve Hinduizm'de Çevre

Bir sonraki bölümde ele alınacak semavi dinler dışında, semavi olmayan ve dünyada pek çok müntesibi bulunan Şamanizm, Zerdüştlük, Taozim, Konfüçyanizm, Kuzey Amerika dinleri, Afrika'nın yerel dinleri gibi pek çok dini gelenekler de mevcuttur. Bütün bu dini geleneklerin, çevreye yaklaşımlarını ayrı ayrı ele almak konunun dışına çıkmaya sebep olacağı için semavi dinler dışındaki dini gelenekler içerisinde mensup sayısı ve bilinirlikleri bakımından daha önde olan Budizm ve Hinduizm dinlerinin çevre anlayışları ele alınacaktır.

Hinduizmde Brahma, Vişnu ve Şiva olmak üzere üç tane mukaddes tanrı vardır. 'Allah'ın nuru' anlamına gelen Brahma, altı gökle yedi yer arasında mevcut bulunan bir yumurta gibi kabul edilen dünyayı yaratmıştır. Şiva, hayat ve ölüm tanrısıdır. Vişnu ise koruyucudur. Dünyayı kurtarmak için çeşitli kılıklara girmektedir. Vedalar, Brahmanlar ve Upanişadlar başta olmak üzere Puranalar, Mahabharata ve Ramayana isimli yazılı metinleri de vardır.[298]

Hinduizm'de tanrıların yaratma gücü doğada tezahür etmiştir. Bu yüzden yaratılmış olan her şey bir bakıma kutsaldır. Belirli ırmakların, dağların, ormanların kutsallığına atıfta bulunan çok sayıda gelenek vardır. Tanrıların yaratıcı rolünü belirten *lila* kavramında dünya, ilahi gücün yaratıcı bir dışavurumu olarak ifade edilmektedir.[299]

Hinduizme göre dünya insanlar ve onların bencilce arzuları için sömürülebilecek bir varlık değildir. Doğada var olan her şey insanlara yaratıcıyı hatırlatmalıdır. Güneşin doğması ve batması, insanları ısıtması, muson yağmurları gibi tüm tabiat olayları

[298] Yaşar Fersahoğlu, **Dinler ve Çevre,** İstanbul: Marifet Yayınları, 2003, s. 175-176.
[299] Mary Evelyn Tucker ve John Grim, "Diziye Önsöz: Dünya Dinlerinde Mevcut Çevre Etiği", **İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet** içinde**,** Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin (hzl.), Nurettin Elhüseyni (çev.), İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar, 2007, ss. 17-30, s. 25.

insanlara ilahi varlıklardan birisi olan Vişnu'yu çağrıştırmalıdır. Vişnu ve dünya, bir bütün gibidir; her şey Vişnu'dan gelmiştir ve sonunda yine ona dönecektir. İnsan da bu döngüden ayrı değildir ve tüm benliğiyle Vişnu'ya aittir. Kendisinin de bir parçası olduğu doğaya dikkatle yaklaşmalı, her şeyi dikkatlice kullanmalı ve asla hiçbir şeyi israf etmemelidir. "Kainattaki her şey Efendi'ye aittir. Bu nedenle ancak ihtiyaç duyduğun kadarını, senin için ayrılmış olanı almalısın. Daha fazla almamalısın; çünkü kime ait olduğunu biliyorsun."[300]

Hindular için çevre üç alanı kapsar; doğal çevre, manevi çevre ve toplumsal çevre. Hindular her duadan önce *om huzur, huzur, huzur (om shanti, shanti, shanti)* derler. İlk huzur doğayla barış yani ekolojik huzur; ikincisi halklar, milletler, toplumlar, insanlar arasındaki huzur; üçüncüsü ise içimizdeki yani manevi huzur içindir.[301] Doğayla barış sağlayabilmek için doğanın bize verdiği mesajlara dikkat kesilmek gerekmektedir. İnsan dış çevresi ile ilgilendiği kadar iç dünyasına da eğilmelidir.

Geleneksel Hindu düşüncesinde maddiyat gerilemenin işaretiydi; ancak modern dünyada ilerlemeye işaret sayılmaktadır. Prime'a göre bu ilerleme çölde bir serabın peşinde koşan bir karacanın ilerleyişi gibidir. Zavallı hayvan daha ileriye gidemeyecek hale gelinceye kadar çölün derinliklerine doğru koşar da koşar. Yakıcı susuzluğu nedeniyle körlüğün ve yanlış hükmünün kurbanı olarak sonunda vahşi çölde can vermek üzere uzanır.[302] Batı medeniyeti de bunu anlamalı ve kaybetmiş olduğu denge ve ahengi yeniden bulmalıdır.[303]

Hinduizmde çevre ve toplum ilişkisi açısından çevreye yapılan vurgular çok açıktır. Buna göre çevreye yapılan bütün kötülükler insandan kaynaklanmaktadır. Çevreyi merkeze alan bir anlayışın kutsal olanla tekrar bağ kurması, bu dinin

[300] Ranchor Prime, **Hinduizm ve Ekoloji: Hakikatin Tohumları,** Mehveş Kayani, Vedat Diker ve Mehmet Demirhan (çev.), İstanbul: İGDAŞ Yayınları, 1997, s. 54.
[301] Prime, s. 111.
[302] Prime, s. 18.
[303] Ensar Yılmaz, "Hint Kültüründe ve Tek Tanrılı Dinlerde Çevre Toplum İlişkisi", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** Cilt: 12, Sayı: 1, (Haziran 2010), ss. 24-48, s. 33.

müntesiplerinin bunları dini değerler olarak benimsemesi, yaşatması ve yaygınlaştırması insanların çevreye zarar vermelerinin önüne geçecektir.[304]

Budizm, yaklaşık olarak milattan önce 6. yüzyılda Hindistan'da ortaya çıkmış ve bugün evrensel hale bürünmüş bir dindir. Hindistan'da doğmuş olmasına rağmen mensupları daha çok bu ülke dışında bulunur ve mensup sayısı bakımından günümüzde yaşayan dinler arasında ilk beşe girer.[305] Budizm, ekolojik bir din ya da dinsel bir ekoloji olarak tanımlanabilmektedir. Temel prensibi irfandır ve bu kavram tabiatın gerçek değerinin tabii hukuk içerisinde kavranması ve anlaşılması gerektiğini ifade etmek için kullanılır.[306]

Budizme göre doğumumuz ve varlığımız bizim dışımızdaki sebeplere bağlıdır; bu bizi çözülemez bir şekilde dünyaya bağlar ve bizim bunlardan bağımsız bir varlık olduğumuzu reddeder. Bizimle dünya arasında bulunan sınırlar suyun suya karışması gibi birbirine karışır. İnsanlar ve tabiat ayrılamaz şekilde bir bütündür.[307] Bu yüzden Budizm, insanın hem kendi bedenine hem de tabiata karşı tahripkâr olmayan, nazik bir tavır içinde bulunması gerektiğini savunur. Bir arının çiçeklerden polen toplarken çiçeğin kokusuna ve güzelliğine zarar vermemesi gibi insanlar da doğayı ona hiç zarar vermeyecek şekilde ve sadece izin verilen miktarlarda değerlendirmelidirler.[308]

Aslolanın tabiat olması ve insanı doğayla bütünleşik bir varlık olarak değerlendirmesi bakımından Budizmi de Hinduizm gibi *çevremerkezci* anlayışa sahip bir din olarak değerlendirmek mümkündür. Fakat çevre toplum ilişkisi bakımından Hinduizme kıyasla çevreden insana doğru bir geçiş olduğu da görülmektedir.[309]

---

[304] Yılmaz, s. 33.
[305] Günay Tümer ve Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi,** 4. Baskı, Ankara: Ocak Yayınları, 2002, s. 159.
[306] Mustafa Kayhan, "Çevre Olgusu Bağlamında Evrensel Dinler, Felsefi Sistemler ve Kimi İdeolojilerin Çevre Telakkileri Üzerine", *Turkish Studies,* 2017, Volume: 12, Issue: 35, **http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12643** (12.05.2020), ss. 295-322, s. 311.
[307] Martine Batchelor ve Kerry Brown, **Budizm ve Ekoloji,** Martine Batchelor ve Kerry Brown (hzl.), Gülseren Kozak, Vedat Diker ve Şahin Sancar (çev.), İstanbul: İGDAŞ Yayınları, 1997, s. 10.
[308] Lily de Silva, "Ruhumun İçinde Safa Bulduğu Tepeler: Hikayelerin ve Öğretilerin Açıklaması", **Budizm ve Ekoloji,** Martine Batchelor ve Kerry Brown (hzl.), Gülseren Kozak, Vedat Diker ve Şahin Sancar (çev.), İstanbul: İGDAŞ Yayınları, 1997, ss. 42-59, s. 56.
[309] Yılmaz, s. 35.

2. Yahudilikte Çevre

Diğer semavi dinlerde olduğu gibi Yahudiliğin kaynaklarında da çevreye saygı duyulması gerektiğine dair ilkeler mevcuttur. Kitab-ı Mukaddes'in ilk bölümü olan Tekvin'de evrenin ve insanın yaratılışı, Hz. Adem'in yeryüzüne indirilişi gibi konular anlatılmaktadır. "Tanrı yarattıklarına baktı ve her şeyin çok iyi olduğunu gördü." (Tekvin 1/31). Tanrı dünyayı ve doğayı en mükemmel şekilde yaratmıştır çünkü dünya Hz. Adem'in cennetten kovulduktan sonra yaşamaya başladığı yerdir ve insanlar için yurt olarak seçilmiş topraklardır.[310] "Savaştığınızda ve bir şehri kuşattığınızda… baltayı elinize alıp ağaçlarını yok etmeyin, zira onlar size yiyecek verir." (Tesniye 20/19), "İhtiyaçlarınızı gidermek için ordugahın dışında bir yeriniz olmalı. Donatımınız arasında yeri kazmak için bir gereç bulunsun. İhtiyacınızı gidereceğiniz zaman bir çukur kazın, sonra da üstünü örtün." (Tesniye 23/12,13) gibi ayetler genel olarak Yahudiliğin çevreye saygı duyulmasını isteyen bir din olduğunu gösterir.[311]

Yahudilikte ilahi hayat varlıklarda tezahür etmekte ve doğal düzenin bütünü de sürekli yenilenen bu yaratıcılıktan kaynaklanmaktadır. Doğa yasaları ilahi bir hikmete sahiptir ve bütün mahlukatı yöneten bir İrade tarafından kontrol edilir. Dolayısıyla Yahudilikte doğal düzen ile beşerî düzen, dini ve kozmik yasalar birlik içinde birbirine bağlıdır.[312]

Yahudiliğe göre çevrenin korunması önemlidir ve insanların sorumluluğu dahilindedir. Yeryüzünde yaratılmış olan canlı ve cansız hiçbir şey zarar görmemelidir. Doğal çevrenin bir parçası olan yeşillik alanlara zarar verilmemesi ve ağaçların kesilmemesi Tevrat'ın emirlerinden birisidir.[313] "Bir şehirle cenk ederek onu almak için çok günler onu muhasara edeceğin zaman ağaçlarına balta vurarak onları harap etmeyeceksin; çünkü onlardan yiyebilirsin ve onları kesmeyeceksin, çünkü kırın ağacı

---

[310] Abdullah Pakoğlu, **Çevre Kavramına Dini ve Felsefi Bir Yaklaşım,** Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 58.
[311] Fersahoğlu, s. 170.
[312] Seyyid Hüseyin Nasr, **Tabiat Düzeni ve Din,** Sara Büyükduru (çev.), İstanbul: İnsan Yayınları, 2002, s. 71.
[313] Hayriye Sağır ve Hilmi Sözen, "Semavi Dinler Perspektifinden İnsan Çevre İlişkisi", *Turkish Studies-Social Sciences,* 2020, Volume: 15, Issue: 6, http://dx.doi.org/10.47356/TurkishStudies.45479 (05.01.2021), ss. 3307-3338, s. 3321.

insan mıdır ki, senin tarafından muhasara olunsun?..” (Tesniye 20/19-20) Bu ayetlere göre Yahudiliğin kutsal metinlerinde çevreye önem verildiği ve Yahudilerin günlük hayatlarından başka canlılarla ilişkilerine kadar her alanda çevreye zarar vermemeyi düstur edinmeleri gerektiği ifade edilebilir.[314] Bununla beraber, Tevrat'a göre insan ile tabiat arasında yaratılış amacı bakımından önemli farklar vardır. Evren içinde en son yaratılmış olması bakımından insan, varlıklar sıralamasında en ayrıcalıklı konuma sahip olandır. Evrende her türlü tasarrufta bulunma hakkını haizdir. Her şey onların emrine verilmiştir. İnsanlar arasında da bir sıralama vardır; insanlar nasıl diğer canlılardan daha üstün bir konuma sahipse aynı şekilde İsrailoğulları da insanlardan üstün bir konuma sahiptir.[315]

Yahudilerin doğaya egemen olma haklarının olduğu, Tevrat'ta bulunan çeşitli ayetlerde açık bir şekilde ifade edilmiştir. “Ve Allah onları mübarek kıldı ve Allah onlara dedi: Semereli olun ve çoğalın ve yeryüzünü doldurun ve onu tâbî kılın ve denizin balıklarına ve göklerin kuşlarına ve yer üzerinde hareket eden her canlı şeye hâkim olun.” (Tekvin 1/28) ayetinde bu husus açıkça görülmektedir. Aaron Lichenstein, çevre ve insan ilişkisi hakkında Yahudiliğin insan merkezli bir din olduğunu ifade etmektedir.[316] Bu ifadeye rağmen Yahudilikteki çevre anlayışının günümüzdeki seküler ve insan merkezci yaklaşımlarla birebir aynı olduğunu söylemek doğru olmaz çünkü onun transandantal bir boyutu vardır. Yahudiliğin insanı merkeze koyan yaklaşımını Hinduizm ve Budizm gibi çevreyi merkeze koyan dini geleneklerden ayrım noktasının başlangıcı olarak da düşünmek mümkündür.[317]

Tanah ve Talmud, insanların çevreye karşı nasıl bir tutum sergilemeleri gerektiğini ana hatları ile çizmiştir. Modern hayatla birlikte ortaya çıkan hızlı nüfus artışı, doğal kaynakların bilinçsiz kullanımı, kimyasal atıklar, küresel ısınma gibi çevre

---

[314] Necati Sümer, “Yahudilikte Çevre Ahlakı”, *3. International Sympozium on Environment and Morality,* 4-6 November 2016, Alanya-Turkey, https://www.siirt.edu.tr/dosya/personel/necati-sumer-uluslararasi-bildiri-yahudilikte-cevre-ahlaki-isem2016-3rd-international-symposium-on-environment-and-morality-4-6-november-2016-alanya-%E2%80%93-turkey-siirt-20173142174421.pdf (16.05.2020), ss. 299-306, s. 305.
[315] Tümer ve Küçük, s. 205.
[316] Norman Solomon, “Yahudilik ve Çevre”, **Yahudilik ve Ekoloji,** Aubrey Rose (hzl.), Mehmet Demirhan (çev.), İstanbul: İGDAŞ Yayınları, 1992, s. 49.
[317] Yılmaz, s. 38.

sorunları herkesi olduğu gibi Yahudileri de etkilemektedir.[318] Bu problemlerle mücadele edebilmek için İsrail Devleti, suyun ve havanın temizliğiyle ilgili birçok yasa çıkarmış ve Çevre Bakanlığı tahsis ederek doğanın dengesinin korunması için denetlemeler yapmaya başlamıştır. Birleşmiş Milletler Çevre Programı'na dahil olarak denizlerin temizliği için çaba sarf etmektedir.[319]

3. Hristiyanlıkta Çevre

Bütün semavi dinlerde olduğu gibi Hristiyanlıkta da çevreye bakış açısı genel olarak olumludur. Hristiyanlıktaki yaratılış ve evren düşüncesi ana hatlarıyla Yahudilikle aynıdır. Özü itibariyle çevreci bir din olan Hristiyanlık, kozmos aleminde küresel ölçekte bir düzen bulunduğunu savunan ve çevreye monoteist bir açıdan bakan Yahudilik geleneğinden çok farklı bir kavrayışa sahip değildir.[320]

Çevreye saygı duyma ve çevreyle uyum içerisinde olma, Yahudilik ve Hristiyanlıkta önemli bir yere sahiptir. Doğayla ve sosyal çevresiyle ilişkisinde uyumlu bir ilişki sürdürmesi istenir. Öldürmemek, çalmamak, başkalarının malına ve ırzına zarar vermemek gibi ilkeler iki dinin de temel prensipleri arasındadır. Hem Tevrat hem de İncil'de müntesiplerine komşularını sevmesi, doğal çevreye karşı saygılı olması, çevreyi tahrip etmekten kaçınması öğütlenir.[321]

Hristiyanlığın çevreye yaklaşımında iki bakış dikkat çekmektedir. İlki çevre üzerindeki hakimiyet duygusunu sorumluluk algısına dönüştürerek onu sahiplenmesi ve koruması; ikincisi ise insanın çevreye egemen olması ve çevreyi kullanarak onu sömürmesi şeklinde tezahür etmektedir.[322] İncil'de, birinci yaklaşıma örnek olarak gösterilebilecek pek çok ayet mevcuttur. Örneğin Matta 5'in 3-10 arasındaki ayetlerinde yer alan "Ne mutlu ruhta yoksul olanlara! Çünkü göklerin egemenliği onlarındır.", "Ne

---

[318] Sümer, s. 305.
[319] Aubrey Rose, "Yahudi İnancına Giriş", **Yahudilik ve Ekoloji,** Aubrey Rose (hzl.), Mehmet Demirhan (çev.), İstanbul: İGDAŞ Yayınları, 1992, s. 39.
[320] Kürşat Demirci, "Dinlerin Çevreye Bakışı", **İzlenim Aylık Dergi,** Sayı: 26, (1995), ss. 20-21, s. 21.
[321] Vehbi Ünal, **Çevre Sorunları ve Dindarlık İlişkisi: Kayseri Örneği,** Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 74.
[322] Hakan Olgun, "Yahudi-Hristiyan Gelenekten Moderniteye Çevre Sorunu", **Çevre ve Din, Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu Bildiri Metinleri,** Cilt: 1, İstanbul: Yalın Yayıncılık, 15-16 Mayıs 2008, ss. 61-70, s. 61.

mutlu yumuşak huylu olanlara! Çünkü onlar yeryüzünü miras alacaklar.", "Ne mutlu merhametli olanlara! Çünkü onlar merhamet bulacaklar." ve "Ne mutlu adalet uğruna eza çekmiş olanlara! Çünkü gökler ülkesi onlarındır." ifadeleri dikkat çekmektedir. Bu cümlelerde insanların yeryüzü ile aidiyet kurmaları ve böylece onu bir emanet gibi görerek zarar verici herhangi bir eylemden kaçınmalarını sağlamak amaçlanmıştır. Merhamet göstererek doğadaki hayvanlara ve bitkilere özen gösterilmesi istenmiştir. Her durumda adil davranmaları istenerek dünyaya konulmuş olan düzeni bozmaktan kaçınmaları öğütlenmiştir.[323] "Düşkün ve fakir ücretliyi sıkıştırmayacaksın" (Tesniye 24/14), "Harman döven öküzün ağzını bağlamayacaksın" (Tesniye 25/4) gibi uyarılar ise hem insanları hem de hayvanları mağdur edecek, onlara eziyet edecek davranışlardan kaçınılmasını emretmektedir.[324] İncil'de bulunan bu tip ayetler insanları çevreye karşı hassas olmaya, ekosistemde yeri bulunan her varlığı özenle sahiplenmeye teşvik etmektedir.

İncil'de yer alan ve ikinci gruba dahil edilebilecek olan ayetlerde ise insanların, doğanın ve tüm canlıların efendisi olduğu ve onlar üzerinde mutlak güç ve tahakküm hakkının bulunduğu ifade edilmektedir. "İnsanları erkek ve dişi olarak yarattı. Onları kutsayarak, 'Verimli olun, çoğalın.' dedi, 'Yeryüzünü doldurun ve denetiminize alın; denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen olun.'" (Tekvin 1/929). Bu ayetleri Tanrı'nın insanlara bitkileri, hayvanları ve tüm dünyayı kendi çıkarları için kullanma hakkı verdiği şeklinde yorumlayan Yahudi kökenli yazarları ve onların yaklaşımlarını İlk ve Orta Çağ düşünürleri de kabul etmişlerdir. Böylece doğanın hiçbir vicdani sorumluluk hissedilmeden sömürülmesinin meşrulaştırılması sağlanmıştır. İnsanı doğanın bir parçası olarak kabul etmeyen bu anlayış, insanı tüm yaratılmışlardan üstün tutması sebebiyle doğanın efendisi konumuna yükseltmiştir.[325] Bu bakış açısı on altıncı yüzyıldaki Reform Hareketi'ne kadar devam etmiş hatta Reform sonrasında da güçlenerek yaşamaya devam etmiştir. Bu yüzyıldan itibaren gelişmeye başlayan laik düşünceye rağmen bilimsel alanda ortaya konan yeni bilgiler insanın tüm üstün özelliklerine dikkat çekerek onu dünyanın efendisi olarak konumlandırıyor; doğal

[323] Fersahoğlu, s. 164-165.
[324] Fersahoğlu, s. 166.
[325] Clive Ponting, **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Uygarlıkların Çöküşü,** Ayşe Başçı Sander (çev.), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınevi, 2000, s. 127.

dünyaya yapılan her türlü müdahale ve değişiklik Tanrı'nın yaratılışı geliştirme planına katkı sağlamak olarak yorumlanıyordu.[326] On dokuzuncu yüzyılda Darwin'in *Türlerin Kökeni* isimli kitabı insanın kökeni ve tanrısal yaratılış hakkında bambaşka bir kuram ortaya koydu. İnsanın doğanın efendisi olarak yaratıldığı düşüncesi Darwin'den sonra insanın "hayatta kalmaya en uygun olan" olduğu için özel bir yere sahip olduğu düşüncesine doğru kaydı.[327] Nasr, çarpık bir hümanizm anlayışını çevre problemlerinin temeline yerleştirir ve Hristiyan Avrupa kökenli yeni hümanizmanın insanın kendisini diğer tüm canlıların üzerine yerleştirerek diğer bütün canlılar üzerine tahakküm kurmasını meşrulaştırdıklarını savunur.[328] Gerekçesi değişse de insanın kendi çıkarı için doğaya her türlü müdahalede bulunma hakkının olduğu argümanı varlığını korumaya devam etmiştir.

Lynn White 1967 yılında *The Historical Roots of our Ecological Crisis* isimli bir makale yayımladı. Bu makalede Eski ve Yeni Ahit'te insanın doğaya olan üstünlüğünün vurgulandığı ayetleri örnek göstererek bilimsel ve teknolojik gelişmelerin insan merkezli bir doğaya sahip olduğunu savundu. Ardından da insanların doğaya egemen olmak ve ona hükmetmek için hiçbir sınır tanımadıklarını; sonunda da çevreyi geri döndürülemez şekilde kirleterek ekolojik bir krize sebep olduklarını iddia etti.[329] Gregory Bateson bu bakış açısını bir adım daha ileriye taşıyarak insanın Tanrı suretinde yaratıldığı fikrinin, onu yaratılmış olan diğer her şeyin kategorik olarak karşısına yerleştirdiğini, bunun da karşısında yer alan ve onun için yaratılmış olan her şeyi sömürmekte bir beis görmemesini sağladığını savunmuştur.[330] İbrahim Özdemir, Hristiyanlığın insan merkezli doğasının bu dinde Hz. İsa'ya Hristiyanlar tarafından biçilen özel konumdan kaynaklandığını savunmakta; diğer semavi dinlerde görülmeyen bu özelliğin Hristiyanlığın hem Orta Çağ'daki hem de günümüzdeki doğa-insan algısını şekillendirdiğini ifade etmektedir.[331] Hristiyan teologlar White'ın eleştirilerine karşı çıkmış, çeşitli ayetlerle onun tezini çürütmeye çalışmışlardır. "Ve Allah adamı aldı,

---

[326] Ponting, s. 129.
[327] Ponting, s. 131.
[328] Seyyid Hüseyin Nasr, "Geleceğin Aileleri: İnsan ve Tabiatın Uyumu", **Makaleler 1,** 2. Baskı, Şahabettin Yalçın (çev.), İstanbul: İnsan Yayınları, 2007, s. 64.
[329] Lynn White Jr, "The Historical Roots of our Ecological Crisis", *Science,* 1967, Volume: 155, Issue: 3767, DOI: 10.1126/science.155.3767.1203 (16.05.2020), ss. 1203-1207, s. 1206.
[330] Gregory Bateson, **Steps to Ecology of Mind,** New York: Ballantine Books, 1996, s. 462.
[331] İbrahim Özdemir, "Çevre Sorunlarının Antroposentrik (İnsan Merkezli) Karakteri", **Felsefe Dünyası,** Sayı: 27, (1998), ss. 68-80, s. 74.

baksın ve onu korusun diye Aden bahçesine koydu." (Tekvin 2/15) ayetinden yola çıkarak insanın yaratıcının yarattıklarına bakma ve onları koruma görevini verdiğini savunmuşlardır. Hristiyan inanışına göre ilk günah öncesinde insan yaratıcının buyruklarına karşı gelmemişti; yaratılmış olanlara bakmakla ve onları korumakla yükümlüydü. Burada insan yaratılan her şeyi korumakla yükümlü bir kâhya vazifesi üstlenmektedir.[332]

Hristiyanlığa mensup kiliseler bir önceki paragrafta ifade edilen eleştirilerin ardından çevrenin korunması için çalışmalar yapmaya özel önem vermeye başlamışlardır. Bu bağlamda 1983 yılında Vancouver'da toplanan Dünya Kiliseleri Ökümenik Konseyi Genel Kurulu ve 1989 yılında Basel'de toplanan Avrupa Hristiyan kiliseleri temsilcileri çevrenin korunmasına dair neler yapılabileceği hakkında oturumlar düzenlemişlerdir. Basel toplantısı sonucunda her türlü israfın önüne geçilmeye çalışılması, katı atıkların giderilmesinin kontrol altına alınması, tüm hayvan ve bitkilerle beraber doğal güzelliklerin korunması, biyolojik çeşitliliğin azalmasına karşı önlemler alınması gibi maddeler üzerinde uzlaşıya varılmıştır. Yine 1990 yılında Seul'de tertip edilen benzeri bir toplantıda da gelişmekte olan ülkelerin borçlarına yardım edilmesi, askeri harcamaların kısılması ve küresel ısınmaya karşı mücadele edilmesi gibi çözüm önerileri sunulmuştur.[333]

Hristiyanlığın günümüzdeki müntesipleri üzerinde, çevreyle ilgili bir ahlak oluşturmada ve doğal düzenin niteliği hakkında kaynaklık edebilmede etkili olabilmesinin önündeki en büyük engel kendisini Batı'dan neşet etmiş seküler bir uygarlıkla özdeşleştirme çabasıdır. Aslında geleneksel Hristiyan öğretileri, gerçekte diğer dinlerin öğretilerine Batı'nın modern sekülarist felsefelerine olduğundan çok daha yakındır.[334] Eğer bu öz sekülerizm karşısında sulandırılarak çözülme sürecine girmezse paragrafın başında ifade edilen iki amaca da hizmet edebilme gücüne ilkesel olarak sahiptir.

---

[332] Murat Kayıkçı, **Osmanlı'da Çevre Düşüncesi,** Ankara: Orion Kitabevi, 2014, s. 21.
[333] Keleş, Hamamcı ve Çoban, s. 205.
[334] Nasr, *Tabiat Düzeni ve Din,* s. 298.

B. İSLAM VE ÇEVRE

İslam, Hz. Muhammed'in temel öğreti ve esaslarını vahiy yoluyla Allah'tan aldığı ve ilk uygulamalarını bizzat kendisinin gerçekleştirdiği, zamanla Müslüman toplumlar tarafından insanlığın diğer zihnî ve amelî birikimlerinden de istifade ile geliştirilen din ve dünya görüşünün; insan, toplum, devlet gibi insani konularda kendine has ilkeleri ve felsefesi bulunan tarihi tecrübenin, kültür ve uygarlığın genel adı olmuştur.[335] Bu din ve dünya görüşü insanın Allah ile ve canlı-cansız diğer varlıklarla olan her türlü ilişkisini düzenler. Bu ilişkiler ağında en önemli yeri de insanlar tutmaktadır. İslam'ın insanlar için öngördüğü, İslam adı verilen bu kurallar bütününe uygun yaşamak ancak her türlü aşırılıktan uzak durmakla ve eşyanın tabiatına uygun bir yaşayışla mümkün olabilir. Bu sayede doğanın huzuru ve sükunu da sağlanmış olur. Aksi halde varlık aleminde anarşi ve kaos kaçınılmaz olur.[336]

İslam'ın bütün kaynaklarında çevre ile ilgili pek çok hükmün yer aldığı görülür. İlerleyen sayfalarda da örneklendirileceği üzere pek çok ayette ve hadiste insan-çevre ilişkisi ve bir Müslümanın tabiatı nasıl algılaması gerektiği ile ilgili hükümler yer almaktadır. Kur'an-ı Kerim'de insanın yeryüzüne halife olarak gönderildiği açıkça belirtilmiş, diğer canlılara nazaran üstün bir konumda olduğu teyit edilmiştir.[337] İnsan, Allah tarafından yeryüzüne ona sahip çıkması için gönderilmiş bir halife olarak kabul edilir ve dünyada bulunduğu süre zarfında onu mülkiyeti kendisine emanet edilmiş bir varlık olarak görmesi gerektiği vurgulanır.[338] Aslında diğer dinlerde olduğu gibi İslam'da da doğal düzenle ilgili yüzyıllar boyunca teolojik, felsefi, bilimsel ve mistik çok sayıda okul ortaya çıkmıştır. Bu okullardan neşet eden fikirler İbn Sina ve Nasır Hüsrev gibi Aristocu ve İsmailî felsefecilerin görüşlerinden Sühreverdî ve Molla Sadra gibi geç dönem filozoflarına, Gazalî ve Hâce Nasıruddin et-Tusi gibi ilahiyatçıların, el-Birunî gibi bilim adamlarının, İbn Arabi mutasavvıfların görüşlerine kadar geniş bir yelpaze içinde

[335] Mustafa Sinanoğlu, "İslam", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** Cilt: 23, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, ss. 1-2, s. 2.
[336] Fersahoğlu, s. 199.
[337] Naci Kula, "Kur'an Işığında İnsan-Çevre İlişkisinin Ruh Sağlığı Açısından Önemi", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** Cilt: 9, Sayı: 1, (2000), ss. 362-376, s. 363.
[338] Seyyid Hüseyin Nasr, "İslam ve Çevre Bunalımı", Mevlüt Uyanık (çev.), **İslamî Araştırmalar Dergisi,** Cilt: 4, Sayı: 3, (1990), ss. 155-174, s. 161.

yer almaktadır.[339] Fakat bu görüşlerden ziyade İslam dininin temel referans kaynakları merkeze alınarak İslam ve çevre ilişkisi incelenmeye çalışılacaktır.

İslam'a göre Allah'ın yaratmış olduğu her şeyde bir denge, bir nizam vardır; hepsi bir yere ve vazifeye sahiptir. Bu denge ekosistem kavramıyla ifade edilen düzenle de örtüşür.[340] Güneş ve Ay'ın hareketlerinden bitki ve ağaçların nizamına kadar her şey bir ölçüye göredir, bir ayette insanların bu ölçüye tecavüz etmemeleri gerektiği anlatılır (Rahman/5-9). Başka bir ayette de her şeyin bir amaca hizmet etmek için yaratıldığı vurgulanarak insanlar bunların hikmeti üzerine düşünmeye davet edilir (Fâtır/38-39). Çevre problemlerinin temel sebebi insanların dünyada var olan şeylere emanet gözüyle bakmayı bırakarak her şeyin sahibi gibi davranmasından ve doğayı bilinçsizce tahrip etmesinden kaynaklanmıştır (Rum/40).

Kur'an'da doğa ile ilgili ayetler bir tasnife göre dört gruba ayrılmaktadır. Birinci grupta tabiatın ve onun işleyişiyle ilgili kuralların Allah'ın varlığına ve gücüne bir delil olduğunu ifade eden ayetler yer alır: "Göklerde ve yerde inananlar için deliller vardır" (Casiye/3). İkinci grupta yer alan ayetlerde tabiatın yapısı ile ilgili bilgiler verilmektedir: "Görmez misin, Allah bulutları sevk ediyor; sonra onları birleştirip yoğunlaştırıyor. Derken bir de bakıyorsun, o bulutların arasından yağmur yağıyor…" (Nur/43). Üçüncü grupta tabiatın insanlar için yaratıldığını ve onların hizmetine sunulduğunu vurgulayan ayetler vardır. "Yeryüzünü ayaklarınızın altına bir yaygı gibi serdik… Yine orada hem sizin hem de rızıklarını sizin temin etmediğiniz diğer bütün canlılar için geçim kaynakları sağladık." (Hicr/19-20). Son grupta ise tabiatın korunmasının önemine dikkat çeken ayetler yer alır. "Göğü yükseltti, ölçüyü/dengeyi koydu. Artık dengeyi bozmayın. Dengeyi doğru tutun kollayın." (Rahman/7-9).[341]

Ayetlerden hareketle İslam'ın, tüm unsurlarıyla birlikte doğaya ve çevreye bakış açısının emanet bilinciyle hareket etmek şeklinde olduğu söylenebilir. Allah doğal çevreyi insanlar kullansınlar diye yaratmıştır. İnsanlar onunla temel ihtiyaçlarını giderirler ve çevreyi başka insanlarla da paylaştıklarının bilincindedirler. Tabiattaki

[339] Nasr, *Tabiat Düzeni ve Din,* s. 77.
[340] Ali Rıza Temel, "İslam'a Göre İnsan Çevre İlişkisi", **İnsan ve Çevre Sempozyum Bildirileri,** İstanbul: İnsanlığa Hizmet Vakfı Yayınları, 24-25 Kasım 1990, ss. 69-82, s. 70.
[341] Mehmet Bayrakdar, **İslam ve Ekoloji,** Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992, s. 30.

kaynakları hoyratça kullanıp israf etmezler. Tabiatın sahip olduğu tüm güzellikleri korumayı, onu en güzel şekilde gelecek nesillere teslim etmeyi şiar edinirler.[342] Kula'ya göre insanlar tabiattan yararlanırken öncelikle mutlak sahibin Allah olduğunu dikkate alır, insan-Allah-tabiat ilişkisini göz önünde bulundurur, verilen nimetler karşısında birtakım görev ve sorumluluklarının olduğunu hesaba katarlar. Ölümlü bir varlık olduğu ve bu dünyada yaptıklarından ahirette hesaba çekileceği inancı insanın tabiat karşısındaki tutumunu olumlu yönde etkiler. Onun tahrip edici, zarar verici davranışlardan kaçınmasını sağlar ve sadece kendini düşünen bencil bir insan olmasının da önüne geçer.[343]

İslam sadece inanç ve ibadet konularında hüküm vazetmekle kalmayıp hayatın her alanında emir, tavsiye ve uyarılarda bulunan bir dindir. İnananlarının bir çevre bilincine erişmesini ister. Bunu sağlayabilmek için benimsediği çeşitli ilkeler vardır. Bunlardan ilki Müslümanlara bütün varlıklara saygı duymayı, onların hayat hakkını korumayı öğretmesidir. Çünkü "Yedi kat gök, yeryüzü ve bunlarda bulunan varlıklar Allah'ı tesbih ederler. Onu övgüyle tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur." (İsrâ 17/44) ayeti tüm inananları yaratılmış olan her şeye saygıyla yaklaşmaya çağırır. Allah'ın yaratmış olduğu her şeyde isimlerinin tecelli ettiğine inanan Müslümanlar temiz ve pak olma anlamına gelen el-Kuddüs isminden hareketle hem kendilerini hem de çevrelerini temiz tutmaya çalışırlar. Allah'ın yeryüzünü imar etme görevini insana yüklediğini ifade eden "Sizi yeryüzünde yaratıp, orayı imar etmenizi dileyen Allah'tır." (Hud 11/61) ayetinden yola çıkarak çevreyi temiz tutma ve onu daha yaşanır hale getirme görevinin kendilerine verildiğini idrak ederler. Yukarıda zikredilen her şeyin bir ölçüye göre yaratıldığı, insanların ölçü ve dengeyi bozacak işlerden kaçınması gerektiği ile ilgili ayetler de yine bir çevre bilinci oluşturmayı amaçlayan ayetler arasında yer almaktadır.[344] İslam hukukuna göre Müslümanların çevre ile ilişkilerinde dikkat etmesi gereken temel ilkeler doğaya karşı sorumluluk ve bilinç sahibi olması, tasarrufa dikkat etmesi, hayatının her

[342] Ali Ayten, **Doğa Bize Emanet: Dini ve Psikolojik Yönleriyle İnsan-Doğa İlişkisi,** İstanbul: İz Yayıncılık, 2021, s. 33.
[343] Naci Kula, "Sahip Olma ve Emanet Duyguları Açısından İnsan-Çevre İlişkisi", **Çevre ve Din, Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu Bildiri Metinleri,** Cilt: 1, İstanbul: Yalın Yayıncılık, 15-16 Mayıs 2008, ss. 207-225, s. 222.
[344] Muhit Mert, "Çevre Bilinci Oluşturmada İslam'ın Katkısı Üzerine", **Çevre ve Din, Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu Bildiri Metinleri,** Cilt: 2, İstanbul: Yalın Yayıncılık, 15-16 Mayıs 2008, ss. 25-31, s. 27-28.

alanında madden ve manen temiz olması, çevreye zarar verebilecek her türlü eylemden kaçınması, ağaçlandırma faaliyetlerinde bulunması, hayvanları birer emanet olarak görmesi ve onları koruması olarak özetlenebilir.[345]

Müslümanların kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'in yorumlayıcısı ve uygulayıcısı konumunda olan Hz. Muhammed de Müslümanları daima çevreyi temiz tutmaları ve her türlü kirlilik yaratacak davranıştan kaçınmaları konusunda sürekli uyarmıştır. Su mecralarına, durgun suya, halkın gelip geçtiği ve konakladığı yerlere abdest bozan kişileri lanetlemiş, insanların geçtiği yollardan rahatsız edici herhangi bir şeyin kaldırılmasını ise *imandan bir şube* olarak değerlendirerek böyle davranacak kişiyi taltif etmiştir. (Müslim, İman/58). Sadece çevrenin kirletilmesinin önüne geçmeyi amaçlamamış aynı zamanda tabiatın korunması ve doğal kaynakların da dikkatlice tüketilmesi hususunda tedbirler alma yoluna gitmiştir. Akarsu dahi olsa abdest alırken israf edilmemesini öğütlediği hadisi (İbn Mace, İkame/193) doğal kaynakların kullanımında hassasiyet gösterilmesini ne kadar önemsediğini göstermektedir. Ayrıca doğal hayatı tahrip ederek çevre sorunlarına yol açmanın önüne geçebilmeyi ne kadar önemsediğini meşhur "Yarın kıyametin kopacağını bilseniz bile elinizdeki fidanı dikiniz."[346] hadis-i şerifinden de çıkarmak mümkündür. Yolcuların ve hayvanların gölgelenecekleri ağaçların kesilmesini yasaklaması da yine aynı amaca hizmet eden uygulamalarındandır.[347] Ekolojik dengenin korunması ve ekosistemin devamlılığı için sadece ağaç dikilmesi ve suların temiz tutulması değil, hayvanlara eziyet edilmemesi de önemli bir meseledir. Hz. Peygamber'in bununla ilgili olarak çok hassas davrandığı, hayvanları aç bırakan, onlara taşıyabileceklerinden daha fazla yük yükleyen insanlara uyarılarda bulunduğu pek çok sahabe tarafından nakledilmiştir.[348]

Hz. Peygamber'den sonra pek çok İslam düşünürü İslam ve çevre konusunda görüşler ortaya atmışlar, tabiatı ve yaratılmış diğer her şeyi koruma konusunda çeşitli teoriler geliştirmişlerdir. Bu eserler neşredilirken henüz dünyada bugünkü gibi büyük bir

---

[345] Emine Gümüş Böke, "İslam Hukuku'nda Çevre Bilinci Algısı Üzerine", **Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** Cilt: 8, Sayı: 16, (2019), ss. 229-251, s. 248.
[346] İmam Buhari, **el-Edebü'l-Müfred,** Kahire: 1379, s. 168.
[347] Mustafa Köylü, "Çevre Eğitimi: Dini Bir Yaklaşım", **Çevre ve Din, Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu Bildiri Metinleri,** Cilt: 2, İstanbul: Yalın Yayıncılık, 15-16 Mayıs 2008, ss. 165-188, s. 176.
[348] Ahmet Bozyiğit, "İslam Ahlâk Öğretisinde Çevre Bilinci", **Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** Cilt: 3, Sayı: 2, (2016), ss. 9-23, s. 14.

ekolojik sorunun bulunmadığının altını önemle çizmek gerekir.[349] Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Muhammed'in sünnetinde çevreye dair meselelerin bu kadar geniş yer almış olması Müslüman düşünürleri etkilediği kadar devlet adamlarını da etkilemiştir. Hem dört halife döneminde hem de sonraki devirlerde, yaşanan coğrafyada çevreye özen göstermek ilkesine yüzyıllar boyunca riayet edilmiştir.

1500'lü yıllardan itibaren insanların dünyayı anlama biçimlerinde önemli değişiklikler meydana geldi. Yeni bir zihniyet ve yeni bir kozmos anlayışı şekillenmeye başladı. Modernliğin ortaya çıkışından önce kendi akışı üzere işleyen doğal düzen, Rönesans'la birlikte başlayan dönemde değişim göstermeye başladı. Çağlar boyunca kendisini doğanın bir parçası olarak gören insanlar, doğayla kurdukları bu ilişki biçimini Aydınlanma sonrası dönemde doğaya hükmetmek şeklinde kurgulayan seküler bilimsel dünya görüşünün etkisine girdiler. Böylece doğayı kendi çıkarları için katletmeyi kendilerinde bir hak olarak görmeye başladılar.[350] Bu yaklaşımı benimseyerek ve geleneksel dünya görüşlerini bir kenara iterek tüm dünya üzerinde bugüne kadar görülmemiş bir güç ve üstünlük elde ederek başka ülke ve geleneklerin çevreyle olan ilişkilerinde de büyük kırılmalar yarattılar. Buna göre ekonomik büyümeyle teknolojik gelişmenin arasında kopmaz bir ilişki olduğu, her sorunun teknolojik bir çözümünün olduğu kanaati yaygınlaştı. Siyasal, psikolojik ya da ekolojik her türlü sorunun yeni teknolojiler geliştirilerek üstesinden gelinebileceği algısı günden güne büyüdü.[351] Modern zihniyet hümanizm ve rasyonalizmden mekanikçiliğe doğru kaymaya başladı. Dünyanın katılaşması diye adlandırılabilecek olan bu eğilim bilimin salt niceliksel özellikler taşıyan teorilere daha fazla değer atfetmesine ve Guénon'un deyimiyle niceliğin egemenliğinin artmasına yol açtı.[352] Niceliğe indirgenemeyen hiçbir bilgiyi hesaba katmayan bir bilimsel görüş ve bu görüşten beslenen sınır tanımaz bir teknolojik gelişme iştahı her türlü kutsalın üstüne yerleşti. Sadece nicelik alanına başvurularak elde edilen

---

[349] Bozyiğit, s. 17.
[350] Fazlun M. Khalid, "İslam, Ekoloji ve Modernlik: Çevre Bozulmasının Kökenindeki Sebeplere İlişkin İslamî Bir Eleştiri", **İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet,** Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin (hzl.), Nurettin Elhüseyni (çev.), İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar, 2007, ss. 263-279, s. 265.
[351] Fritjof Capra, **Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası,** Mustafa Armağan (çev.), İstanbul: İnsan Yayınları, 1992, s. 245-246.
[352] René Guénon, **Niceliğin Egemenliği ve Çağın Alametleri,** Mahmut Kanık (çev.), İstanbul: İz Yayıncılık, 1990, s. 233.

bilgiler, tıpkı makinelerde olduğu gibi insanları da mekanik düşünmeye ve çalışmaya zorlamaya başladı.[353]

Batılı değerleri temel alarak başlanan modernleşme sürecinde, Müslüman toplumların zihniyet yapılarında ve gündelik hayatlarının olağan akışlarında pek çok ve büyük değişimler meydana geldi. Din ve geleneğin toplumsal hayatı birlikte düzenlediği ve eşya ile olan irtibatını da bu düzene göre sürdüren Müslümanlar modernite süreci ile birlikte doğaya karşı bireyci, tahripkâr, sömürgeci bir tutum izlemeye başladılar.[354]

Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerden yola çıkılarak çevre kirliliğinin sebepleri araştırıldığında ilk sırada cehalet yerini alır. "Onlara 'Yeryüzünde düzeni bozmayın' denildiğinde 'Hayır biz yalnızca ıslah edenleriz' derler. Biline ki, gerçekten ifsat edenler onların ta kendileridir, ama farkında olmuyorlar." (Bakara/10-11). Bu ayetlerdeki ifsat kelimesi sadece inkâr, zulüm, günah anlamlarına gelmekle kalmayıp bunların bir sonucu olan maddi bozulmayı da içine almaktadır.[355] Çevre kirliliğinin önemli sebeplerinden birisi de düşmanlık ve savaşlardır. Biyolojik, kimyasal ve nükleer silahlar kullanıldıkları bölgelerde büyük tahribata yol açmış, nesiller boyu sürecek kirliliklere sebep olmuşlardır. Devletler bazında yaşanan rekabetten de kaynaklanan kasıtlı zarar verme eylemleri de yine dünyada yaşayan bütün canlılara zarar vermektedir. Sınırlı ve yenilenebilir olmayan doğal kaynakların dünyada yaşayan diğer insanlar ve özellikle de gelecek nesiller düşünülmeden bencilce kullanılması ve israf edilmesi yine çevre kirliliğinin önemli sebeplerinden birisidir ve Kur'an'da bu durum eleştirilmektedir. (Nisa 4/6, Maide 5/32, En'am 6/141, İsra 17/27, Taha 20/121, Furkan 25/67, Zümer 39/53, Mü'min 40/28, 34).

Tüketim toplumunda ihtiyacından çok daha fazlasını alan ve artık sürekli tüketmeden yaşayamaz hale gelen insanlar yüzünden son yüzyılda yaşanan çevre kirliliği önceki yüzyıllarla kıyaslanamayacak kadar fazladır. İslam'da her türlü kaynağın yersiz ve ölçüsüz bir şekilde kullanılması eleştirilmektedir. Her türlü aşırılık, ölçüsüzlük hem ayetlerle hem de hadis-i şeriflerle yasaklanmıştır.[356] (Bakara 2/190, A'raf 7/31). Bu

[353] Guenon, s. 68.
[354] Fatma Çakmak, "Değerler Krizi: Dönüşen Maneviyat ve Çevre Bilinci", **Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** Cilt: 1, Sayı: 1, (2015), ss. 44-52, s. 49.
[355] Temel, *İslam'a Göre İnsan Çevre İlişkisi,* s. 71.
[356] Temel, *İslam'a Göre İnsan Çevre İlişkisi*, s. 73.

noktada İslam'ın çevre hakkındaki tutum ve söylemlerini bir yanlış anlama eğiliminden bahsetmek yerinde olacaktır. Bazı araştırmacılar çevre araştırmalarında dinlerin rolünü irdelerken daha kapsayıcı olmak adına İslam, Yahudilik ve Hristiyanlık dinlerini kastederek *İbrahimi Gelenek* kavramını kullanmaktadırlar. Fakat bu kavramsallaştırma, Hristiyanlık ve Yahudiliğin sahip olduğu yaratıcı-insan arası ilişkide insan merkezci tabiatının İslam'la da ilişkilendirilmesine sebep olmaktadır. Dolayısıyla Lynn White'ın insanın doğaya egemen olma fikrinin Hıristiyanlık ve Yahudiliğin yaratılış inancından kaynaklandığı eleştirisinde İslam'ı bir muhatap haline getirir.[357] Bu hususa açıklama getiren İsmail ve Louis Faruqi, Müslümanların doğayla kurmuş oldukları ilişkinin mahiyetinin ahlaki olduğunu vurgulayarak doğanın insanların iyi amellerde bulunmasını sağlayan bir aracı olduğunu; insanlara armağan edilmiş kutsal bir hediye olduğunu vurgulamaktadırlar. İnsanların doğaya sahip olmaya ya da yok etmeye yetkileri yoktur ve doğaya karşı her tutumlarında onu yaratan yaratıcıya olan hürmetlerini göstermeleri beklenmektedir. Doğayla kurulan her türlü ilişkide sadece insanlar değil tüm canlıların yararı gözetilmelidir.[358]

İnsanoğlunun doğa ile olan ilişkisi ve doğanın bizzat kendisi hakkında bu kadar çok hükmü bulunan, bugüne değin dünya üzerinde vücuda getirdiği medeniyet birikimi incelendiğinde hayatın her alanında doğayla uyumlu olmaya özen gösterdiği açıkça belli olan bir dinin ve bu dinin mensuplarının bugün çevreye olan yaklaşımlarının geçmişten bir hayli farklı olduğu ortadadır. Hem Müslüman din adamları hem de köy ya da kentte yaşadığından bağımsız olarak farklı coğrafyalardaki Müslüman halklar bugün çevreye karşı tutumları, çevre problemlerine karşı hassasiyetleri bakımından geçmişte yaşamış insanlardan bir hayli geri durumda bulunmaktadırlar. Seyyid Hüseyin Nasr, eserlerinde bu tutum farklılığının sebepleri hakkında bazı tespitlerde bulunmuştur. Bunlardan ilki, mevcut çevre krizine giden yolun kapısını modern teknoloji ve modern bilimin uygulamalarının açmış olmasıdır. Bu bilime ve teknolojiye hakimiyetleri altında bulunduran devletlerin sahip oldukları bu güç Müslüman ülkeler üzerinde tahakküm kurmalarını sağlamaktadır. Bu tahakkümü kırabilmek için oyunu kuralına göre

[357] Khalid, *İslam, Ekoloji ve Modernlik: Çevre Bozulmasının Kökenindeki Sebeplere İlişkin İslamî Bir Eleştiri,* s. 272.
[358] İsmail el-Faruqi ve Lois Lamya el-Faruqi, **The Cultural Atlas of Islam,** New York: Macmillan Publishing Company, 1986, s. 322-323.

oynamaktan başka çare bulamamaktadırlar. Müslüman ülkelerdeki bilim adamlarının İslamî ilkelere dayalı bir epistemoloji kurulması ve geliştirilmesi üzerine çalışmak yerine modern bilim ve teknolojinin gelişmesine katkı sağlamaya çalışmaları da Nasr tarafından İslamî bir çevre algısının oluşmasındaki engellerden birisi olarak sayılmıştır. Ayrıca, Müslüman ülkelerde görülen kırsal kesimden şehirlere doğru yaşanan plansız göçlerin de çevre problemlerine yol açtığını ifade eder. Kırsalda yaşarken çevresi ile bir bütünlük içinde yaşamaya gayret gösteren insanların geleneksel ortamlarından koptukları zaman hem insani bakımdan hem de doğayla ilişkileri bakımından köksüz insanlara dönüştüklerini, eskiden beri süregelen şehir hayatına uyum sağlayamadıklarını ve bu yüzden kendi yaşadıkları yeri ya da şehrin merkezini tahrip etmekte bir beis görmediklerini belirtir.[359] İbrahim Canan da İslam beldelerinin neden ağaçtan ve doğal bitki örtüsünden yana çok cılız olduğunu tartışırken buna iki sebep gösterir. Birincisi Müslümanların eğitimin her alanında olduğu gibi tabiat konusunda bilinçlendirme ve bilgilendirme bakımından geri kalmış ve yeterince eğitilememiş olmasıdır. İkincisi de yine ilk sebeple ilgili olarak Müslümanlara eğitim ve öğretim verme maksadıyla neşredilmiş eserlerde çevre ve ağaç sevgisinin yer almıyor olması, dini bilgilerin yer aldığı eserlerde çevre bilinci ve emanetçi olma anlayışının ele alınmamış olmasıdır.[360] Bu iki maddeyi sadece ağaçlandırma değil genel olarak çevre bilincini oluşturma bakımından da geçerli saymak mümkündür.

Dini referans kaynaklarında çevre ile ilgili pek çok hükmü bulunan bir dine mensup olan Müslümanların pratik alanda geçmişteki hassasiyetlerinden çok uzak bir tutum sergiliyor olmalarının sebeplerinden birisi olarak sanayileşme çağının aniden ve hızlı bir biçimde hayatlarına eklemlenmesi olduğunu savunan görüşler de mevcuttur. Sanayileşme, tüketim kültürü, bir değer sistemiyle, ahlaki bir temelle desteklenmeksizin Müslümanların hayatına her alanda nüfuz ederek onların çevre hakkındaki tutumlarını kökten değiştirdi. Az olanla yetinen ve sahip olduklarıyla mutmain olan Müslümanlar daha hızlı tükettikçe daha tatminsiz hale gelmeye, bu duygudan kurtulmak için de daha hızlı ve daha çok tüketme yoluna gitmeye başladılar. Böylece hem dini hem de insani

[359] Seyyid Hüseyin Nasr, "İslam, Günümüz İslam Dünyası ve Çevre Krizi", **İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet,** Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin (hzl.), Nurettin Elhüseyni (çev.), İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar, 2007, ss. 103-117, s. 104-108.
[360] İbrahim Canan, **İslam'da Çevre Sağlığı,** İstanbul: Cihan Yayınları, 1986, s. 63-64.

değerleri büyük bir tahribata uğradı.[361] İkinci Dünya Savaşı'nın peşi sıra özellikle Orta Doğu olmak üzere Müslüman coğrafyada hızlı bir şekilde gelişen mevcut şehirlerin genişlemesi ve yeni büyük şehirlerin kurulması sonucunda buralara doğru artan göç, mevcut toplumsal normları parçaladı ve ben-merkezci bir insan tipinin teşekkül etmesine sebep oldu. Daha gösterişli evlerde yaşayan, daha çok tüketen, daha çok atık üreten ve bu atıkları geri dönüştürülebilir şekilde tasnif etmeyi önemsemeyen Müslümanlar dinlerinin onlara çevre ve doğa hakkında vazettiği ilkelerden hayli uzak bir hayat sürmeye başladılar.[362] İslamî değerleri referans alarak çağdaş bir sanayileşme ve tüketme ahlakı ortaya koyabilmeleri günümüz Müslümanlarının önemli sorunlarından birisini teşkil etmektedir.

İslam ülkelerinin Batı ülkelerine kıyasla çevre sorunlarından daha fazla muzdarip oldukları rahatlıkla söylenebilir. Küresel çevre sorunlarının yanında kendi coğrafyalarına has problemlerle de yüz yüze gelmişlerdir. Müslüman coğrafyanın genel itibariyle dünya tarihindeki en eski yerleşim bölgelerinde yer alması yaşanılan yerlerin daha fazla tahrip olmasına sebep olmuştur. Teknolojinin günümüzdeki kadar gelişmemiş olduğu dönemlerde insanlar yakacak, aydınlatma ve bunun gibi diğer pek çok ihtiyaçları için doğadan ölçüsüzce yararlanmışlar ve bugünün çevre sorunlarının temeli böylece atılmıştır.[363] Bugün itibariyle İslam dünyasına bir göz atıldığında hemen hemen her ülkede bir çevre krizinin bulunduğu bariz bir şekilde görülecektir. Şehir merkezlerinde daha yoğun olarak gözlemlenmekle birlikte kırsalda da durum vahimdir. Çevre problemleri bakımından Müslüman coğrafyadaki bir ülkenin dünyanın pek çoğundan daha iyi bir durumda olmadığını görmek şaşırtıcı gelse de Nasr'a göre bu durum anlaşılabilirdir çünkü İslam dünyası tamamen İslamî bir hayat tarzına ve bakış açısına sahip olmaktan bir hayli uzaktır.[364] Probleme daha geniş bir perspektiften bakan Nasr, günümüz dünyasındaki tabiat dengesinde bir bozukluk olduğunu, bunun da tüm kadim dini geleneklere aykırı bir şekilde yeryüzünün varoluşsal olarak aşkın (müteal) olandan

[361] Mawil Izzi Dien, "İslam ve Çevre: Teori ve Pratik", **İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet,** Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin (hzl.), Nurettin Elhüseyni (çev.), İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar, 2007, ss. 119-128, s. 123.
[362] Dien, *İslam ve Çevre: Teori ve Pratik,* s. 123-124.
[363] Elif Ekinci, "İslam Dini'nin Çevreye ve Çevre Sorunlarına Bakış Açısı", **Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** Cilt: 11, Sayı: 1, (2018), ss. 129-140, s. 137.
[364] Nasr, *Kutsal Bilim ve Çevre Krizi; İslamî Bir Bakış,* s. 180.

ayrı tutulmasından kaynaklandığını savunur. Çevre, ekoloji gibi alanlarda günümüzde ortaya konulmuş çalışmalar, bu ayrılığın yol açtığı bazı problemlere dikkat çekebilseler de insanı kuşatan derin meseleleri çözmekten uzaktırlar. Ona göre insan ilahi olana başkaldırarak ve yeryüzünü kirleterek ekolojik dengeyi bozmuştur; ancak bu ayaklanmayı sona erdirerek ve tekrar hiyerarşik düzene sadık olmaya başlayarak eski düzene dönüş mümkün olabilir. Bu hakikat anlaşılmadığı müddetçe tabiat ile barış içinde bulunulması mümkün olmayacaktır.[365] Günümüz Müslümanları özünde İslam'ın ne kadar çevreci bir din olduğunu ispatlamak kadar çevre dostu bir İslamî hassasiyete sahip olmaya da önem vermelidirler.[366] Bunu kavrayan, çeşitli platformlarda dile getirerek hayata geçirilmesi için emek sarf eden Müslümanların sayısının artması hem çevre sorunlarının çözümüne katkı yapmalarını hem de içinde yaşadıkları çağa dair daha güçlü bir söylem üretebilmelerini sağlayacaktır. İslam ve çevre bölümünde görüşleri değerlendirilen Seyyid Hüseyin Nasr, İslamî çevrecilik üzerine çalışmalar yapmış önemli isimlerden birisidir. Nasr ve görüşleri, İslamî çevre hareketlerine katkı sağlamış önemli isimler başlığında daha geniş bir şekilde ele alınacaktır.

Müslümanların çevreye karşı daha bilinçli hale gelebilmeleri için hem örgün hem de yaygın eğitimin kullanılmasına ihtiyaç vardır. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin müfredatında görüldüğü üzere derslerde öğrencilere çevre temizliği, çevre bilincinin oluşturulması, tabiatın düzenli bir şekilde yaratılmış olması gibi konulardan bahsedilmektedir. İslam dininin ilkelerinde önemli bir yeri olan çevreye zarar vermeme düsturunun örgün eğitim müfredatında daha fazla yer alması gerekmektedir.[367] Vaaz ve hutbeler, yaygın din eğitiminin önemli vasıtaları olarak çevre bilincinin geliştirilmesinde mutlaka dikkate alınmalıdır. Çevrenin bugünün insanlarına gelecek nesillerin emaneti olduğu bilinci aşılanmalı, israftan ve açgözlülükten uzak durulmasının önemi defaatle vurgulanmalı, insanın Kur'an'da dünyada Allah'ın halifesi olarak isimlendirildiğine dikkat çekilerek çevreye karşı bu hassasiyetle yaklaşılması gerektiği vazedilmeli,

[365] Seyyid Hüseyin Nasr, "Sufilik Işığında Ekoloji Problemi", **Tasavvufi Makaleler,** Sadık Kılıç (çev.), İstanbul: İnsan Yayınları, 2002, s. 178.
[366] Richard C. Foltz, "İslamî Çevrecilik: Bir Yorum Konusu", **İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet,** Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin (hzl.), Nurettin Elhüseyni (çev.), İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar, 2007, ss. 225-247, s. 244.
[367] Ayşe Zişan Furat, "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Müfredatlarında Çevre Konularına Ayrılan Yer Üzerinde Bir Değerlendirme", **Çevre ve Din, Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu Bildiri Metinleri,** Cilt: 1, İstanbul: Yalın Yayıncılık, 15-16 Mayıs 2008, ss. 369-377, s. 377.

Allah'ın insanlar için yarattığı her türlü nimetin aynı zamanda insanlar üzerinde bir sorumluluk oluşturduğunun altı çizilmeli ve nihayetinde ahiret inancı açısından yaklaşılarak bu dünyada yapılan her türlü eylemin hesabının verileceği bilinciyle hareket edilmesi için Müslümanlar sürekli uyarılmalıdırlar.[368]

Müslümanların yaşadığı topraklarda kendi çevresel ilkelerine uygun hareket edemiyor olmalarından sadece Müslümanları sorumlu tutmak haksızlıktır. Gelişmiş ülkelerde yaşayan insanların Müslümanlara kıyasla çok daha fazla hammadde ve çevreye zararlı atık madde kullandığı, kişi başına düşen *geri dönüştürülmeyen* madde kullanımlarının daha fazla olduğu ortadadır. Yine gelişmiş ülkelerin tüm dünyayı kapsayacak sıkı bir enerji ve hammadde politikası izlemek yerine kendi kazandığı hakları kaybetmemek için dünyanın bir kısmını sömürmekten çekinmediği günümüz dünya düzeninde Müslüman ülkelerin çevre sorunlarını birincil sorun olarak görmemelerinde eleştirilecek çok fazla bir şey bulunmamaktadır.[369] En nihayetinde İslam dünyasındaki çevre buhranı İslam'dan değil, onun tabiat görüşünü gölgede bırakmış olan diğer siyasi, iktisadi, teknolojik etkenlerden kaynaklanmaktadır.[370]

Bu bölümde dinler ve çevre ilişkisi ele alınmaya çalışılmıştır. Budizm ve Hinduizm dinleriyle başlanmış, her iki dini gelenekte de çevreye ve insanların çevreleriyle olan ilişkilerine çok önem verildiği ifade edilmiştir. Hinduizmde tanrıların yaratma gücünün doğada tezahür ettiğine inanıldığı için yaratılmış olan her şeye kutsiyet atfedildiği belirtilmiştir. Budizme göre ise insanın ve tabiatın iç içe geçmiş bir bütün olduğunun, insanın hem bedenine hem de doğaya karşı nazik bir tavır içinde bulunmasının çok önemli görüldüğünün altı çizilmiştir. Son olarak bu iki dini geleneğin de çevremerkezci bir anlayışa sahip olduğu eklenmiştir. Ardından Yahudilikte çevre anlayışına geçilmiş; Yahudi inanışına göre çevrenin özenle korunmasının gerekliliği ifade edilmekle birlikte kutsal metinlerinde insanların doğaya egemen olma haklarının olduğu anlamına gelen bazı ayetlerin de bulunduğuna dikkat çekilmiştir. Yahudiliğin çevreyle ilişkisi bakımından insan merkezli bir din olduğu eklenerek çevreyi merkeze koyan

[368] Adem Korukcu, "Çevre Bilinci Oluşturmada Yaygın Din Eğitiminin Rolü", **Dini Araştırmalar,** Cilt: 10, Sayı: 30, (Eylül-Aralık 2007), ss. 169-192, s. 185-191.
[369] Nasr, *Kutsal Bilim ve Çevre Krizi; İslamî Bir Bakış,* s. 196.
[370] Seyyid Hüseyin Nasr, "Ekolojik Kriz: Hinduizm ve İslam'ın Çevreye Bakışı", **Makaleler 1,** 2. Baskı, Şahabettin Yalçın (çev.), İstanbul: İnsan Yayınları, 2007, s. 49.

dinlerden insanı merkeze koyan dinlere doğru geçişin bir başlangıcı gibi görülebileceği belirtilmiştir. Hıristiyanlıkta diğer semavi dinlerde olduğu gibi çevreye çok önem verildiğinin altı çizilmiş fakat İncil'de yer alan bazı ayetleri Tanrı'nın insanlara bitkileri, hayvanları ve tüm dünyayı kendi çıkarları için kullanma hakkı verdiği şeklinde yorumlayan Yahudi kökenli yazarların yaklaşımlarını sürdürmelerinin, doğayı tahrip etmeyi meşru bir hak olarak görmelerine sebep olduğu ifade edilmiştir. Lynn White'ın meşhur makalesinde ekolojik krizin asıl sebebini Hıristiyanlığın doğaya egemen olmak ve ona hükmetmek için hiçbir sınır tanımamasına bağlamasının Hıristiyan dünyasında büyük tartışmalara sebep olduğu vurgulanmıştır. Son olarak Hristiyanlığın geleneksel öğretilerine ve bu öğretilerden neşet eden bir çevre ahlakına sahip olduğu ancak Batı'da kök salmış ve yerleşmiş olan seküler uygarlığın ve Hıristiyanlığın bu uygarlıkla özdeşleştirilmesinin bu ahlakın uygulanmasının önünde bir engel teşkil ettiği belirtilmiştir. Bölümün sonunda İslam ve çevre ilişkisine değinilmiştir. Kur'an-ı Kerim'den ve Hz. Muhammed'in hadislerinden çeşitli örneklerle İslam'da çevreyi korumaya verilen öneme dikkat çekilmiş, günümüz Müslüman ülkelerinde yaşanan çevre sorunlarının sebepleri ortaya koyulmuştur. Bir sonraki bölümde önce çerçeveleme kuramı hakkında bilgi verilecek, ardından İslamî çevre hareketleri temel kavramları ve önemli isimleri ışığında tartışılacak, sonunda ise dünyadan ve Türkiye'den çeşitli örneklerle İslamî çevre hareketleri analiz edilecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE İSLAMÎ ÇEVRE HAREKETLERİ

I. KAVRAMSAL ANALİZ

A. ÇERÇEVELEME KURAMI

1. Çerçeveleme Kuramına Genel Bir Giriş ve Eleştiriler

Çerçeveleme, sosyal bilimlerde 20. yüzyılın ortalarından itibaren yaygınlıkla kullanılan bir kavram olmasına rağmen mevcut tanımlarında herhangi bir fikir birliği ya da tutarlılık bulmak mümkün değildir. Kavramla ilgili olarak yapılan kapsamlı bir literatür araştırması, çerçeveleme hakkında 1000'den fazla farklı tanıma ulaşmıştır. Çalışılan alanların odak noktasına göre kavramın anlamı ve tanımı değişmektedir.[371] Bu başlıkta çerçeveleme kuramının bir tanımı yapılacak, temel çerçeveleme görevlerinin neler olduğu ortaya konulacak ve toplumsal hareketler çalışmalarında hangi bağlamda kullanıldığı açıklanacaktır. Köken olarak bilişsel psikoloji (Bartlett, 1932) ve antropolojiye (Bateson, 1955 ve 1972) dayandırılmakla birlikte[372] günümüz akademik literatüründe psikoloji, ekonomi, iletişim, medya, halkla ilişkiler gibi pek çok alanda çerçeveleme kavramına ve bu kavramdan yola çıkılarak yapılan analizlere ulaşmak mümkündür.[373] Entman, çerçeveleme kavramının pek çok alanda kullanılıyor olmasına rağmen tam olarak ne anlama geldiğinin, nasıl tezahür ettiğinin, düşünmeyi nasıl etkilediğinin hiçbir yerde genel bir çerçevesinin bulunmadığını belirtir ve onu 'kırık bir paradigma' olarak tanımlayarak bu özelliğinin disiplinler arası çalışmalara önemli

[371] Kirk Hallahan, "Seven Models of Framing: Implications for Public Relations", *Journal of Public Relations Research,* 1999, Volume: 11, Issue: 3, https://doi.org/10.1207/s1532754xjprr1103_02 (03.01.2022), ss. 205-242, s. 209.
[372] Baldwin van Gorp, "The Constructionist Approach to Framing: Bringing Culture Back In", *Journal of Communication,* 2007, Volume: 57, https://doi.org/10.1111/j.0021-9916.2007.00329.x (03.01.2022), ss. 60-78, s. 60.
[373] Hallahan, s. 205-206.

katkılar sağladığını savunur.[374] Onun medya çalışmalarında yoğun bir şekilde kullanılan tanımına göre çerçeveleme; *"*algılanan bir gerçekliğin bazı yönlerini seçip onları bir iletişim metninde daha önemli hale getirerek belli bir problem tanımını, neden ve sonuçlarını, yorumlarını bir ahlaki yargıyı ve/veya çözüm önerisini destekleyecek biçimde kullanmak*"*[375] anlamına gelir. Bu tanım, bir gerçekliğin belli parçalarını seçmeyi ve onları diğerlerinden öne çıkarmayı merkeze alır. Entman'a göre çerçeveler sorunları tanımlar, nedenlerini teşhis eder, sorunların çözümleri için çareler üretir.[376] Dolayısıyla her gerçekliğin nasıl çerçevelendiğine göre değişen nedenleri ve sonuçları olabilir.

Çerçeveler gerçekliğin bazı yönlerine diğerleri pahasına dikkat çekerler, bu yüzden bir çerçeve inşasında nelerin hesaba katıldığının ve nelerin kapsam dışı bırakıldığının önemi büyüktür. Mesela medya ve iletişim çalışmaları açısından çerçeveleme, bir haberi yazan gazetecinin zihninde inşa olur ve ardından kurguladığı haber metnine sirayet eder.[377] Buradan hareketle sadece bir gazete haberi için değil bir makalenin ya da kitabın inşasından insanların karşılaştıkları sorunları nasıl anlamlandırdıklarına kadar geniş bir alanda kullanılabilecek olan bir kuram olarak değerlendirilebilir.

Çerçeveleme kuramının kökeninde bilişsel psikoloji çalışmalarıyla bilinen Frederic Charles Bartlett ve antropoloji alanında özgün eserler veren Gregory Bateson yatmaktadır. Özellikle Bateson'ın 1954 yılında yayınlanan *Steps to an Ecology of Mind* kitabındaki "A Theory of Play and Fantasy" isimli bölümündeki analizleri sosyal bilimlerde çerçeveleme çalışmalarının önünü açmıştır. Bateson, antropolog olmasının da etkisiyle çerçeve ve çerçeveleme kavramlarını dil ve karşılıklı etkileşim bakımından incelemiştir. Ona göre ifadeler içsel yani yerleşik bir anlama sahip olmayıp bir bağlam ve

---

[374] Robert Entman, "Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm", *Journal of Communication*, 1993, Volume: 43, Issue: 4, https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x (05.01.2022), ss. 51-58, s. 51.
[375] Entman, s. 52.
[376] Mehmet Salih Güran ve Hüseyin Özarslan, "Çerçeveleme Teorisi ve Toplumsal Hareketler", *Erciyes İletişim Dergisi "academia",* 2015, Cilt: 4, Sayı: 1, https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/66370 (05.01.2022), ss. 36-50, s. 37.
[377] Alberto Ardévol-Abreu, "Framing Theory in Communication Research: Origins, Development and Current Cituation in Spain", *Revista Latina de Comunicacion Social,* 2015, Volume: 70, http://www.revistalatinacs.org/070/paper/1053/23en.html (05.01.2022), ss. 423-450, s. 424.

biçem sayesinde oluşmuş bir çerçeveye yerleştiklerinde anlam ifade ederler.[378] Çerçeveyi zaman zaman psikolojik bir kavram olarak da kullanan Bateson, mesajların yapısını ve tanımını anlamlandırma sürecinde kullanıldıklarını savunmuş ve şöyle demiştir: "Bir çerçeveyi açıkça veya dolaylı olarak tanımlayan herhangi bir mesaj, alıcıya çerçevede yer alan mesajları anlama girişiminde yardımcı olur."[379] Dolayısıyla çerçeveler psikolojide ya da diğer bilim dallarında bir kavramın ne şekilde anlaşılacağını inşa etmekte kullanılan kalıplar ve bu kalıpları açıklayan kavramlar işlevi görür.

Çerçeveleme kuramı hakkında önemli çalışmalar yapan önemli isimlerden birisinin Robert Entman olduğuna değinmiştik. Entman için çerçeveleme; tarif edilen nesne için belirli bir problem tanımı, nedensel yorumlama, ahlaki değerlendirme ve/veya davranış önerisini desteklemek için algılanmış bir gerçekliğin bazı unsurlarını seçmek ve onları bir iletişim metni içinde daha dikkat çekici yapmaktır.[380] Entman'a göre çerçeveleme iletişimci, metin, izleyici ve kültür ya da toplum olmak üzere dört zeminde gerçekleşir. İletişimciler belirli ya da belirsiz bir şekilde çerçeveler üretir, metinlerde belirli anahtar sözcükler, söz öbekleri, klişe imgeler vasıtasıyla bazı yargılar diğerlerine göre desteklenmiş olur. İzleyiciler iletişimcilerin metin üzerinden kurmuş olduğu çerçeveleri kendi kişisel bağlamlarına göre yorumlarlar, yani belirli bir bakış açısına çerçevelerler. Toplum ya da kültür ise çoğunluğun bakış açısına dayalı çerçevelerden oluşur. Sonuç olarak yapay bir süreçle doğan çerçeveler, sosyal inşa süreci sonunda doğallaşır ve normalleşirler;[381] ait oldukları toplumda adeta bir norm haline gelirler. Bu noktada çerçeve metaforunun seçilme sebebi açıklık kazanmaya başlar. Bir mesele hakkında fikir sahibi olmaya çalışırken onunla ilgili verilerin bazıları kullanılır bazıları ise dahil edilmeyerek dışarıda bırakılır. Entman'ın yaptığı gibi iletişim ve medya

[378] Rens Vliegenthart ve Lİesbet van Zoonen, "Power to the Frame: Bringing Sociology Back to Frame Analysis", *European Journal of Communication*, 2011, Volume: 26, Issue: 2, https://doi.org/10.1177/0267323111404838 (05.01.2022), ss. 101-115, s. 103.
[379] Bateson, s. 143-144.
[380] Entman, s. 52.
[381] Elif Küçük Durur, "İnşacı Yaklaşım İçinde Çerçeveleme Kuramı ve Haberin Çerçevelenişi", **Atatürk İletişim Dergisi**, Sayı: 2, (Temmuz 2011), ss. 21-32, s. 25.

açısından bakıldığında bir çerçevede seçme, dikkat çekerek önemini vurgulama ve dışarıda bırakma yahut dahil etmeme unsurları önem kazanır.[382]

Buraya kadar çerçeveleme kuramının gazetecilik ve iletişim bakımından taşıdığı anlama ilişkin birtakım açıklamalara yer verdik. Bu çalışmada çerçeveleme sosyoloji biliminde taşıdığı anlama göre kullanılacaktır. Dolayısıyla bu noktadan itibaren sosyoloji alanında yapılan çerçeveleme tanımlarına ve onun hakkında yapılmış değerlendirmelere yer verilecektir. Çerçeveleme kavramını sosyolojik bağlamda ilk kullanan isim Kanadalı antropolog ve sosyolog Erving Goffman'dır. Goffman'a göre çerçeveler insanların gündelik hayatta gördüklerini düzenlemelerine yardımcı olur. Çerçeve analizi yaşam deneyimlerini anlamlandırmamız, hayatımızdaki mesajları sınıflandırmamız, organize etmemiz ve yorumlamamız için gereklidir. Bu analizi yapabilmeleri için birbirinden bağımsız olan olayların ardışık hale getirilerek ve birleştirilerek belirli anlama sahip bir bütün olmasını sağlayan yorum şemaları yani çerçeveler kullanırlar.[383] İnsanlar belirli bir gerçekliğe üzerine çoğunluğun mutabık olduğu bir yorumlama biçimi vasıtasıyla anlam izafe ederler, zamanla bu orijinal yorum kişisellikten sıyrılıp kolektifleşir; toplumun daha geniş bir kısmını kapsayacak şekilde genişler.[384]

Bilginin bir bağlam içinde anlaşılabilmesi için bireylerin konu veya olayları yerleştirmesi *(locate)*, algılaması *(perceive)*, tanımlaması *(identify)* ve etiketlemesi *(label)* gerekir. Çerçeveler bu süreci mümkün kılan yorum şemalarıdır.[385] Bu anlamda çerçeve bilişsel psikolojide kullanılan şema kuramıyla da örtüşür. Bartlett'a atfen kullanılan şema kavramı bilişsel psikolojide önemli bir yere sahiptir. Buna göre bir birey yeni bilgilerle karşılaştığında özgül bilişsel şemalar bunları süzer, seçer, kodlar ve yeni ya da halihazırda var olan bilişsel yapılar içinde bütünleştirir.[386] Çerçeveler de tıpkı şemalar gibi insanların bilgileri kategorize etmesini sağlarlar ama şemadan farkları sabit

---

[382] Ali Çağlar Karabıyık, **Kitle İletişiminde Çerçeveleme Kuramı Açısından 2011 Türkiye Genel Seçimlerinde Medyada Siyasal Söylem,** Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s. 17.
[383] Erving Goffman, **Frame Analysis: an Essay on the Organization of Experience**, Boston: Northeastern University Press, 1986, s. 21.
[384] Abreu, s. 428.
[385] Goffman, s. 21.
[386] Şermin Tekinalp ve Ruhdan Uzun, **İletişim Araştırmaları ve Kuramları,** 3. Baskı, İstanbul: Beta Basın Yayın Dağıtım, 2009, s. 81

olmamaları, bağlama göre farklı anlamlar taşıyabilmeleri ya da değişebilmeleridir. Hem çerçevelerin bizzat kendisi hem de onların vasıtasıyla gerçekliklerin yorumlanış biçimi farklılık gösterebilir.

Goffman'a göre her birey bir olaya belirli bir anlam yükler; çerçeveler de bu olayların anlamlandırılmasını sağlayan temellerdir. Toplum içinde iki tip çerçeve vardır; doğal çerçeveler ve sosyal çerçeveler. Doğal çerçeveler deniz ya da hava durumu gibi tamamen fiziksel olanlardır; fiziksel dünyadaki olaylara atıfta bulunurlar. Sosyal çerçeveler ise sosyal inşa sürecine tabi olan ve bağlama göre farklılık gösterebilen çerçevelerdir. Canlı bir fail olan insanın iradesini, amacını, başka bir zekayı kontrol etme hedefini içeren olaylar için bir arka plan anlayışı sağlarlar.[387] Hava tahminlerini aktaran bir sunucu havanın nasıl olacağı hakkında verdiği bilgilerde fiziksel çerçeveleri, havanın güzel, uzun zamandır beklenen şekilde kötü, kaotik vs. olacağı şeklindeki değerlendirmelerde ise sosyal çerçeveleri kullanır.

Goffman'ın *Frame Analysis* (1974) kitabında *The Presentation of Self in Everyday Life* (1959) ismindeki önemli çalışmasındaki fikirlerini daha teorik bir zemine yerleştirdiği, çerçeveleme kuramına ve onun toplumsal etkileşim süreçlerine dair örnekleri sistematik bir düzen içerisinde aktardığı görülür. Goffman'a göre etrafı çerçeveli bir resme bakıldığında ilk resmin merkezinde başka bir çerçeveli resim gözlemleyebiliriz, aynı şeyi ikinci çerçeveli resim için de yapabilir ve bunu böyle devam ettirebiliriz. Bireyler de sosyal hayatı aynı sosyal durumun çeşitli çerçeve içindeki çerçevelerinden oluşan bir dizi şeklinde algılarlar.[388] Goffman bu noktadan hareketle insanların günlük hayatlarında benliklerini ortaya koyma süreçlerinde kendilerini belirli bir çerçeveye yerleştirerek ifade ettiklerini savunur; eğer çerçeveler olmasaydı insanların gündelik durumlardan ve içinde bulundukları etkinliklerden bir anlam çıkarmalarının mümkün olmayacağını ve sosyal yaşamın kaotik bir hal alacağını ifade eder.[389]

Çerçeveleme kuramına pek çok eleştiri getirilmiştir. Bunlardan ilki çerçeve kavramının hiç değiştirilmeden ve aralarındaki bağa değinilmeden ideoloji ile eş anlamlı

[387] Goffman, s. 22.
[388] Kemal Deniz, **Dramatik Çerçeveleme ve Televizyonda Temsil İlişkisi,** Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 15.
[389] Deniz, s. 16.

kullanılmasıdır.[390] Bu eleştiriye göre çerçevelerin insanlara belli bir bakış sağlayan ideolojilerden farklarının altı yeterince çizilmemiştir. Bir diğer eleştiriyi getiren Hart, toplumsal hareket araştırmalarında kültüre odaklanarak çerçeveleme çalışmaları yapılırken kavramların o kültürün geçmişindeki anlamına ve etkilerine yeterince değinilmediğini, bu haliyle sistematik bir kuram olmaktan uzak kaldığını savunur.[391] Bu eleştirinin temelinde çerçeveleme çalışmalarının bir bağlama yerleştirilmemesi, toplumsal süreçlerin devamlılığını dikkate almaması fikri yatar. Son olarak, insanların bir gerçekliği çerçeveleyerek algılamasında onun duygularının çok önemli bir yer tuttuğuna ama çerçeveleme çalışmalarında duyguların neliğinin ve öneminin bu çalışmalarda nadiren dile getirildiğine dikkat çeken eleştiriler de vardır.[392] Burada duyguları tespit etmenin ve onları belirli bir bakışa göre kategorize etmenin gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Çerçevelerin sabit ve donuk birer şema olarak görülerek eleştirilmesine de sıkça rastlanır fakat çerçevelerin sabit birer niteliği yoktur; onlar dünyayı belirli bir şekilde sunmak için kullanılan yorumlayıcı bir araçtırlar. Etrafındaki dünyayı çerçeve kullanarak her yorumlayışımızda çerçeveler de sürekli değişir, bağlama göre farklılık gösterir. Dolayısıyla çerçeveleme dinamiktir ve sabit değildir.[393]

2. Temel Çerçeveleme Görevleri

Snow ve Benford'un makalesine göre toplumsal bir hareketi çerçeveleme sürecinin üç aşaması, makalede değinildiği ismiyle üç temel çerçeveleme görevi vardır. Bunlar sırasıyla *teşhis çerçevesi (diagnostic framing), çare çerçevesi (prognostic framing)* ve *güdüleyici çerçeveleme (motivational framing)* olarak sıralanır.[394]

---

[390] Pamela E. Oliver ve Hank Johnston, "What a Good Idea! Ideologies and Frames in Social Movement Research", *Mobilization,* 2000, Volume: 4, Issue: 1, https://doi.org/10.17813/maiq.5.1.g54k222086346251 (05.01.2022), ss. 37-54, s. 38.

[391] Stephen Hart, "The Cultural Dimension of Social Movements: A Theoretical Reassessment and Literature Review", *Sociology of Religion,* 1996, Volume: 57, Issue: 1, https://doi.org/10.2307/3712006 (05.01.2022), ss. 87-100, s. 95.

[392] Jeff Goodwin, James M. Jasper ve Francesca Polletta, "Why Emotions Matter", Jeff Goodwin, James M. Jasper ve Francesca Polletta (ed.), **Passionate Politics: Emotions and Social Movements** içinde**,** Chicago and London: University of Chicago Press, 2001, ss. 1-20, s. 6.

[393] Robert D. Benford ve David A. Snow, "Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment", *Annual Review of Sociology,* 2000, Volume: 26, https://doi.org/10.1146/annurev.soc.26.1.611 (05.01.2022), ss. 611-639, s. 614.

[394] David A. Snow ve Robert D. Benford, "Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilization", *International Social Movement Research,* 1988, Volume:1,

Teşhis çerçevesi bir sorunun tanımını yapmaktır. Bu ilk aşamada "Sorun nedir; nasıl bir sorundur?" sorusuna cevap bulunmaya çalışılır. Bu noktada insanların belli bir sorunun çözümü için bir araya gelmesi ve bu sorunun ortaya çıkmasına sebep olan bir suçlu bulunması gerekir. Bu önemli bir aşamadır çünkü hareketin bundan sonraki faaliyetleri teşhisin tipine göre şekillenecektir.[395] Çerçeveleme sürecinde çözülmesi istenen problemin sebeplerine inmek ve kaynağının adını koymak teşhis aşamasıdır. Taylor'a göre 'adaletsizlik' teşhis çerçevesinin önemli bir unsurudur. Genellikle pek çok harekette bir kesime karşı uygulanıldığına inanılan adaletsizlik yüzünden insanlar bir araya gelmeye başlarlar. Somut örneklerle ortaya konulan ve insanların müdahil olması için onları harekete geçiren adaletsizlik durumu aynı zamanda hareketin sorumlu tutmak için bir muhatap bulmasını da kolaylaştırır.[396] *İslamî Çevre Hareketlerini Çerçevelemek* isimli başlıkta dünyadan ve Türkiye'den çeşitli örneklerle çevre sorunlarının nasıl problematize edildiği, sorunun ne şekilde teşhis edildiği ve İslam'dan referans alınarak nasıl bir çözüm üretilmeye çalışıldığı aşamaları teker teker örneklerle ele alınacaktır.

Çare çerçevesi çözüme yönelik önerilerin, bunların nasıl hayata geçirileceği ile ilgili taktik ve stratejilerin ortaya konulduğu aşamadır. Bir toplumsal hareketin sorunu ne şekilde teşhis ettiği nasıl bir çözüm üreteceği ile ilgili olduğu gibi bazen tam tersi de gerçekleşir; yüzleşilen sorunun çözümüne dair fikirlere göre bir teşhis koyulması söz konusu olabilir. Toplumsal hareketlerin birbirlerinden ayrıldıkları en önemli nokta çare aşaması olmaktadır.[397] Çare çerçevesinde yasal düzenlemeler yapılması için çalışılması, araştırma ve eğitim faaliyetlerine girişilmesi, gösteri ve eylemler yapılması, lobicilik gibi kanallarla yetkili mecraların karar alması yönünde baskı oluşturulması gibi çözüm seçenekleri arasından hareketin teşhis çerçevesine ve katılımcıların ortalama profiline göre uygun olan çözüm yolları seçilir ve uygulanmaya çalışılır.[398] Çevre hareketi için konuşmak gerekirse hareketler çözüme yönelik olarak teklif edilen küresel politikalardan

---

https://ssc.wisc.edu/~oliver/SOC924/Articles/SnowBenfordIdeologyframeresonanceandparticipantmobilization.pdf (11.01.2022), ss. 197-217, s. 199.

[395] Güran ve Özarslan, s. 41.

[396] Dorceta E. Taylor, "The Rise of the Environmental Justice Paradigm", *American Behavioral Scientist,* 2000, Volume: 43, Issue: 4, https://doi.org/10.1177%2F0002764200043004003 (11.01.2022), ss. 508-580, s. 511.

[397] Snow ve Benford, *Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilization,* s. 200-202.

[398] Jutta M. Joachim, **Agenda Setting, the UN and NGOs: Gender Violence and Reproductive Rights,** Washington: Georgetown University Press, 2007, s. 20-21.

geri adım atılması; bireysel düzeyde insanların çevreye ve tüketime yönelik alışkanlıklarını değiştirmesi; doğanın kendisini yenilemesi için çalışılması önerilerine göre farklılaşmaktadırlar. Hareketler çarenin hangi şekilde olacağına karar verdikten sonra kendilerine uygun olan çözüm yollarını seçer ve bunları uygularlar. Bir sonraki bölümde yine çözüm stratejilerine göre İslamî çevre hareketleri analiz edilecektir.

Güdüleyici çerçeveleme ise bir toplumsal harekete katılan insanların harekete geçmelerini, çeşitli faaliyetlere ve eylemlere katılmalarını sağlayacak motivasyonel altyapıyı temin etmeyi amaçlar.[399] Bir toplumsal sorunu teşhis etmek ve muhtemel çözümler üretmek, insanları hareketin içinde tutmaya yeterli gelmeyebilir. Ayrıca yeni katılımcıları da hareketin bünyesine katabilmek için onları motive edecek, duygularını harekete geçirecek söylem ve eylemlere ihtiyaç vardır. Güdüleyici çerçeve bu amaçla kullanılır; toplu halde eylemde bulunmayı kendileri açısından haklı kılacak gerekçeler üretme aşaması da denebilir.[400] İnsanların sorun olarak gördükleri meselelerle özdeşleşmeleri, kendileriyle o problem arasında bir bağ kurabilmeleri gerekir. Bu bağı kurmak için hareketin teşhis aşamasında kullandığı söylemlerden yola çıkılarak bir çözüm haritası çıkarılır ve bu amaçla yapılacak faaliyetlerin, katılımcıların hayatında ne kadar önemli bir yer işgal edeceğinin altı çizilerek hareketin içinde daha aktif olarak çalışmaları ve kendilerini gruba ait hissetmeleri sağlanır. Bir sonraki bölümde de değinileceği üzere, İslamî çevre hareketlerinin bu aşamasında ayet ve hadisler kullanılır, insanların yeryüzünde Allah'ın halifesi olduğu ve yeryüzünün de ona emanet olduğu fikrinden yola çıkılarak çevre hareketinin kişiler için önemi pekiştirilir.

3. Çerçeveleme ve Toplumsal Hareketler

Toplumsal hareket çalışmalarında çerçeveleme 2000'li yıllardan itibaren büyük bir artış göstermiştir. İlk olarak 1982 yılında otoritenin hangi durumlarda haksız olarak konumlandırıldığını ve hangi koşullarda ona meydan okunduğunu araştıran deneysel bir çalışma Gamson ve arkadaşları tarafından ortaya konulmuş, 1986 yılında ise Snow ve arkadaşları çerçeve hizalama süreçlerini kavramsallaştırmış ve geliştirmişlerdir. Gamson ve arkadaşları ilgili çalışmada otoritenin haksız bir tutumu ve buna karşı gelişen

[399] Snow ve Benford, *Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilization,* s. 200-202.
[400] Benford ve Snow, *Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment,* s. 617.

toplumsal hareketlerin altında yatan mikro-dinamikleri araştırmış, insanların hangi durumlarda isyan edip hangi durumlarda etmediklerini kaynak hareketliliği (resource mobilization) kuramına göre açıklamaya çalışmışlardır.[401]

Çerçeveleme kuramı sosyal inşacı bir bakış açısıyla mikro düzeyde toplumsal hareketleri analiz etmeye çalışır. Çerçeveler, toplumsal hareketleri sosyal inşa yaklaşımıyla inceleyen dört kategoriden birisidir. Diğerleri kimlik, kültür ve duygulardır. Bu kategoriler genel olarak çeşitli etkileşim ve durumlara ortak anlamlar yüklendiğini ve bu anlamların toplumsal hareketler yoluyla tekrar inşa edilebileceğini kabul ederler. Toplumsal hareket çalışmalarına uzun süre hâkim olan akılcı bakış açısına (rasyonel seçim kuramı, kaynak hareketliliği kuramı) kültürel bir bakış açısı kazandırmaları bakımından tıpkı çerçeveler gibi bu yaklaşımlar da önem taşımaktadır.[402]

Toplumsal hareket çalışmalarında çerçeveleme kuramının gittikçe artan bir şekilde kullanıldığını ifade etmiştik. Bu artışa dört örnek sunulabilir; ilki, toplumsal hareket konferanslarında sunulan makalelerde çerçeve kuramından yararlanan çalışmaların artış göstermesi, ikincisi bu makalelere yapılan atıfların hızla artması, üçüncüsü çerçeveleme ve toplumsal hareket arasında ilişki kuran temel makaleleri merkeze alan tez, kitap, bildiri gibi çalışmaların sayısının artması, dördüncüsü ise ilgili çalışmalara getirilen eleştirilerle çerçeveleme kuramının başka bakış açılarıyla harmanlanarak zenginleşmesidir.[403]

Benford ve Snow'a göre toplumsal hareket çerçevesinin dört temel farklılığı vardır. Bunlar problemin tespiti ve yönü/atıf odağı *(Problem identification and direction/Locus of attribution),* esneklik ve sertlik-kapsayıcılık ve münhasırlık *(Flexibility and rigidity, inclusivity and exclusivity),* yorumlama kapsamı ve etkideki değişim *(Variation in interpretive scope and influence)* ve yankılanmadır *(Resonance)*.[404]

---

[401] Deniz, s. 53.
[402] Edibe Deniz Cereb, **Framing Taksim Solidarity Platform's Gezi Park Protest: Exploring the Extent of Environmental Concerns in the Movement,** Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 19-20.
[403] Şeyma Adıyaman, **Yeni Toplumsal Hareketler Bağlamında Gezi Parkı Olayları'nın Alternatif Medya ve Ana Akım Medyada Sunulma Biçimlerinin Karşılaştırmalı Analizi,** Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021, s. 150.
[404] Benford ve Snow, *Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment,* s. 618-619.

Toplumsal hareket çerçevelerinin en çok farklılık gösterdiği alan, ele alınan problemlerin hangi şekilde tespit edildiği ve en çok hangi noktaya atıfta bulunulduğudur. Bu kriterler hareketleri birbirinden ayırmaktadır. Bir bakıma teşhis çerçevesine de benzeyen atıf odağı hareketin spesifik bir bakış açısına sahip olmasını ve buna uygun bir çerçeve geliştirmesini kasteder. Esneklik ve sertlik-kapsayıcılık ve münhasırlık özelliğine göre hareketler sorunlarını problematize ederken esnek ya da sert bir dil kullanmalarına, kendilerine benzeyen başka hareketlerle iş birliğine açık olma ya da herkesi dışlayarak kendilerini özel bir konuma yerleştirmelerine göre birbirlerinden ayrılabilirler. Yorumlama kapsamı ve etkideki değişim, bazı hareketlerin başka diğer hareketleri kapsamına alacak şekilde geniş bir çerçeveye sahip olmalarını ve daha geniş kitleleri kapsayan bir değişim taleplerinin ve buna bağlı olarak daha yüksek düzeyde etkilerinin olduğunu, bazılarının ise daha sınırlı ve etki alanı daha dar amaçlar için çalışmalarını ifade eder.[405] Benford ve Snow yorum kapsamı ve etkisi yüksek olan çerçevelere *ana çerçeve (master frames)* adını verir. Pek çok hareket tarafından yorumlanmaya ve kullanılmaya müsait olan bazı ana çerçeveler adaletsizlik, kişisel haklar, kültürel çoğulculuk, muhalefet ve hegemonya olarak sıralanabilir.[406] Bu tip ana çerçeveler pek çok farklı toplumsal hareket tarafından içine kendilerini harekete geçiren sorunlar eklenerek yeni çerçevelere dönüştürülebilme kabiliyetine sahiptirler. Çevre hareketi; kadın hareketi, antimilitarist hareket gibi birbirlerinden temel olarak farklı alanlara dikkat çekmek için gelişmiş olan hareketler adalet çerçevesine kendi söylemlerini eklemleyerek yeni ve kendilerine özgü çerçeveler, yani sorun tanımları üretebilirler. *Yankılanma* ise hedef kitleden karşılık bulma derecesindeki farklılıktır. Bir hareket toplumda ne kadar çok ilgi toplarsa yani ne kadar yankı bulursa o kadar başarılı sayılır.[407] Bir sorunu tespit eden ve onun çözümü için bir faaliyet başlatan hareket, muhatap aldığı toplumda hiçbir karşılığı olmayan çerçeveler üretirse ve insanları birincil derecede ilgilendirmeyen sorunlara dikkat çekmeye çalışırsa bu hareketin yankılanma düzeyi, yani toplumda destek görme ve toplumun hassas olduğu sorunlarla örtüşme düzeyi düşük kalacak ve bu da yankılanma düzeyinin düşük olmasına sebep olacaktır. Böyle bir çerçeveyle yola çıkan

[405] Dilan Çiftçi ve Filiz Soyer, Sosyal Medya Ortamında Toplumsal Hareketlerin Çerçevelenmesi: Unitecyprusnow Örneği", *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (İNİF-e dergi),* 2021, Cilt: 6, Sayı: 2, https://doi.org/10.47107/inifedergi.889242 (11.01.2022), ss. 213-230, s. 217-218.
[406] Benford ve Snow, *Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment,* s. 619.
[407] Güran ve Özarslan, s. 42.

bir hareketin çok başarılı olma şansı olmayacaktır. Bu bakımdan bir harekete dönüşmek isteyen grupların muhatap aldıkları toplumu iyi tanımaları, onların değerleriyle örtüşen çerçeveler üreterek ilgili sorunlara dikkat çekmeleri, yüksek bir yankılanma frekansı yakalamaları ve başarılı olmaları için önemlidir.

Bir çerçevenin yankılanma derecesi yani bir hareketin muhatapları tarafından sahiplenilerek mevcut kitlenin kültürel kodlarıyla örtüşmesi için üç kriter vardır. Bunlar *tutarlılık (frame consistency), güvenilirlik (empirical credibility)* ve *çerçeveyi ifade edenlerin güvenilirliği (credibility of the frame articulators or claimsmakers)* olarak sıralanmıştır.[408] *Tutarlılık,* bir çerçevenin işaret ettiği problem ile o toplumsal hareketin önerdiği çözüm önerilerinin ya da eylem tiplerinin örtüşmesi demektir. Bu örtüşmenin gerçekleşmediği ve hareketin amacı ile yapılan eylemler arasında çeşitli çelişkiler tespit edildiği durumlarda insanlar bu harekete destek vermek istemezler. *Güvenilirlik,* çerçevelenen problemin hedef kitlenin algıladığı gerçeklik ile örtüşme düzeyidir. Sorunun teşhis edilmesi aşamasında yankı oluşturulmak istenen grupta bu sorunların bir sorun olarak görülmesi durumunda yankılanma düzeyi yüksek, tersi durumda ise düşük olacaktır. *Çerçeveyi ifade edenlerin güvenilirliği* de yankılanma düzeyini belirleyen üçüncü kriterdir. Bir sorunu ifade ederken bunu dile getiren insanların muhataplarının güvenini kazanması durumunda iddialarının inandırıcılığı artar, aksi durumda insanlar bu hareketi desteklemekten uzak duracaklardır. Çeşitli toplumsal hareketlerin kendilerini tanıtma amaçlı toplantı, video vs. gibi materyallerinde, toplumda bilinen insanları tercih etmelerinin; muhataplarını ikna etmek için çeşitli ortamlarda sunumlar yapan, broşür dağıtan vs. kişileri ikna gücü kuvvetli insanlar arasından seçmelerinin sebebi bu yüksek yankılanmayı yakalamaktır.

2000'li yıllardan itibaren sayısı gittikçe artan sosyal bilimlerde çerçeveleme araştırmaları zengin bir literatür oluşmasını sağlamıştır. Bu literatür önemli olmakla birlikte, bu çalışmaların sosyoloji biliminde önemli bir yer sahibi olması için geçmişte tespit edilmiş kuram ve teorilerle bağlantısının kurulması, eski kavramların yeni

[408] Benford ve Snow, *Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment,* s. 619-620.

bağlamlarda kullanılabilecek şekilde güncellenmesi çok önemlidir. Aksi takdirde çerçeveleme çalışmalarının analizlerinin yüzeysel kalması kaçınılmaz olacaktır.

Toplumsal hareketlerin kamusal alanda kendisine daha fazla yer bulması, iletişim strateji ve taktiklerini daha sık bir şekilde kullanmaları, yeni medya araçları vasıtasıyla geçmişe kıyasla çok daha fazla insana ulaşma imkanına sahip olmaları; onların etkinliklerini arttırmış, siyasette ve çeşitli yönetim kademelerinde görüşleri dikkate alınması gereken paydaşlar olarak daha çok söz hakkı bulmalarını sağlamıştır. Yeni ve eski her türlü medya kanalını yeterince aktif bir şekilde kullanmayan bir toplumsal hareketin taraftar toplaması bugün adeta imkânsız hale gelmiştir. Bu yüzden medyada çerçeveleme kuramının nasıl işlediğini inceleyen çalışmalar toplumsal hareketler çalışmalarına da ışık tutacaktır. Ayrıca çerçeveleme kuramının medya başta olmak üzere diğer sosyal bilim alanlarında kullanılmasıyla ortaya konulmuş olan çalışmalar da yine toplumsal hareketler için önemli bir kaynak olma özelliğine sahiptir. Bu bakımdan *Çerçeveleme Kuramı* bölümünün son kısmında, giriş bölümünde yapılan literatür incelemesine ek olarak Türkiye'de çerçeveleme kuramını kullanarak yapılmış farklı bilim dallarından çalışmalar özetlenecek, ardından sosyoloji alanında yapılmış tezlerin değerlendirmesi yapılacaktır. Türkiye'de çerçeveleme kuramını merkeze alarak yapılan çalışmalara bakıldığında ağırlığın medya ve iletişim bilimleri alanında olduğu görülür. Özlem Danacı, iletişim bilimleri alanında *Siyasi Kampanyalarda Medya: Yazılı Basın Haberlerinde 'Çerçeveleme' ve 'Öne Çıkarma'nın Politikacı Temsilindeki Rolü*[409] (2005) isimli doktora çalışması ile özellikle siyasi kampanyalar döneminde yoğun bir şekilde kullanılan medyanın, kamuoyu oluşturmada etkili olduğu varsayımından hareketle medyanın politikacıları neden ve nasıl yansıttığını ortaya koymayı amaçlamıştır. Hüseyin Özarslan'ın Halkla İlişkiler bölümünde hazırladığı *Çerçeveleme Yaklaşımı Açısından Haber Çerçevelerinin İzler Kitle Düşünceleri Üzerindeki Etkisi* (2007) isimli doktora çalışması, haber çerçevelerinin üniversite öğrencileri üzerindeki etkilerini iki seçili haber vasıtasıyla okumayı amaçlamıştır. Ahmet Can Kaledere'nin 2014 yılında tamamladığı *Yazılı Basında Yer Alan Haberlerin Okuyucu Tarafından Algılanışının Çerçeveleme*

[409] Özlem Danacı, **Siyasi Kampanyalarda Medya: Yazılı Basın Haberlerinde 'Çerçeveleme' ve 'Öne Çıkarma'nın Politikacı Temsilindeki Rolü,** Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

Yaklaşımıyla Analizi: Bedelli Askerlik Örneği[410] isimli yüksek lisans çalışmasında, 'bedelli askerlik' konulu üç farklı çerçeve ile yazılmış bir haber metnini, üç farklı gruba okutmuş ve bu haber metinlerinin grupların fikirlerini ne denli etkilediğini araştırmıştır. Gökhan Korkmaz 2015 yılında *Çerçeveleme Kuramı Açısından Türk-Amerikan İlişkileri ve Türkiye İmajı (The New York Times Örnek Olayı: 2001-2005)*[411] isimli Uluslararası İlişkiler alanında tamamladığı çalışması ile ilgili gazetenin Türkiye hakkında yayınlanmış tüm yazılarını incelemiş ve siyasi konjonktüre bağlı olarak Türkiye'nin imajının nasıl bir çerçevede sunulduğunu tespit etmeye çalışmıştır. Elif Akgün, Ekonomi alanında tamamladığı *The Effect of Framing on Support for Renewable Energy in Turkey*[412] *(*2019) isimli yüksek lisans çalışmasında bir anket çalışması uygulamış ve katılımcıların enerji kaynakları hakkındaki fikirlerinin çerçevelemeden etkilenip etkilenmediğini tespit etmeye çalışmıştır. Suha Sbouh, hazırladığı *Çerçeveleme Kuramı Bağlamında Yabancı Televizyon Dizilerinde İslamofobi: Homeland, Caliphate ve Bard of Blood*[413] (2021) isimli doktora çalışmasında Müslümanların ilgili televizyon dizilerinde nasıl çerçevelendiğini analiz etmiştir.

Buraya kadar aktarılan tezler, farklı bilim dallarında hazırlanmış çerçeveleme tezlerine örnek teşkil etmekteydi. Ülkemizde, sayısı çok olmamakla birlikte, sosyoloji alanında çerçeveleme kuramına göre hazırlanmış tezler de mevcuttur. Bunlardan ilki, Edibe Deniz Cereb tarafından 2014 yılında İnsan ve Toplum Bilimleri alanında tamamlanmış olan *Framing Taksim Solidarity Platform's Gezi Park Protest: Exploring the Extent of Environmental Concerns in the Movement*[414] isimli yüksek lisans

[410] Ahmet Can Kaledere, **Yazılı Basında Yer Alan Haberlerin Okuyucu Tarafından Algılanışının Çerçeveleme Yaklaşımıyla Analizi: Bedelli Askerlik Örneği,** Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
[411] Gökhan Korkmaz, **Çerçeveleme Kuramı Açısından Türk-Amerikan İlişkileri ve Türkiye İmajı (The New York Times Örnek Olayı: 2001-2005),** Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
[412] Elif Akgün, **The Effect of Framing on Support for Renewable Energy in Turkey / Türkiye'de Yenilenebilir Enerjiyi Desteklemede Çerçevelemenin Etkisi,** Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
[413] Suha Sbouh, **Çerçeveleme Kuramı Bağlamında Yabancı Televizyon Dizilerinde İslamofobi: Homeland, Caliphate ve Bard of Blood,** Doktora Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2021.
[414] Edibe Deniz Cereb, **Framing Taksim Solidarity Platform's Gezi Park Protest: Exploring the Extent of Environmental Concerns in the Movement,** Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

çalışmasıdır. Cereb bu tezde, Gezi Parkı Protestolarının kitleselleşmesinden önceki süreçte eylemcilerin hangi çerçeveleri kullanarak eylemlere katıldıklarını tespit etmeyi amaçlamış, bu maksatla eyleme katılan kişilerle yarı yapılandırılmış mülakat yoluyla görüşerek çalışmasını şekillendirmiştir. Elde ettiği sonuçlara göre Taksim Dayanışması Platformunun kullandığı temel çerçeveler; demokrasi çerçevesi, teknik çerçeve, kimlik çerçevesi ve çevre çerçevesidir. Katılımcıların motivasyonları sadece çevre hareketleri çerçevesiyle açıklanamaz. Platformu ve eylemleri İstanbul genelinde farklı alanlarda ortaya çıktığı düşünülen sorunların dile getirilmesi için bir ortak mekân olarak kabul etmişlerdir. Arda Deniz Aksular Sosyoloji alanında tamamladığı *Framing Gezi Movement in Ankara*[415] *(*2015) isimli doktora tezinde, derinlemesine mülakat yöntemiyle çalışmış, Ankara'da gezi eylemlerine katılmış kişilerle görüşerek eylemleri nasıl çerçeveledikleri, tarihteki çeşitli yeni toplumsal hareket örnekleriyle kendilerini hangi açılardan mukayese ettiklerini araştırmıştır. Aksular ayrıca hareketin daha iyi anlaşılabilmesi için farklı kanallardan toplanan verilerle yapılacak başka çalışmalara da ihtiyaç olduğunun altını çizmiştir. Orhun Aras Köksal, *Social Structural Position and Vocabularies of Mobilization: Framing Urban Activism in İstanbul*[416] *(*2017) isimli bir yüksek lisans çalışması hazırlamış, bu tezinde İstanbul'un iki farklı sosyoekonomik kesimindeki kentsel dönüşüm projelerine karşı çıkan grupların aktivizmlerini karşılaştırıp kullandıkları çerçeveleri birbirleriyle kıyaslayarak hangi benzerlik ve farklılıklara sahip olduklarını ayrıca bunların muhtemel sebeplerini araştırmıştır. Sonuç olarak, farklı toplumsal konumlara sahip olan insanların, şehir hayatında karşılaşılan sorunları yorumlamalarında ve bu sorunlara nasıl tepki gösterilebileceği hakkında oluşturdukları çerçevelerde farklılıklar olduğunu tespit etmiştir. Özlem İlyas Sosyoloji alanında hazırladığı *Reframing Freelancing for Difference: Towards a Post-Fantasmatic Politics of Work and Class*[417] *(*2019) isimli yüksek lisans tezinde *freelance* (bağımsız çalışma) çalışan gruplarla görüşerek ilgili çalışma şeklini nasıl çerçeveledikleri; sınıf siyaseti, emek gibi kavramları nasıl yorumladıklarını değerlendirmiştir. Bağımsız çalışmayı tercih

[415] Arda Deniz Aksular, **Framing Gezi Movement in Ankara,** Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
[416] Orhun Aras Köksal, **Social Structural Position and Vocabularies of Mobilization: Framing Urban Activism in İstanbul,** Yüksek Lisans Tezi, Koç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
[417] Özlem İlyas, **Refraiming Freelancing for Difference: Towards a Post-Fantasmatic Politics of Work and Class,** Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

eden kişilerin çalışma tarzlarını özgürlük ve girişimcilik açısından çerçeveledikleri ancak güvensizlik ve düzenli bir işin sağladığı imkanlardan yoksunluk gibi meseleler yüzünden arada kalmışlık hissettikleri tespit edilmiş, bu bağlamda serbest çalışanların örgütlenmesi için kurulmuş olan dayanışma gruplarının çeşitli faaliyetleri mercek altına alınarak bağımsız çalışan insanlara sağladıkları katkılar analiz edilmiştir.

Türkiye'de yapılan çerçeveleme çalışmaları içinde bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla din sosyolojisi alanında yapılmış bir örnek yoktur. Din sosyolojisinin temel konuları arasında yer alan din tanımlamaları, sekülerleşme, dindarlığın boyutları, sivil din, yeni dini akımlar, fundamentalizm, din ve günlük hayat gibi ana temalar çerçeveleme kuramına göre araştırılmaya müsait konulardır. Kişilerin ya da toplumun dini konuları genel olarak ya da spesifik bir alan olarak nasıl çerçevelediğinin araştırılması orijinal çalışmaların ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

Çerçeveleme kuramı isimli bölümde çerçeveleme kuramının ortaya çıkışı ve sosyal bilimlerde kullanılmaya başlanması süreci özetlendi ve çerçevelerin bir gerçekliğin algılanmasını sağlayan, onlar aracılığıyla bilgilerimizi inşa ettiğimiz değişken kalıplar olduğu belirtildi. Üç adet temel çerçeveleme görevi bulunduğu, 'teşhis' çerçevesinde bir sorunun kaynağının tespit edildiği, 'çare' çerçevesinde tespit edilen sorunun ne şekilde çözülebileceğine dair öneriler geliştirildiği, güdüleyici çerçevede ise insanların bir soruna çözüm bulmak için çalışmalarını sağlayan, onları bu alanda çalışmaya sevk eden faktörlerin bulunduğu ifade edildi. Çerçeveleme kuramı ve toplumsal hareketler kısmında ise çerçeveleme kuramının toplumsal hareket çalışmalarında nasıl kullanıldığı, insanların bir toplumsal harekete dahil olurken çerçeveleme süreçlerini ne şekilde inşa ettikleri değerlendirildi. Bir sonraki kısımda İslamî çevre hareketleri temel kavramları, önemli isimleri ve en çok bilinen kampanyaları ve dernekleriyle analiz edilecektir.

B. İSLAMÎ ÇEVRE HAREKETLERİ

İlk vahyin gönderildiği 610 yılından beri Müslümanlar insanlık tarihinin gelişiminde önemli ve ayrılmaz bir rol oynamışlardır. Bugün, İslam peygamberi Hz.

Muhammed'in (sav) ölümünün üzerinden geçen yaklaşık 1400 yıl itibarıyla dünya nüfusunun tahminen beşte birini Müslümanlar oluşturmaktadır. Dolayısıyla tüm dünyayı ilgilendiren her problemde Müslümanların bakış açısını dikkate almak kaçınılmazdır. Çevre problemleri özelinde konuşmak gerekirse dünyada çevre sorunlarından en çok etkilenen ülkelere bakıldığında çoğunluğunun yoğun olarak Müslümanların yaşadığı ülkelerden oluştuğu dikkat çekecektir. Bunun sebeplerini ve sonuçlarını tartışmak bu tezin sınırlarının çok ötesindedir fakat şunu ifade edebiliriz; böyle bir çalışma küreselleşme, uluslararası ilişkiler, sömürgecilik gibi pek çok alandan beslenmelidir.

Dünyanın hemen her coğrafyasında yaşayan Müslümanların çevre ile ilgili nasıl tutumlar içine girdiği hakkında hem o ülkede yaşayan akademisyenler tarafından hem de uluslararası çalışmalar yapan araştırmacılar tarafından hazırlanmış olan hatırı sayılır çalışmalar mevcuttur. Richard C. Foltz editörlüğünde 2005 yılında hazırlanan *Environmentalism in the Muslim World* isimli kitapta İran, Türkiye, Mısır, Pakistan ve Nijerya'daki çevre hareketleri detaylı bir şekilde tanıtılmıştır. *Pro-Environmental Behavior in Egypt: Is There a Role for Islamic Environmental Ethics?* isimli makale, Mısır'daki çevre hareketine odaklanmaktadır. Harry Verhoeven editörlüğünde 2018 yılında yayınlanan *Environmental Politics in the Middle East*: *Local Struggles, Global Connections* isimli kitapta Orta Doğu'da ekoloji ve siyasetin nasıl bir ilişki içinde bulunduğunu Arap Yarımadası, Kuzey Afrika, Aden Körfezi gibi bölgeler özelinde tartışmaktadır.

Ama biz bu çalışmada farklı kültürel bağlamlarda yaşayan Müslümanların çevreci tutumlarından ve çevre hareketlerinden bahsetmeyeceğiz. Çünkü, Müslümanların çevreye karşı tutumları sadece dinlerine göre değil hangi ülkede yaşadıklarına göre de değişiklik göstermektedir. Örneğin, Birleşik Krallık Birmingham'da yaşayan bir eko-Müslümanla Endonezya'da bir pesantrende eğitim gören Müslümanın çevrecilik tutumu birbirinden çok farklıdır.[418] Çalışmamızın bu kısmında yapmaya çalışacağımız şey, bütün bu kültürel, coğrafi, toplumsal vs. farklılıkların altında yattığına inandığımız bir ortak paydadan hareketle, İslamî çevre hareketlerinin ortaya çıkışı, genel özellikleri, bu alanda

[418] Arthur Saniotis, "Muslims and Ecology: Fostering Islamic Environmental Ethics", *Contemporary Islam,* 2012, Volume: 6, http://dx.doi.org/10.1007/s11562-011-0173-8 (11.01.2022), ss. 155-171, s. 156.

eserler vermiş ve görüşleriyle bu alanın teşekkül etmesini sağlamış önemli isimlerin tanıtılması, İslamî çevre hareketi olarak isimlendirilebilecek kuruluşların ve temel özelliklerinin sıralanması şeklinde olacaktır.

İslamî çevrecilik ile kastettiğimiz şey, İslam'ın temel kaynaklarından yola çıkılarak ortaya konulan çevrecilik faaliyetleri ve tutumlarıdır. Müslümanların aktif olarak katıldığı çevre hareketleri ile İslamî çevre hareketleri arasında bir çizgi çekmek elzemdir. Çünkü Müslümanların yürüttüğü ya da bir parçası olduğu çevre hareketleri sadece İslam'dan değil pek çok başka kaynaktan da esinlenerek faaliyetlerini tanımlamakta ve yürütmektedir.[419] Hatta denebilir ki Müslümanların çoğunluk olarak yaşadığı coğrafyalarda ortaya çıkan çevre hareketleri İslamî referanslardan ziyade batı kökenli seküler modelleri örnek alarak teşekkül etmişler ve aynı minvalde çalışmaya devam etmektedirler.[420] Bu çalışmada araştırıldığı şekliyle İslamî çevrecilik faaliyetleri ise ilhamını, temel prensiplerini, motivasyon kaynağını temel olarak İslam'dan almakta ve çalışmalarını da İslamî hassasiyetlerle devam ettirmektedir. İslamî çevre hareketlerine katılan insanlar, pek çok toplumsal hareket çalışmasında tasvir edildiği şekliyle, çevreci hedeflere hizmet etmek için dini inanışlarını aktivizmlerine katmazlar. Aksine dini referansları, ritüelleri, sembol ve hikayeleri faaliyetlerine öyle bir şekilde dahil ederler ki çevreci faaliyetleri bizzat dini bir pratiğe dönüşür. Aynı anda hem Müslüman hem de çevrecidirler ve bu ikisi arasındaki ilişki simbiyotik bir özelliğe sahiptir. İki alandaki hedefler birbirleriyle iç içe geçmiş durumdadır.[421]

İslam ve çevre ilişkisi hakkında Kur'an ve Sünnet temelli olarak eserler veren kişilerin çoğunlukla Batı'da yaşadıkları ve Batılı okuyucular için yazılar yazdıkları dikkatten kaçmayacaktır.[422] Bu noktada onların İslam'ın temel kaynaklarını merkeze alarak Müslümanlara ekolojik bir bakış kazandırma çalışmalarının Batılı olmayan

[419] Safei El-Deen Hamed, "Seeing the Environment Through İslamîc Eyes: Application of Shariah to Natural Resources Planning and Management", *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 1993, Volume: 6, Issue: 2, https://link.springer.com/article/10.1007/BF01965481 (15.01.2022), ss. 145-164, s. 146.
[420] Richard C. Foltz, "Islam", Roger S. Gottlieb (ed.), **The Oxford Handbook of Religion and Ecology** içinde, New York: Oxford University Press, 2006, ss. 207-220, s. 208.
[421] Rosemary Hancock, **Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain,** New York: Routledge, 2018, s. 2.
[422] Foltz, *Islam*, s. 212.

Müslümanlar için ne ifade ettiği, ortaya koydukları çözüm önerilerinin temsiliyet taşıyıp taşımadığı soruları akla gelir. Bu sorulara verilebilecek ilk cevap, dünyada geniş bir coğrafyada ve önemli kültürel farklılıklar içinde yaşayan Müslümanların tümüne hitap edecek bir çözüm önerisinin herhangi bir alanda verilmesinin mümkün olmadığıdır. Bu gibi tartışmalarda çok yüksek bir kapsayıcılık beklentisine girmek pek gerçekçi değildir çünkü Türkiye'deki bir Müslümanın çevreyle kuracağı ilişkiyle örneğin Yemen'deki bir Müslümanınki aynı olmayacaktır. Aynı inanca sahip olmak kültürel, siyasal, coğrafi farklılıkları geride bırakma imkânı vermez. Bununla beraber, herkesi kapsayacak ortak bir cevaba ulaşmanın mümkün olmaması bazı temel prensipler çerçevesinde benzeşimler kurularak değerlendirmeler yapılmasına imkân olmadığını da göstermez. Çevre ve din hakkında yapılan tartışmalarda Müslümanlara ve onların bakış açılarına önemli bir yer ayrılmayıp sadece tartışmalara çeşitlilik katması için İslam ve çevre ilişkisine yüzeysel bir şekilde atıfta bulunulması, bu alanda yapılan tartışmaların yeterince derinleşememesine sebep olmuştur. Bu durum, henüz genel ilkeleri çizilemeyen çevre ve İslam ilişkisinin farklı kültürlerdeki yansımalarını tartışmak için yeterince literatür oluşmasının önüne bir set çekmiştir. Tüm Müslümanları kapsayacak bir çevresel bakış kazandırmanın önündeki bir diğer engel ise Müslüman coğrafyasındaki pek çok ülkenin üçüncü dünya ülkesi ya da gelişmekte olan ülkeler kategorisinde yer alıyor olmasıdır. Foltz, bu kategorizasyondan yola çıkarak Müslümanların çoğunlukla yaşadığı ülkelerde kalkınma ve ekonomik büyümenin çevresel endişelerin önüne geçtiğini söyler. Sivil toplumun ve demokratik kurumların hiç var olmadığı ya da yeterince aktif çalışmadığı ülkelerde çevre problemleri hakkında vatandaşların söz hakkının olmadığını, bu gibi konularda insanların ihtiyaçlarından çok, siyasetçilerin ya da o ülkenin zenginlerinin taleplerinin dikkate alındığını vurgular. Bir hükümet, çevre yanlısı bir politika ürettiğinde dahi bir süre sonra ülke çıkarları, kalkınma gereksinimleri gibi çeşitli başka faktörler devreye girer ve tekrar çevreden değil ekonomiden yana olan siyasete dönüş yapılır.[423] Bu durum Türkiye için de geçerli sayılabilir. Şöyle ki gelişmekte olan ülkeler kategorisinde yer alan ve gayri safi milli hasılasını arttırmak için çalışan Türkiye'de, çevre politikası çoğunlukla Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından değil bürokrasinin çeşitli kademelerinde görevli olan bürokratlar tarafından belirlenmektedir. Çevre

[423] Foltz, *Islam*, s. 214-215.

alanında iş birliğini amaçlayan anlaşmalara ülke çıkarına hizmet edip etmemesine göre dahil olunmaktadır. 1998 yılında Çevre Bakanı'nın Türkiye'nin ekonomik gelişimine engel olacak bir anlaşmaya imza atmasının mümkün olmadığını ifade etmesi bunun önemli bir örneğidir.[424] Bu noktada bir parantez açmak ve çevreyi korumak konusunda dünyada sadece gelişmekte olan ülkelerin değil gelişmiş ülkelerin de kendi ekonomilerini çevreye üstün tutan yaklaşımlar içine girdiklerini ifade etmek önemlidir. Örneğin ABD, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve ardından onun devamı niteliğinde olan Kyoto Protokolü ile Paris İklim Anlaşması'nı imzalamayarak küresel iklim politikalarına katkı sağlamayı kendi ekonomi refahını gerekçe göstererek karşı çıkmıştır. 2020 yılında çekildiği sözleşmeden 2021 yılında yaptırımlarla ilgili bazı vaatler verilmesi karşılığında tekrar dahil olmuştur. Aynı şekilde sera gazı salınımı oranı ABD'nin çok üstünde olan ve gelişmekte olan ülkeler kategorisinde yer alan Çin ilgili anlaşmaları kendisine bir yaptırım uygulanmayacağı taahhüt edildikten sonra imzalamıştır.[425] Bunun gibi pek çok örnek bulmak mümkündür. Çevre sorunlarını küresel düzeyde tartışırken uluslararası ilişkiler, sömürgecilik, gelişmiş ülkeler-gelişmekte olan ülkeler tasnifi gibi pek çok başka konu başlığına değinilmesinin gerekliliğini ifade etmemiz bu yüzdendir.

İslamî çevre hareketleri tartışmalarına tekrar dönecek olursak bu hareketlerin diasporada yaşayan Müslümanlar arasında çoğunluğu Müslüman olan ülkelerde olduğundan daha yaygın şekilde ortaya çıktığı ifade edilebilir. Bu durumun sebeplerinin neler olabileceğine dair bir soruya çeşitli cevaplar vermek mümkündür. Gelişmekte olan ülkelerde çevreciliğin temel ihtiyaçlarını temin etmek kadar önemli ve öncelikli bir mesele olmadığı ya da bu ülkelerdeki mevcut siyasal ve toplumsal ortamın aktivizme yeterince imkân tanıyan ölçüde özgürlükçü olmadığı ya da sivil toplumun yeterince gelişmiş olmadığı gibi cevaplar ilk akla gelenler arasındadır. Bunlara ek olarak, Müslüman toplumlarda yapılan faaliyetlerde çoğunluğun Müslüman sayılması nedeniyle yapılan faaliyetlerin başına 'İslamî' isminin getirilmesine gerek görülmemesi de

[424] Laura Wickström, "Secular and Religious Environmentalism in Contemporary Turkey", *Approaching Religion*, December 2014, Volume: 4, No: 2, https://doi.org/10.30664/ar.67556 (21.01.2022), ss. 125-140, s. 129.
[425] Hulusi Ekber Kaya, "Kyoto'dan Paris'e Küresel İklim Politikaları", **Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi,** Cilt: 4, Sayı: 10, (2020), ss. 165-191, s. 177-178.

sayılabilir. Bunların hepsinin çeşitli derecelerde geçerliliği olmakla birlikte asıl mesele şudur: Yaşadığı ülkede çoğunluk durumunda olan Müslümanlar ülkedeki müesses norm ve geleneklerin İslamî olduğunu varsaydıkları için inançlarının günlük faaliyetlerde ne derece etkili olduğunu sorgulama ya da kanıtlama ihtiyacı hissetmemektedirler. Diasporada yaşayan Müslümanlar ise sosyal ve kültürel normları İslam'dan yola çıkılarak oluşturulmamış toplumlarda kendi inançlarının ve eylemlerinin bu ortamla ne derece uyumlu ve uzlaşabilir olduğunu düşünmek ve bunu göstermek zorunda kalmaktadırlar.[426] Burada bir parantez açmak ve Türkiye'de durumun bundan biraz daha farklı olduğunun altını çizmek ihtiyacı doğmuştur. Türkiye gibi müesses ve dönem dönem vatandaşlarının dini hayatını icra etmekte dahi zorluk çektiği dışlayıcı bir laiklik anlayışına sahip olan bir devlette[427] İslamî referanslarla bir toplumsal hareket başlatmak ve sürdürmek diasporada yaşayan Müslümanlara göre daha zor olabilmektedir. Bu bağlamda Türkiye'deki toplumsal ve yeni toplumsal hareketlerin İslamî referansları ne derece sahiplendikleri, çerçevelerini ortaya koyarken dini referansları olumlu ya da olumsuz hangi bağlamda kullandıkları hakkında araştırmalar yapılmasının önemi ortaya çıkmış olmaktadır.

İslam ve toplumsal hareketler arasındaki ilişkileri şiddet üzerinden tanımlamak adeta bir gelenek haline gelmiştir. Bu bakış İslamî toplumsal hareketlerin aktif olarak çalıştığı sivil toplum kuruluşları, kültür dernekleri, eğitim faaliyetleri gibi diğer pek çok alanı göz ardı ederek bu hareketleri sadece şiddetle ilişkilendirmek suretiyle indirgemecilik tuzağına düşmektedir. İslamî toplumsal hareketler aktivizmi en yaygın olarak kullanan toplumsal hareketlerden birisidir.[428] Bu aktivizmi icra ederken dinlerini önemli bir referans kaynağı olarak alırlar. İslam, herhangi bir toplumsal harekete dahil olan Müslümanlar için sadece ulaşmaya çalıştıkları amaç doğrultusunda kullandıkları bir araç, çalışmalarını temellendirmek ve organize etmek için kullandıkları bir kaynak değildir.[429] Bundan çok öte bir şekilde İslam içinde bulundukları hareketi onlar için meşrulaştıran, bu sayede dinlerine de hizmet ettiklerine inandıkları ve sadece dünyada

[426] Hancock, *Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain,* s. 4-5.
[427] Dışlayıcı laiklik kavramının geniş bir şekilde tartışıldığı bir çalışma için bkz: Ahmet T. Kuru, **Pasif ve Dışlayıcı Laiklik: ABD, Fransa ve Türkiye,** İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
[428] Quintan Wictorowicz, "Introduction: Islamic Activism and Social Movement Theory", Quintan Wictorowicz (ed.), **Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach** içinde, Indiana: Indiana University Press, 2004, s. 4-5.
[429] Hancock, *Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain,* s. 47.

değil ahirette de mükafat elde edeceklerine inandıkları bir zemindir. Çevre hareketi için konuşmak gerekirse bir Müslümanın çevresine daha özenli olması için çeşitli faaliyetlerde bulunan bir toplumsal hareket ya da vakıf için çalışan Müslüman, Allah'ın insanlara emanet ettiği dünyayı daha iyi koruyabilmek adına giriştiği bu faaliyetin ahirette ona sevap olarak döneceğine de inanmaktadır. Toplumsal hareketlerde katılımcıların dini inanışlarının onları önemli ölçüde motive ettiğini tartışan çalışmaların sayısı çok azdır. Bunun birden fazla sebebi vardır. Öncelikle dinlerin statükonun gelişimine hizmet ettiği, dini hareketleri engellemeye çalıştığı şeklinde ifade edilen ve kökeni Marks'ın *dinin kitlelerin afyonu* olduğu görüşüyle başlayıp Adorno'nun dini cemaat hareketlerini *idiotların metafiziği* olarak adlandırdığı bakışıyla devam eden bir ideolojik muhalefettir. Bu ideolojik bakış dini hareketleri kayıp bir uygarlığı geri getirmeye çalışan nostaljik hareketler olarak tanımlayan Touraine'de ve dini grupların faaliyetlerini sosyo-politik hareketlerden ayırarak sosyo-kültürel bir alana indirgeyen Offe'de de görülmektedir.[430] Ronald Inglehart, 1977 yılında kaleme aldığı *The Silent Revolution: Chancing Values and Political Styles Among Western Publics* isimli kitabında dini inanç ve tutumlara sahip olan insanların siyasi olarak muhafazakâr görüşlere sahip olduğu ve çevrecilik, savaş karşıtlığı, feminizm gibi toplumsal hareketlere destek vermelerinin mümkün olmadığı tezini ortaya atmıştır.[431] Bu tez 20. yüzyılda sosyal bilimlerde çok önem atfedilen sekülerleşme teorisinden önemli ölçüde etkilenmiştir.[432] Inglehart bu analizinde yalnız değildir. Pek çok toplumsal hareket teorisyeni dinin sosyal hayattan yavaş yavaş çekilip görünürlüğünü kaybedeceğine dair bir algıya sahip olduğu için toplumsal hareketlere katılım gösteren dini inanç sahibi bireyleri araştırmalarında kapsam dışı bırakmayı ve göz ardı etmeyi tercih etmişlerdir.[433]

İslamî çevreciliği seküler çevrecilikten ayıran birtakım özellikleri vardır. İslamî çevrecilik bütüncüldür ve biri idealistik diğer pragmatik olmak üzere iki temele sahiptir. İdealistik temelde tüm doğal unsurlar arasında temel bir bağ ve karşılıklı bağımlılık ilişkisi vardır. Çevre mükemmel bir düzendir ve yıkıcı bir zarara uğramamak için her

[430] Hannigan, s. 248-249.
[431] Ronald Inglehart, **The Silent Revolution: Chancing Values and Political Styles Among Western Publics,** New Jersey: Princeton University Press, 1977, s. 222.
[432] Hancock, *Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain,* s. 34.
[433] Hannigan, s. 259.

yönüyle koruma altına alınmalıdır düşüncesi bu temeli en güzel şekilde ifade eder. Pragmatik temelde ise kamu yararını tesis etmek amacı yer alır. Dünyadaki doğal kaynaklar sınırlıdır ve tüm bireyler, topluluklar, türler ve gelecek nesiller için korunmalı ve varlığı sürdürülmelidir. Farklı bir şekilde ifade etmek gerekirse İslamî çevrecilik, çevre sorunlarının ortaya çıkmasını önlemek amacıyla pragmatik bir amaçla toplumsal bir norm olarak tesis edilmiştir.[434]

İslam'ın çevreyle ilişkisini ortaya koymak için yapılan pek çok çalışmada seküler çevreciliğin yerleşik bir norm olmaktan ziyade aşırılığa, materyalizme ve doğal kaynakların sınırsız kullanımına bir tepki olarak ortaya çıktığına vurgu yapılır. Sanayileşme döneminde artan bilimsel ve teknolojik ilerlemelerin ardından modernitenin sunduğu imkanların da aracılığıyla insanlar daha zengin olma arzusuyla dünyanın doğal kaynaklarını sınırsızmışçasına tüketmeyi kendilerinde bir hak olarak görmüşlerdi. Bu yüzden İslamî çevreciliğin günümüz çevre sorunlarının sebeplerine dair ilk ve en temel eleştirisi her zaman Batı'nın modernite aracılığıyla dünyanın kalanını sömürme hakkını kendisinde görmesi olmuştur.[435] Bir sonraki bölümde *İslamî Çevre Hareketinin Önemli İsimleri* başlığında ele alacağımız Seyyid Hüseyin Nasr, Fazlun Khalid, Mawil Izzi Dien gibi önemli isimler, çevre sorunlarının kaynağını insanların dünyayı sömürmesinden, ahlaki bozulmadan, sekülerleşmenin bir sonucu olarak doğaya kutsallık atfedilmesinin ortadan kalkmasından başlatmaktadırlar. Bu bakış açıları tamamen doğru olmakla birlikte bazı insanların çevre sorunlarının sebepleri olarak sadece küresel güçleri, uluslararası şirketleri, kaynakların adil bir şekilde kullanılmaması gibi problemleri dikkate alıp insanların bireysel sorumluluğunu hesaba katmaktan kaçınması şeklinde bir indirgemeciliğe yol açabilmektedir. Hatta diyebiliriz ki İslamî çevrecilerin Müslümanları çevre konusunda sorumluluk almaya ve kendilerini geliştirmeye motive etmekte zorluk yaşamalarının en önemli sebeplerinden birisi onların çevre kirliliğinin sebeplerini sekülerleşmeye ve Müslüman coğrafyanın sömürülmesine indirgeyen bakış açılarıdır. Pek çok Müslüman günümüzdeki çevre sorunlarından sadece Batılı devletlerin ve küresel düzeyde faaliyet gösteren şirketlerin sorumlu olduğuna inanmakta, dolayısıyla

[434] A. Kadir Yildirim, "Between Anti-Westernism and Development: Political Islam and Environmentalism", *Middle Eastern Studies*, 2016, Volume: 52, Issue: 2, https://doi.org/10.1080/00263206.2015.1124414 (21.01.2022), ss. 215-232, s. 217-218.
[435] Yildirim, s. 218.

eylemlerini ya da çevreye bakışlarını sorgulama ihtiyacı hissetmemektedirler. Bunu bir adım öteye götüren ve Batı kökenli olan çözüm önerilerinin asıl amacının Müslümanları daha fazla baskı altına almak, İslamî yaşam tarzına müdahale ederek onu düzenlemek olduğunu savunanların sayısı hiç de az değildir.[436] İslamî çevreciler bu bakış açısıyla mücadele etmeye çalışırken doğal kaynakların sorumsuzca tüketilmesi ve ekolojik dengenin ifsat edilmesi gibi sorunlarda Müslümanların da paylarının olduğuna ve ahirette herkesin eylemleri derecesinde sorumlu tutulacağına dikkat çekmeye çalışırlar. Kimin bozduğundan bağımsız olarak Allah'ın insanlara emanet ettiği canlı cansız tüm varlıkları içine alan ekolojik düzeni yeniden tahsis etme vazifesinin tüm insanları kapsadığına vurgu yaparlar.[437]

İslamî çevrecilik üzerine çalışmanın en önemli zorluklarından birisi hem dünyanın genel itibarıyla karşı karşıya olduğu çevre sorunları hakkında hem de Müslüman coğrafya özelinde karşılaşılan sorunlarla mücadele etme gerekliliğidir. Tüm dünyayı ilgilendiren genel çevre sorunlarının, yukarıda da ifade edildiği gibi, Batılı bilim ve teknoloji anlayışının eseri olduğu için Müslümanları ilgilendirmediği şeklindeki bakış İslam'a uygun değildir. Başkaları tarafından ifsat edilmiş olsa da Müslümanlara emanet edilmiş bir ekolojik düzenin bozulmasından Müslümanlar da sorumludurlar ve bu sorunların çözülebilmesi için gerekli adımların atılması onların da yükümlülüğüdür. Bütün dünyayı ilgilendiren genel sorunların yanında sadece İslam dünyasındaki ülkelere has bazı sorunlar da vardır. Bunlardan ilki Müslümanların çoğunlukla kurak ve yağışsız bölgelerde yaşıyor olmaları ve bu yüzden tarım ve hayvancılıktan yeterince verim alamıyor olmalarıdır. İlerleyen yıllarda çevre sorunlarının yanına yeterli beslenme sorunlarının da eklenmesine, gıda krizlerinin yaşanmasına sebep olacaktır. Ayrıca Müslümanların çoğunluk olduğu ülkeler genellikle gelişmekte olan ülkeler kategorisinde yer almaktadır ve bu ülkelerin pek çok şehrinde altyapı bozukluğu, kişi başına düşen yeşil alan ve park eksikliği, plansız göç ve kentleşme, konutların depreme dayanıksız olması gibi şehirleşme sorunları görülmektedir. Çeşitli ülkelerde yaşanan savaşlar yüzünden yaşanan düzenli ve düzensiz göçler de şehirlerin dengesinin iyiden iyiye bozulmasına

[436] Nawal Ammar, "Islam and Deep Ecology", David Landis Barnhill ve Roger S. Gottlieb (ed.), **Deep Ecology and World Religions: New Essays on Sacred Ground** içinde, Albany: State University of New York Press, 2001, ss. 193-211, s. 206.
[437] Ammar, s. 206-207.

sebep olmuştur. Ulaşımın çoğunlukla akaryakıta dayanması, şehirlerin bisikletle ya da metroyla ulaşıma izin verecek yeterli düzene sahip olmaması gibi sebepler karbon emisyonunu arttırmaktadır. [438] Bu gibi sorunların hepsi İslamî çevreciliğin kapsama alanına girmektedir.

Dinleri ve dolayısıyla İslam'ı dikkate almadan çevre sorunlarını çözmeye çabasının bir yere varması pek mümkün görünmemektedir. Dünyadaki insanların büyük bir bölümü, Batı'daki sekülerizmden uzak yaşamaktadırlar ve dini temeli olmayan herhangi bir ahlakı kabul etmeye meyilli değildirler. Pratik terimlerle ifade etmek gerekirse bir hükümet yetkilisi ya da üniversite mezunu birisi bir köye giderek rasyonel, felsefi ya da bilimsel sebepler sunarak bir ağacı kesmenin iyi bir şey olmadığını söylese, aynı şekilde Hindistan'daki bir brahman ya da Pakistan'daki bir molla aynı köye giderek Manu kanununa göre ya da şeriata göre bir ağacı kesmelerinin yasak olduğunu söylese, birçok insan hükümet yetkisinden ya da o alanda uzman olan kişiden ziyade din adamlarının görüşünü kabul edecektir. Bu sebeple dünyanın çoğunluğu için dini bir ahlak çevre etiğinin temelini oluşturmaya devam etmektedir. Özellikle Batı'da çevre kriziyle ilgilenen bazı çevrelerde dini ahlaka yönelik kuvvetli önyargı çevre krizinin çözülmesinin önündeki en önemli engellerden birisidir.[439] Buna bir örneği de Fazlun Khalid verir. *IFEES (Islamic Foundation for Ecology and Environmental Sciences)* bünyesinde düzenlenen bir kampanya için Zanzibar'a gittiklerinde balıkçılık yaparken dinamit kullanarak hem denizdeki diğer balıklara zarar veren hem de çevreyi kirleten balıkçılara İslam'ın çevreye bakışını özetleyen bir sunum yaptıklarını ve balıkçılara onların Allah'ın yeryüzündeki halifeleri olduğunu hatırlattıklarını söyler ve bu sunumdan sonra balıkçıların "insan eliyle hazırlanmış yasalara itaatsizlik edebiliriz ama Allah'ın kanunlarına karşı gelemeyiz." diyerek dinamit kullanmaktan vazgeçtiklerini ifade eder. Seküler çevrecilerin ve hükümetlerin beş yılda başaramadığı bir işi yirmi dört saatte başardıklarını aktarır.[440] İslamî çevreciliğin dünyanın genelini etkileyen çevre sorunlarının çözümündeki önemine verilecek bunun gibi pek çok örnek vardır.

---

[438] Mehmet Bayrakdar, **İslam ve Ekoloji,** Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992, s. 123-137.
[439] William Chittick, "Din ve Çevre Krizi", **Seyyid Hüseyin Nasr'ın Temel Düşünceleri,** William Chittick (hzl.), İstanbul: İnsan Yayınları, 2012, s. 50.
[440] Hancock, *Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain,* s. 89-90.

Çevre sorunlarıyla ilgilenerek insanları bu konularda bilinçlendirmeye çalışmak bazı Müslümanlarca modern ve batılı bir konsept olarak görülmekte ve sık sık eleştirilmektedir. Fakat aslında İslam ve çevre ilişkisini incelerken ortaya koyduğumuz gibi bu bakış açısı İslam'ın ve ondan neşet etmiş uygulamaların yeterince bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. İslam-çevre ilişkisini açıklarken çağdaş düşünürler tarafından en çok kullanılan ayetlerden yola çıkarak 10. ve 15. yüzyıllar arasında yaşamış müfessirlerin ilgili ayetleri yorumlayışıyla bugünkü yorumlanışlarını mukayese eden bir çalışma, İslamî çevreciliğin modern bir konsept olmayıp kökenlerinin klasik İslam düşüncesinde bulunduğu sonucuna ulaşmıştır. Buna göre ayetler klasik metinlerde belirli bir bağlamı açıklamak için detaylandırılarak anlatılmış, bazı tarihi bilgilerle zenginleştirilmiş; ancak modern metinlerde ayetler daha kapsayıcı ve bütüncül bir bakış oluşturmak adına tüm insanlığa hitap eden genel bir bakış şeklinde yorumlanmışlardır. Sonuç olarak, İslamî çevrecilik fikri İslamî gelenekten büyüyen bir ağaçtır. Bu ağacın bazı dalları bambaşka bir ağaçtan gelen parçalarla (modern çevrecilik düşüncesi) aşılanmış, bazı dalları ise budanmış ya da tamamen kesilmiştir. Fakat nihayetinde bu ağaç aynı kökler üzerinde yaşamaya devam etmektedir.[441]

1. Temel Kavramlar

İslamî çevreciliğin temeli İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an-ı Kerim ve hadislere dayanır. İslam ve çevre ilişkisi başlığında detaylı bir şekilde ifade ettiğimiz gibi çevrenin korunması, kâinata önem verilmesi, tüm canlıları içine alan tabiatla nasıl bir ilişki kurulması gerektiği hakkında pek çok ayet ve hadis-i şerif bulmak mümkündür. Bu bölümde ayet ve hadisler değil, İslam ve çevre ilişkisini ortaya koyarken en çok kullanılan temel kavramlar tartışılacaktır. Bunlar *halife, mizan, ahiret, faiz, hima* çerçevesinde şekillenecektir.

Sözlükte "birinin yerine geçmek, bir kimseden sonra gelip onun yerini almak, birinin ardından gelmek/gitmek, yerini doldurmak, vekâlet veya temsil etmek" gibi anlamlara gelen *hilafet* kelimesi, terim olarak İslâm devletlerinde Hz. Peygamber'den

[441] Merve Cebeci, **Stewards of the Earth: Islamic Environmentalism in Classical and Contemporary Islamic Thought,** Yüksek Lisans Tezi, İbn Haldun Üniversitesi, Medeniyet Araştırmaları Enstitüsü, 2020, s. 80-81.

sonraki devlet başkanlığı kurumunu ifade eder. Halife de (çoğulu hulefâ, halâif) "bir kimsenin yerine geçen, onu temsil eden kimse" demektir ve devlet başkanı için kullanılır.[442] Fakat İslam ve çevre ilişkisi bağlamında kastedilen halifenin anlamı biraz daha farklıdır. İslamî çevreciler "Hani Rabbin meleklere 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım' demişti. Onlar, 'Biz seni övgü ile tesbih ederken ve senin kutsallığını dile getirip dururken orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın?' dediler. Allah 'Şüphe yok ki ben sizin bilmediklerinizi bilirim' buyurdu." şeklindeki Bakara Suresi 30. ayetinde geçen *halife* (vekilharç) kelimesinden yola çıkarak insanlara Allah'ın yer yüzündeki temsilcisi olmak ve O'nun yarattıklarını en güzel şekilde korumak misyonu yüklediğini savunurlar. İslam insanların yeryüzünde Allah'ın halifesi olmasını ister. Halifelik vazifesi insanlara dünyanın ve onun içindeki tüm canlıların korunması görevini vermiştir. Dünyada bulunan doğal kaynakların hepsi insanlar tarafından gözetilmelidir.

İslam'a göre, yaratılmış olan her şey bir bütünün yaşatılması, sürdürülmesi ve korunması için önemli bir role sahiptir. Yaratılmış olan her şey yaratılışın bizzat kendisine hizmet eder; hepsinin bir ekolojik işlevi ve bir değeri vardır. Bunlar, kendinde var olan şeylerden gelen içkin bir değer; bir bütünün ayrılmaz bir parçası olarak ekolojik değer; insanlar tarafından kullanılma değeri olarak sıralanabilir. Dolayısıyla yaratılış bir bütün olarak tasarlanmıştır ve o şekilde işlemektedir. İnsanlar da dahil olmak üzere her bir tamamlayıcı parça kendi rolünü oynar, vazifesini yerine getirir. Böylece hem kendisinin hem de yaratılmış olan sistemin devamlılığını sağlar.[443] İnsanoğlunun vekilharçlık vazifesini üstlendiği canlı topluluklar karşılıklı olarak birbirlerine bağımlıdır. İslam'ın çevre ahlakında insanlar başka canlıların sorumluluğunu üstlenmek zorundadır. Bir halife ya da vekilharç olarak insana düşen en önemli sorumluluk, söz konusu insan, bitki ya da hayvan topluluklarından hangisi olursa olsun, her yaşam biçiminin insanlığa sağladığı kaynak değerinden bağımsız olarak içkin bir değer taşıdığını kabul ederek onları

[442] Casim Avcı, "Hilafet", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** Cilt: 17, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, s. 539.
[443] Riham Rizk, "Islamic Environmental Ethics", *Journal of Islamic Accounting and Business Research,* 2014, Volume: 5, Issue: 2, https://doi.org/10.1108/JIABR-09-2012-0060 (25.01.2022), ss. 194-204, s. 201.

korumak ve gözetmektir.[444] İslam dinine göre her şeye kadir olan Allah aynı zamanda her yerde hazır ve nazırdır. Bu yüzden insanların yaptıkları tüm işlerde O'nun emir ve yasaklarını dikkate almakla yükümlüdürler. İslam'a göre tüm kâinat O'nun izniyle ve denetimiyle hareket eder. Dolayısıyla insanlar her zaman ve her yerde Allah'ın rızasına uygun şekilde hareket etmeli ve O'nun insanlar için çizdiği sınırların dışına çıkmaktan, Kur'an'daki deyimle haddi aşmaktan sakınmalıdırlar.

İslamî çevreciliğin önemli kavramlarından birisini de *mizan* oluşturur. Sözlükte "bir şeyin ağırlığını tahmin etmek, ölçmek, ölçüye vurmak" anlamlarına gelen mizan İslam literatüründe genellikle ahiret hallerinin belli bir merhalesinde mükelleflerin sorguya çekilmelerinin tamamlayıcı bir işlemi olarak ceza veya mükafatı gerektiren amellerinin kemiyet açısından değerlendirilmesi[445] olarak anlaşılır. İslamî çevrecilikte mizandan kastedilen şey ise bundan biraz daha farklı olarak Allah'ın kâinatı yaratıp yönetmesindeki ölçü ve ahenktir. Kur'an-ı Kerim'de Rahman Suresi'nin 7. ve 8. ayetlerinde geçen "Göğü O yükseltti, denge ve ölçüyü O koydu ki dengeden sapmayasınız." ifadelerinden ve bunun gibi kainata tesis edilmiş düzeni anlatan başka ayetlerden hareketle İslamî çevreciler her şeyin bir ölçü ve düzene göre yaratıldığını, çevreye zarar verecek her türlü eylemin Allah'ın dünyaya koymuş olduğu düzene yani mizana zarar vermek anlamına geleceğini savunarak çevreyi korumaya vermeleri gereken önemin dini bir vazife olduğuna Müslümanların dikkatini çekmeye çalışırlar.

İnsanlar yaratıcının dünyadaki yediemini olarak henüz yaratılmadan önce dünyanın sorumluluğunu üstleneceklerine ve mizanı koruyacaklarına söz vermişlerdir. Kâinatta her şeye biçilmiş bir itibar ve mizan vardır, insanlık bu itibar ve ölçüyü bozmamakla ya da çiğnememekle yükümlüdür, hatta bu yükümlülük insanlar için ahlaki bir vecibedir.[446] İslamî çevrecilik çalışmalarında çevreye önem vermenin öneminden bahsedilirken kavramın diğer anlamlarından birisi olan adalete fiziksel dengeye yapıldığı

---

[444] Sadiye Hawar Han Çişti, "Fıtrat: İnsanlar ve Çevre İçin Bir İslamî Model", **İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet,** Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin (hzl.), Nurettin Elhüseyni (çev.), İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar, 2007, ss. 89-100, s. 95-96.

[445] Süleyman Toprak, "Mizan", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** Cilt: 30, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, s. 211.

[446] S. Nomanul Haq, "İslam ve Ekoloji: Yeniden Ulaşma ve Yorumlama Arayışı", **İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet,** Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin (hzl.), Nurettin Elhüseyni (çev.), İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar, 2007, ss. 129-153, s. 133.

kadar büyük bir vurgu yapılmaz. Arap geleneğinde mizan kavramıyla ilgili yapılan çalışmalardan anlaşıldığı kadarıyla kavramın adaletle hüküm verme, eşit kollu teraziyle iki tarafın da iddialarını tartarak en doğru sonuca ulaşma gibi çağrışımları da vardır. Bu bağlamda mizan çevre ve ekoloji araştırmalarında zaman zaman tartışılan çevresel adalet, devletler arası eşitsizlikler, kaynakların adil bir şekilde dağıtılması, kapitalist ekonomik düzenin çevreye etkileri gibi konuları kapsayacak şekilde yeni yorumlamalara müsait bir boyut taşır.[447]

Kıyamet ve ahiret inancı, İslamî çevreciliği tartışırken yer verilen önemli diğer kavramlardandır. Kıyamet sözlükte "dirilip mezarından kalkmak, Allah'ın huzurunda durmak" anlamlarına gelir ve kıyâm kelimesinden türemiştir. Terim olarak "Dünya'nın bağlı olduğu kozmik sistemde meydana gelecek değişimin ardından ölülerin diriltilmesiyle başlayıp ebediyen devam edecek olan alem" şeklinde tanımlanabilir.[448] Hem zamanın çizgi şeklinde ilerlediğine inanan semavi dinlerde hem de zamanın devri şekilde sürdüğüne inanan Hinduizm ve Budizm gibi dinlerde ve felsefe metinlerinde kıyamet inanışına rastlanır. "Dünya hayatını takip eden, ona benzer fakat daha değişik ve ölümsüz bir hayat, ebediyet âlemine ait çeşitli merhaleler ve haller" olarak tanımlanan ahiret hayatının varlığı yine bir yaratıcı konsepti bulunan hemen her din ve düşünce sisteminde var olagelen bir inanış olmuştur.[449] Kıyamet ve ahiret inanışları birbirlerini tamamlayan ve birbirlerinin devamı olan niteliğe sahiptirler. İslamî çevrecilikte hem kıyamet hem de ahiret önemli bir yere sahiptir. Ansızın gelecek olan kozmik kıyametin yanında dünyanın doğal dengesinin bozulması yüzünden yaşanacak olan felaketler de insanların kıyameti olarak adlandırılmıştır. Meşhur kıyamet çeşitlerinde insanın ölümü küçük kıyamet, toplumların ve milletlerin ölümünü ifade eden toplumsal kıyamet, yani orta kıyamet ve bütün insanların hesap vermesi sürecini başlatacak olan kozmik yani büyük kıyamettir.[450] İslamî çevreciliğe göre insanlar İslam dinini çizdiği sınırlara uygun bir şekilde ve doğanın dengesine dikkat ederek yaşamalı, küçük kıyamet olarak sayılan

[447] Hancock, *Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain,* s. 59.
[448] Bekir Topaloğlu, "Kıyamet", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** Cilt: 25, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, s. 516-517.
[449] Bekir Topaloğlu, "Ahiret", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** Cilt: 1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988, s. 543.
[450] Bekir Topaloğlu, "Sâat", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** Cilt: 35, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018, s. 322.

ölümleri gerçekleşene kadar kendilerine emanet edilmiş olan bedenlerine en iyi şekilde bakmalıdırlar. Orta kıyamet olarak adlandırılan toplumsal kıyamet, bir kavmin ya da milletin helak edilmesi bağlamında kullanılsa da İslamî çevreciler bu kavramı çevre sorunları yüzünden bozulan ekolojik denge, küresel ısınma, ozon tabakasındaki delikler, karbon salınımının artması, asit yağmurları, okyanus ve denizlerdeki kirlilik, biyoçeşitliliğin azalması gibi çeşitli çevre felaketlerini ifade etmek için kullanırlar. Eğer insanlar Allah'ın emanet ettiği canlı ve cansız tüm varlıklara tıpkı kendi bedenlerine bakar gibi özen ve dikkatle bakmazlarsa buna benzer daha çok çevre felaketinin, yani orta kıyametin yaşanacağına dikkat çekerek çevre problemleri ile ilgili farkındalık oluşturmaya çalışırlar. Aynı şekilde ahiret inancına da İslamî çevrecilerin söylemlerinde sıkça rastlanır. Ahirette insana ödül olarak vaat edilen cennetin çeşitli çevre güzellikleriyle tasvir edilmesi İslam'ın çevreye verdiği önemi göstermesi bakımından dikkate değerdir.[451] Ahiret inancı sadece cennetin güzelliklerine dikkat çekmek için değil aynı zamanda insanların hesaba çekileceğine vurgu yapmak için de sıklıkla kullanılır. Bu dünyada yapılan tüm eylemlerin değerlendirileceği ahiret hayatı Müslümanları dünyadaki bütün işlerini bu hassasiyete uygun bir şekilde yerine getirmelerini gerektirir. Çevreciler de Müslümanları çevreye daha hassas olmaları, doğal düzene zarar verecek her türlü faaliyetten kaçınmaları gerektiğini ahiret inancından yola çıkarak temellendirmeye çalışırlar.

Türkçede yaygınlıkla eş anlamlısı olan faiz kelimesinin kullanıldığı Arapça'daki *riba*, fazlalık, nemâ, artma, çoğalma gibi anlamlara gelir. Fıkıh literatüründe *riba*, borç verilen bir parayı veya malı belirli bir süre sonunda belirli bir fazlalıkla yahut borç ilişkisinden doğan ve süresinde ödenmeyen bir alacağa ek vade tanıyıp bu süreye karşılık onu fazlalıkla geri almanın veya bu şekilde alınan fazlalığın adıdır.[452] Faiz, farklı dönemlerde gönderilen ayetlerle ve tedrici bir metotla yasaklanmıştır. Nüzûl sırasına göre bakıldığında faizle ilgili olarak indirilen son ayetlerden olan Bakara Suresi'ndeki 278. ve 279. ayetlerde faizin Allah'a ve resulüne savaş açmak olarak tanımlandığı görülür.

[451] Tuğba Günal, "Kıyametin ve Ahiretin Hayatımıza ve Çevreye Dönük Yüzü", *Journal of Islamic Research,* 2016, Volume: 27, Issue: 3, https://www.İslamîarastirmalar.com/magazine/tr-kiyametin-ve-ahiretin-hayatimiza-ve-cevreye-donuk-yuzu-896.html?page=archive (03.02.2022), ss. 414-426, s. 424.
[452] İsmail Özsoy, "Faiz", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** Cilt: 12, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 110-111.

Ekonomik ilişkiler ile ilgili olan faizin çevre ile nasıl bir ilgisi olabilir sorusuna İslamî çevreciler günümüzde uygulanan kapitalist sistemin ve faize dayanan her türlü ekonomik faaliyetlerin çevrenin yıkımında önemli bir rol oynadığını ifade ederek cevap verirler. Çağdaş ekonomik sistemler faizle ayakta durmaktadır ve İslam'da bu kadar kesin bir şekilde yasaklanan bir uygulamanın hayatın her alanında zararları görülebilmektedir. İzin verilen her şey beraberinde takdir-i ilahi olan bir nimet getirirken, yasaklanan her şey de bunun zıddını getirir. Bu kadar kesin bir dille ve ağır bir şekilde yasaklanan faizin hayatın her alanını etkileyen ekonomik ilişkilerde yaygın olarak kullanılması çevredeki bozulmanın da sebeplerinden birisi olarak sayılır.[453] Faize ve onunla beslenen küresel çaptaki ekonomik sistemlere karşı güçlü bir tepki geliştiren İslamî çevreciler iki kısımdır. İlk grupta yer alanlar sol kökenli toplumsal hareketlerle çalışmış olan ya da onların söylemlerinden etkilenmiş olan kişilerdir. Bunlar çevre sorunlarının sebeplerini ve muhtemel çözümlerini çerçevelerken hem antikapitalist söylemin bazı kavramlarını hem de İslamî referansları bir arada kullanırlar. Faiz karşıtı İslamî çevrecilerin ikinci grubunda ise İslamî hassasiyetleri yüzünden faize karşı olan ve onun hayatın her alanını olduğu gibi ekolojik düzeni de tahrif ettiğine inananlar yer alır. İslamîyet'te kesin bir dille yasaklanmış olan faizi çevre kirliliğinden bozulmuş olan dünyanın dengesinden sorumlu tutmak hem inançları ile örtüşür hem de başka Müslümanları faize karşı durmada ve aynı zamanda çevreci faaliyetlere dahil olmak için motive etmede güçlü bir argüman olarak kullanırlar. Bir sonraki bölümde dünyadan ve Türkiye'den çeşitli örneklerle İslamî çevre hareketleri tanıtılırken faiz konusuna tekrar değinilecektir.

İslamî çevrecilikte en çok tartışılan ve günümüze uyarlanmaya çalışılan bir diğer kavram ise *hima*dır. Sözlükte "korumak, menetmek, yasaklamak" anlamlarına gelen hima İslam Hukuku açısından "mübah bir araziyi kamu yararını gözeterek belirli hayvanların otlaması için tahsis ederek koruma altına almak" şeklinde tanımlanır. Hz. Peygamber'in Medine'de bazı bölgeleri muhacir ve ensarın cihad atları için hima olarak tahsis edilmesi, dört halife döneminde yeni fethedilen bazı bölgelerdeki arazi ve korulukların zekât

[453] Yasin Dutton, "Çağımızın Çevre Krizi: Bir Müslüman Çözümü", **İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet,** Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin (hzl.), Nurettin Elhüseyni (çev.), İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar, 2007, ss. 281-294, s. 287.

hayvanlarının otlaması için ayrılması gibi hima örnekleri İslam tarihinde mevcuttur.[454] Osmanlı Devleti'ndeki Arazi Kanunnameleri'nde *hima* kavramı neredeyse kamu mallarını tamamını içine alacak şekilde geniş bir şekilde kullanılmıştır. Fakat burada bir parantez açmak ve himanın bugünkü kamulaştırma niteliğinde bir uygulama olmadığını ifade etmek gerekir. Kamulaştırmada özel kişilere ait olan malların çeşitli sebeplerden ötürü devlete geçmesi söz konusu iken himada sahipsiz arazilerin belirli bir amaç için devlet tarafından kamu malı haline getirilmesi durumu söz konusudur.[455] İslamî çevrecilikte hima genellikle çevreyi koruma maksadıyla yapılan geleneksel uygulamaları ve tesis edilmiş kurumları günümüze uyarlayarak ihya etme bağlamında tartışılmaktadır. Hima geleneğinin ayırıcı özelliği büyük bir esneklik taşıması gerekliliğidir. Fıkıh alimlerine göre bir himanın İslam Hukuku açısından geçerli olması için Hz. Peygamber'in ve ilk halifelerin uygulamalarından neşet eden dört şartı yerine getirmesi gerekir. Bunlar (i) meşru İslam yöneticisi tarafından ihdas edilmesi, (ii) Allah'ın yolunda ve kamu esenliğine dönük amaçlarla oluşturulması, (iii) yöre insanına gereksiz sıkıntılar çıkarmaması yani onları vazgeçilmez haklarından mahrum etmemesi, (iv) topluma verdiği zararlardan daha büyük yararlar sağlaması[456] olarak sıralanmıştır.

Richard C. Foltz, doğal kaynakları öncelikle insanlar için tahsis eden geleneksel hima uygulamasının, ağırlıklı olarak Müslümanların yaşadığı topraklarda ekosistem dengesinin sağlanması, vahşi yaşamın ve biyoçeşitliliğin korunması gibi amaçlar çerçevesinde günümüz şartlarına uygun bir şekilde yorumlanarak güncellenmesinin önemine dikkat çekmiştir.[457] Himaların, meraların rehabilitasyonu, göçebe yaşayanların kontrolünün sağlanması, hayvancılığın geliştirilmesi ve su kaynaklarının kullanımının planlanması için çok değerli bir kurum olduğu çeşitli araştırmalarla ortaya konulmuştur. Aynı zamanda biyoçeşitliliğin yüksek olduğu yerlerde farklı bitki ve hayvan türlerinin korunmasını sağlamada önemli rol oynadıkları da söylenebilir. Himalar hakkında henüz yeterince çalışma yapılmamıştır; bu bağlamda ekolojik, biyolojik ve sosyoekonomik

[454] Hacı Mehmet Günay, "Hima", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** Cilt: 18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, s. 52-53.
[455] Günay, s. 55.
[456] Othman Abd-Ar-Rahman Llewellyn, "Bir İslamî Çevre Hukuku Disiplini İçin Gerekli Temel", **İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet,** Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin (hzl.), Nurettin Elhüseyni (çev.), İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar, 2007, ss. 177-224, s. 198.
[457] Richard C. Foltz, **Animals in Islamic Tradition and Muslim Cultures,** Oxford: Oneworld Publications, 2006, s. 41.

açılardan araştırılmayı bekleyen önemli bir alan olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.[458] İslamî çevreciler için himayı önemli ve üzerine tartışılan bir mesele yapan şey, İslamî gelenekle şekillenmiş bir yönetim biçiminde çevre düzenlenmesi ile ilgili zuhur etmiş olan bir uygulamanın modern yönetim biçimleri altında güncellenerek bir sentez oluşturulmasına imkân sağlaması potansiyelidir. Böylece modern çevrecilik pratiklerine angaje olmaktan ya da onları İslamîleştirmekten ziyade İslam'ın kaynağından beslenen bir uygulama ihdas edilebilecektir ki İslamî çevreciliğinin yapmaya çalıştığı şey tam da budur.

Bu başlıkta İslamî çevrecilikte en çok tartışılan kavramlar arasından halife, mizan, ahiret, faiz ve hima kavramlarına değindik. Son olarak, bunlardan başka özellikle İslam hukukunda yer almış ve çevre ile direkt bağlantılı başka çeşitli kurumlar ve kavramları da zikretmemiz yerinde olacaktır. Bunlar *ihya* (sahipsiz arazilerin ıslah yani 'arazilerin canlandırılması yoluyla' kullanılabilir hale dönüştürülmesi), *ikta* (devlet tarafından tarımla uğraşan kimselere arazi bağışlanması), *icare* (arazilerin tarım amaçlı kiralanması), *harim* (devlet tarafından korunma altına alınmış alanlar), *vakıf* (kamu yararı için sadaka olarak verilen araziler), *hisbe* (kamuya ait ya da özel arazilerin, kaynakların ve malların en doğru şekilde kullanılması maksadıyla düzenleme ve denetlemelerde bulunan resmi müfettişlik) olarak sıralanabilir.[459]

2. Önemli İsimler

İslam ve çevre ilişkisi denilince ilk akla gelen isim Seyyid Hüseyin Nasr'dır. Hem dünyada hem de Türkiye'de geniş bir takipçiye sahip olan Nasr, yaşayan filozoflardan birisi olarak kabul edilmektedir. Çalışmaları genellikle din-bilim ilişkileri, bilim felsefesi, İslam bilimi alanına yoğunlaşmakla birlikte din, bilim ve çevre krizi, kadim (perennial) felsefe, trandisyonalizm gibi alanlarda da pek çok çalışması mevcuttur.

1933 yılında Tahran'da doğan Nasr, ilk öğretimini tamamladıktan sonra dünyaca ünlü Massachusetts Institute of Technology (MIT)'de matematik ve fizik okumuştur. 1958 yılında Harvard Üniversitesinde İslam Kozmolojisi ve Bilimi alanında yaptığı

[458] Llewellyn, *Bir İslamî Çevre Hukuku Disiplini İçin Gerekli Temel,* s. 200.
[459] Osman Llewellyn, "İslam Hukununda Çöllerin Islahı ve Korunması", Fazlun Khalid (ed.), **İslam ve Ekoloji** içinde, Murat Çiftkaya (çev.), İstanbul: İGDAŞ Yayınları, 1997, ss. 102-115, s. 108.

doktora çalışmasını tamamlamıştır. Tahran, Harvard, Beyrut, Aryamehr (bugünkü adıyla Şerif Teknoloji Üniversitesi) Üniversitelerinde misafir profesör olarak bulunmuş ve dersler vermiştir. İran Felsefe Akademisinin kurucusu ve ilk başkanı olmuştur. 1979 yılında ABD'ye göç etmiştir ve 1984 yılından beri George Washington Üniversitesinde İslamî Araştırmalar Profesörü olarak çalışmaktadır.[460] Nasr'ın kaleme aldığı pek çok eser vardır, hepsini buraya yazmak konumuzun dışına çıkar. Fakat çevre krizi ile ilgili olan ve İslamî çevrecilikte yaygın şekilde referans verilen eserlerini *Religion and the Order of Nature, 1996 (Tabiat Düzeni ve Din 2002); The Encounter of Man and Nature, 1968 (İnsan ve Tabiat, 1982); An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines, 1964 (İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş, 1985)* şeklinde sıralayabiliriz. Ayrıca bu kitaplardan bağımsız olarak *Sufilik Işığında Ekoloji Problemi, Kutsal Bilim ve Çevre Krizi: İslamî Bir Bakış, Ekolojik Kriz: Hinduizm ve İslam'ın Çevreye Bakışı* gibi makaleleri de mevcuttur.

Ayrıca Nasr Türkiye'de de çok takip edilen bir yazardır. Hemen hemen tüm eserleri tercüme edilmiş, makaleleri yayınlanmıştır. YÖK'ün sitesinden ulaşabildiğimiz kadarıyla çeşitli alanlardaki görüşleri ve eserlerini inceleyen (2022 itibarıyla) 25 tane yüksek lisans ve doktora tezi hazırlanmıştır. Yine dergipark sitesindeki verilere göre kimisi orijinal makaleleri, kimisi de kitap tanıtımları olmak üzere 16 tane makaleye konu olmuştur.[461]

1968 yılında yayınlanan *The Encounter of Man and Nature* kitabı, çevre krizinin tahripkâr sonuçlarını tahmin eden ilk çalışmalardan biridir. Burada modern bilim ve teknoloji tarafından gasp edilmesi ve ele geçirilmesi gereken etkisiz bir unsur olarak görülen modern tabiat kavramını felsefi bir dille eleştirmiştir. Modern bilim anlayışının ve onun seküler sonuçlarının ortaya koyduğu sorunlara dikkat çekmiştir.[462] Ona göre çağdaş insan için tabiatın hiçbir kutsal tarafı kalmamıştır. Tabiat, ulaşılması mümkün olan son noktasına kadar ulaşılıp kullanılacak ve istismar edilecek bir "şey" gibi görülmektedir. Tabiat, kendisinden yararlanılan ama ona karşı hiçbir yükümlülük ve

[460] İbrahim Kalın, "Modern Dünyada Geleneksel İslam'ın İzini Süren Bir Hakîm: Seyyid Hüseyin Nasr", *İş Ahlakı Dergisi,* 2009, Cilt: 2, Sayı: 3, http://www.isahlakidergisi.com/content/6-sayilar/3-2-cilt-1-sayi/b006/kalin.pdf (05.02.2022), ss. 135-142, s. 135.
[461] *Dergipark,* (t.y.), https://dergipark.org.tr/en/search?q=%22seyyid+hüseyin+nasr%22&section=articles (05.02.2022)
[462] Kalın, s. 136.

sorumluluk beslenmeyen bir varlık seviyesine indirilmiştir. Nasr, materyalist tabiat anlayışının çevreye gittikçe daha fazla yüklenen bir hırs ve açgözlülük duygusuyla harmanlandığını, kendi başına bir amaç olarak görülen sınırsız bir ilerleme anlayışının da desteğiyle tabiat düzenin bozulması ve çevre sorunlarının baş göstermesi gibi sorunlarla yüzleşilmek zorunda kalındığını ifade etmiştir.[463] Bu eleştirilerin İslamî çevreciliğin temellerini oluşturduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu alanda yapılmış çalışmalarda, derneklerin bültenlerinde, katılımcılarla yapılan röportajlarda insanların doğayı sınırsız bir kaynak gibi kullanmasının, ona karşı hiçbir sorumluluk beslemeden bencilce tutumlar içine girmesinin eleştirildiği görülür. Dolayısıyla Nasr, bu alandaki eserleriyle İslamî çevreciliğin teorisyenlerinden birisidir denilebilir.

Modern dünyanın tarihi, salt dünyevi bir mahluk olmak adına kutsalı ya da göğü inkâr eden insan tipinin yerküreyle denge içinde yaşayamayacağı gerçeğine şahitlik etmektedir. Dünyanın geleneksel halkları da çevre yıkımına katkıda bulunmuştur fakat onların eylemleri yerel kalmış, modern icatların ve yabancı kaynaklı tekniklerin neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Nasr'ın pek çok eserinde de vurguladığı gibi bugünkü çevre sorunlarından doğanın tahribini atmosferin üst katmanlarına ulaşacak derecede geniş ölçekli bir hale getiren yerkürenin modernleşmiş bölgeleri sorumludur. Bu bölgelerde görülen doğayı ruhun dünyasından koparılmış, genellikle insan refahı olarak adlandırılan fakat gerçekte onsuz tüketici toplumun var olamayacağı sonsuz bir açgözlülüğün hayali bir tatmini için istediği gibi yağmalamayı kendisinde hak olarak gören sekülerleşmiş bir dünya görüşü de yine çevre sorunlarının temelinde yatmaktadır.[464]

Çağdaş insanın zühd ile olan bağını kaybetmiş olması, sahip olduklarıyla iktifa etmenin bir kusur olarak görülüp hep daha fazlasını isteyen insanlardan oluşan bir dünyaya doğru gidilmesi de çevre sorunlarının temelinde yatan sebeplerden biridir. Münzevi, sade bir hayata sahip olmak bir fazilet değil aksine bir kusur olarak lanse edilmektedir ve modern tüketiciliğin temelinde de zühde karşı çıkan bu bakış yatmaktadır. Amerika ve Avrupa'yı esir alan bu tüketimcilik, dünyanın diğer bölgelerinde de hızla yayılmaktadır. Eğer insanlara çevrenin yok edilmesi ve kirletilmesinin kelimenin

[463] Seyyid Hüseyin Nasr, **İnsan ve Tabiat,** Nabi Avcı (çev.), İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1991, s. 12-13.
[464] Nasr, *Tabiat Düzeni ve Din,* s. 276.

teolojik anlamıyla bir günah olduğu anlatılabilirse aşırıya kaçmadan önce iki kere düşünecek, Allah'ın gazabından ve ahirette cezalandırılma korkusundan hareketle muhteris ruhlarını durdurmak için çaba harcayacaklardır. Dünyadaki havayı ve suyu kirletmeye devam eden, yaşam biçimiyle çevreyi de yok ederek hayatını sürdüren insanları ve onların git gide büyüyen ihtiraslarını dizginleyecek yegâne kaynak dindir.[465] Nasr'a göre insanın içindeki ihtiraslar şu an kötülüğün hiçbir anlam taşımadığı modern psikolojik perspektifler tarafından dizginleri salıverilmiş bir ejderha gibidir. Bu ejderhayı ancak ve ancak Aziz George'un Ruh'un gücünü sembolize eden mızrağı* öldürebilir. Ejderhanın Aziz George'u öldürdüğü bir dünyada ise bütün ihtirasların önü açılacak ve tüm dünyanın yıkımına sebep olacaktır.[466]

Nasr, İslamî çevreciler içinde önemli bir yere sahiptir. Bu alanda çalışan isimler içinde modern bilimsel dünya görüşünün, çevre krizinin çözümünün önünde duran bir engel olduğu fikri üzerinde bir uzlaşı vardır. Fakat modern bilimi, bilimciliği ve bir ideoloji olarak kutsanan bilimsel ilerlemeciliği Nasr kadar eleştiren bir isim yoktur.[467] Müslüman dünyasında Batı'da üretilmiş olan ve oradan alındığı şekilde uygulanan teknolojik uygulamaların ve tekniklerin Müslüman dünyasında sebep olduğu yıkıma yine en çok Nasr dikkat çekmiştir. Onun yaklaşımının özü, çevre sorunlarını çözmenin ötesinde insanlığın maneviyat krizine çözüm bulmaktır. Çünkü ona göre çevre krizi insanların manevi bir krize girmiş olduğunun maddi bir göstergesinden ibarettir.

Fazlun Khalid, İslamî çevrecilik hareketi içinde önemli bir yere sahiptir. Özellikle Birleşik Krallık sınırları içinde faaliyet gösteren İslamî çevre organizasyonlarının hepsinin Fazlun Khalid ile bir bağı olduğu söylenebilir. 1932 yılında Sri Lanka'da doğan Khalid, İngiltere'de çeşitli işlerde çalıştıktan sonra 1994 yılında Birmingham merkezli IFEES (Islamic Foundation for Ecology and Environmental

---

[465] Chittick, s. 51.

* Nasr burada Tintoretto tarafından resmedilen "Aziz George ve Ejderha" isimli tabloya ve onun hikayesine atıfta bulunmaktadır. Aziz George Türkiye'de Aya Yorgi olarak da bilinir. Hıristiyan azizlerinden birisidir. Çeşitli inanışlarda ve mitolojilerde işlenen ejderhayı öldürme hikayesinin Hıristiyanlıktaki versiyonudur. İslam kaynaklarında yer alan bilgiler için bkz. Günay Tümer, "Circis", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** Cilt: 8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s. 26.

[466] Nasr, *Tabiat Düzeni ve Din,* s. 277.

[467] Tarik M. Quadir, **Traditional Islamic Environmentalism: The Vision of Seyyed Hossein Nasr,** Maryland: University Press of America, 2013, s. 28.

Sciences) olarak bilinen İslamî Ekoloji ve Çevre Bilimleri Vakfının kurucu direktörlüğünü üstlendi. Bu tarihten itibaren dünyanın dört bir yanındaki Müslüman toplumları ziyaret ederek çevre eğitimi projeleri düzenlemeye devam etmektedir.[468] Kuruculuğunu üstlendiği ve 1994 yılından beri faaliyet gösteren IFEES'in sitesinde kendisinin detaylı bir özgeçmişi mevcuttur. Siteye göre, 1968 yılında başladığı ve 23 yıl sosyal hizmet uzmanı olarak hizmet verdiği İngiltere'de Irk İlişkileri Kurulundaki (1976'da Irk Eşitliği Komisyonu olarak isim değiştirildi) görevi boyunca ırkçılığın, yoksulluğun, borçlanmanın ve çevresel bozulmanın birtakım ortak kökenleri olduğunu ve insanların bu sorunlarla boğuşma nedenlerinin altında egemenlik ve servet peşinde koşan kesimlerin hırslarının yattığını tespit etti. 1980'lerin sonunda çevre sorunlarının tartışıldığı bir ortamda kendisine sorulan İslam'ın çevreye nasıl bir bakışı olduğu hakkındaki sorular ve bu sorulara tatmin edici bir yanıt veremeyişi, kendisini 1990 yılında Birmingham Üniversitesinde İslam Araştırmaları alanında yüksek lisans yapmaya sevk etti. Çalışmaları sonucunda İslam'ın, doğası gereği çevreye çok bağlı bir din olduğunu fakat Müslümanların İslam'ın kadim çevre öğretilerinden uzağa düştüklerini tespit etti. World Wide Fund for Nature (WWF) sponsorluğunda düzenlenen bir yayın dizisi olan inanç ve ekoloji kitapları arasında *İslam ve Ekoloji* kitabı için çalıştı. Aynı proje kapsamında Japonya'da düzenlenen büyük bir çalıştaya başkanlık etti.[469] En önemli eserleri 2019 yılında çıkan *Signs on the Earth: Modernity and Climate Crisis ve Islam and Ecology* (*World Religions and Ecology* serisi içinde) isimli kitaplardır. Bunun dışında *Islam and Environment: Ethics and Practice an Assessment; Practice What You Teach: a Faith Based Approach to Conservation in Indonesia; Islam, Ecology and Modernity* konuyla ilgili önemli makaleler arasında yer almaktadır. Ayrıca, Fazlun Khalid tarafından kurulan IFEES'in belirli aralıklarla çıkardığı *Eco-Islam* adında bir dergi de bulunmaktadır. Bu dergide yoksulluk ve çevre, İslamî hukuk ve çevre, küresel gıda krizi, İslam'da su etiği gibi teorik tartışmaların yapıldığı sayıların yanında Endonezya'nın yağmur ormanlarını kurtarmak, Sumatra'da yağmur suyunun organize edilmesi gibi pratik problemlerin gündeme getirildiği sayılar da mevcuttur.[470]

[468] *Fazlun Khalid,* (t.y.), https://greeninstitute.ng/fazlun-khalid (15.02.2022).
[469] *About The Founder,* (t.y.), https://www.ifees.org.uk/about/the-founder/ (15.02.2022).
[470] *Eco-Islam,* (t.y.), https://www.ifees.org.uk/news-media/eco-islam/ (15.02.2022).

Fazlun Khalid, 2019 yılında yayınlanan *Signs on the Earth* isimli kitabında dünyayı daha iyi bir geleceğe doğru ilerletme vaadiyle ortaya çıkan modernitenin sadece çevreyi değil dünyadaki gelenekleri, yaşam biçimlerini, kültürleri de tahrif ettiğini savunur. İnsanların tüketim bağımlılığından kurtulması ve devletlerin ekonomik büyüme ve sanayileşme için çevreyi feda etmekten vazgeçmesi gerekir; insanlığın bunu gerçekleştirebilmesi ancak kutsal olanla bağını tekrar kurmasıyla mümkün olabilir.[471] Aynı eserin sonuç kısmında Müslümanların dünyanın çöküşünü hafifletmek için kendi paylarına düşen şeyin İslam'ın çevre ilkelerine uygun bir yaşayışa dönmeleri ve bu ilkeleri dünyaya tanıtmaları olduğunu savunur. Basit yaşamak, servet biriktirmemek, ihtiyaç sahipleriyle daha çok paylaşmak, çevreye kutsiyet atfederek özen göstermek, faizden uzak durmak, adil bir ticaret anlayışı geliştirmek, istişare ve hukukun üstünlüğüne önem vermek gibi bazı maddeler sıralayarak Müslümanları bu ilkelere uygun bir yaşam sürdürmeye davet eder.[472] Khalid, sadece Müslümanları değil devletleri ve siyasetçileri de sorumluluk almaya davet eder. Siyasetçilerin iyi bir yaşam vaadi geçmişte sadece insanların karınlarını doyurmayı içine alırken bugün yaşam standardı denilen ve ne zamana ve nereye kadar yükseleceği belli olmayan bir hedefe dönüşmüş durumdadır. Birbirleriyle çekişme durumunda olan siyasiler sonlu bir biyosferi tüketme pahasına büyüme hızlarını, faiz hadlerini, döviz kurlarını, vergi oranlarını sürekli değiştirerek bu standartları yıldan yıla arttırmak gibi bir yarış içindedirler. Bu modelin radikal bir şekilde yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir. İnsanlar hem ihtiyaçlarını karşılamayı hem de sonlu bir gezegende varlığını sürdürmeyi mümkün kılan bir yaklaşım geliştirerek hayatlarını sürdürmenin bir yolunu bulmak zorundadırlar.[473]

Fazlun Khalid, İslamî çevre hareketleri hakkında çalışmalar yapan isimler içinde ekonomik düzene, faize, yoksulluğa, dünyanın doğal kaynaklarının kullanılmasındaki eşitsizliğe en çok vurgu yapan isimlerden birisidir. Bu vurgu yukarıda bahsettiğimiz gibi kendisinin hem iş icabı Birleşik Krallık'taki ırk ve dine dayanan adaletsizlikleri araştıran kurumlarda çalıştığı dönemdeki tecrübelerinden hem de sol kökenli hareketlerle ortak

---

[471] Fazlun Khalid, **Signs on the Earth: Islam, Modernity and Climate Crisis,** Leicestershire: Kube Publishing, 2019, s. 18.
[472] Khalid, *Signs on the Earth: Islam, Modernity and Climate Crisis*, s. 23.
[473] Fazlun Khalid, *İslam, Ekoloji ve Modernlik: Çevre Bozulmasının Kökenindeki Sebeplere İlişkin İslamî Bir Eleştiri*, s. 277.

yaptığı çalışmalardan kaynaklanmaktadır. İslam'ın çevre hakkındaki görüşlerini sol kökenli toplumsal hareketler tarafından sıklıkla kullanılan kavramlarla harmanlayarak bir eleştiri getirmek çerçeveleme literatüründe *çerçeve dönüşümü (framing transformation)* olarak isimlendirilir. Çerçeve dönüşümü bir toplumsal harekette içinde yaşadığı toplumun değerleriyle birebir örtüşmeyen ya da hitap ettiği kitlenin değerlerini tam olarak yansıtmayan bir çerçeveye yeni değerler eklenmesi, eski anlamlara yeni anlam ve anlayışlar katılması, bazı kavramların yeni bağlamlarda tekrar yorumlanması süreçleridir.[474] Khalid de Marksist kökenli toplumsal hareketlerde, sıklıkla kullanılan kapitalizm eleştirilerini küresel ekonomik yapıların çevre sorunlarına sebep olma konusundaki rolüne dikkat çekmek için kullanmaktadır. Müslümanların İslamî çevre öğretilerine sarılarak, israftan kaçınarak, daha sade bir hayat yaşayarak, çevre sorunlarıyla mücadele etmesi ona göre yeterli değildir. Sistem eleştirisi yaparak hem Müslümanların küresel dünya düzenine ve onun çeşitli alanlardaki etkilerine dikkat çekmeyi hem de farklı kesimlerden insanların İslamî çevre hareketine destek vermesini sağlamayı amaçlamaktadır.

İbrahim Özdemir, İslam ve çevre ilişkisi hakkında çalışan ve bu alandaki eserleriyle dünya çapında tanınan bir akademisyendir. 1960 yılında Gaziantep'te doğan Özdemir, lisans eğitimini ilahiyat, yüksek lisans ve doktora çalışmalarını felsefe alanında yapmıştır. Yurtdışında çeşitli üniversitelerde misafir öğretim görevlisi olarak bulunmuş, 2004 yılından beri Türkiye'de profesör olarak çalışmalarına devam etmektedir. *Çevre Sorunları ve İslam, Yalnız Gezegen, The Ethical Dimension of Human Attitude Towards Nature, Çevre, İnsan ve Sorumluluklarımız, Bediüzzaman'ın Gözüyle Küreselleşme ve Ahlak* (Ian Markham ile birlikte) gibi kitapları ve *Kur'an Perspektifiyle Bir Çevre Etiği Anlayışına Doğru; The Development of Environmental Consciousness in Modern Turkey; An Islamic Approach to the Environment; Çevre Sorunlarının Antroposentrik Karakteri* gibi makaleleri en önemli eserleri arasında sayılabilir.

Özdemir'e göre çevre krizinin temel sebebi insan merkezcilik, yani antroposentrizmdir. Buna göre insanlar dışında kalan her şey ikincil bir değere sahiptir ve

[474] David A. Snow ve Diğerleri, "Frame Alignment Process, Micromobilization, and Movement Participation", *American Sociological Review,* 1986, Volume: 51, Issue: 4, https://doi.org/10.2307/2095581 (21.02.2022), ss. 464-481, s. 473.

hepsi insanların amaçlarına hizmet ettiği ölçüde kıymet sahibidir. İnsanın kâinatın efendisi konumuna yerleştiği bu taksime işler yolunda iken ciddi bir eleştiri getirilmemiş, fakat çevre sorunları ortaya çıkmaya başlayınca insan merkezci bakış açısı eleştirilmeye başlanmıştır. Lynn White'ın dinlerin antroposentrik karakterinin çevrenin sömürülmesine sebep olduğu şeklindeki meşhur eleştirisine İslam'ın dahil edilmesini doğru bulmayan Özdemir, İslam'da tabiatın sadece araçsal değere sahip olmadığını aynı zamanda yaratılmış her şeyin bir ilahi sıfatın ve Allah'ın isimlerinin yansıması ve tecellisi olarak değerlendirildiğini, hepsinin yaratılmış olmaktan ötürü bir kıymeti haiz olduğunu savunmuştur.[475]

İslamî bir çevre etiği tesis etmek Özdemir için çok önemlidir. Hatta ona göre bir çevre etiği Kur'an'a dayalı bir doğa ve insanlık anlayışının mantıksal neticesidir. Kendisinin Kur'an-ı Kerim'den esinlenerek oluşturduğu belli başlı çevre etiği ilkeleri vardır. Bunlar şöyle sıralanabilir: Doğal dünya Allah tarafından yaratılmış olan ve O'nun mübarek isim ve sıfatlarını yansıtan ontolojik bir varoluşa sahiptir. Allah tarafından yaratılan her şey insanlar için taşıdığı önemden bağımsız bir değere sahiptir. İnsanlar kâinatın tepesinde yer alsa da doğa topluluğunun bir mensubudur ve tüm diğer mensuplara karşı sorumlulukları vardır. İnsanlar Allah'ın yeryüzündeki halifeleri olarak dünyadaki tüm amellerinden dolayı ahirette yargılanacaklardır. Biyolojik çeşitlilik ve ekosistem, Allah'ın yaratıcı gücünün bir sonucudur ve özenle korunmalıdır. Doğa bir düzen ve denge içinde; estetik bir güzellikle yaratılmıştır ve her yönüyle değer görmelidir. İnsanların üretim ve tüketim süreçleri doğanın dengesini bozmamalı, doğa üzerinde sınırsız bir hakkı olduğu yanılgısına düşülmemelidir. Ekosistemde bozulmayı ve yeryüzünde ifsadı önlemek müminlerin başta gelen sorumluluklarından birisi olmalıdır.[476]

Münir Yükselmiş ile birlikte kaleme aldığı *Çevre Sorunları ve İslam* kitabı Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 1995 yılında yayınlanmıştır. Bu kitabın amacı, başta din görevlileri olmak üzere halkı çevre konusunda aydınlatmak ve ihtiyaç duyacakları

[475] İbrahim Özdemir, *Yalnız Gezegen,* s. 67-69.
[476] İbrahim Özdemir, "Kur'an Perspektifiyle Bir Çevre Etiği Anlayışına Doğru", **İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet,** Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin (hzl.), Nurettin Elhüseyni (çev.), İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar, 2007, ss. 41-65, s. 59-60.

teknik ve dini bilgileri bir el kitabı kapsamında toplamaktır. Kitapta sırasıyla belli başlı çevre sorunları sıralanmış, ardından bir çevre bilinci oluşturmak için İslam'ın temel kaynaklarında çevreye ve onun unsurlarına verilen önem açıklanmıştır. Bu kitabın önemi şuradan gelmektedir; Özdemir sadece İslamî bir çevre ahlakı kurmak için akademik eserler veren birisi değildir, aynı zamanda toplumun farklı kesimlerini bilinçlendirmek amacıyla çeşitli eserler kaleme almış, sempozyum ve panellere katılmıştır. Bu da İslamî çevre hareketlerini tanımlarken ifade ettiğimiz, harekete katkı sağlayan insanların çevreci hedeflere hizmet etmek için dini inanışlarını kullanmanın ötesinde, çevreye faydalı olabilecek her türlü faaliyeti dini bir pratiği yerine getiriyormuşçasına adanmış bir şekilde gerçekleştirerek o faaliyetleri dönüştürdükleri, iki alanın birbirini karşılıklı şekilde beslediği tespitiyle örtüşmektedir.

Felsefe doktorası olması bakımından çevre sorunlarının felsefi temeliyle, ahlaki zeminiyle ilgili pek çok eser veren Özdemir'in Türkiye'deki çevreci hareketleri değerlendirdiği bir çalışması da mevcuttur. Burada Türkiye'deki çevreci hareketleri Yeşiller, Radikal Çevreciler, Muhafazakârlar ve İslamî Gruplar olarak ayırdıktan sonra her bir grubun çevreye olan yaklaşımını kısaca değerlendirmiştir. İslamî Gruplar ve Çevre Hareketleri ismini verdiği bölümde Türkiye'de İslamî grupların çevre sorunlarıyla ilgili temel argümanlarının Seyyid Hüseyin Nasr'ın modernist-seküler dünya görüşüne getirdiği eleştirilerden beslendiğini ifade etmiş, bir kısım yazarın Müslüman medeniyetinden kalan mirası çevreci bir bakış açısıyla değerlendirerek İslamî değerler üzerine bir çevre etiği inşa etmeye çalıştıklarını belirtmiştir. Kitabın basıldığı 2005 yılını baz alarak Türkiye'de henüz müesses bir İslamî çevre kuruluşu bulunmadığını, bunun da Türkiye'de sivil toplumun yeterince gelişmemiş olması, devlet yapısının vatandaşların oy vermek dışında devletin işlerine hiçbir şekilde müdahil olmasını istemeyen bakış açısı, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin laik yapısı yüzünden her türlü dinsellik ve dini temelli aktivitelerin şüpheyle karşılanması ve engellenmeye çalışılması gibi sebepleri olduğunu saymıştır.[477] Bu sebepler Türkiye'deki İslamî çevre hareketlerini tartışırken tekrar gündemimize gelecektir çünkü bunlardan bazıları aradan geçen 16 yıla rağmen geçerliliğini korumaya devam etmektedir.

[477] İbrahim Özdemir, *Turkey*, s. 29-30.

İslamî çevrecilik hakkında eserler veren tanınmış isimlerden birisi de Mawil İzzi Dien'dir. 1948 yılında Bağdat'ta doğan Dien, Bağdat ve Manchester'da İslam Hukuku eğitimi almıştır. Suudi Arabistan'da üniversitede öğretim görevlisi olarak çalışırken çevreyi koruma hakkında hazırlanan bir deklarasyona yaptığı katkı ile İslam ve çevre alanıyla da ilgilenmeye başlamıştır.[478] 2000 yılında yayınlanan *Environmental Dimensions of Islam* kitabı alandaki önemli eserlerden birisidir. Ayrıca *İslam ve Çevre: Teori ve Pratik, İslamî Bir Çevre Ahlakı Kuramına Doğru: Ahlaki Etiketleme Uygulaması, Islamic Environmental Ethics, Law and Society* gibi makaleleri de İslam ve çevre ilişkisi hakkında araştırma yaparken mutlaka değinilmesi gereken eserler arasındadır. Çevre dışında Dien'in İslam Hukuku eğitimi almış olması dolayısıyla bu konuyla ilgili yazdığı pek çok eseri de mevcuttur.

Müslüman ağırlıklı coğrafyalarda yaşanan çevre sorunlarının nedeninin egemen değer sisteminin bozulmasından kaynaklandığını savunan Dien, manevi veya etik değerleri ticari açıdan önemli kabul etmeyen sanayileşme süreçlerinin insanları geçimlerini sağladıkları topraklardan uzaklaştırdığını ve kültürel bir kopuşa yol açtığını savunmaktadır. Bu temel sorun çerçevesinde önerdiği çözüm de ekosistemde yaşayan tüm canlılar arasında geleneksel İslamî ilişki kurallarına riayet edilerek oluşturulmuş bir yaşam düzenine geri dönmektir. Dien burada bir ekleme yapar ve İslam'ın ağızdan çıktığı an tüm sorunları çözecek sihirli bir kelime olmadığını ifade eder. Bir din olarak pratik hayatta karşılaştığı pek çok sorun vardır. On dört yüzyıldır yanlış anlama, yanlış yorumlama ve yanlış kullanmaya bağlı olarak ortaya çıkmış pek çok güçlük de pratik hayattaki zorluklara ek olmuştur. İslam, teori ve pratik arasındaki bağın kurulabilmesi için öncelikle bir sistem olarak ele alınmalı ve tevhid paradigmasına teslim olma anlayışıyla uygulanmalıdır.[479]

Mawil İzzi Dien'in aynı zamanda İslam fıkhı ile ilgili çalışmalar yapan bir araştırmacı olduğu, onun İslamî çevre anlayışı hakkında kaleme aldığı eserlerde kendisini belli etmektedir. Dien'e göre İslam'ın çevre teorisi fıkıh ve ahlakın ayrılmaz bir sentezi üzerine kurulmuştur. Bu üç unsurdan hiçbiri diğer ikisi olmadan anlamlı olmaz. Çağdaş

[478] *Dr. Mawil Izzi Dien,* (t.y.), https://www.cilecenter.org/about-us/our-team/dr-mawil-izzi-dien (21.02.2022).
[479] Mawil İzzi Dien, *İslam ve Çevre: Teori ve Pratik,* s. 127.

Müslümanlar kartezyen düşünceyle şekillenen Batı'nın etkisi altında kalmışlar ve ahlak ve hukuk, beden ve ruh arasındaki bağın kopmasının sonuçlarıyla yaşamaktadırlar. Batı medeniyetinin empirik metodolojisinin ve organizasyonunun İslam'ın değer anlayışıyla birleştirilmesi tüm dünyayı etkileyecek ilerlemeler kaydedilmesini sağlayacaktır. Bu birleşime İslam'ın Yunan medeniyetini bünyesine kattıktan sonra üretmiş olduğu hibrid kültürü örnek veren Dien, hayatın maddi ve manevi tüm alanlarına değer verecek yeni bir senteze ulaşılmasına ihtiyaç olduğunu vurgulamaktadır.[480] Bir İslamî çevre etiği oluşturmak için fıkhın vazgeçilmez bir kaynak olduğunu ifade ettiğini vurgulamıştık. Dien bu ilişkiye bir örnek sunmak adına fıkıhtaki hukuki emirlerin beş kategorisi olan vacip, mendup, mübah, mekruh ve haram kategorilerini ele alarak çeşitli nesnelerin bu beş kategoriye göre etiketleneceği bir uygulamanın taslağını sunmuştur. Buna göre bir şeyin üretiminde ham madde olarak İslam'a göre temiz olmayan bir malzeme kullanılmışsa ya da üretim esnasında çevreye zararlı bir madde açığa çıkmışsa bu ürün haram olarak etiketlenecek ve Müslümanlar hem bu ürünü almayacak hem de bu süreçlere destek olmamış olacaktır. Dien'in bir taslak olarak sunduğu bu çalışma *hima*yı tartışırken ifade ettiğimiz İslam'ın içinden gelen kavramlarla bir çevrecilik anlayışı üretme çabasına önemli bir örnek teşkil etmektedir. Müslümanlar için yaşamlarını devam ettirirken uymaya çalıştıkları kuralları ifade eden helal, haram, vacip gibi kavramların günümüz şartlarında kullandıkları nesnelerle bir bağlantısının kurulması hem çevreciliğe aktif olarak katılmalarını sağlayacak hem de doğaya zarar veren maddelerin üretimine destek vermelerinin önünü kesecektir. İslamî çevreciliğin günümüzde inşa etmeye çalıştığı yaklaşım buna çok yakındır.

3. Kampanyalar ve Dernekler

İslam ve çevrecilik hakkında 1960'lardan itibaren başlayan ve devam edegelen çalışmalar olmasına rağmen hem dünyada hem de Türkiye'de İslam'ı referans alarak şekillenmiş olan derneklerin ve sivil toplum kuruluşlarının oluşması bir hayli zaman aldı. Çevre konusunda gittikçe artan bir farkındalığa rağmen Müslümanlar arasında çevreci

[480] Mawil İzzi Dien, "İslamî Bir Çevre Ahlakı Kuramına Doğru: Ahlaki Etiketleme Uygulaması", **Çağımızın Ahlak Bunalımı ve Çözüm Arayışları: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı Kitabı,** Recep Şentürk (çev.), İstanbul: Ensar Neşriyat, 24-26 Nisan 2009, ss. 321-340, s. 323-324.

bakışın hala marjinal bir endişe olduğu düşüncesi mevcuttur.[481] Dinlerin insanların tutumlarını yönlendirmede sahip olduğu etkinin, dünya çapında faaliyet gösteren çevre organizasyonları tarafından fark edilmesi, pek çok ülkede gittikçe artan bir inanca dayalı kuruluşlar trendinin yükselmesini sağladı. Bu kuruluşlar İslamî öğretileri kullanarak muhatap aldıkları kitleleri çevre sorunları karşısında daha duyarlı olmaya davet ettiler. Fakat bu noktaya gelmeden önce Müslüman bir bakış açısıyla çevre konusunda yapılmış faaliyetlerin tarihinin, organizasyonların ve derneklerin öncesine gittiğini ifade etmekte yarar var. Henüz İslamî çevre örgütleri teşekkül etmeden önce ya da İslamî çevre örgütlerinin faaliyetlerinin yanında, çeşitli başka sorunlara dikkat çekmek için Müslümanlar tarafından kurulmuş olan birtakım dernekler de çevre sorunlarını gündemlerine almış ve bu konuda farkındalık oluşturmaya çalışan faaliyetler yürütmüşlerdir. Bunlara birkaç örnek vermek yerinde olacaktır.

Londra merkezli *MADE (Muslim Action for Development and the Environment/Kalkınma ve Çevre İçin Müslüman Hareketi)* kuruluşu, Forum of European Muslim Youth and Student Organizations (Müslüman Gençlik ve Öğrenci Örgütleri Federasyonu) ile işbirliği içinde *Topluluğumu Yeşillendiriyorum/Green Up My Community* kampanyası düzenlemiş, bu çerçevede camileri çevre dostu bir yer haline getirmek, atıklarını dönüştürmek, suyun tasarruflu kullanılması için projeler geliştirmek gibi faaliyetler gerçekleştirmişlerdir. Sloganı *dinini takip et, yeşil kal!* (follow your deen, be green) olan kampanya 1996 yılından beri devam etmektedir.[482]

Kanada'da yaşayan Muaz Nasır isimli bir Müslüman tarafından 2011 yılında inanç ve çevre ilişkisini araştıran yazılar yayınlamak için kurulan bir blog sitesi olan www.khaleafa.com zamanla büyümüş ve çeşitli kampanyalar düzenlemeye başlamıştır. *The Green Khutbah (Yeşil Hutbe)* bunlardan birisidir. Siteden anlaşıldığı kadarıyla kampanyanın amacı Müslüman toplumu küresel çevre sorunları hakkında bilgilendirmek, daha çevreci olmalarını ve sürdürülebilir bir yaşam tarzı geliştirmelerini sağlamaktır. Çeşitli tarihlerde yayınladıkları hutbelerle Müslümanları çevre sorunları karşısında daha aktif mücadele etmeye ve kendi hayatlarını bu yönde değiştirmeye teşvik

[481] Hancock, *Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain,* s. 64.
[482] *Green Up My Community,* (t.y.), https://femyso.org/campaigns/past/green-up-my-community/ (21.02.2022).

etmektedirler.[483] Yine aynı kuruluş tarafından düzenlenen *The Green Ramadan (Yeşil Ramazan)* projesi de özellikle ramazan ayında israfın önüne geçmeyi, Müslümanların düzenledikleri büyük çaplı iftar organizasyonlarında çevreye zararsız şekilde üretilmiş olan malzemeler kullanmalarını, evlerinde de su, elektrik gibi kaynakları daha dikkatli harcamaları yönünde farkındalık yaratmayı amaçlamaktadır.[484]

Amerika Birleşik Devletleri'nin New York şehrinde yaşayan bir grup Müslüman siyahi öğrenci hem İslam hem de sosyal adaletle ilgileniyor olmaları ortak noktasında buluşarak 2020 yılında *Faithfully Sustainable (Adanmış Sürdürülebilirlik)* adında bir oluşum başlattılar. Amaçlarını genç Müslümanların diğer insanlara ve gezegene karşı ilahi görevlerini yerine getirmelerinde teşvik etmek, iklim adaletsizliğine karşı savunmasız ve dezavantajlı durumda olanları korumak olarak ifade eden grup onlara yapılan bağışları çeşitli kampanyalar düzenlemek, dijital infografikler hazırlamak, eğitim ve etkinlikler düzenlemek için kullanmaktadır. 2020 ramazanında #ReduceEidShopping etiketiyle bayram alışverişlerinde israfı önlemek için bir kampanya düzenlediler.[485]

Buraya kadar örneklendirilen kampanyalar Müslümanların azınlıkta olduğu ülkelerde yürütülmüştü. Azınlık olarak yaşadıkları bir ülkede çevre aktivizmini icra etmenin ne gibi zorlukları olduğu, kendilerinin ve diğer Müslümanların onların eylemlerini nasıl çerçevelediği *Dünyadan Çeşitli Örneklerle İslamî Çevre Hareketlerini Çerçevelemek* isimli bölümde detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Yine de konu Müslümanların çoğunluk olarak yaşadığı ülkelere gelindiğinde durumlar biraz daha farklıdır. Bu ülkelerde çevre hareketlerinin önemli bir kısmı seküler bir dile sahiptir ve batılı örneklerine benzer söylemlerle kampanyalar düzenlerler. Düzenledikleri bu kampanyalarda İslam'ın, Müslümanların, Kur'an-ı Kerim'de çevreyle ilgili yer alan ayetlerin neredeyse hiç adı geçmez. Yine de İslam dinini çevresel aktivizmini yerine getirirken bir vasıta olarak kullanan Müslümanlar ve onların düzenledikleri kampanyalar da mevcuttur. Bu kampanyalardan bazılarını İslamî çevre organizasyonlarını tanıtmaya başlamadan önce örneklendirmek yerinde olacaktır.

[483] *About Green Khutbah,* (t.y.), http://www.khaleafa.com/about-2-1 (21.02.2022).
[484] *Green Ramadan,* (t.y.), http://www.khaleafa.com/greenramadan (21.02.2022).
[485] *About,* (t.y.), https://www.faithfullysustainable.org/about (21.02.2022).

Fas'ın Marakeş şehrinin simge yapılarından birisi olan Kutubiyye Camii'ne 2017 yılında cami cemaatinin ve çalışanlarının enerji tüketimini çevre dostu bir şekilde sağlamak için güneş panelleri yerleştirildi. Fas gibi enerji alanında ülke dışından gelen fosil yakıtlara bağımlı olan bir ülkenin rüzgâr ve güneş gibi doğal kaynaklarını kullanarak enerji üretmesinin ekonomisinde önemli bir rahatlamaya sebep olması beklenmektedir. 2030 yılına kadar ülkenin enerji ihtiyacını yenilenebilir kaynaklardan sağlamayı amaçlayan hükümet yetkilileri, bu amaçlarına ulaşmak için sadece Kutubiyye Camii'ni hedef almadılar. Ülkede bir grup imamın ve onlara destek olmak isteyen bir grup kadının iş birliğiyle *Yeşil Camiler* projesi hayata geçirildi. Bu projeyle ülkedeki camilerin hem yenilenebilir kaynaklar kullanması hem de atıklarını dönüştürmesi planlanmaktadır. Bu amaçla birkaç imam ülke genelindeki camileri ziyaret etmekte ve cemaatlere çevrecilik hakkında ayetler ve hadisler ışığında vaazlar vermektedir.[486] 2019 yılında yayınlanan bir habere göre proje kapsamında 100'den fazla caminin dönüşümü sağlanmıştır. Bu sayının 600'e tamamlanması hedeflenmektedir. Ülkenin bir dönem çevre bakanlığı görevini üstlenmiş olan Hakime el-Haite, İslam'ın temiz enerji tartışmasına önemli katkılar sağlayacağını, Müslüman ülkelerin geleneklerine dönerek ve birer insan olarak dünyadaki sorumluluklarını hatırlayarak çevre kirliliği sorunlarına çözümler üretebileceğine inandığını ifade etmiştir[487]

Endonezya'da Cava merkezli bir oluşum olan Nehdatü'l-Ulemâ, Ehl-i Sünnet çizgisi doğrultusunda dört hak mezhebe bağlılığı vurgulayan ve geleneksel dini anlayışı korumayı hedefleyen bir harekettir. Temel amaçları dini eğitimi yaygınlaştırmak, geleneksel kültürü geliştirmek, fakir ve yetimleri koruyarak toplumsa sosyal adaleti sağlamak olan hareket çevre sorunlarıyla da ilgilenmektedir.[488] Bu ilgilerinin iki amacı vardır; ilki insanların Allah'a itaat etmenin bir yolu olarak doğayı korumalarının gerekliliği, ikincisi de yeryüzündeki hiç kimseye ve hiçbir şeye zarar vermemeleri ilkesidir. Nehdatü'l-Ulemâ, 1994 yılında hava, su ve topraktaki çevre kirliliğine yol

---

[486] Chris Bentley, "Muslim Environmentalists Give Their Religion -and their mosques- a Fresh Coat of Religion", *The World,* 4 January 2017, https://theworld.org/stories/2016-12-30/muslim-environmentalists-give-their-religion-and-their-mosques-fresh-coat-green (27.02.2022).

[487] Arthur Neslen, "Morocco to Give 600 Mosques a Green Makeover", *The Guardian,* 5 September 2016, https://www.theguardian.com/environment/2016/sep/05/morocco-to-give-600-mosques-a-green-makeover (27.02.2022).

[488] İsmail Hakkı Göksoy, "Nehdatü'l-Ulemâ", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** Cilt: 32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, s. 541.

açabilecek eylemlerin günah olduğunu, İslam Hukuku tarafından yasaklandığını ve bir suç olarak vasıflandırıldığını beyan eden bir fetva yayınlamıştır. Yine 2019 yılında çeşitli uzmanlar ve hükümet görevlileriyle yapılan birkaç görüşmenin ardından plastik atıkların çöpe atılmasının haram olduğuna dair bir fetva yayınladılar.[489] 2015 yılında Nehdatü'l-Ulemâ bünyesinde Afet Yönetimi ve İklim Değişikliği Enstitüsü (LPBI-NU) adında bir yan kuruluş ihdas edildi. Bu tarihten beri çeşitli organizasyonlar düzenlemekte, Endonezya genelinde çevre sorunlarına İslamî bir bakış açısından yola çıkarak çözümler üretmeye ve mensuplarını bilgilendirmeye çalışmaktadırlar.[490] Nehdatü'l-Ulemâ gibi geleneksel dini eğitimi önemseyen bir kuruluşun çevre sorunları için harekete geçmesi, çevreye zarar veren eylemlerin dini açıdan da yanlış olduğuna dair fetvalar yayınlaması İslamî çevreciliğin pratik alandaki işlevini gösteren güzel bir örnektir. Endonezya'daki genç Müslüman çevrecilerle yapılan bir çalışmanın ulaştığı sonuçlara göre gençler çevreciliklerini İslam'a dayandırmakta, çevreciliklerini icra ederken aşkın bir çabayla meşgul olduklarını, bilimsel ve dini bilgiyi sentezleyerek insanlar ve dünya arasında yeni ve dengeli bir ilişki ihdas etmeyi amaçladıklarını ifade etmektedirler.[491] Bu cümleler İslamî çevreciliği kavramsallaştırırken yaptığımız Müslümanların çevreciliklerini dini bir muharrikle yerine getirdikleri, aralarında simbiyotik bir ilişki olduğu, çevre sorunlarına dikkat çekerken tüm faaliyetlerini İslam'dan referanslar kullanarak çerçeveledikleri gibi tespitlerle de örtüşmektedir.

Çevreye İslamî bir bakış inşa etmek için yapılmış olan bir etkinlik de 2015 yılında Paris'te düzenlenecek olan Dünya İklim Değişikliği Konferansı öncesinde Müslümanların iklim değişikliği hakkındaki sesini duyurmak için bir araya gelen deklarasyon ve iki gün süren sempozyum sonunda yazdıkları sonuç bildirisidir. İslamî çevre organizasyonları arasında ismi zikredilecek olan IFEES önderliğinde 17-18 Ağustos 2015 tarihinde İstanbul'da düzenlenen sempozyuma Türkiye'den katılan İbrahim Özdemir, deklarasyon metninin yazımında görev almıştır. Dünyada, Seyyid Hüseyin Nasr başta olmak üzere konuyla ilgilenen pek çok bilim adamına ulaşan ve taslak

---

489 *Nehdatü'l-Ulemâ Presentation,* (t.y.), https://globalplasticaction.org/wp-content/uploads/22.04.20_Presentation_NU.pdf (27.02.2022).

490 *Nehdatü'l-Ulemâ Afet Yönetimi ve İklim Değişikliği Enstitüsü,* (t.y.), http://lpbi-nu.org/tentang-kami/profil-lpbi-nu/ (27.02.2022).

491 Pam Nilan, "Muslim Youth Environmentalists in Indonesia", *Journal of Youth Studies,* 2021, Volume: 24, Issue: 7, https://doi.org/10.1080/13676261.2020.1782864 (02.03.2022), ss. 925-940, s. 936-937.

metne onların da katkılarıyla son şeklini veren heyet 80'den fazla bilim adamının katıldığı sempozyumun sonunda bir metin yayınlamışlardır.[492] Metinde dünyanın karşı karşıya olduğu en büyük çevre sorunlarına dikkat çekildikten sonra Kur'an-ı Kerim'den ayetler ışığında sorunların tüm paydaşlarına hitap edilmiş ve çevre problemlerinin çözülmesi için harekete geçilmesi çağrısında bulunulmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı bünyesinde başlatılan sıfır atık projesine de değinmekte yarar vardır. İsrafın önlenmesini, kaynakların daha verimli kullanılmasını, atık oluşum sebeplerinin gözden geçirilerek atık oluşumunun engellenmesini veya minimize edilmesini, atığın oluşması durumunda ise kaynağından ayrı toplanmasını ve geri kazanımının sağlanmasını kapsayan atık yönetim felsefesi[493] olan sıfır atık, son yıllarda pek çok kamu kurum ve kuruluşunda uygulanmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı da bu projenin paydaşlarından birisidir. "Sıfır Atık, Sıfır İsraf Projesi" başlığı altında "Çevre Ahlakı Projesi"ni düzenleyen Diyanet İşleri, doğanın bütün unsurlarıyla ilişki içinde olmasının iman ve kulluk görevi olduğunu söylemiş, bütün insanoğlunun doğaya tamahkar bir yaklaşımdan uzak durması gerektiğinin ve bunun bir kulluk vazifesi olduğunun altını çizmiştir.[494] Bu proje kapsamında Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı yurtlarda kalan öğrencilere geri dönüşüm eğitimleri verilmesi, hacı adaylarının Mekke yolculuğu öncesi çevre eğitimlerinden geçirilmesi, kuruma bağlı olarak çalışan görevlilerin geri dönüşüm ve sıfır atık konularında bilgilendirilmesi gibi faaliyetler yürütülmesi planlanmıştır. İslamî çevreciliğin en önemli enstrümanlarından birisinin eğitim olduğu, sıfır atık projesine katkı sağlamaya çalışan Diyanet İşleri Başkanlığının yapmayı planladığı etkinliklerden de anlaşılmaktadır. Bu sadece çevre hareketlerine özel değildir. Toplumsal hareketlerin kitleleri mobilize etmek için dünya genelinde en çok başvurduğu yöntem, katılımcılarına ve ulaşmayı hedefledikleri insanlara yönelik olarak hazırladıkları ve ortaya koydukları problemin neden ve sonuçları hakkında insanları bilgilendirmeyi amaçladıkları eğitim-öğretim faaliyetleri olmuştur.

---

[492] *İslam İklim Değişikliği Deklarasyonu,* 18 Ağustos 2015, https://www.ifees.org.uk/wp-content/uploads/2020/01/iccd-turk.pdf (02.03.2022).
[493] *Sıfır Atık Nedir?,* (t.y.), https://sifiratik.gov.tr/sifir-atik/sifir-atik-nedir (02.03.2022).
[494] *"Çevre Ahlakı Projesi" Tanıtımı Yapıldı,* 20 Mart 2019, https://www.diyanet.gov.tr/tr-tr/Kurumsal/Detay/25458/cevre-ahlaki-projesi-tanitim-programi-yapildi (02.03.2022).

Çeşitli ülkelerde Müslümanlar tarafından düzenlenen çevre kampanyalarının ardından çevre sorunlarına dikkat çekmek için kurulmuş olan ve İslamî referanslar kullanarak hedef aldıkları kitlelerin dikkatini çekmeye çalışan dernek ve kuruluşlara yer verilecektir. Bu alanda ilk ele alınacak olan kuruluş IFEES olacaktır. İsmi *İslam Ekoloji ve Çevre Bilimleri Vakfı* olarak Türkçeye çevrilebilecek olan kuruluş, 1994 yılında Birmingham'da faaliyete geçmiştir ve bu tarihten itibaren dünya çapında çeşitli faaliyetlerle Müslümanların çevreye ve çevre sorunlarına daha duyarlı hale gelmeleri için çalışmaktadır. En temel amaçları "İslamî esaslara dayalı uygulamalı ve teorik konularda bir eğitim kurumu olarak hizmet verecek bir koruma pratiği araştırma merkezi kurmak"[495] olsa da faaliyete geçtikleri zamanın şartları itibarıyla bu amacı gerçekleştirmeleri mümkün olamadığı için halihazırda Müslüman nüfusu çevre sorunları hakkında eğitmeye çalışmak, dünyanın çeşitli bölgelerinde Müslüman bir çevre ahlakının uygulanabilmesi için zemin çalışmaları yapmak maksadıyla eğitimler, kampanyalar düzenlemektedirler. Kurucuları İslamî çevre hareketi içinde önemli isimlerden birisi olan Fazlun Khalid'dir. Kuruluş aynı zamanda 2006-2011 yılları arasında Eco-Islam adında bir dergi de çıkarmıştır. Kâr amacı gütmeyen bir sivil toplum kuruluşu olduğu için dünyanın çeşitli bölgelerinden vakıfların bağışlarıyla çalışmaktadırlar. Dünyada pek çok farklı bölgeden insanlarla gönüllü olarak çalışmaktadırlar. Sitelerinde Fazlun Khalid başta olmak üzere kuruluşla birlikte çalışan pek çok ismin İslam ve çevre ilişkisi hakkındaki yazılarına da yer verilmiştir.[496] Bu yazılarda dikkat çeken önemli bir nokta sadece Müslümanların çevreyi korumasını teşvik etmekle kalmayıp petrol zengini olan Arap ülkelerini, ekonomik sistemde önemli bir yeri olan faiz gelirlerini, sürdürülebilir kalkınma kavramını da eleştirmesidir. IFEES sadece İslamî bir çevre bakışı oluşturmaya değil aynı zamanda çevre kirliliğine yol açtığını düşündüğü sebepleri de odaklanmasıyla diğer kuruluşlardan ayrılmaktadır. Richard Foltz IFEES'i *"*dünya çapında İslamî bir çevreciliği teşvik etmek için bugüne kadarki en önemli çaba*"* olarak tanımlar. Tanzanya, Madagaskar, Endonezya ve Suudi Arabistan'daki projeler de dahil olmak üzere, Müslüman dünyasındaki kırsal ve köy topluluklarında eğitim programları ve faaliyet

[495] *The Islamic Foundation for Ecology and Environmental Sciences (IFEES) is a Multi-Dimensional Organisation,* (t.y.), https://www.ifees.org.uk/about/our-story/ (02.03.2022).
[496] *Essential Papers, Essays, Reviews, Appraisals of International Books and Articles,* (t.y.), https://www.ifees.org.uk/resources/papers-essays-reviews/ (02.03.2022).

gösterdikleri alanlarda kuran temelli bir çevre koruma anlayışını teşvik etmede etkileyici bir başarı elde etmişlerdir. Finansman sınırlamalarının şimdiye kadar IFEES'in girişimlerinin tam potansiyeline ulaşmasını engel olduğunu düşündüğünü de ekler.[497]

İslamî çevre hareketlerinde önemli bir yeri olan bir diğer kuruluş, Washington merkezli olan ve kendilerini *Green Muslims* olarak isimlendiren gruptur. Amaçlarını Müslümanları yaşadıkları her yerde doğaya ve çevre aktivizmine bağlamak, eğitimler düzenlemek, hizmet ve dış mekân etkinliklerine ev sahipliği yapmak Müslüman toplumu ile yerel iklim eylem kuruluşları arasında bir köprü görevi görmek olarak ifade etmektedirler.[498] İlk kez 2007 yılında ramazan ayı boyunca sıfır atık ilkesine göre iftarlar düzenleyen bir grup Müslümanın küresel çevre sorunları hakkında farkındalık oluşturma amacı etrafında toplanıp genişlemesiyle birlikte bu tarihten beri Müslümanların çevre bilincini arttırmak ve çevre aktivizmine dahil olmalarını sağlamak için çeşitli faaliyetler düzenlemektedirler.[499] "Our Deen is Green" (Dinimiz Yeşildir) adını verdikleri kampanyalarında gençleri eğitim programlarına almakta, topluluk halinde doğa yürüyüşleri düzenlemekte ve temizlik yapmaktadırlar. Yerel İslamî merkezler ve gençlik grupları için de konuşmacılar ve eğitim materyalleri hazırlamaktadırlar.

Groene Moslims, Hollanda'da faaliyet gösteren bir İslamî çevreci kuruluştur. Amaçlarını "dini bir sürdürülebilir kalkınma vizyonuna dayalı olarak, iklim ve yoksulluk sorununa yönelik çözümlere Müslümanları da dahil etmek" olarak tanımlamaktadırlar.[500] Bu amaçla altı haftada bir Yeşil Konu Buluşmaları adını verdikleri toplantılar düzenlemekte, karbon ayak izini azaltmak için yeşil iftarlar düzenlemekte, Hollanda'daki camilerin sürdürülebilirlik ilkesi çerçevesinde düzenlenmesi için çalışmakta (enerji ve yalıtım, çöplerin ayrıştırılması, suyun israfının önüne geçilmesi, hutbelerde çevre konularına yer verilmesi), giyim geri dönüşüm kampanyalarıyla ikinci el kıyafetlerin tekrar kullanılmasını sağlamakta ve her ayın ilk cumartesi günü bir doğa koruma alanında aylık yürüyüşler düzenlemektedirler.[501]

---

[497] Foltz, *Islam,* s. 217.
[498] *Living the Environmental Spirit of Islam,* (t.y.), https://www.greenmuslims.org (02.03.2022).
[499] *About Us,* (t.y.), https://www.greenmuslims.org/about-us-1 (02.03.2022).
[500] *Bilinçli Bir Şekilde Yeşil İslamî Hayat,* (t.y.), https://www.groenemoslims.nl (02.03.2022).
[501] *Projecten,* (t.y.), https://www.groenemoslims.nl/projecten/ (02.03.2022).

Wisdom in Nature, dünyaya daha bilinçli bakmak ve İslamî ekoloji üzerine çalışmak isteyen bir grup Müslümanın Muzzammal Hussain öncülüğünde önce *LINE (London Islamic Network for the Environment/Londra İslamî Çevre Ağı)* olarak isim verdiği, 2009 yılında ise adı *Wisdom in Nature (Doğadaki Bilgelik)* şeklinde değiştirilen kuruluş Londra merkezli bir İslamî çevre organizasyonudur.[502] İslam ve permakültür* adı altında seminerler düzenlemekte, Müslümanların doğayla daha yakın ilişkiler kurmalarını hedeflemektedirler. Beş aşamalı bir aktivizm modeli uygulamaktadırlar. Bunlar, dünyada basitlik ilkesi çerçevesinde yaşamak, zengin ve ayrıcalıklılar için değil herkes için eşitlik, tefecilik ve faizden arındırılmış bir ekonomik yaşam, fosil yakıtlara bağımlı olmadan daha çevreci enerji kaynaklarına yönelmek ve son olarak da İslam çerçevesi altında Birliğe teslim olmak olarak sıralanmaktadır.[503]

Açılımı Kuzey Amerika İslamî Toplumu (Islamic Society of North America) olan *ISNA*, 2014 yılında kendilerine bağlı camileri çevre dostu hale getirmek ve sürdürülebilir çevre çözümleri üretmek için *ISNA Yeşil Girişim (ISNA Green Initiative)* isimli yan kuruluşunun faaliyetlerini başlattı. Kâinatın halifesi olma misyonuna dayanarak çevrenin muhafazası ile ilgili Müslümanlar arasında farkındalık yaratmak isteyen kuruluş, çeşitli eğitimlerle iklim değişikliğine dikkat çekmeyi, plastik su şişeleri ve strafor gibi çevreye zararlı ürünlerin camilerde kullanımını azaltmak için kampanyalar düzenlemeyi, fosil yakıtların kullanımını sınırlandırmak için güneş enerjisi kullanımını artırmayı, yeni yapılacak camilerde yeşil mimariye uygun tasarımlar geliştirmeyi temel amaçları olarak belirlemişlerdir.[504]

1999 yılında çeşitli meslek gruplarından oluşan çevre gönüllüleri tarafından İstanbul'da kurulan *ÇEKÜD (Çevre Kuruluşları Dayanışma Derneği),* Türkiye'de

---

[502] Muzammal Hussain, *History of Wisdom in Nature and 'Islamic Environmentalism' in the UK., (t.y.),* https://www.wisdominnature.org/about/history (02.03.2022).

* *Permakültür;* doğal ekosistemlerin çeşitliliğine, istikrarına ve esnekliğine sahip olan tarımsal olarak üretken ekosistemlerin bilinçli tasarımı ve bakımlarının sağlanması akımıdır. Akım, üzerinde yaşayan insanlar ile arazinin, gıda, enerji, barınak ve diğer maddi ve manevi ihtiyaçları sürdürülebilir bir şekilde karşılayan ahenkli bütünleşmelerini hedefler. Daha detaylı bilgi için bkz: *Permakültür Nedir?,* (t.y.), https://permacultureturkey.org/nedir/ (02.03.2022).

[503] *The Five Strand Activism Model,* (t.y.), https://www.wisdominnature.org/fivestrandactivism (02.03.2022).

[504] *Isna Green Initiative: Environmental Advocacy,* (t.y.), https://isna.net/isna-green-initiative/ (05.03.2022).

faaliyet gösteren İslamî çevre organizasyonlarının en büyüğüdür. Sitelerinde yer alan tüzüklerinde çevre ve kültür duyarlılığına sahip resmi ve özel kuruluşlarla dayanışma içinde çalıştıklarını ifade eden kurum, amaçlarını "…temiz ve yaşanabilir bir çevre idealini benimsemiş, milli kültür ve ahlak sahibi insanlardan meydana gelen bir toplumun oluşmasına katkıda bulunmak; doğal afetler ve kazalar neticesinde bozulan sosyal ve ekolojik dengeyi yeniden tesis amacıyla faaliyet yapmak"[505] şeklinde ifade etmektedirler. Bu amaçlarını gerçekleştirmek için *Minik Ellerden Büyük İşler, Tohumdan Fidana, Köklerimiz Bu Topraklarda* gibi ağaçlandırma kampanyaları düzenlemişler, Sofrada Sıfır Atık ve E-Atık projeleriyle israfın ve elektronik kirliliğin önüne geçmeye çalışmışlar, *Osmanlı ve Çevre, Kur'an Perspektifinden Çevre, Ulusal Çevre Politikamız, Yeşil Pazarlama ve Tüketim Farkındalığı* gibi başlıklar altında konferans, seminer, panel ve sempozyumlar düzenlemişlerdir.[506]

Çevre Vakfı, 1999 yılında çevre alanında evrensel düzeyde öncü ve etkin bir sivil toplum kuruluşu olma vizyonu ile İstanbul'da kurulmuştur. Çevre bilincinin yaygınlaştırılması için sivil toplum kuruluşları ile iş birliği, ülkemizdeki çevre değerlerinin korunması için yasalar çerçevesinde çeşitli çalışmalar ve iletişim araçları kullanarak eğitim faaliyetlerinde bulunup milli çevre politikaları geliştirilmesine katkı sağlamışlardır. Çevre bilincini arttırmayı ve bir çevre ahlakının geliştirilmesini sağlamayı amaçlamaktadırlar.[507] Çevre Vakfı ve ÇEKÜD ile yakın ilişki içerisindedirler. ÇEKÜD ile iş birliği yaparak öğretmenlere yönelik seminerler düzenlemiş, su kullanma bilinci ile ilgili eğitimler tertip etmişlerdir. İki yılda bir, ISEM adını verdikleri Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumları organize etmekte ve dünyanın farklı yerlerinden katılımcılar tebliğlerini sunmaktadırlar. Bu tebliğler kitaplaştırılmaktadır.

Bu başlık boyunca İslamî çevre hareketleri tartışıldı. Seküler çevre hareketlerinden farklı olarak temel motivasyonunu dinden alan, çevrecilik faaliyetlerini dini bir gereklilik olarak algıladığı için yerine getirmeye çalışan hareketlerin İslamî çevre hareketi kapsamına girdiği ifade edildi. Temel kavramları olan halife, mizan, ahiret

---

[505] *Çevre Kuruluşları Dayanışma Derneği Tüzüğü,* (t.y.), https://www.cekud.org.tr/wp-content/uploads/2021/06/tüzük.pdf (05.03.2022).
[506] *ÇEKÜD Tarihçesi,* (t.y.), https://www.cekud.org.tr/tr/hakkimizda/cekud-tarihcesi/ (05.03.2022).
[507] *Hakkımızda,* (t.y.), https://www.cevrevakfi.org.tr/hakkimizda/ (05.03.2022).

ışığında tartışılarak *faiz* ve *hima* uygulamaları hakkında yapılan çalışmaların İslamî çevre tartışmalarına nasıl katkılar sağladığı ifade edildi. Seyyid Hüseyin Nasr, Fazlun Khalid, İbrahim Özdemir, Mawil İzzi Dien isimlerinin literatüre katkıları ortaya konulduktan sonra İslamî çevre hareketlerinin düzenlemiş olduğu çeşitli kampanyalara örnekler verildi, Müslümanların çevre sorunlarına karşı dikkatlerini çekmek için kurulan önemli dernek ve kuruluşlar tanıtıldı. Bir sonraki kısımda çerçeveleme kuramı ışığında dünyadan ve Türkiye'den çeşitli örneklerle İslamî çevre hareketlerinin mensupları bakımından nasıl çerçevelendiği, yaptıkları faaliyetleri hangi bağlamlarda değerlendirdikleri, söylemlerinde nelere vurgu yaptıkları analiz edilecektir.

II. DÜNYADAN ÇEŞİTLİ ÖRNEKLERLE İSLAMÎ ÇEVRE HAREKETLERİNİ ÇERÇEVELEMEK

Bir insanın aktivist olma, toplumsal bir harekete katılma sebebi genellikle sosyal, siyasal, kültürel gibi çeşitli alanlarda değiştirmek istedikleri bir şeyler olmasıdır. Bir sorun ya da adaletsizlik gördüğünde bunu değiştirmek, en azından soruna dikkat çekerek kamuoyu oluşturmak isteyen insanlar aktivizme yönelirler. Aynı amaçla bir araya gelen insanlar konuşmalar, toplantılar, posterler, afişler, bildiriler, web siteleri ve özellikle günümüzde yoğun bir şekilde sosyal medya araçları üzerinden bu amaçlarını ilan ederler. Fakat toplumsal hareketlerin gerçekten bir alanda değişiklik yapılmasını sağlamak için başka insanları amaçlarına katmaya, halkın sempatisini ve takdirini kazanmaya, siyasileri ya da karar alma mercilerini de arkasındaki bu destekle mobilize etmeye ihtiyaçları vardır. Bu yüzden her toplumsal hareketin başka insanları ikna etmek için bir planı ve projesi olmalıdır. Çevre özelinde düşünüldüğünde, çevre sorunlarının neden ortaya çıktığı, nasıl çözülebileceği hakkında bir yol haritası olmalıdır. Aksi takdirde hem hedef kitleleri harekete geçirme imkanlarından yoksun kalırlar hem de halihazırda hareketin içinde olan insanları faaliyette bulunmaya motive edemezler. Bu başlıkta çerçeveleme kuramı ışığında İslamî çevre hareketlerinin ekolojik krizin sebepleri ve sonuçları hakkında neler düşündükleri, bu düşüncelerini nasıl çerçeveledikleri analiz edilecektir. Çerçeveleme kuramına göre bir toplumsal hareketin teşhis çerçevesi, çare çerçevesi ve güdüleyici çerçeve olmak üzere üç temel çerçeveleme görevi olduğu ifade

edilmişti.[508] İslamî çevre hareketleri bu temel çerçeveleme görevlerine göre değerlendirilmeye çalışılacaktır.

İslamî çevreciliğin çeşitli örneklerini incelerken bu toplumsal hareketlerde dini referansların önemli bir kaynak oluşturduğu tezini savunan bir insan, bu teziyle ilgili pek çok örnek bulmakta hiç de zorluk çekmez. İslamî çevreciler hem söylem hem de eylem düzeylerinde ayet ve hadisler dışında İslamî kavramları, İslam tarihinde önemli şahsiyetlerin sözlerini ve eylemlerini, çevreye dair tesis edilmiş fakat günümüzde geçerliliği bulunmayan çeşitli kurum ve uygulamaları sıklıkla kullanırlar; ayrıca bunları günümüze uyarlayarak tekrar hayata geçirmeye de çok önem verirler. Geçmişte bir yerlerde yaşamış olan bu hassasiyetleri tekrar canlandırmak onlar için çok önemli bir misyondur. Inga Härmälä (2014) *Transformative Islamic Theology: Beliefs and Practices of Muslims for Sustainable Agriculture and Permaculture* isimli yüksek lisans çalışması kapsamında görüştüğü İslamî çevre hareketleri içinde faaliyet gösteren bir aktivist bu durumu şu şekilde ifade eder; "'İslamî çevrecilik için' büyük bir potansiyel var... Bu sadece İslam'ın unutulmuş bir parçasıdır ve insanları bunun önemine uyandırmak zor olsa da Kur'an ve Sünnette çokça atıfta bulunulması, bunun canlandırılmasını kolaylaştıracaktır. "[509]

Şimdi, temel çerçeveleme görevlerine göre İslamî çevreciliği değerlendirmek için öncelikle çevre sorunlarının nasıl problematize ve teşhis edildiği, sonra çözüm için ne gibi önerilerde bulunulduğu, en son olarak da insanları hareketlerin içinde yer almaya motive eden etmenlerin neler olduğu örneklerle tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu bölümün ilerleyen kısımlarında Müslümanların çevre sorunlarının nedenlerini ve muhtemel çözümlerini çerçevelerken dini kaynakları ne şekilde kullandıkları da örneklendirilecektir.

[508] Snow ve Benford, *Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilization,* s. 199.
[509] Inga Härmälä, **Transformative Islamic Theology: Beliefs and Practices of Muslims for Sustainable Agriculture and Permaculture,** Yüksek Lisans Tezi, Lund University, Faculty of Social Science, 2014, http://lup.lub.lu.se/student-papers/record/4587278 (22.03.2022), s. 52.

A. EKOLOJİK KRİZİN KÖKENİNE İNMEK

Çerçeveleme kuramına göre, bir toplumsal hareketin teşhis çerçevesi, çare çerçevesi ve güdüleyici çerçeve olmak üzere üç temel çerçeveleme görevi vardır. Teşhis çerçevesi bir sorunu tanımlama aşamasıdır. "Sorun nedir, nasıl bir sorunla karşı karşıyayız?" gibi sorulara verilen cevaplar, o toplumsal hareketin teşhis çerçevesini oluşturur. Ne olduğu teşhis edilen sorundan yola çıkılarak bir çözüm önerisi sunulacak olduğu için bir toplumsal hareketin çözmek istediği problemi ne şekilde tanımladığı çok önemlidir.

İslamî çevrecileri, çevre sorunlarının ortaya çıkış sebeplerine yönelik analizleri bakımından üç grup altında incelemek mümkündür.[510] Birinci grupta çevre sorunlarının ortaya çıkış sebeplerini ağırlıklı olarak çeşitli küresel süreçlerde ve sistemlerde bulan bakış açısı yer alır. Bu görüşe göre kapitalizm, küreselleşme, faize dayalı ekonomik düzen, statüko, yoksulluk ve eşitsizlik gibi etkenler dünyanın içinde bulunduğu çevre felaketine kapı aralamıştır. Bu grupta yer alan kişiler genellikle siyasetle daha ilgili, politize olmaya daha meyilli, diğer toplumsal hareketlerle temas içinde olan ve onların söylemlerini daha yakından araştıran kimselerdir. İkinci grupta yer alan İslamî çevreciler, çevre felaketlerinin sebebi olarak insanların açgözlülüğünü, savurganlığını, bencilliğini, tüketim çılgınlığını görürler. Bu grubun mensubu olan bireylere göre bugünkü çevre sorunlarının temel sebebi insanların sınırsız bir tüketim çılgınlığına kapılmış olması, israftan endişe duymaz hale gelmesi, açgözlü bir şekilde dünyanın sınırlı kaynaklarını sömürmesidir. Bu grupta yer alan kişiler hem söylemlerinde hem de eylemlerinde radikallikten uzak dururlar. Siyasi sorunları, küresel süreçleri eleştirilerine pek dahil etmezler. Politize olmaktan uzaktırlar ve insanların dünyaya ve dünyanın doğal kaynaklarına olan bakışları dışında başka süreçleri teşhis çerçevelerine genellikle eklemezler. Üçüncü grupta yer alan İslamî çevreciler ise ilk iki bakışı birleştirmeye çalışanlardan oluşur. Buna göre dünyanın sürüklenmekte olduğu çevre felaketleri hem küresel süreçlerden hem de insanların bireysel yaşamlarındaki yozlaşmalardan dolayı ortaya çıkmıştır. Elbette tüm toplumsal hareketlerde olduğu gibi İslamî çevre

[510] Hancock, *Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain,* s. 71.

hareketlerinde de mensuplar tek tip düşünce yapısına sahip değildirler. Bazen bir hareketin içinde yer alırken başka bakış açılarını da onaylayan ya da aksine içinde bulunduğu hareketin bazı fikirlerini benimsemeyen aktivistler de mevcuttur. Burada yapmaya çalıştığımız şey birtakım benzeşimler üzerinden genelleme yapmaya çalışmaktır.

Birinci grupta yer alan İslamî çevrecilere verilebilecek ilk örnek, İslamî çevrecilik başlığında bahsedilen *WiN, Wisdom in Nature (Doğadaki Bilgelik)* ismindeki organizasyondur. Sitelerinde hareketin kurucusu Muzzammal Hussain'in pek çok yazısı bulunmaktadır. Bunlardan birisinde beş aşamalı aktivizm adını verdiği bir modelden bahseder. Bu modelin bir ayağını tefecilik ve faizden arındırılmış bir ekonomik yaşam oluşturur. Hussain'e göre kapitalist sistem ekolojik adaletsizlikten sorumlu olan kilit bir bileşendir.

> "Böyle bir sistemi milyarlarca sterlinle kurtarmak, daha fazla adaletsizlik anlamına gelir; yani insan toplumlarının ve daha geniş (açıdan) doğal dünyanın daha fazla istikrarsızlaşması. Bunun yerine ihtiyaç duyulan şey, doğal düzenle uyum içinde çalışan ekonomik sistemlere radikal bir geçiştir. Bu, işlevsiz kapitalist sistem tarafından yaratılan ve şiddetlenen sorunlara daha az harcama yapmak anlamına gelir...[511]

Bankacılık sistemini ve faiz düzenini çevre sorunlarının temelinde gören anlayış, hem çevre problemlerini siyasi bir temele yerleştirmekte hem de dinen yasak olan bir kuruma karşı çıktığı için çevrecilik anlayışını İslam'la ilişkilendirmektedir. Bu bakışa göre ticari bankaların faizle insanlara ödünç para vermesi borçları arttırır ve bu borcu ödeme baskısı altına giren insanlar ekonomik faaliyetlerini artırmak ve daha çok üretmek, daha çok üretmek için de daha çok tüketmek (fosil yakıtlar kullanmak, iklim değişikliklerine yol açan sera gazlarını doğaya salmak) zorunda kalırlar. Bu ekonomik sistem büyüdükçe kaynaklar daha çok tükenmektedir. Uluslararası şirketler ve bankalar

[511] *Introduction: The System That Dysfunctions,* (t.y.), https://www.wisdominnature.org/fivestrandactivism/whole-economics (22.03.2022).

faizden elde ettikleri gelirlerle insanları tekrar borçlandırarak sonsuz bir döngüye girilmesine sebep olmaktadırlar.

> "Faizden arındırılmış bir ekonomik sistem ile para şeklini alan işlem birimi gerçek değere sahip olacaktır. Böylece, gerçek bir servete tekabül etmeyen bir ekrandaki kâğıt makbuzlar ve pikseller, sonuç olarak, insanların gözünde nesne olarak değerlerinden daha fazla satın alma gücüne sahip olmayacaktır. Böylece iktidar bankalardan uzaklaşıp halka geri dönecek ve gerçek bir demokrasiyi destekleyecektir."[512]

Kapitalizmi ve tarih boyunca görülmüş çeşitli üretim biçimlerini bugünkü çevre sorunlarının temelinde gören bakış açısı, elbette sadece Hussain'e ait değildir. Hâkim çevre hareketlerinde çokça kullanılan bu çerçeve, bazı İslamî çevrecilerde de görülmektedir. Özellikle bir grupla birlikte hareket etmeyen ve aktivizmlerini bağımsız olarak icra edenlerde bu yaklaşım daha sıklıkla görülebilmektedir. Devletle bir bağı olan hiçbir organizasyona mensup olmayan, tamamen bağımsız aktivistler, çevre sorunlarından dolayı herhangi bir kurumu ya da kişiyi direkt olarak daha rahat bir şekilde muhatap alabilmekte ve eleştirebilmektedir. Donatella Vincenti, 2016 yılında Roma'da tamamladığı *'Green' Islam and Social Movements for Sustainability: Socio-Ecological Transitions in the Muslim World* isimli doktora çalışmasında Fas ve Tunus'ta yaşayan Müslüman çevrecilerle görüşmüş ve kendilerine İslam ve çevre, permakültür hakkında çeşitli sorular yöneltmiştir. Bugün karşı karşıya kalınan çevre sorunları hakkında bir katılımcının verdiği şu cevap, pek çok diğer aktivist tarafından da paylaşılmaktadır:

> "Kapitalist açgözlülük ve kâra dayalı kapitalist gelişme tarzı insanlığa karşı suçlar işledi… Bence tüm bunların arkasında insanların açgözlülüğü ve bencilliği de yatmaktadır ama tüm bunlara sebep olan şey, kapitalist yeniden üretim modelidir. Önceleri kölelik üretim sistemi, feodal sistem gibi başka üretim tarzlarımız vardı; ama bu gerçekten felaket. Her şeyi geliştirmek istiyorlar, kendimiz için ihtiyacımız olan bir şey değilken, doğaya hükmetmek için üretim araçları

[512] *A Fictitious Cycle: The Creation of Money,* (t.y.), https://www.wisdominnature.org/fivestrandactivism/whole-economics (22.03.2022).

geliştiriyorlar. Doğaya hükmetmek zorunda değiliz, doğanın ayrılmaz bir parçası olmalıyız, doğaya hükmedersek bize bir faydası olmaz. Hepsini yok ettikten sonra ne yapacağız?"[513]

Fazlun Khalid, İngiltere'deki en büyük İslamî çevre kuruluşu olan IFEES'in kurucusudur. Eserlerinde, çevre sorunlarının ortaya çıkış sebepleri arasında ekonomik düzenin adaletsizliğini, faizi, yoksulluğu, dünyanın doğal kaynaklarının kullanılmasındaki eşitsizliği sıklıkla vurgulamaktadır. Faize dayanan ekonomik düzen, ona göre hem çevre sorunlarının hem de insanların içine düştüğü çeşitli ahlaki zafiyetlerin sorumlusudur. Khalid'e göre başta Müslümanlar olmak üzere tüm dünya faizden arındırılmış bir ekonomik düzene geçmediği müddetçe çevre sorunlarında düzelme gerçekleşmesi mümkün olmayacaktır:

"…İçinde yaşadığımız paradigma çevre karşıtıdır, her şey Kuran'da yasaklanan en büyük şey olan riba üzerine kuruludur. Dolayısıyla [ekonomimiz] buna dayandığı sürece çok uzağa gidemeyeceğiz…"[514]

"Sermaye düzeni, doğal dünyadan kopuşumuzun kesin ifadesidir. Önce yaban hayatımızı ve doğa harikalarını kaybederiz. Sonra dünyadaki yaşamdan geriye kalanlarla olan bağlantılarımızı kaybederiz. Sonra bir zamanlar bildiğimizi tanımlayan kelimeleri kaybederiz. Sonra her şeye sermaye deriz ve ona bir fiyat veririz. Bu yaklaşım ahlaki olarak yanlış, entelektüel olarak anlamsız, duygusal olarak yabancılaştırıcı ve kendi kendini yenilgiye uğratıyor."[515]

---

[513] Donatella Vincenti, **'Green' Islam and Social Movements for Sustainability: Socio-Ecological Transitions in the Muslim World,** Doktora Tezi, Libera Università Internazionale Degli Studi Sociali Political Theory and Political Science, 2016, https://iris.luiss.it/retrieve/handle/11385/201123/110052/20170712-vincenti.pdf (25.03.2022), s. 266.

[514] *Fazlun Khalid, Founder of the First Islamic Organization, IFEES, discusses his work linking Islam with Modern Environmentalism,* July 27 2017, https://en.shafaqna.com/50907/fazlun-khalid-founder-first-İslamîc-environmental-organisation-ifees-discusses-work-linking-islam-modern-environmentalism/ (25.03.2022).

[515] Meara Sharma, "Fazlun Khalid Shows How Environmentalism is Intrinsic to Islam", *Religion Unplugged,* February 20 2021, https://religionunplugged.com/news/2021/2/19/fazlun-khalid-shows-how-environmentalism-is-intrinsic-to-islam (25.03.2022).

Bu örneklere rağmen altını çizmek gerekir ki çevre problemlerinin kökeninde eşitsizliğin, yoksulluğun, adil bir şekilde paylaşılmayan dünya refahının ve bazı ülkelerin diğerleri üzerinde söz sahibi olması gibi küresel adaletsizliklerin yer aldığını söyleyen aktivist sayısı azdır. Yoksulluk ve eşitsizlik çevre problemlerinin sebebi olarak ilk akla gelen şeyler olmasa da bu sorunlardan muzdarip olan kimseler için geçerli endişelerdir. Yoksullukla mücadele eden ve ırkından, dininden ya da gelir düzeyinden ötürü ayrımcılığa maruz kalan insanların çevreye bakışı da kesinlikle bunlardan etkilenmektedir.[516] Aktivistler bir sorunu çerçevelerken içinde bulundukları toplumsal hareketin yanında kişisel tecrübelerinden de faydalanırlar. Bu yüzden toplumsal olarak dezavantajlı bir konumda olan insanlarla ve onların sorunlarıyla daha yakından ilgilenen ya da bizzat kendisi böyle bir çevrede yetişmiş olan aktivistler de çevre sorunlarını bu kişisel hikayelerinden yola çıkarak çerçevelerler.

Çevre sorunlarının sebeplerini küresel ekonomik düzende, yoksullukta, bankacılık ve faiz sisteminde bulanlar kadar; insanların açgözlülüğünde, savurganlığında, tüketim çılgınlığına kapılmış olmalarında ve ahlaki zafiyetler içine düşmelerinde bulan İslamî çevreciler de bir hayli fazladır. Çevre sorunlarının kaynağının insanların israftan çekinmemesi, bencil bir şekilde hareket ederek ekosistemdeki diğer canlıları önemsememesi kısacası Allah'ın dünyaya koymuş olduğu kuralları çiğnemesi olduğunu savunan bu kesime göre ekolojik düzenin bozulması karşısında Müslümanların tepki göstermesi dini bir gerekliliktir:

> "Biz Müslümanlar olarak bunu (çevreciliği) "havalı" olduğunu düşündüğümüz için yapmamalıyız. Allah bize bu gezegenin sorumluluğunu verdi, bu yüzden bu sorumluluğu ciddiye almalıyız. Tüm yeryüzü Yaratıcımızın işaretidir. Âyât kelimesi Arapçada "Kur'an'daki âyetleri anlatmak için kullanılan 'işaretler'" anlamına gelir. Ama aynı zamanda Yaratıcımızın bir ortamdaki delillerini anlatmak için de kullanılabilir. Bir âyetin Kuran'dan çıkarıldığını düşünebiliyor musunuz? Müslümanların buna tepkisi ne olur? Ama bir türün soyu tükendiğinde neden aynı şeyi hissetmiyoruz? Bu, (bir canlının soyunun tükenmesi)

[516] Hancock, *Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain,* s. 77.

> eylemlerimiz nedeniyle gezegenden silinmiş olan bir Tanrı'nın işaretidir; bir ayettir. Niçin bunun için öfkelenmiyoruz? Bunlar bana göre eşit."[517]

İslamî bir çevre anlayışı geliştiren toplumsal hareketler ve bireysel olarak faaliyet gösteren aktivistler için Rûm Suresi'nin 41. ayetinde geçen "İnsanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu; böylece Allah -dönüş yapsınlar diye- işlediklerinin bir kısmını onlara tattırıyor." ifadeleri büyük önem taşır. Çevre sorunlarının sebeplerini çerçevelerken bu ayeti kullanan çevrecilere göre insanlar doğal kaynakların tahrip edilmesinden dolayı birinci derecede sorumluluk sahibidirler. Müslümanlar ekolojik dengenin bozulmuş olmasını, küresel ısınmayı, iklim değişikliğini birer işaret olarak kabul etmelidirler. Allah'ın emaneti olarak kendilerine verilmiş olan yeryüzünü ifsat etmekten vazgeçmelidirler:

> "Yani bunun anlamı şu ki... İslam'da fesat diye bir kavram var, o da bozgunculuk, yani eğer fitne yaygınsa, insanların ellerinin yaptıklarından dolayı yeryüzünün bize vereceği işaretler olacaktır. Ve aldığımız bu işaretler, tıpkı toprağımızın yok olması, gıda sistemlerimizin yok olması, hayvan refahı ve iklim değişikliği gibi (işaretlerdir). Bunlar, üzerinde düşünüp mizana dönüş yolumuzu bulabilmemiz için işaretlerdir."[518]

Müslümanlara çevre bilinci kazandırmak isteyen aktivistlerin karşılaştığı önemli bir sorun, onların da ekolojik düzenin bozulmasında pay sahibi oldukları argümanına Müslümanları ikna etmeye çalışmaktır. Çoğunluğu, Müslümanların Altın Çağı'nı kaybettikten sonra Avrupa tarafından sömürgeleştirildiklerine, ezildiklerine, şeytanlaştırıldıklarına inanmakta ve bugün kâinatın düzeninin bozulmuş olmasının sorumluluğunu gayrimüslimlerin üzerine yüklemektedirler. Sanayileşme, aşırı tüketim, sınıfsal farklılıklar, bulaşıcı hastalıklar, kimyasal silahlar ve savaşlar gibi çevreye zarar veren pek çok şeyin Müslüman olmayan dünyanın kutsala itaat etmeyi reddetmesinden,

---

[517] Daniel Hummel ve Mohammed Daassa, "'Walking Gently on the Earth': An Interview with Nana Firman on Islamic Environmental Ethics", *The Journal of Islamic Faith and Practice,* 2019, Volume: 2, Issue: 2, https://doi.org/10.18060/23273 (25.03.2022), ss. 24-39, s. 30.
[518] Härmälä, s. 44.

hırslarından, yaşadıkları güç zehirlenmesinden kaynaklandığına inanmaktadırlar. Haliyle Müslümanlar tabiatın yok edilmesinde kendilerinin bir sorumluluğunun olmadığını, Allah'ın kendilerini değil kâinata zarar veren insanları cezalandıracağını beyan etmektedirler.[519] Bu yüzden de seküler ya da İslamî, bütün çevre hareketlerine mesafeli yaklaşmaktadırlar:

> "Camide bir kadın hatırlıyorum, çevre toplantılarına gideceğimi söyledim, o sırada Greenpeace'e gidiyordum. Bunun seninle ne alakası var, dedi. Müslüman yönetimini (hilafet) kurmamız ve ondan sonra devam edip başka şeyler yapmamız gerektiğini söylüyordu. Ama en önemlisi Müslüman bir hükümdara sahip olmaktı. Hayır bu benim için geçerli değil. O, 'Halifelik (stewardship) İslam'ın bir parçasıdır, bu yüzden önce bir Halife edinmemiz gerekiyor' diyordu… Korkutucu. Özellikle yeni Müslümanlar için, gitmemiz gereken şeyin bu olduğunu düşünmek çok kolay. 'Müslüman yönetimini kurun, oy vermeyin veya sadece bir Müslümana oy verin. Bundan sonra tüm sorunları çözmeye başlayabiliriz.' Bu gerçekten çılgınca."[520]

Müslümanların çevrenin kirlenmesinden, doğal dengenin bozulmasından kendilerini sorumlu tutmamalarını Seyyid Hüseyin Nasr da eleştirir. Bu bakışın dini bir temeli olmadığını savunan Nasr, Müslümanların dini temelli bir çevre ahlakı geliştirmek için Batı'nın sorumluluk almasını beklemelerinin yanlış olduğunun altını çizer. Problemlere kimin sebep olduğuna göre tavır alınmasını doğru bulmaz:

> "İslam dünyasında Mehdi ortaya çıktığında ve dünyanın sonu geldiğinde, bunun Allah'ın elinde olduğunu (kader olduğunu) söyleyen çok sayıda önemli yüksek otoriteye sahip dini düşünürlerimiz var. Ama bu bizi doğaya karşı sorumlu olmaktan kurtarmaz… 'Yüzümüze inat burnumuzu kesemeyiz.'[521] Evet, Batı mevcut durumu iyileştirme sorumluluğunun çoğunu üzerine almaktadır diyenler

[519] Ammar, s. 206.
[520] Hancock, *Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain*, s. 93.
[521] Cut off the nose to spite the face, kızgın olduğu birisinden intikam almak için kendisine kızdığı kişinin verdiğinden daha fazla zarar vermek anlamına gelen İngilizce bir deyim. Nasr burada Müslümanların çevre sorunlarına yol açan Batılılara tepki gösterirken, içinde yaşadıkları çevrenin tahribatına karşı çıkmayarak kendilerine de zarar verdiklerini kast etmektedir.

> doğru söylüyor, fakat eğer bunu yapmazlarsa bu bizim de (hiçbir şey yapmadan) oturup intihar etmemiz gerektiği anlamına gelmiyor."[522] (parantez içleri bana ait)

Aşırı tüketimi, israfı, geri dönüşüme özen göstermemeyi dünyadaki çevresel krizin temel sebebi olarak çerçevelemek, Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan çevreci Müslümanlarda ve burada faaliyet gösteren kuruluşlarda çok yaygındır. Teşhis çerçevelerinde sistem eleştirisi yapmaz ve kapitalizm, neoliberalizm, yoksulluk, ayrımcılık gibi etkenlere pek değinmezler. Bu durum Amerika'daki liberal ortamın ya da bireyciliğe dayanan kültürün bir uzantısı olarak düşünülebilir. Bu bireyci kültürün bir etkisi de İslamî çevreci organizasyonların faaliyetlerinde kendisini göstermektedir. Tüm dünya sistemini topyekûn karşılarına almak yerine Müslümanların çevreye karşı duyarsızlıklarını eleştirirler; tüm toplumu hedef alan projeler ve kampanyaların aksine sadece kendilerine bağlı olan Müslümanlara yönelik faaliyetler icra ederler. Avrupa kökenli bir İslamî çevreci Amerika bağlamını şu şekilde yorumlamaktadır:

> "Hiç kimse, şimdiye kadar duyduğum çevre sorunlarının çözümü için siyasi katılımdan bahsetmiyor. Yani bu anlamda her şey çok neo-liberal, çünkü sadece bireyin yaşama şeklini değiştirmesine odaklanıyorlar, bu yüzden onlar içinde bulundukları paradigmanın bir ürünü. Ve çoğu, pek çoğu bunun neo-liberal bir şey olduğunu anlayacak bir altyapıya sahip değil. Dolayısıyla içinde bulundukları paradigmanın farkında değiller."[523]

İslam'a göre Müslümanların Allah'ın dünyada onların istifade etmesi için yaratmış olduğu şeyleri dikkatlice harcaması gerekir. İnsanları daha çok harcamaya sevk eden tüketim alışkanlıkları çevre kirliliğinin önemli sebeplerinden birisidir. *Yeşil Din* kitabının yazarı olan ve Müslümanları çevre konusunda bilinçlendirmeyi hedefleyen İbrahim Abdul-Matin de israfın çevre kirliliğiyle yakın bir ilişkisi olduğunu savunur. Aynı zamanda temiz su ve temiz gıda tüketmenin, yenilenebilir enerji kaynaklarını kullanmanın öneminin altını çizer. Matin'in bakış açısında temel vurgular insanların

[522] John Wihbey, "'Green Muslims', Eco-Islam and Evolving Climate Change Consciousness", April 11 2012, *Yale Climate Connections*, https://yaleclimateconnections.org/2012/04/green-muslims-eco-islam-and-evolving-climate-change-consciousness/ (25.03.2022).
[523] Hancock, *Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain*, s. 75.

ekolojik düzenin bozulmuş olması karşısında bireysel olarak yerine getirmesi gereken sorumluluklara yapılmıştır. Genel olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan Müslümanlarda görülen, çevre sorunlarının sebebini insanların davranışlarında arama eğilimi Matin'de de rahatlıkla seçilebilmektedir:

> "Aşırı tüketmek bizi dünyanın vekilharçları olarak İslam'da halife olarak adlandırdığımız şeye karşı kör edebilir. Gezegenin koruyucusu olmak, tüketim alışkanlıklarımızı kontrol etmek demektir. Her gün bir şeyler tüketiyoruz; yiyerek, içerek, temizleyerek, seyahat ederek, yeni mallar satın alarak ve gezegenin kaynaklarını çeşitli şekillerde kullanarak. Çok sık olarak sürekli tüketmemiz bitmek bilmeyen bir israf yaratır. Artan çöp yığınları karada, havada, okyanuslarda ve nehir yollarında ve ayrıca vücudumuzda artan zehirliliğe neden olur. Sonuçta hepimiz Allah'ın birliğinin ve yaratılışının (tevhid) bir parçasıyız, yeşil bir dinin (green deen) ilk ilkesi şudur: gezegene yaptıklarımız kendimize yaptıklarımızın bir yansımasıdır.[524]

Bazı toplumsal hareketler ve aktivistler, çevre sorunlarının sebeplerini çerçevelerken tüm dünyayı ilgilendiren küresel süreçleri ve insanların bireysel sorumluluklarını mezcetme eğilimindedirler. Sanayileşme, kapitalizm, küreselleşme, yoksulluk ve adaletsizlik, faize dayalı ekonomik düzen kadar insanların sınırsız tüketiminin, israftan çekinmemesinin, bencilliğinin, haz odaklı yaşamalarının da ekolojik düzenin bozulmasına sebep olduğunu savunmaktadırlar:

> "Şimdi sorun, insanın evrimi. Onu aramak doğayı yok etmektir. Mesele, insanın evrimi ile doğaya saygı arasında doğru dengeyi bulmaktır. Yani hem lüks arayan hem de aya gitmek isteyen, şunu da bunu da yapan türden bir insan, vahşi kapitalizm yüzünden çevremizi veya kaynaklarımızı mahvediyor. (Bunun peşinden koşan) İnsanlar deli, seksen yıllık kaynağımız var diyorlar, hepsi bu. Seksen yıl yaşamak istemiyorum demiyorum, kişisel olarak bana yeter de çocuklarınıza ne bırakacaksınız? Vahşi kapitalizm en kısa sürede para kazanıyor, diğerlerinin ölmesi umurlarında değil, zaten öldülerse bu onların sorunu,

[524] İbrahim Abdul-Matin, **Green Deen: What Islam Teaches About Protecting The Planet,** Leicestershire: Kube Publishing, 2012, s. 26.

başkaları için bir şey yapmaya çalışmıyorlar. Onlar çılgın. Dolayısıyla ilerlemeyi, lüksü veya bilimi durdurmamız gerektiğini söyleyemeyiz. Hayır, hiç de değil. Ama faydalı şeylerin hizmetinde olmalılar.''[525]

Dünyanın ekolojik düzeninin bozulmuş olmasının sebeplerini teşhis etmeye çalışan İslamî çevreciler aynı zamanda seküler ana akım çevre hareketlerine de çeşitli eleştiriler getirirler. Çevrecilik söylemini inşa ederken dini referanslar kullanan çevre hareketlerinin alana yapabileceği muhtemel katkılar seküler çevre hareketleri tarafından yeterince değerlendirilmemiştir. Fakat Gottlieb'in de belirttiği gibi dinler çevresel krize karşı gösterilecek toplu bir tepki için derin katkılar yapabilme potansiyeline sahiptirler. Dünyadaki pek çok inanç topluluğu, çevre krizinin ortaya çıkardığı zorluklarla mücadele etmeye hazır olduğunu ifade etmiş, çevre duyarlılığına en hızlı bir şekilde tepki veren kurumlardan birisi olmuştur.[526] Buna rağmen, seküler bakışları ve dini kurumlara olan önyargıları nedeniyle ana akım çevre hareketleri dini referanslı çevre hareketlerine mesafeli yaklaşmaktadırlar. Burada bir parantez açmak ve seküler çevre hareketleri kavramını incelemek yerinde olacaktır. Bugün dünya çapında faaliyet gösteren çevre organizasyonlarının çoğunda seküler bir çevre algısı vardır. Buna göre doğa kendi koşulları içinde incelenmeli ve açıklanmalıdır. Doğa kutsal değildir; doğanın ayrıcalıklı ve saygın bir konumda olduğu, insanların onu nasıl değerlendirdiğinden sorumlu tutulduğu, şeklindeki eski doğa görüşü geçerliliğini kaybetmiştir. Sekülerleşme, doğanın her türlü ilahi tabiatını ortadan kaldırdığı gibi ona karşı her türlü insani sorumluluğu da ortadan kaldırmıştır. İnsanların doğayla arasındaki ilişkisi, faydacı temeller çerçevesinde inşa edilmiştir; "yapabiliyorken doğayı sömür, senin varoluşun onun bozulması tarafından tehdit edilir hale geldiğinde ise ona daha büyük bir saygıyla muamele et."[527] Bu yaklaşım, dini çevreci hareketlerin ekolojik problemler hakkında çalışmasını, bu problemlere dini referansları olan çeşitli çözüm önerilerinde bulunmasını ve bu önerileri eyleme dökerek birtakım faaliyetlerde bulunmasını, kendilerine ve seküler yaşayış biçimlerine tehdit olarak görmektedir. Dini çevrecilik kamusal alana katkı

[525] Vincenti, s. 294.
[526] Roger S. Gottlieb, **A Greener Faith: Religious Environmentalism and Our Planet's Future,** Oxford: Oxford University Press, 2006, s. 7.
[527] Alicter McGrath, **The Reenchantment of Nature: The Denial of Religion and The Ecological Crisis,** New York: Doubleday Galilee Books, 2003, s. 110.

sağlayabileceğini ifade ederken seküler çevreciler onların varlığını bazı kazanımlara (kadın-erkek eşitliği, ifade özgürlüğü vb.) karşı tehdit olarak algılamaktadırlar; işin özünde söyledikleri şey şudur: "Dilediğiniz dini görüşe sahip çıkın, ama onları siyasi hayatımızdan, ekonomimizden ve ortak kültürümüzden uzak tutun. Bu seküler bir demokrasi...",[528] "Dini değerler tarafından motive edilen çevreciler amaçlarını kendilerine veya en azından kiliselerine ve camilerine saklamalılar. Ne de olsa çevrecilerin dinden öğreneceği hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, inançlı insanlar ancak dini kimliklerini evde bırakırlarsa hoş karşılanırlar."[529] Bu bakış açısı dini çevreciliğe ve onun çözüm önerilerine karşı çıkan seküler çevrecilikte hala gücünü korumaktadır. Fazlun Khalid bir röportajında Müslümanların yoğunluklu olarak yaşadığı yerlerde yapılan çevreci çalışmaların da bu seküler dile sahip olduğunu aktarır ve bu duruma hayıflanır:

> "Müslüman dünyasında çevre ajansları kuruluyor ama sorun şu ki seküler örgütler olarak yönetiliyorlar ve İslamî bakış açısını görmezden geliyorlar. İslam'ın çevreyle ilgili en iyi öğretilere sahip olduğuna inanıyorum, tüm sistem orada ama ne yazık ki, servet, para ve mevkiyle öyle çok iç içeyiz ki… ve maalesef Batı'yı ve Batı'nın yaptığı her şeyi kopyalamak istiyoruz; elimizde bir elmas taşıyoruz ama farkında değiliz..."[530]

Yine mesafeli oldukları için eleştirildikleri bir diğer konu da dezavantajlı grupları görmezden gelmeleri, çeşitli alanlarda vuku bulan ve nihayetinde çevre sorunlarını da besleyen adaletsizliklere karşı tepki göstermemeleri, farklı ırklardan olan insanların maruz kaldığı çevresel sorunları gündemlerine almamalarıdır. Küresel çapta müesses durumda olan çevre hareketleri bu yaklaşımları sebebiyle *yeşil oldukları kadar beyaz*[531] olmakla eleştirilmişlerdir. Bu durum iki sonuca yol açmıştır: birincisi çeşitli açılardan ayrımcılığa maruz kalan insanlar, sadece belirli bir kesimi ilgilendiren sorunları gündemine alan ana akım çevre hareketleriyle kendilerini özdeşleştiremedikleri,

---

[528] Gottlieb, s. 58.
[529] Gottlieb, s. 59.
[530] Arwa Aburawa, "Interview with the Leading Green Islamic Organization", *Green Prophet,* November 14 2011, https://www.greenprophet.com/2011/11/interview-ifees-green-İslamîc-org/ (25.03.2022).
[531] D. T. Kuzmiak, "The American Environmental Movement", *The Geographical Journal,* 1991, Volume: 157, No: 3, https://doi.org/10.2307/635501 (25.03.2022), ss. 265-278, s. 274.

hayatlarıyla bir bağlantı kuramadıkları için ekolojik sorunlarla ilgilenmemektedirler. İkincisi, dezavantajlı grupları muhatap alan İslamî çevre hareketleri, sadece çevre sorunlarının sebeplerini ve çözümlerini İslamî temeller üzerine inşa etmekle kalmazlar, aynı zamanda farklı coğrafyalarda çevre problemlerinin yıkıcı etkilerine maruz kalan ve ana akım hareketler tarafından görmezden gelinen grupların da sorunlarını gündemlerine alırlar. Böylece çevre sorunlarına dair teşhis çerçevelerini adaletsizlik, yoksulluk gibi kavramlar ekleyerek genişletirler. Çerçeve genişletme, "bir toplumsal hareket örgütünün, potansiyel taraftar kitlesini artırmak ve hareketi büyütmek için, geleneksel önceliğe sahip çıkar ve çerçevelerini aşarak, yeni mesele ve kaygıları kapsama alanına almasıdır."[532]

> "Yoksullukla ilgili sorunları görmezden gelen çevre hareketine yönelik güçlü eleştirilerim var. Sierra Club, düşük gelirli konutlarının yeterince eko ve yeterince yeşil olmaması nedeniyle Oakland şehrini (California'da çoğunlukla siyahilerin yaşadığı ve güvenlik sorunlarıyla bilinen bir şehir) basmakla ün salmıştı… Savunmasız, kolay lokmaları düşürmemiz, (asıl odaklanmamız) gereken diğer hedefleri de baltalıyor gibi. Yani bu benim eleştirim. Çevresel adaleti sık sık ırksal ve sosyal adaletle bağlantılı olarak görüyorum ve ona bu şekilde yaklaşmaya çalışıyorum, ayrı bir şey olarak değil.[533]

Çerçeveleme kuramı bir toplumsal hareketin çözmek ya da gündeme getirmek istediği sorunun nasıl tanımlandığının çok önemli olduğunu, tanımlama aşamasına göre çözümler üretildiğini savunur. İslamî çevre hareketlerinin çevre sorunlarının sebeplerini ortaya koyarken yaptığı çerçevelemeler, hareketlerin ortaya çıktığı toplumsal ve kültürel ortama, katılımcıların ve ulaşılmak istenen hedef kitlenin sosyoekonomik durumuna göre farklılaşmaktadır. Bireyci kültürün daha yaygın olduğu, Müslümanların görece müreffeh bir yaşam sürdüğü ortamlarda insanların israf, aşırı tüketim, ahlaki yozlaşma gibi çeşitli davranışlarının çevre sorunlarına yol açtığı şeklinde teşhis çerçeveleri oluşturulurken başka toplumsal hareketlerle daha yakından ilişkili olan ve hedef kitle olarak dezavantajlı gruplarla çalışan hareketlerde ise çerçeveleme yapılırken yoksulluk, adaletsizlik, küreselleşme gibi kavramların sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Şimdi İslamî çevre

[532] Güran ve Özarslan, s. 44.
[533] Hancock, *Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain,* s. 78-79.

hareketlerinin çevre sorunlarına nasıl çözümler ürettikleri, çare çerçevelerini nasıl kurguladıkları değerlendirilecektir.

B. ÇEVRE SORUNLARINA İSLAMÎ ÇÖZÜMLER ÜRETMEK

Toplumsal hareketlerin var olan bir soruna dikkat çekmeleri yeterli değildir; aynı zamanda bu sorunun nasıl çözülebileceğine dair bir şeyler söylemeleri de gerekir. Aksi takdirde dikkatini çekmeyi amaçladıkları kitleyi yakalamakta zorluk çekerler. "Ne yapılması gerekir, bu sorun nasıl çözülebilir?" sorusuna verdikleri cevaplar, toplumsal hareketlerin çare çerçevelerini oluşturur. İslamî çevrecilikte çare çerçevesi içine çeşitli çözümler girer; dünya sisteminde değişiklik, geri dönüşüm hakkında bilinçlenme, kendi kendine yeten topluluklar oluşturma, israftan kaçınma gibi öneriler en çok karşılaşılan çözüm teklifleridir. Teşhis çerçevesini açıklarken ifade edildiği gibi bir sorunun ne şekilde tanımlandığı, o sorunun muhtemel çözüm önerilerini de etkilemektedir. İslamî çevrecilik için de bu geçerlidir. Hareketler, organizasyonlar, bireysel aktivistler çevre sorunlarına neyin sebep olduğunu teşhis ederken aynı zamanda çözüm için yol haritalarını da şekillendirirler. Fakat bütün farklılıklara rağmen hemen hemen tüm önerilerin birleştiği nokta eğitimdir. Eğitimin hem bireysel davranışları hem de sonuçta bütün toplumu dönüştüreceğine olan kuvvetli bir vurgu tüm İslamî çevrecilerde yapılır:

> Gözlemlerime göre, çevre sorunlarından Müslüman topluluğa bahsettiğimizde, Müslümanlar çoğu zaman bunu beyaz insanlarla ilişkilendiriyor. İslam dini ile Müslüman toplulukların uygulamaları arasında bir kopukluk var. Ben sunum yaparken bu çevre konularına tamamen İslamî açıdan yaklaşıyorum ve oldukça şaşırıyorlar. Bu nedenle, bu topluluklar için bu konular etrafında nasıl bir anlatı inşa ettiğimize dikkat etmemiz gerekiyor. Örneğin, bir keresinde Portland, Oregon'daki arkadaşımı ziyaret ediyordum ve şehirdeki kompost yapma zorunluluğundan şikâyet ediyordu. Şimdi, onun çok dikkatli bir Müslüman olduğunu biliyordum, bu yüzden bu kanunu çok İslamî olarak tanımladım. Buna şaşırmıştı, çünkü İslam'ın bununla nasıl bağlantılı olduğu hakkında hiçbir fikirle karşılaşmamıştı. Bunu kendisine anlattıktan sonra, bununla ilgili bir sunum yapmak için yerel mescide davet edildim. Bu, yerel Müslüman topluluğun kompostlaştırmanın değerini anlamalarına yardımcı oldu ve İslam'ın onlara çevre

> dostu olmayı nasıl öğrettiği konusunda onları eğitti. O topluluktaki Müslümanlar bundan sonra bu yeni kanunu daha çok kabul ettiler. Biliyorsunuz, üç ya da dört yıl önce Kuzey Amerika İslam Cemiyeti (ISNA) Yeşil Mescid girişimini başlattı, ancak şimdi bu, ISNA'nın Yeşil Komitesi aracılığıyla mescidin ötesine geçerek topluluğumuzun tüm yönlerine genişletildi. Bunlar, Müslüman toplumda tutumların nasıl değiştiğinin örnekleridir.[534]

Müslümanların çevre sorunları hakkında bilgilendirilmesinin önemini vurgulayan kişiler, bu misyonun yerine getirilmesinde camilerin ve imamların önemli bir rol oynadığını savunurlar. İmam hem kendi topluluğuna hem de Müslümanları temsilen tüm topluma İslam'ın çevreye ne kadar özen gösteren bir din olduğunu, Müslümanların israftan kaçınarak ve çevre sorunları karşısında seslerini yükselterek çözümün bir parçası olmak istediklerini göstermelidir:

> "Yeşil toplulukta Müslüman olmak, yeşil bir şekilde iyilik yapmaktan daha fazlasını, bu eylemlere farklı bir ışık tutmayı ve Müslümanların dinlerinin görevlerini yerine getirmeleri konusunda başkalarına olumlu bir örnek vermeyi gerektirir. Yeşil toplulukta Müslüman kimliğimizi koruyarak, Müslümanlara dinlerinin daha geniş bir yönünü gösterebiliyor ve yeşil olmanın tekil etnik, dini veya sosyoekonomik gruplara özgü olmadığını gösterebiliyoruz."[535]

Toplumsal hareketler için eğitim önemli bir konudur. Hedef kitlelerini çözmeyi amaçladıkları sorunlar hakkında bilgilendirmek, hemen hemen tüm toplumsal hareketler için önemli bir enstrümandır. Hareketin içinde yer alan ve hedef kitlelerini eğitme misyonu üstlenen eğitmenler çeşitli faaliyetlerle muhataplarını bilgilendirmeye büyük önem verirler. Jim Crowther'in de ifade ettiği gibi "Bir hareketin vizyonunu yaymada ve kimliğini korumada eğitim; hareketin ilkelerini, değerlerini ve argümanlarını dile getirme

[534] Hummel ve Daassa, s. 31.
[535] Jamie Albrecht, **Muslim American Environmentalism: An Emerging Environmental Movement in America and Its Implications for Environmentalism and Muslims in America,** Moldova: Lambert Academic Publishing, 2011, s. 35-36.

görevi olan 'hareket aydınlarının' etkinlikleri aracılığıyla"[536] önemli bir misyon üstlenmektedir. İslamî çevre hareketlerinde faal olan hemen hemen tüm aktivistler de Müslümanların çevre konusunda ve genel olarak yeterince eğitim almadığı için çevreye karşı duyarsız oldukları noktasında birleşir. Tüm insanların ve özel olarak da Müslümanların savurganlığını çevre sorunlarının sebebi olarak sunmak fazla suçlayıcı bir tavır olabileceği için de bireysel davranışların çevre tahribatındaki rolüne dikkat çekerken ılımlı bir söylem geliştirmeye, suçlayıcı değil bilgilendirici bir üslup kullanmaya dikkat ederler. Buna göre yükümlülüklerinin farkında olmayan bir Müslüman çevreye zarar verici tutumlar içine girmektedir. Bu yüzden pek çok çevreci kuruluş çeşitli eğitimler düzenleyerek, kampanyalar yaparak Müslümanların çevreye daha hassas davranmalarını sağlamayı amaçlar. Bu da aslında pek çok sosyal hareketin katılımcılarını eğitmek üzerine çalıştığı gerçeğiyle örtüşür.[537]

> "(Müslüman topluluk içinde yeşil olmak) kendi topluluğumuza ve mensuplarına bu önemli İslamî görevin farkında olmaları için ilham verebileceğimiz yollara odaklanmak (anlamına gelir). Dünyanın bekçisi olma rolümüze olan inanç, dinimizin önemli bir parçasıdır ve diğer Müslümanların da bu sorumluluğu coşkulu bir ruhla benimsemelerine yardımcı olmayı amaçlamalıyız, bu ister yerel camilerde enerji verimliliği hakkında önlemler almak isterse Müslüman gençleri bu konuda eğitmek olsun."[538]

İslamî çevreciler, Müslümanları çevre konusunda eğitmeleri gerektiğini ifade ederken sadece eğitimle çözülemeyecek olan bazı problemler olduğunu da dile getirirler. Belirli bir refah seviyesinin altında kalan, geçimini güçlükle sürdüren insanlardan organik beslenmek, plastik kullanımını azaltmak gibi çevreci çözümler beklemenin tutarsız olduğunu düşünmektedirler:

> "Fakirseniz, bakkalların olmadığı bir bölgede yaşıyorsanız, örneğin Oakland'a giderseniz, sahip oldukları tek şey, hiç taze ürünü olmayan köşe eczanelerdir (ilaç

[536] Jim Crowther, "Knowledge and Learning In Social Movements", Richard Edwards, Jim Gallacher ve Susan Whittaker (ed.), **Learning Outside the Academy: International Research Perspectives on Lifelong Learning** içinde**,** New York: Routledge, 2017, ss. 133-148, s. 135.
[537] Hancock, *Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain,* s. 76.
[538] Albrecht, s. 37.

satan süpermarketler). Buralar tüm çocukların ve yetişkinlerin erişebildiği yerlerdir; cips, abur cubur ve fast food (bolca bulunur). Ve organik yerel yiyecekler pahalıdır."[539]

"Burada bununla ilgili birçok ırksal ve sosyal dinamik var. Mesela camiye strafor (köpük tabaklar ve ambalaj malzemeleri) ile geldiklerinde -muhtemelen Amerika'daki camilerin çoğunda strafor var çünkü mahallelerindeki dükkâna gidip bunu bulabiliyorlar- ben bunun eleştirisini yapmakta zorlanıyorum. Bu tamamen farklı bir yerden oluyor, bu insanlar kaynaklara ve erişime sahip olan, banliyölerde yaşayan ayrıcalıklı bir beyaz değiller… Müslüman topluluklarda çevre sorunlarıyla uğraşmak karmaşıklaşıyor. Özellikle burada, çünkü büyük bir karışıma sahibiz. Bir kısmı eğitim, bir kısmı sadece para meselesi. İnsanlar bazı şeyleri karşılayamaz iken 'çevreye karşı nazik olun' diyoruz ama bu bir sınıf meselesi değil mi?"[540]

İslamî hareketlerin çevre sorunlarının sebeplerini teşhis ederken aşırı tüketim, israf, bilgisizlik gibi bireysel tutum ve davranışları sıklıkla vurguladıkları belirtilmişti. Bu etmenleri çevre sorunlarının sebepleri olarak gören aktivistler için çevre sorunlarının muhtemel çözümleri de yine bireysel davranışlardan geçmektedir. İnsanların davranışlarına yapılan bu vurgu özellikle semavi dinler söz konusu olduğunda hiç de şaşırtıcı değildir çünkü insanlar bu dünyada yaptıkları tüm eylemlerden dolayı yaratıcılarına karşı sorumludurlar. Çevreyle ilgili olsun ya da olmasın bütün yapıp ettiklerinden dolayı hesap verecekleri bir güne inanan insanlar dünyadaki eylemlerine önem atfetmekte, davranışlarını da dinlerinin ilkelerine göre düzenlemeye çalışmaktadırlar. Bu düzeltme çabası, bazen problemlerin başka kaynakları üzerine yoğunlaşmanın önüne geçip sadece kendi sorumluluklarına odaklanmayı beraberinde getirir. Hancock, İslamî çevre hareketlerinin bireysel çözümlere ağırlık veren aktivizmini Roy Wallis'in yeni dini hareketler tasnifinde "dini bir hareketin içinde bulunduğu dünyayı kucakladığı, 'normatif olarak onaylanmış amaç ve değerlerini onayladığı' hareketler" şeklinde tanımladığı dünyayı tasdik eden (world affirming) dini hareketlere

[539] Hancock, *Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain,* s. 78.
[540] Hancock, *Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain,* s. 78.

benzetir.[541] Buna göre tıpkı dünyayı tasdik eden yeni dini hareketlerde olduğu gibi çevre sorunlarının çözümünün bireysel tercihlerden geçtiğini savunan hareketler de küresel süreçlerin varlığını ve işleyiş şeklini zımnen de olsa onaylamaktadırlar.

Kanada'da faaliyet gösteren çevreci bir site ve blog olan www.khaleafa.com 'a göre çevre sorunlarının çözümü için insanların yapması gerekenler; ampulleri tasarruflu çalışanlarla değiştirmek, ısıtma ve soğutma ekipmanlarının bakımını düzenli olarak yaptırmak, evlerin yalıtımını sağlamak, suyu pompalayan sistemler kullanmak ve küçük arızaları dahi hemen onarmak, güneş panelleri kurarak enerji üretmek, akşam olunca elektronik cihazları fişten çekmek, haftada bir gün evden çalışmak, mümkün olan her yerde toplu taşıma kullanmak, araçların bakımını düzenli yaptırmak ve araç seçerken çevreye duyarlı olanlarını tercih etmek gibi maddeler olarak sıralanmıştır.[542] Burada bazı sistem eleştirisi yapan İslamî çevrecileri hatırlamak gerekir. Çevre sorunları hakkında endişe etmenin ve dünyanın içine düştüğü ekolojik bozulmaya karşı durabilmenin ekonomik bir gelişmişlik seviyesi gerektirdiğini savunan aktivistlerin bu argümanlarına örnek olarak yukarıda sıralanan çözüm önerileri mükemmel bir örnektir:

> "Bazı yoksul ülkelerde -bütünsel olarak fakir olduğu için değil- ama Mısır, Suriye, Fas, temelde Basra Körfezi'nde olmayan bu ülkelerde, bu bir öncelik meselesi. (Yeterince) yemek yiyemeyen insanların çöplerinin nereye gittiği konusunda endişelenmeleri bir lükstür, buna güç yetirebilmeleri mümkün değildir. Ve enerji söz konusu olduğunda, yenilenebilir enerji kaynaklarının da %40'ının günde 4 dolardan az bir gelirle yaşadığı 90 milyon insana yeterli enerjiyi sağlamak için fazla verimsiz olduklarını kabul edeceğim. Yani fosil yakıtlar, doğal gaz gibi verimli şeylere ihtiyaçları var, bunu kabul ediyorum."[543]

İslamî çevrecilik ile ilgilenen Müslümanların çevre sorunlarına çözüm bulma noktasında içinde yaşadıkları şartların önemi büyüktür. Müslüman ülkelerde yaşayan ve ekolojik sorunları mesele edinen insanların çevrelerine baktıklarında gördükleri şeyler,

[541] Hancock, *Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain,* s. 81.
[542] *What You Can Do,* (t.y.), http://www.khaleafa.com/take-action-1 (25.03.2022).
[543] Hancock, *Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain,* s. 79.

onların çare çerçevelerini etkilemektedir. Özellikle bir dönem başka bir ülkede yaşamış ya da uluslararası çevre kuruluşlarıyla ortak projeler yürütmüş kişiler için sorunun kaynağı sadece bireyler değildir; şehirlerin nasıl tasarlandığı, organik tarımın yerel nüfusa yetecek miktarda yapılıp yapılmadığı, insanların istifadesine sunulan park ve bahçe sayısının yeterli olup olmadığı da çevre sorunlarının çözümü için önem taşımaktadır:

> "Bu başka bir sistem, bu tür… en başından beri, sürdürülebilir olmayan bir çalışma modeli, şehirlerin işleyiş şekli, gıda açısından kendi üretim yöntemlerine sahip değiller; şehirler insanları agresif ve rekabetçi yapan çok kalabalık ve merkezi bir ortam ve çok fazla enerji gerektiren bir yaşam tarzı var, bu yüzden tüm bunları gündeme getirmemiz gerekir. Binalar da çok fazla karbondioksit salıyor, bence karbon emisyonlarının %40'tan fazlası sadece binaların kendisinden kaynaklanıyor, yollar, asfaltlar, bilirsiniz, suyun toprak tarafından emilmesini ve daha birçok şeyi engelliyor. Pek çok problem var, gibi... atık problemleriniz var, bu yüzden bence şehirlerimizi de yeniden düşünmeli ve onları çevresel bir şekilde tasarlamalıyız ve ayrıca içlerindeki sosyal yapılar da sadece..., yeniden yapılmaları gerekiyor, bence, görünüşe göre daha çok topluluk bahçeleri gibi çözümlere, her küçük mahallede çocuklar için yeşil alanlara sahip olmak, insanlar için hep birlikte yapabilecekleri yiyecekler yetiştiren ve insanları ortak bir şekilde bir araya getiren, aralarında bağ kurmalarına yardımcı olan ve onları besleyen çözümlere, yani bu daha çok çalışan bir sosyal sistem."[544]

İslamî çevreciler için çevresel sorunlarla mücadelenin önemli bir ayağı da en az bireysel tutumlar ve sistemsel değişiklikler kadar önemli olan maneviyat ve yaratıcıyla kurulan sıkı bir bağdır. Çevre krizi ve ekolojik dengenin bozulması özünde insanların maneviyattan uzaklaşmasının, materyalist bir dünya düzenine biat etmesinin, kutsal olanla bağını yitirmiş olmasının bir sonucudur. Bu çarpık çevre anlayışı değişmediği müddetçe çevresel bozulmanın önüne geçmek mümkün değildir. Bu yaklaşım Seyyid Hüseyin Nasr'ın kurduğu çevre ve maneviyat ilişkisine de uygundur. Nasr bu ilişkiyi şöyle ifade eder:

[544] Vincenti, s. 259.

> "Çevre krizi manevi düzendeki bir krize işaret ediyor. Arabanız bozulduğu zaman bu arabanızın fiziksel olarak bozulduğu maddi bir krizdir. Çevre krizi ise maddi bir semptomla kendini gösteren, fakat her şeyden önce manevi bir krizdir; çünkü bu krizin temel sebebi bizim Allah'a ve onun yarattıklarına karşı tavrımızdır ve bu tavır yanlıştır. Doğaya karşı yaklaşımımızda geleneksel dinî anlayışa geri dönmeliyiz. Bu tavır, Allah'ın yarattığı, kendi ritmi ve güzelliği olan, uyum içinde var olan bir doğa ve bizim de onun yarattıklarının emanetçileri olarak Allah'a karşı sorumlu olduğumuz anlayışına dayanır. Kur'an'da, İncil'de ve dünya üzerindeki tüm büyük dinlerde bu sorumluluktan bahsedilir ve sadece insan türünü değil, çevremizdeki her şeyi kapsar."[545]

İslamî çevreciler insanları çevreye karşı zarar verici eylemlerden uzaklaştırmada fetvaların çok önemli olduğunun altını çizerler. Dünya çapında faaliyet gösteren çevreci grupların, dini çevrecilikle iş birliği yapması durumunda pek çok sorunun daha kolay bir şekilde çözülebileceğini vurgularlar. Böylece hem çevreci faaliyetlerde bulunmuş hem de İslamî bir kurumun işlevsel hale gelmesini desteklemiş olmaktadırlar. Bu gibi iş birlikleri, yani ortak bir amaç etrafında farklı toplumsal hareketlerin bir araya getirilmesi ve ortak çözüm önerileri oluşturulması İslamî çevreciliğin önemli çözüm çerçevelerinden birisidir. Literatürdeki ismi çerçeve köprüleme olan bu süreç, "Belli bir mesele ya da sorunla ilgili olarak, ideolojik bakımdan uyuşan ancak yapısal bir bağı bulunmayan iki ya da daha fazla çerçeveyi birbiriyle bağlamak"[546] şeklinde tanımlanır. Endonezya Jakarta'da nesli tükenmekte olan hayvanlarla ilgili olarak çevreci örgütlerle UNAS'ın (Universitas Nasional) İslamî Araştırmalar Merkezi'nde çalışan hocaların iş birliğiyle hazırlanan fetvalar Ujung Kulon'daki Cava gergedanlarının ve Batı Sumatra'daki Sumatra kaplanlarının yaşam alanlarının korunmasına yönelik farkındalığı arttırmış ve köylüleri daha dikkatli bir şekilde davranmaya yöneltmiştir. "Bu fetva gelmeden önce hayvanların neden korunması ve Müslümanların neden onların korunmasına teşvik edilmesi

[545] Yasemin Yıldız, "Prof. Dr. Seyyid Hüseyin Nasr: 'Çevre Krizi Manevi Düzendeki Krizin İşareti'", 1 Aralık 2020, *Perspektif*, https://perspektif.eu/2020/12/01/prof-seyyid-huseyin-nasr-cevre-krizi-manevi-duzendeki-krizin-isareti/ (28.03.2022).
[546] Güran ve Özarslan, s. 44.

gerektiğine dair net bir açıklama yoktu"[547] diyen aktivist, bu iş birliğinin önemini vurgulamıştır. Aynı iş birliğine bir diğer örnek de yine *UNAS* ile *BRG (Badan Restorasi Gambut / Turbalıkları İyileştirme Ajansı)* arasında gerçekleşen turbalık[548] arazileri ihya etme çalışmasıdır. Bölgede akşam namazından sonra köylülerle toplantılar yapılmış, imamların ve dini önderlerin de katıldığı bu toplantılarda toprağı kendi kişisel çıkarları için ateşe vermenin günah olduğunun altı çizilerek köylüler bilinçlendirilmiştir. Daha öncesinde köylüler kendilerine tarım alanı açmak için turbalıkları restore etmek yerine yakmayı tercih ediyorlardı. Bu yüzden Endonezya'nın yıllık karbon emisyonunu artmaktaydı çünkü bu toprak türü karbondioksit tutmasıyla bilinmektedir. "Toprağı yaktığımızda sadece ağaçları değil, gördüğümüz ve göremediğimiz küçük hayvanları da yakıyoruz… Bu yaratıkların hepsi Allah'ın kullarındandır."[549] diyerek cemaatinin çevreye özen göstermesini, toprağı ıslah ederken başka camlıların da haklarına riayet etmeleri gerektiğini vaaz eden imam çevre hareketlerinin dini referansları kullandığı zaman başarılı sonuçlara ulaşabildiklerinin bir diğer örneğidir.

IFEES'in bir dönem düzenli aralıklarla yayınladığı Eco-Islam adındaki dergide, İslamî çevreciliğin çeşitli ekolojik sorunlarla nasıl başa çıkılabileceği hakkında pek çok çözüm önerisi vardır. IFEES çevre sorunlarının sebeplerini çerçevelerken sadece insanların eylemlerini değil aynı zamanda dünyada yaygın olarak uygulanan faize dayalı ekonomik sistemi, küresel çapta var olan eşitsizlikleri de gündemine aldığı için çözüm önerileri (çare çerçeveleri) de buna göre şekillenmektedir. Derginin Ocak 2006'da yayımlanan ikinci sayısında yer verdikleri *Yoksulluk ve Çevre* isimli makalelerinde çevre dostu bir kalkınma modeli için öncelikle sorunun kaynağının doğru teşhis edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Eco-Islam'a göre yoksulluk ve çevre, insanlığın geleceğini etkileyen en kritik konulardan ikisidir ancak birbirleri üzerindeki etkilerine pek fazla değinilmemiştir. Yoksul topluluklar genellikle çevre sorunlarının en kötü etkilerine

[547] Dyna Rochmyaningsih, "The Muslim Cleric Preaching for Indonesia's Peat", *Future Planet,* March 12 2020, https://www.bbc.com/future/article/20200311-can-green-islams-environmental-fatwas-help-climate-change (28.03.2022).
[548] Turbalık, asidik torf toprağından oluşan ve ölmüş bitkilerden meydana gelen verimli sulak arazilerin genel adıdır.
[549] Dyna Rochmyaningsih, "The Muslim Cleric Preaching for Indonesia's Peat", *Future Planet,* March 12 2020, https://www.bbc.com/future/article/20200311-can-green-islams-environmental-fatwas-help-climate-change (28.03.2022).

maruz kalmaktadırlar. Ayrıca yoksulluk doğal kaynakların daha çok sömürülmesine ve ormansızlaşma ve çölleşme gibi sorunların kronik hale gelmesine sebep olmaktadır.[550] Çözüm önerileri ise hem dünya ekonomik sisteminde yapılması gereken bazı değişiklikler hem de bireysel olarak uyulması gereken bazı ilkelerdir. İki çözümü birleştirmesi bakımından Eco-Islam bir örnek teşkil eder:

> "Yoksullukla ilgilenmek isteyenlerin bu sorunu çözmek için yapmaları gereken şey 'adil bir ticaret sistemi' geliştirmek olmalıdır. Uluslararası ticaret sistemi, daha yoksul ülkelerin aleyhine olacak şekilde büyük ölçüde çarpıktır, bu da bizim aşırı tüketimimizin yoksul ülkelerdeki üreticilere nadiren fayda sağladığı anlamına gelir. İslamî yaklaşım, bütüncül bir yaşam tarzı benimsememizi ve halifelik rolümüzü ciddiye almamızı gerektiriyor. Allah yeryüzünü ve onun nimetlerini sadece bizim için değil, bizden önceki ve bizden sonra gelecek nesiller için de yaratmıştır... Birey ve topluluk olarak tüm eylemlerimize çevresel kaygılar katmak insanlık için büyük bir yükümlülük olarak kabul edilmelidir."[551]

Bu açıklamadan sonra makale bireysel seviyede atılması gereken adımların önemini ifade eder, bunu bir Hadis-i Şerif'le örneklendirir:

> "Çevresel sorunlar ve yoksulluğun birbirine kaynaşmış zorlukları karşısında bunalmış hissetmek kolaydır, her birey yalnızca yapabileceği kadar sorumludur ve bu genellikle kişinin kendi hayatında olumlu adımlar atması anlamına gelir. İslam'da hesap verme anlayışı, her birimizin ne yaptığımız ve yapabileceğimiz konusunda sorgulanacak olması şeklindedir. Kişisel tüketimimizi azaltmak, yeniden kullanmak ve geri dönüştürmek için çaba göstermek, belki de başkalarını eğitme ve etkileme konumunda olmayanların ihtiyaç duyduğu tek şeydir. Küçük kişisel çabamız, küresel sorunlar bağlamında önemsiz ve boş görünse bile, asla

[550] Rianne ten Veen, "Poverty and The Environment", *Eco-Islam,* September 2006, Issue: 2, https://www.ifees.org.uk/wp-content/uploads/2019/12/newsletter_ecoislam2.pdf (28.03.2022), s. 1.
[551] Veen, s. 2.

boşa gitmeyecektir. Hz. Muhammed (sav) bir hadisinde "Kıyamet gününün geldiğini bilseniz bile elinizdeki hurma fidanını dikiniz." buyurmuştur."[552]

Toplumsal hareketler bir soruna dikkat çekmek, bir konu hakkında farkındalık oluşturmak isteyen insanlar tarafından oluşturulur. Bir sorunu tanımlamak, neyi problematize ettiklerinin sınırlarını tam olarak çizmek hareketlerin teşhis çerçevelerini oluştururken, bu sorunun nasıl çözülebileceği hakkındaki önerileri, yol haritaları, eylem planları da çare çerçevelerini oluşturur. İslamî çevre hareketlerinde önerilen birtakım çözümler insanların içine düştüğü maneviyat krizini aşmak, bireysel yaşamlarında israftan ve aşırı tüketimden uzak durmak, küreselleşmenin, yoksulluğun sebep olduğu adaletsizliklerin ortadan kaldırılması ve en nihayetinde tüm Müslümanları çevrelerine karşı daha duyarlı hale getirecek bir eğitime tabi tutmak olarak sıralanmıştır. Hareketlerin bir sorunu nasıl teşhis ettiklerinin onların çözüm önerilerini de şekillendirdiği, problemlerin kaynağını bireylerde bulanların çözüm için de bireysel uygulamaları işaret ettiği; kaynağı ekonomik düzende, devletlerin adaletsiz uygulamalarında, küreselleşmede bulanların ise çözüm için düzen değişikliğini önerdiği verilen örneklerle tekrar ortaya çıkmıştır. Şimdi toplumsal hareketlerin üçüncü çerçeveleme görevi olan güdüleyici çerçeveleme aşamasına geçilecektir. Burada, İslamî çevre hareketlerinde faal olan insanları bir çevre hareketine katılmaya, görev bilinciyle çalışarak hem hareketin söylemlerini hem de faaliyetlerini başka insanlara duyurmaya sevk eden saiklere daha detaylı bir şekilde bakılacaktır.

C. BİR MÜSLÜMANI ÇEVRECİ OLMAYA MOTİVE EDEN ETMENLER

Motivasyon genel olarak bir hedefe ulaşma arzusu ve bu hedefe ulaşabilmek için gösterilen çabanın ortak adıdır. Hem ulaşılması gereken hedef hem de bu hedefi gerçekleştirirken gösterilen çaba bir insanı eylemde bulunması için güdüleyen çeşitli etmenlerin birleşiminden oluşur. Sosyal psikolojide, bir insanı kolektif eylemde bulunmaya sevk eden dört temel motivasyon kaynağından bahsedilir. Bunlar, etkinlik, kimlik, duygu ve ahlak olarak sayılabilir. Bu dört etmen daha detaylı olarak, grup etkisine

[552] Veen, s. 2.

olan inanç, kimliğe yaptığı katkı, grup temelli öfke ve ahlaki standartların ihlal edildiği duygusu şeklinde ifade edilmiştir.[553] Bu dört etmenin biriyle ya da birkaçının bir araya gelmesiyle insanlar sosyal faaliyetlerde bulunmaya güdülenirler ve eylemlerinde devamlılık için gereken enerjiyi de yine bu etmenlerden sağlarlar.

Çerçeveleme kuramı açısından da motivasyonun önemi büyüktür. Bir çerçeveleme sürecinin üçüncü görevi güdüleyici çerçeve olarak isimlendirilir. Bu aşamada bir harekete katılmış olan insanların bu hareketin düzenlediği çeşitli eylemlere katılmaları ve çözülmesi hedeflenen sorunlara dikkat çekilebilmesi adına çalışmaları için onları motive edecek birtakım sebepler olmalıdır. Sadece aktif üyeleri motive etmek için değil aynı zamanda yeni katılımcıları da harekete dahil edebilmek için onları etkileyecek, muhatabının duygularını harekete geçirecek bir söylem kullanmak her hareketin temel hedeflerinden birisidir. Böylece üyeler kendilerinde grup için çalışacak yeterli gücü bulurlar. Çözümün bir parçası olmanın onları için ifade ettiği anlam güdüleyici çerçevelerinin içeriğini oluşturur. İslamî çevre hareketleri bağlamında değerlendirildiğinde, bir çevre krizinin niçin ortaya çıktığını ve bu krize İslam perspektifinden bakılarak nasıl çözümler üretilebileceğini ortaya koymak insanları kendine çekmeye ya da hareket içinde faal olmayı sürdürmeye motive etmek için yeterli değildir. Aynı zamanda karşılarındaki insanları hareketin amaçları için çalışmanın ne kadar önemli olduğuna ikna etmeleri, bu amaçların insanların hayatlarında bir etkiye, kimliğe, duyguya ya da ahlaki bir gerekçeye karşılık geldiğine onları inandırmaları gerekir. Böylece kişiler bu hareketin söylemlerini sahiplenmek ve icra ettiği eylemlere katılmak için yeterli şekilde güdülenmiş olurlar. İslamî çevre hareketleri insanları sadece ortak eylemler yapmaya değil aynı zamanda davranış değişiklikleri meydana getirmeye de davet ettiği için burada güdüleyici çerçevenin içine hareketin amaçlarına katılmanın yanında davranış değişikliğine gitmek için insanları motive etme süreci de dahil olur.

Bütün Müslümanları kitlesel bir şekilde çevreye daha duyarlı bir hale getirmek İslamî çevre organizasyonlarının kapsama alanını aşan bir hedeftir; ne kadar mümkün

[553] Martjin van Zomeren, "Four Core Social-Psychological Motivations to Undertake Collective Action", *Social and Psychology Compass,* 2013, Volume: 7, Issue: 6, https://doi.org/10.1111/spc3.12031 (05.04.2022), ss. 378-388, s. 379.

olduğu da ayrı bir tartışma konusudur. Müslüman aktivistlerin amacı din kardeşlerini çevre sorunları hakkında bilinçlendirmek, hedef kitlelerini çevreci davranışlar sergilemeye ikna etmektir. Bunu yaparken en sık kullandıkları argüman, çevreciliğin dini bir yükümlülük olduğudur. Bu yükümlülüğün kapsamına hem aktivistlerin başkalarını bilinçlendirmesi hem de bütün Müslümanların çevreye halifelik rolünün gerektirdiği şekilde davranması girer.[554] İster bireysel düzeyde olsun isterse başkalarını eğitmek gibi toplumsal amaçlarla olsun İslamî çevrecileri harekete geçmeye motive eden en önemli gerekçe bunu bir dini vazife olarak görmeleridir. Allah'ın insanları yeryüzünde halife olarak seçmiş olması onlara bir sorumluluk yüklemiştir. Tıpkı diğer dini sorumlulukları gibi bu da Allah tarafından insanlara verilmiştir ve aynı hassasiyetle ele alınması gerekir. Hancock'la konuşan aktivistler için çevreci olmanın Müslüman olmaktan ayrı bir tarafı yoktur:

> "Çevreci olarak Allah'ın verdiği görevleri yerine getirdiğinizi düşünürsünüz. Tanrı'nın dünyasını önemsiyorsunuz, O'nun tüm yarattıklarını önemsiyorsunuz ve … İyi işler (salih ameller) diye bir şey var ve çevrecilik bu iyi işlerin bir parçasıdır."[555]

Çevre sorunlarıyla yakından ilgilenen Müslümanlar, bunu dini bir vazife olarak yerine getirirler. Onlar için sadece doğayı sevmek, hayvanlara sempati duymak yeterli değildir. İnsanlar tüm dünyayı etkisi altına alan ekolojik bozulmanın farkına varmalı, bu sorunun çözümü için güçlerinin yettiği oranda ellerini taşın altına koymalıdır. Müslümanlara özel olarak düşen görev ise dünyada Allah'ın vekilleri olarak onlara emanet edilmiş olan kâinatı bir ibadeti yerine getirirken hissettikleri adanmışlıkla korumaktır. Özetle iyi bir Müslüman olma çabası, çevreci eylemlerin en temel motivasyon kaynağıdır. Doğayla yakından bir bağı olmamasına rağmen yine de bunu bir

[554] Rosemary Hancock, "Muslim Environmentalists, Activism and Religious Duty", Mario Peucker ve Merve Reyhan Kayikci (ed.), **Muslim Volunteering in the West: Between Islamic Ethos and Citizenship** içinde, Switzerland: Palgrave-Macmillan, 2020, ss. 141-160, s. 157.
[555] Hancock, *Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain,* s. 88.

dini gereklilik olarak gördüğü için gündemine alan Müslümanlar da mevcuttur. Bir başka aktivist şöyle devam eder:

> "Aslında çevremdeki birçok insanla aynı çevrecilik tutkusuna sahip olduğumu hissetmiyorum. Yani benim için bu, yapılması gereken bir şey gibi. Sanırım çevremdeki insanlarda bu doğa sevgisi var, etraflarındaki çevreyle, çevrelerindeki doğal çevreyle derin bir bağ var ve benim için bu daha çok 'dünyamızı yok ediyoruz ve bu gerçekten yanlış' demek... Benim için daha çok bir zorunluluk. Bu dini bir zorunluluk, aynı zamanda pratik bir zorunluluk ama her şeyden çok dini, ahlaki bir zorunluluk."[556]

Pek çok İslamî hareket, çevreci faaliyetleri camide gerçekleştirmek, vermek istediği bazı mesajları hutbeler ve vaazlar aracılığıyla cemaatine iletmek ister. Bunun sebebi dini inanışların insanları bazı konularda motive etmedeki başarısıdır. Park ve arkadaşlarına göre dini inançlar, hemen her kültürde birçok insanın anlam arayışının merkezinde yer alır ve bu ihtiyaçlarını en iyi şekilde tatmin eden önemli bir kaynak oluşturur. Tutarlılık, kontrol, belirsizliklerin azaltılması, kimlik, varoluşsal sorular ve cevaplar gibi pek çok alanda insanların anlam taleplerini karşılayan dinler[557] bu özellikleriyle toplumsal hareketler tarafından önemli bir potansiyel olarak görülmektedirler. Bu yüzden İslamî çevreciler, diğer Müslümanları seküler olarak gördükleri için onların katılmaya gerek görmedikleri çevreci faaliyetlere camiler aracılığıyla katılmalarını sağlamaya çalışmaktadırlar. Amerika'da Santa Clara şehrindeki bir camide ekolojik fuar düzenleyen ve yakın bölgede yaşayan imamları çevre hakkında olumlu mesajlar vermeleri için teşvik eden Muslim Green Team aktivistleri, bu sayede hem vermek istedikleri mesajları cemaatin nezdinde rahatlıkla meşrulaştırdıklarını hem de başka Müslümanları da faaliyetlerine daha kolay bir şekilde katabildiklerini Hancock'a şu şekilde ifade etmişlerdir:

---

[556] Hancock, *Muslim Environmentalists, Activism and Religious Duty*, s. 151.

[557] Crystal L. Park, Donald Edmondson ve Amy Hale-Smith, Kenneth I. Pargament (ed.), "Why Religion? Meaning as Motivation", **APA Handbook of Psychology, Religion and Spirituallity: Vol 1. Context, Theory, and Research** içinde, Washington: American Psychological Association, 2013, ss. 157-171, s. 157.

> "Sanırım etkili olan şey, şimdi düşününce Müslümanları çevreye çekmeye çalışmak yerine; çevreyi Müslümanlara getirmek gibiydi. Camide bir şeyler yaparak Cuma vaazlarını vermeye çalıştık, bu yüzden Dünya Günü (Earth Day) civardaki tüm yerel camileri İslam ve çevre hakkında bir vaaz vermeye teşvik etmeye çalıştık. Bu yaptığımız başka bir şey ve bu iyi oldu.[558]

Bir Müslümanın çevreye niçin özen göstermesi gerektiği sorusu önemlidir. İslamî çevrecilikte insanların doğayla yakından ilişkiye geçerek yaratıcıyla kişisel bir bağ kurmalarının onların inançlarını güçlendirmelerine yardımcı olacağı anlayışı hakimdir. İslamî kültürde önemli bir yeri olan *tefekkür*, insanların Allah tarafından yaratılmış canlı ve cansız şeyler hakkında düşünmeleri anlamına gelir. Müslümanlar tefekkür ettikçe insanların dünyadaki yeri, yaratılışlarının anlamı hakkında daha derin düşüncelere sahip olurlar ve imanları daha güçlü hale gelir. Tefekkürün çevreci davranışlarla ilişkisini araştıran bir çalışmaya göre Allah'ın büyüklüğünün idrakine dair insanın kalbini ve düşüncelerini dolduran ve bunun sonucunda da güzel ahlakı meydana getiren tefekkür, insanın halifelik rolü ile de yakın bir ilişkiye sahiptir. Bu yönüyle de çevreyi koruma motivasyonu sağlayan en iyi manevi mekanizmadır.[559] İslamî çevrecilere göre son yüzyılda insanlar doğa ile ilişkilerini kaybetmiş, özellikle kalabalık şehirlerde yaşayanlar doğayla temasa geçmekten uzak düşmüşlerdir. Bu yüzden çevreci olmak, tefekkür yoluyla doğayla yakından temasa geçmeyi ve aynı zamanda Allah ile daha yakından bir bağ kurmayı da beraberinde getirecektir. Pek çok kişi, çevreci eylemde bulunmalarının altında daha güçlü bir inanca sahip olma arzusunun yattığını ifade etmiştir. Doğayla yakından bağ kurmasının onu daha iyi bir Müslüman yaptığını savunan çevreciler bu durumu Härmäla'ya şöyle ifade etmişlerdir:

> "Tabiatın önemini ve güzelliğini ancak İslam'a geldiğimde anladım. Aslında, her zaman bir bilim meraklısı oldum, bu yüzden doğanın arkasındaki gerçek kimyayı ve bilimi her zaman şaşırtıcı buldum. Ben her zaman buna hayran kaldım. Ve benim için Tanrı'yı bu dünyada görmeye en yakın şey doğadır. Çünkü doğaya

[558] Hancock, *Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain,* s. 88-89.
[559] Noor Shakirah Mat Akhir ve Muhammad Azizan Sabjan, "Tafakkur as the Spiritual Mechanism for Environment Conservation", *Journal of Religious & Theological Information,* 2015, Volume: 14, Issue: 1-2, https://doi.org/10.1080/10477845.2015.1035195 (16.04.2022), ss. 1-12, s. 1.

> baktığımda, doğayla iç içe olduğumda, onun yaratılışının karmaşıklığına ve güzelliğine baktığımda bu ona en yakın olduğum andır... Sadece bahçedeyken ve topraktan, üzerinde durduğumuz bu topraktan meyve, çiçek ve sebzelerin çıktığını gördüğümde."[560]

> "Bazı alimler, çölde olmanın, yıldızları ve evreni çölde görmenin çok huşu ve ilham verici olduğunu söylüyorlar çünkü kendinizi çok bağlı hissediyorsunuz; bir anda 'Vay canına, bu, Allah Subhanallahu ve Teala'nın yarattığı uçsuz bucaksız evren' ve ben de dünya hakkında aynı şekilde hissediyorum; gerçekten ne olduğuna, bu bitkilerin nasıl büyüdüğüne ve hepsinin nasıl bu kadar farklı olduğuna ve hepsinin kendi ihtiyaçları olduğuna gerçekten bağlandığınızda. Hepsi birbirine bağlı bu miselyum (yer altındaki mantar iplerinin ağı) ağı gibi, toprak altında ve toprak... Biliyorsunuz ki topraktan geldik, kilden yaratıldık, topraktan yaratıldık ve bütün beslenmemiz ve sağlığımızın temeli topraktan geliyor, yani bence Müslümanlar olarak bunu bilmek ve vücudumuza bakmak bizim sorumluluğumuzdur."[561]

İnsanların doğa ile kurdukları bağın güçlü olmasının onları daha iyi bir çevreci ve daha iyi bir Müslüman yapacağına dair kuvvetli bir inanç besleyen İslamî çevreciler, bu maksatla sık sık doğa yürüyüşleri düzenler, bazı seminerlerini doğayla iç içe olunabilecek ortamlarda gerçekleştirirler. Mesela Hollandalı İslamî çevreciler her ayın ilk cumartesi günü bir doğa koruma alanında aylık yürüyüş düzenlerler. "Bu yürüyüşlerde doğayı Tanrı'dan bir işaret olarak yansıtmaya daha fazla vurgu yapmayı" amaçladıklarını ifade ederler.[562]

Bazı İslamî çevreci aktivistler için gerçek İslam'ı yaşayabilmenin tek yolu çevreci olmaktan geçer. Özellikle aktif bir dini yaşayışın olmadığı ve inancın pratikle desteklenmediği ortamlarda büyüyen bazı Müslümanlar çevreciliği Allah ve Hz. Peygamber'le aralarında bağ kurmak için bir vasıta olarak görmektedirler. Onlar için çevreci olmak, kendilerini etraflarındaki yanlış ya da eksik dini yaşayışlardan

[560] Härmälä, s. 35.
[561] Härmälä, s. 37-38.
[562] *Projecten*, (t.y.), https://www.groenemoslims.nl/projecten/ (16.04.2022).

soyutlamanın ve böylece doğru bir Müslüman olmanın tek yoludur. Bu kişiler tarafından çevrecilik artık dini bir vazife olmanın ötesine geçip dinin en gerçek haline uymanın bir aracı haline getirilir. Härmäla'nın görüştüğü bir grup aktivistin bu konudaki görüşleri çok nettir:

> "Yani, ana-babalarının veya atalarının İslam'ını değil, gerçek İslam'ı yaşamak isteyen, gerçek İslam'a geri dönen ve İslam'ı sadece dinleri değil aynı zamanda yaşam biçimleri yapmak isteyen bir grup Müslüman var. Bu sayede [çevrecilik] onlar da anladılar, şu anda dünyada yaşadığımız çevresel krizlerle [gerçek İslam arayışlarını] birleştirerek bir nevi bağlantı kurdular…Ve Hz. Peygamber'in kendisinin de bir çevreci ya da ekolojist olduğunu gördüler."[563]

Bir Müslümanın çevresine karşı sorumlu olması ve doğaya zarar verecek eylemlerden kaçınması, onun kendisinden sonra gelecek insanlara karşı bir sorumluluğudur. Bu duygu çevreci olmanın yine önemli motivasyon kaynaklarından birisidir. Sürdürülebilirlik bu dengeyi sağlamanın gerekliliğini ifade etmek için kullanılan kavramdır. Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilen bir tanıma göre sürdürülebilirlik "Bugünün ihtiyaçlarını, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama kabiliyetinden ödün vermeden karşılamak"[564] anlamına gelir. Modern çevrecilikte hem bugünü hem de gelecek nesilleri düşünerek hareket etmek gerektiği düşüncesi ekonomik gelişme modellerinden bireysel tüketim tercihlerine kadar geniş bir alanda yankı bulmaktadır. Bu şekliyle sürdürülebilirliğin İslam'da da yeri vardır. Allah her şeyi sadece bugünkü insanlar için değil, önceki ve sonraki nesiller için de yaratmıştır. Allah'ın yarattığı düzenin sadece bugünün değil geçmiş ve gelecekteki bütün yaratılmışların istifadesine sunulmuş olduğu hassasiyeti Müslümanların kendilerini gelecek nesillerden sorumlu hissetmesini sağlayarak çevreci tutumlar içine girmelerini motive etmektedir. Bu bilinç düzeyi Müslümanları bencillikten ve yaratılmış olan diğer şeyleri değersiz gören bir bakıştan korumaktadır. İbrahim Abdul Matin, Bakara Suresi 34. ayetinde geçen "O size istediğiniz her şeyi verdi. Allah'ın nimetlerini saymaya kalksanız başa çıkamazsınız…" ifadelerinin bazı Müslümanlar tarafından doğal kaynakların sınırsız olduğu şeklinde

[563] Härmäla, s. 42-43.
[564] *Sustainability*, (t.y.), https://www.un.org/en/academic-impact/sustainability (16.04.2022).

yorumlandığını ve bunun yanlış olduğunu ifade eder. Ona göre sınırlı olan şey, "bu kaynakların en iyi şekilde nasıl kullanılabileceği anlayışımızdır"; onları aşırı tüketimin çeşitli şekilleriyle boşa harcamamak, dünyanın kaynaklarını tüm zamanlardaki herkes için sürdürülebilir bir dengeye oturtmamızı sağlar. İhtiyacımız olan her şeye sahip olduğumuz şeklindeki düşünceden uzaklaşıp şu anda mevcut olan doğal kaynakların gelecek nesiller için de var olacağından emin olabilmemiz için neler yapabileceğimiz düşüncesi üzerine yoğunlaşmak gerekmektedir.[565]

Bahreyn'deki Basra Körfezi Üniversitesinde profesör olan Odeh Rashed Al-Jayyousi, aynı zamanda bağımsız danışmanlık yapmaktadır. Bir dönem Uluslararası Doğayı Koruma Birliği'nin (IUCN) Batı Asya ve Orta Doğu bölge ofisinde müdürlük de yapan Al-Jayyousi konuyla ilgili bilgi ve tecrübelerini aktardığı *İslam ve Sürdürülebilir Kalkınma* isimli kitabıyla da bilinir.[566] Müslümanların çevre sorunlarına yeterince ilgi göstermemesinin altında yatan sebepleri analiz ettiği bir röportajında çevre sorunlarının ekonomiden, tarihten, siyasetten bağımsız bir şekilde anlaşılıp yorumlanmasının mümkün olmadığını savunur ve bir çevreci olmaya motive olma noktasında Müslümanların ekolojik krize karşı gösterdikleri ya da göstermedikleri tepkileri daha geniş bir perspektiften okumak gerektiğinin altını çizer:

> "Zorluğun bir parçası şudur, dünyanın bu kısmı sömürgecilikten etkilenmiştir ve bunca on yıldan sonra bile hala bu düşünce tarzından etkileniyoruz. Güney, tüketim açısından Batı'yı taklit ve takip ediyor; Orta Doğu'da Batı modelinin en iyi model olduğu konusunda bir hayal kırıklığı var. Bu, her türlü sosyal ve ekolojik bozulmanın ve genel olarak insan onuruna duyulan saygının eksikliğinin temel nedenidir. Çevre konusunu yoksulluk, sosyal sorunlar gibi diğer sorunlardan ayıramazsınız. Yani dünyanın bu bölgesi kesinlikle Batı ekonomik modelinin izinden gitmekten olumsuz etkilenmiş ve bir anlamda kimliğini

[565] Abdul Matin, s. 27.
[566] *About Odeh Rashed Al-Jayyousi*, (t.y.), https://www.ecomena.org/author/odeh/ (27.04.2022).

kaybetmiş, yerel değerlerine olan gururu ve güveni de kalmamıştır. Bu nedenle yerel kökleri olan bir ekolojik modele sahip olamamıştır."[567]

İnsanların doğal çevreyi sahiplenmesi, ona değer vermesinin ön koşuludur. İnsanların hiç kimseye ait olmadığını düşündükleri bahçelere çöp atmasının, park ve bahçelerdeki bitkilere zarar vermesinin altında bazen 'kimseye ait değilse istediğimi yapabilirim' algısı yatmaktadır. Bu bağlamda kentsel mekân çalışmalarında aidiyet kavramı üzerine pek çok çalışma yapılmaktadır. "Kişilerin kendilerini bir mekânın parçası olarak görmeleri, dolayısıyla o mekân üzerinde hak ve sorumluluk sahibi hissetmeleri"[568] şeklinde ifade edilen aidiyet kavramından hareketle İslamî çevreciler kamusal alanın aslında hiç kimseye ait olan değil 'herkese ait olan' anlamında kullanılmasının insanların çevreye özen göstermelerini sağlayacağına inanmaktadırlar. Doktora tezi için Fas ve Tunus'taki İslamî çevre kuruluşlarıyla ve bireysel aktivistlerle görüşen Vincenti'nin katılımcılarından birisi bu motivasyon kaynağını şöyle açıklar:

"…Dağın benim olduğunu hissetmezsem, onu korumam. Bu mekânın ve doğal unsurun sahiplenilmesi duygusunun, onu koruma stratejisi olarak önemini fark ettim. Bence bu [yön] yurttaşlıkla, kamu yararını paylaşmakla ve genel olarak paylaşma eylemiyle ilgili, çünkü Devletin mülkiyeti ile özel mülkiyet arasındaki bu gergin ve çatışmalı ilişkiyi her zaman algılıyoruz… Yolun bize ait olduğunu hissetmiyoruz…. Korumamamızın nedeni bu, korumayla ilgilenmememizin nedeni bu.[569]

Bir Müslümanı çevreci olmaya motive eden temel etmenler arasına ailesinde ve çevresinde bu sorunları önemseyen, kendi yaşamında tanıklık ettiği çeşitli ekolojik

[567] Arwa Aburawa, "The Big Ask: Is Islamic Sustainability The Answer to Our Green Prayers?" *Green Prophet,* 2013, https://www.greenprophet.com/2013/03/the-big-ask-is-İslamîc-sustainability-the-answer-to-our-green-prayers/ (27.04.2022).

[568] Fahriye Hazer Sancar ve Yücel Can Severcan, "Children's Places: Rural–Urban Comparisons Using Participatory Photography in the Bodrum Peninsula, Turkey", **Journal of Urban Design,** Volume: 15, No:3, August 2010, ss. 293-324, s. 298. Aktaran: Sevcan Güleç Solak, "Mekan Kimlik Etkileşimi: Kavramsal ve Kuramsal Bir Bakış", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 2017, Cilt: 6, Sayı: 1, https://dergipark.org.tr/tr/pub/mjss/issue/40509/485519 (27.04.2022), ss. 13-37, s. 21.

[569] Vincenti, s. 304.

bozulmalara tepki göstermeye çalışan bireylerin olmasını da eklemek yerinde olur. Pek çok Müslüman, çevre sorunlarını dikkate almalarında aile büyüklerinin ya da yakın çevrelerinin desteğini almış olmalarının önemli bir payı olduğunu vurgulamışlardır. Rosemary Hancock'un görüştüğü bir aktivist bu desteğin önemini vurgulamış ve bu destek sayesinde Müslüman olmakla çevreci olmanın onun için nasıl iç içe geçmiş süreçlere dönüştüğünü ifade etmiştir:

> Bunları [Müslüman olmak ve çevreci olmak] birbirinden ayırmam imkânsız olurdu, çünkü bunlar münferit değiller, bu yüzden söylemem zor… Bence biri diğerini her zaman besledi, asla çatıştıklarını hissetmedim. Ve bu yüzden her zaman kolay bir süreç oldu, biri her zaman diğeriyle karışırdı. Çocukken, ortaokulda bir çevre kulübü kurmak, geri dönüşüm kutularını alıp tüm sınıflara yerleştirmek, bunda bir din dili yoktu ama ben eve geldiğimde ailem bunu destekledi çünkü bunu dini inançlarıyla da uyumlu bir şey olarak gördüler. 'Neden olmasın, Müslümansın, bunu yapman lazım' derken sonraları 'Ayrıca bir Müslüman olarak bunu yapmalısın' şekline dönüştü…"[570]

İslamî çevreciliği incelerken bu alanda yapılan faaliyetlerin çoğunun Müslümanların azınlık olarak yaşadığı coğrafyalarda teşekkül ettiği dikkatlerden kaçmamaktadır. Bunun sebepleri ile ilgili olarak *İslamî Çevrecilik* başlığında yapılan bir değerlendirmede diasporada yaşayan Müslümanların sosyal ve kültürel normları İslam'dan yola çıkılarak oluşturulmamış toplumlarda daha fazla meşruiyet elde edebilmek için inançlarının yaşadıkları ortamla ne derece uyumlu ve uzlaşabilir olduğunu göstermek durumunda kaldıkları ifade edilmişti.[571] Buna, Müslüman coğrafyalarda yaşayan ve aslında İslam'ın, dünyada bir akım haline gelmiş olan çevrecilikle uyumlu bir din olduğunu ispat etmek isteyen Müslümanları da eklemek mümkündür. Tıpkı demokrasi, insan hakları, hayvan hakları vs. gibi bazı modern kavramların hepsinin İslam'da yeri olduğunu ifade eden görüşler gibi çevreciliğin de İslam'da önemli bir yeri olduğunu ortaya koyarak dinlerine karşı dünya nezdinde farklı bir bakış kazandırma arzusu onları da diasporadakiler kadarçevreci olmaya motive eden bir etmene

[570] Hancock, *Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain,* s. 141.
[571] Hancock, *Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain,* s. 4-5.

dönüşmektedir. Odeh al-Jayyousi, Birleşmiş Milletler Çevre Programı'nın (UNEP) sitesinde yayınlanan bir röportajında mevcut çevre sorunlarının bazılarını sıraladıktan sonra çözüm önerilerini Kur'an'dan bazı ayetleri örnek vererek sunar. İslam'ın ekolojik sorunların çözümüne yönelik önemli çözüm önerileri olduğunu ekler:

> "Doğal yaşam alanlarının tahribi, biyolojik çeşitliliğin kaybı, iklim değişikliği ve toprak erozyonu gibi temel çevre sorunlarına baktığımızda, bunların hepsinin insan açgözlülüğü ve cehaletinden kaynaklandığını görüyoruz. İnsanın sorumluluğu, geçmiş medeniyetlerin kaderini öğrenen ve bu kaderi yansıtan sürdürülebilir bir medeniyet sağlamak için geçim kaynaklarını ve ekosistem hizmetlerini kurtarmak ve korumaktır… 'Her canlı bir ibadet halindedir' ayetine göre bir kuşa veya bir bitkiye zarar verildiğinde, ibadet eden bir topluluk susturulmuş olur. Yaşam senfonisini kutlamak için tüm insanların biyolojik ve kültürel çeşitliliği kutlaması ve koruması gerekir."[572]

Çerçeveleme kuramına göre bir toplumsal hareketin üç temel çerçeveleme görevi olduğu belirtilmişti. Bu görevlerin sonuncusu olan güdüleyici çerçevenin kapsamına, insanları bir toplumsal harekete katılmaya, çeşitli faaliyetler içerisinde aktif olarak bulunmaya motive eden etmenlerin girdiği belirtilmişti. İslamî çevrecilik için en çok göze çarpan güdüleyiciler çevreciliği dini bir vecibe olarak görmek, çevre duyarlılığı sayesinde daha iyi bir Müslüman olabilmek, doğayı Allah'ın halifesi sıfatıyla kendisinden sonra gelecek nesillere karşı emanet bilinciyle teslim edebilmek, doğayla daha yakından bir ilişki içine girerek Allah'ın yarattıkları üzerine tefekkür etmek, bugün çokça önem atfedilen sürdürülebilir bir çevre anlayışının İslam'a da uygun olduğunu göstermek olarak tespit edilmiştir. Bu etmenlerin bir kısmı ya da bazen hepsi Müslümanları çevreci faaliyetler içinde bulunmaya motive etmektedir.

Bu kısımda, İslamî çevre hareketleri dünyadan çeşitli örneklerle çerçeveleme kuramı bağlamında değerlendirildi. Snow ve Benford'a göre her toplumsal hareket sorun

[572] Odeh Al-Jayyousi, "How Islam Can Represent a Model For Environmental Steweardship", *United Nations Environment Programme,* 2018, https://www.unep.org/news-and-stories/story/how-islam-can-represent-model-environmental-stewardship (27.04.2022).

olarak gördüğü şeyi önce tanımlar ve teşhis eder, ardından çözüm önerileri sunar. Aynı zamanda katılımcılarını hareketin içinde bulunmaya da motive eder. Bu üç basamak bir çerçeveleme sürecinin temel görevleridir. İslamî çevre hareketlerinin teşhis çerçevelerinin, hareketlerin ortaya çıktıkları toplumsal ve kültürel ortama, katılımcıların ve ulaşılmak istenen hedef kitlenin sosyoekonomik durumuna göre değişkenlik gösterdiği tespit edilmiştir. Müreffeh bir hayata sahip olan Müslümanların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde organize olan hareketlerde sebepler israf, aşırı tüketim, geri dönüşüm yapmamak, ahlaki zayıflık ve maneviyat eksikliği şeklinde sıralanırken başka toplumsal hareketlerden de beslenen ve ekonomik sıkıntıları olan insanların yoğunluklu yaşadığı bölgelerde teşekkül eden hareketlerde ise yoksulluk, adaletsizlik, küreselleşme gibi kavramlar sıklıkla gündeme gelmektedir. İslamî çevre hareketlerinin teşhis çerçevelerini ne şekilde kurguladıklarının çözüm önerilerini de etkilediği ifade edilmişti. Bu doğrultuda ortaya konulan çözüm önerileri arasında, insanların içine düştüğü maneviyat krizini aşmak, bireysel yaşamlarında israftan ve aşırı tüketimden uzak durmak, küreselleşmenin, yoksulluğun sebep olduğu adaletsizliklerin ortadan kaldırılması ve en nihayetinde tüm Müslümanları çevrelerine karşı daha duyarlı hale getirecek bir eğitime tabi tutmak gibi tavsiyelerin yer aldığı tespit edilmiştir. İslamî çevre hareketlerinin güdüleyici çerçevelerinin içine ise çevreciliği dini bir vazife olarak görmek, çevreye özen göstermek suretiyle daha iyi bir Müslüman olabilmek, insanlara emanet edilmiş olan kâinatı Allah'ın halifesi sıfatıyla korumak ve gelecek nesillere teslim edebilmek, doğa aracılığıyla Allah'ın yarattıkları üzerine tefekkür etmek, sürdürülebilir bir çevre anlayışının İslam'a da uygun olduğunu göstermek gibi hedeflerin girdiği ifade edildi. İslamî çevreciler, Müslümanların yaşadıkları yerlerde çoğunluğu ya da azınlığı oluşturmalarından bağımsız olarak, dünyanın çeşitli bölgelerinde hem İslamî kaynak ve kavramları hem de seküler çevre hareketlerinin çeşitli söylemlerini birbirine katarak yeni bir bakış açısı üretmektedirler. Böylece hem dinlerinin çevreye olan bakışını kullanarak Müslümanları çevre sorunları karşısında harekete geçirmeye hem de seküler hareketlerine kendilerinin de ekolojik sorunlar hakkında söyleyecek önemli sözleri olduğunu göstermeye çalışmaktadırlar. Bir sonraki başlıkta, çerçeveleme kuramı ışığında Türkiye'de İslamî çevre hareketlerinin doğuşu ve gelişimi incelenecektir.

III. TÜRKİYE'DE İSLAMÎ ÇEVRE HAREKETLERİ: BİR ÇERÇEVELEME DENEMESİ

A. TÜRKİYE'DE İSLAMÎ ÇEVRECİLİĞİN İZİNDE

Bir önceki kısımda dünyadan çeşitli örneklerle İslamî çevre hareketleri çerçeveleme kuramı ışığında değerlendirildi. Bu başlık altında Türkiye'de İslamî çevre hareketi olarak adlandırılabilecek kuruluşların hangileri olduğu ve onların çevre hareketlerini nasıl çerçeveledikleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. İslamî çevre hareketlerini tartışırken temel kavramlar, önemli isimler, kampanyalar ve dernekler şeklinde alt başlıklar kullanılmıştı. Türkiye bağlamı söz konusu olduğunda bu başlıkları açıp ayrı ayrı değerlendirmeye imkân verecek bir literatür henüz oluşmamış olduğu için, bütün tartışma *Türkiye'de İslamî Çevreciliğin İzinde* başlığında yapılacak, ardından Türkiye'den örneklerle çerçeveleme analizi yapılacaktır.

Çevre Hareketlerinin Gelişimi ve Dinlere Göre Çevre isimli ikinci bölümde Türkiye'deki çevre hareketlerinin tarihi gelişimi, önemli dönüm noktaları açıklanmış, yaygın bir şekilde faaliyet gösteren dernek ve kuruluşlar tanıtılmıştı. Burada aynı açıklamalara tekrar yer verilmeyecektir. Buna karşın, bu çalışmada İslamî çevrecilik ile kast edilenin ilhamını, söylemlerini, hedeflerini İslam'ın temel kaynaklarından hareketle ortaya koyan çevrecilik faaliyetleri olduğunun altını bir kez daha çizmek gereklidir. İslamî çevrecilik başlığında da değinildiği üzere, bu hareketler Müslümanlar tarafından icra edilen çevrecilik faaliyetleri anlamına gelmemektedir. Müslümanların yaşadıkları ülkede azınlık ya da çoğunluk olmaları fark etmeksizin katıldıkları toplumsal hareketlerin ya da organizasyonların hepsini 'İslamî' başlığı altında toplamak imkansızdır. Burada önemli olan katılımcıların dini inanışları değil bizzat hareketlerin temel motivasyon kaynaklarının İslam'a dayanıp dayanmaması meselesidir. Bir hareketi İslamî çevreci yapan en önemli özelliklerinden biri, katılımcıların çevreci amaçlarını gerçekleştirmek için dini inanışlarını temel kaynak olarak kullanmaları ve bu yolda yaptıkları her türlü faaliyeti dini bir pratik olarak görmeleridir.

Türkiye'de İslamî çevre hareketlerini tartışmaya açmadan önce, giriş bölümünde kısaca değindiğimiz bir konu olan, kavramsallaştırmamızda niçin İslamcı (Islamist)

yerine İslamî (Islamic) çevre hareketlerini tercih ettiğimizi tekrar ifade etmek gerekiyor. Hakkında uzun tartışmalar yapılmış olan İslamcılık ve İslamîlik konusunu bu tezin kapsamı çerçevesinde tekrar gündeme getiren şey, İslam ve çevre hareketleri ile ilgili Türkiye bağlamında hazırlanmış çalışmalarda İslamcı kavramının yoğun bir şekilde kullanılmasıdır.[573] Türkiye'de İslamcılık alanında çalışma yapanlar içinde en önemli isimlerden olan İsmail Kara'nın tanımı şöyledir:

> "İslamcılık, 19.-20. yüzyıllarda İslam'ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlak, felsefe, hukuk, eğitim…) 'yeniden' hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, İslam dünyasını batı sömürüsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden kurtarmak, medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist ve eklektik yönleri baskın siyasî, fikrî ve ilmî çalışmaların, arayışların bütününü ihtiva eden bir düşünce ve harekettir."[574]

İslamcılık, modern dönemde ortaya koyulmuş ve İslam'ı bir bütün olarak yeniden yorumlama çabasının genel adıdır. İslam'la ilgili olan, ona referansla üretilen her şeyi İslamcı olarak adlandırmak bu çalışmaların, arayışların hepsini asıl amacı İslam'ı dünyaya hâkim kılmak olan bir çaba olarak etiketlemek anlamına gelmektedir. Mert, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren İslam'ın bir 'tehlikenin', bir 'tehdidin' adı olduğunu ve İslamcılık söyleminin de bu tehdidin açığa vurulması olarak görüldüğünü ifade eder.[575] Türkiye'deki İslamî çevre hareketlerini araştıran çalışmalar içerisinde Oğuz Erdur'un 1997 yılında yayınlanan *Reappropriating The 'Green': Islamist Environmentalism* makalesi İslamî/İslamcı ayrımına yüklenen anlam ve bu 'tehdit' algısı hakkında önemli ipuçları taşımaktadır. Erdur için İslam dinini referans alarak yapılan bir

---

[573] Bu çalışmalara bazı örnekler vermek gerekirse; Oğuz Erdur, "Reappropriating The 'Green': Islamist Environmentalism", **New Perspectives on Turkey,** Fall 1997; Erhun Kula, "Islam and Environmental Conservation", **Environmental Conservation,** Vol: 28 (1), 2001; Barbara Pusch, "The Greening of Islamic Politics: A Godsend for the Environment", **Environmentalism in Turkey: Between Democracy and Development,** Fikret Adaman ve Murat Arsel (ed.), London: Routledge, 2005; A. Kadir Yıldırım, "Between Anti-Westernism and Development: Political Islam and Environmentalism", **Middle Eastern Studies,** Vol: 52/2, 2016; Ş. İlgü Özler ve Brian Obach, "Polarization and the Environmental Movement in Turkey", **Journal of Civil Society,** Vol: 14, Issue: 4, 2018.

[574] İsmail Kara, "Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not", İsmail Kara ve Asım Öz (ed.), **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi: Sempozyum Tebliğleri** içinde, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 17-19 Mayıs 2013, ss. 15-43, s. 17.

[575] Nuray Mert, "Türkiye İslamcılığına Tarihsel Bir Bakış", Yasin Aktay (ed.), **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık** içinde**,** 5. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, ss. 411-419, s. 411.

çevrecilik aslında çevrecilik yapmak değildir; moderniteyi ve Batılı seküler yaşam tarzını eleştirmek için kullanılan bir araçtır:

> "Ekolojik temaları sıklıkla kullanmasına ve Batı ekolojisinin argümanlarını yeniden sahiplenmesine rağmen, özünde, Batı modernitesine ve modern laik yaşam tarzına karşı İslamcı mücadelenin daha geniş çerçevesinin bir parçasıdır. Başka bir deyişle, İslamcı çevre kaygısının çevreden çok Batı ile ilgili olduğunu iddia etmek mümkündür."[576]

İbrahim Özdemir, İslamcı kavramının Müslüman sekülerler ve Batılı oryantalistler tarafından bütün Müslüman yazar, düşünür, politikacı ve aktivistler için kullanılmasının isabetli olmadığını, ilgili kavramın yine aynı kesim tarafından Müslümanları ve onların ürettikleri tezleri modern öncesi dünyaya ait olarak etiketlemek için geliştirilmiş olduğunu savunur.[577] Dolayısıyla, çevre hareketleri bağlamında İslamcı kavramının siyasi bir gönderme, hatta bir ön kabul içermesi sebebiyle İslamcı değil İslamî çevre hareketleri ifadesi tercih edilmiştir.

Erdur ve Furman, Türkiye'de hâkim çevreciliğin bir çıkar grubuna ya da siyasi partiye dönüşmediğini ve sadece bir toplumsal hareket biçiminde var olduğunu savunur. Türkiye'deki çevreciliğin ekolojik bir taban hareketinden yola çıkarak bütünleşik bir siyasi harekete dönüşmeme sebeplerini devletin sosyal alan üzerinde uzun zaman devam eden kontrolü, merkezi hükümetlerin kalkınma ve büyüme vurguları ve dönem dönem yaşanan askeri darbelerin sosyal hayat ve sivil toplum üzerindeki etkileri olarak sıralamışlardır.[578] Şerif Mardin tarafından formüle edilen, Türkiye'nin siyasi hayatının merkez-çevre şeklinde tezahür eden bir gelişimi olduğu[579] analizinden yola çıkan Özler ve Obach, merkeze yargı, ordu ve devlet bürokrasisi tarafından desteklenen batılı laik bir

---

[576] Oğuz Erdur, "Reappropriating The 'Green': Islamist Environmentalism", *New Perspectives on Turkey,* Fall 1997, Volume: 17, https://doi.org/10.1017/S089663460000279X (06.05.2022), ss. 151-166, s. 152.
[577] İbrahim Özdemir, *Turkey*, s. 29.
[578] Andrzej Furman ve Oğuz Erdur, "Are Good Citizens Environmentalists?", *Human Ecology,* March 1999, Volume: 27, No: 1, https://link.springer.com/article/10.1023/A:1018765519386 (06.05.2022), ss. 181-188, s. 187.
[579] Şerif Mardin, "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", **Türkiye'de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1,** Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder (drl.), 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, ss. 30-66, s. 46 vd.

ideolojinin oturduğunu, nüfus olarak azınlığı oluşturmalarına rağmen yönetici seçkinlerin siyasi faaliyetlerden sivil toplum kuruluşlarının çalışmalarına kadar geniş bir alanı çeşitli yollarla düzenlediklerini ifade etmişlerdir. Bu yüzden sivil toplum kuruluşlarının ve toplumsal hareketlerin çoğu, siyasete ve eleştiri veya protestoya yönelik olmayan hizmetler, eğitimle, sosyal ve kültürel hayatla ilgilenen gruplar şeklini almıştır.[580]

Bir tasnife göre Türkiye'de çevreci faaliyetlerde bulunan gruplar dörde ayrılır: Yeşiller, Radikal Çevreciler, Doğa ve Çevre Korumacıları, Sanayi ve Çevre Korumacıları. İlk grupta yer alan Yeşiller, *Ağaçkakan Dergisi* etrafında toplanmış ve endüstri toplumunun temel dayanaklarını sorgulamayı hedeflemişlerdir. Radikal Çevreciler, çevre sorunlarının kaynağını demokratikleşme ile ilişkilendirerek sorunların siyaset temelinde tartışılmasını savunmuşlardır. İkinci gruba SOS İstanbul Çevre Gönüllüleri Platformu örnek olarak verilebilir.[581] Üçüncü grup olan doğa ve çevre korumacıları hali hazırda ortaya çıkmış olan çevre tahribatıyla uğraşmaktan ziyade doğayı korumaya odaklanırlar ve sorunların sebebinin sanayileşmenin kendisi değil onun çarpık gelişimi olduğunu ifade ederler. TEMA Vakfı bu grup mensuplarına güzel bir örnektir. Sanayi ve çevre korumacıları son grubun ismidir. Sanayiciler tarafından kurulan ÇEVKO gibi kuruluşlar, çevre sorunlarının sebeplerinden ziyade geri dönüşümün sağlanması, ambalaj atıklarının değerlendirilmesi gibi hedeflere sahiptir. Diğer çevreciler tarafından sık sık, kendilerini çevreci gibi göstermeye çalışan ama özünde hükümetin çevreyi korumak için çıkarmak istediği yasalara karşı baskı uygulamakla ve menfaatlerine göre tutum almakla eleştirilirler.[582] Türkiye'de faaliyet gösteren çevre kuruluşlarının İslam'a ve onun çevre hakkındaki hükümlerine bakışını teker teker incelemek bu çalışmanın kapsamı dışında kalacaktır. Bununla birlikte, toplumu çevre sorunları konusunda bilgilendirmede din görevlileriyle iş birliği yapıldığında olumlu sonuçlar alındığını gösteren bir örnek olması bakımından doğa ve çevre korumacıları sınıfına giren TEMA'nın Diyanet çalışanlarına çevre eğitimi vermek amacıyla yaptığı

[580] Ş. İlgü Özler ve Brian Obach, "Polarization and the Environmental Movement in Turkey", *Journal of Civil Society*, 2018, Volume: 14, Issue: 4, https://doi.org/10.1080/17448689.2018.1518773 (06.05.2022), ss. 311-327, s. 312-313.
[581] Arnd Michael Nohl, "Türkiye'de Hükümet Dışı Örgütlerde Ekoloji Sorunsalı" **Birikim: Aylık Sosyalist Kültür Dergisi (Ekoloji-İnsan ve Toplum Özel Sayısı),** Sayı: 57-58, (Ocak-Şubat 1994), ss. 23-27, s. 24-25.
[582] Nohl, s. 26.

çalışmalardan bahsedilecektir. İbrahim Özdemir'in apolitik ve radikal olmayan söylemlerinden yola çıkarak muhafazakârlar olarak isimlendirdiği[583] doğa ve çevre korumacıları arasında yer alan TEMA'nın Diyanet İşleri Başkanlığı ile ortak yürüttüğü pek çok projesi vardır. Bu iş birliği münasebetiyle 1998-2009 yılları arasında müftü ve imamlar bir ya da iki hafta süren ve doğal ortamlarda gerçekleşen kamplarda eğitim aldılar. Bu süre zarfında eğitime yaklaşık 800 din görevlisinin katıldığı belirtilmiştir. 2010 yılından itibaren eğitim kavramı, seminer ve eğitim odaklı etkinliklere dönüştürülmüştür. 2010-2013 yılları arasında TEMA'nın eğitim programına 3.059 din görevlisinin katıldığı tespit edilmiştir.[584] TEMA Vakfı kurucu onursal başkanı olan Hayrettin Karaca'nın "Diyanet İşleri Başkanlığı ile yaptığımız iş birliği, erozyonla mücadele, doğal varlıklarımızın korunması ve ağaçlandırma konusundaki çalışmalarımızın tabana yayılmasına … katkı sağlayacaktır."[585] şeklindeki sözleri bu iş birliğine dikkat çekmesi bakımından önemlidir.

Türkiye'de çevrecilik kavramının gelişiminin dünyanın pek çok bölgesiyle eş zamanlarda yani 1970'li yıllarla birlikte iki koldan ilerlediği, *Çevre Hareketlerinin Gelişimi ve Dinlere Göre Çevre* isimli ikinci bölümde ifade edilmişti. Bunlardan birincisini güncel sorunlara dikkat çekmek isteyen protesto ve örgütlenmeler, ikincisini ise 1972 yılında Büyümenin Sınırları Raporu'nun ve yine aynı yılda Stockholm Konferansı Sonuç Bildirgesi'nin yayınlanması ile devletlerin araştırma birimleri kurmaktan bakanlık ihdas etmeye kadar farklı düzeylerde attığı adımlar oluşturuyordu.[586] Türkiye de 1983 yılında kurulan Çevre Bakanlığı ile bu konuda devlet düzeyinde atılabilecek en yüksek adım atılmıştı. 70'li yıllarda yapılan çeşitli çevre eylemleri 12 Eylül 1980 askeri darbesiyle sekteye uğramış ve hem siyaset hem de sivil toplum sahneden çekilmişti. Normalleşme 80'li yılların ortalarından itibaren başlamıştı. Her ne kadar Lynn White'ın 1967 tarihli *Historical Roots of Our Ecological Crisis* isimli

[583] Özdemir, *Turkey*, s. 28.
[584] Wickström, s. 131.
[585] *Diyanet İşleri Başkanlığı ve TEMA Vakfı Doğal Varlıkların Korunması İçin El Ele Verdi*, 18.01.2013, https://www.tema.org.tr/basin-odasi/basin-bultenler/diyanet-isleri-ve-tema-dogal-varliklarin-korunmasi-icin-el-ele (11.05.2022).
[586] Özkan Öztürk, "Çevrecilik Söylemleri ve Türkiye'deki Çevre Hareketlerinin Seyri", *Journal of History Culture and Art Research*, 2017, Volume: 6, Issue: 2, http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v6i2.804 (11.05.2022), ss. 441-456, s. 447.

makalesinden itibaren pek çok Müslüman düşünür, akademisyen ve yazar İslam ve çevre ilişkisi hakkında çalışma yapıyor olsa da[587] İslamî çevreciliğin Türkiye'de doğuşunu 80'li yılların ortalarından itibaren ele almak uygundur.

Türkiye'de İslamî çevreciliğin gelişiminde ele alınması gereken bir diğer önemli kavram küreselleşmedir. 1980'lerin ortalarından itibaren gündeme gelen liberal ekonomik politikaların bir sonucu olarak hızla artan sanayileşme, Türkiye'nin kıyı bölgelerini imar etmek, su sistemlerini düzenlemek ve şehirlerin hava kalitelerini yükseltmek için atılan adımlar aynı zamanda ülke düzeyinde çevre aktivizmini de tetikleyen gelişmeler olmuştur.[588] Özdemir de Türkiye'deki çevre bilincinin gelişiminin küresel iletişimin hızlanması ve dünya çapında iş birliği ve dayanışmanın artmasıyla yakından ilişkili olduğunu belirtmiştir.[589] İslamî çevrecilik de diğer çevreci gruplar gibi ülkede yükselişe geçen küreselleşme sürecinin bir ürünüdür; bu süreç hareketi geliştirdiği gibi aynı zamanda onu sınırlandırmıştır. Buna rağmen Batı çevreciliğini İslam'la birleştiren 'melez bir desen' olarak küreselleşme sürecindeki gelişmekte olan ülkelerin modernite ile ilişkisine bir örnek teşkil etmektedirler.[590]

Türkiye'de çevre hakkında gelişen dini söylem, seküler hareketten farklı olarak uzun zaman çevreci bir grup ya da kurum üretmeyi başaramamıştır. Bu durum İslamî çevrecilik kadar Türkiye'nin siyasi ortamıyla ve kuruluş dinamikleriyle de yakından ilgilidir. Sivil toplum çalışmalarının ve toplumsal hareketlerin faaliyetlerinin sürekli kontrol altında tutulduğu bir ortamda İslamî çevrecilik de gelişmek için kendisine uygun bir ortam bulmakta zorlanmıştır. Erdur, İslamî çevre hareketi bir tarafa, çevreciliğin dahi gelişmiş ülkelerdeki muadilleri kadar kurumsallaşmış bir toplumsal hareket olarak tezahür etmediğini, dolayısıyla Türkiye'de İslamî çevreciliğin de ancak entelektüel bir girişim zemininde tartışılması gerektiğini savunur.[591] Özdemir, Türkiye'de çevre

[587] Özdemir, *Turkey,* s. 29.
[588] Gabriel Ignatow, "Globalizations and the Transformation of Environmental Activism: Turkey since the 1980s", *Globalizations,* 2008, Volume: 5, No:3, https://doi.org/10.1080/14747730802252602 (11.05.2022), ss. 433-447, s. 435.
[589] Özdemir, *Turkey,* s. 24.
[590] Ignatow, s. 440.
[591] Erdur, s. 154.

hakkında gelişen dini söylemin o tarihlerde henüz spesifik bir çevre kurumu ve grubu geliştirmemiş olduğunu ifade ederek Erdur'a katılır. Bu durumun müsebbibi sadece Türkiye'deki Müslümanlar değildir; pek çok diğer sebep de dikkate alınmalıdır. Osmanlı Devleti'nden miras alınan katı bir devlet-toplum kutuplaşması bu sebeplerin arasında ilk sırada yer alır. Vatandaşın sadece oy kullanmasını ve devlet işlerine müdahil olmamasını bekleyen müesses siyasi düzen uzun yıllar boyunca sivil topluma ve toplumsal hareketlere alan açmak istememiştir. Ayrıca, Türk modernleşmesinin seküler yapısı ve devletin merkezde yer alan değerlerden farklı olan her bir İslamî sivil toplumu ya da dini grubu cumhuriyete ve onun kurucu değerlerine tehdit olarak algılayan şüpheci bakışı, herhangi bir dini temelli toplumsal hareketin gelişmesine engel teşkil etmiştir. Bu yüzden 80'lerin ortalarından itibaren ve 1990'lı yıllar boyunca İslamî çevrecilik ilgisini çevre duyarlılığı hakkındaki popüler ve akademik çeşitli çalışmaları yayınlamaya ve toplum nezdinde yaygınlaştırmaya harcamıştır. Akademik ve popüler İslamî dergiler çevre sorunlarına özel sayılar ayırmışlar, medya yoluyla toplumun dikkatini çevre sorunlarına çekmeyi hedeflemişlerdir.[592] 90'lı yıllarda İslamî çevreciliğin hala akademik yayıncılıkla ilgilenmeye devam etmesinde şüphesiz ki ülke gündeminde önemli bir yer tutan olaylar dizisi de etkili olmuştur. 1994 yılında İstanbul ve Ankara'da belediye seçimlerini kazanan, 1995 yılındaki genel seçimden birinci parti olarak çıkan ve koalisyon yoluyla iktidara gelen Refah Partisi'nin devletin merkezinde yer alan unsurlar nezdinde sebep olduğu rahatsızlıkların sonunda medyanın da desteğiyle 28 Şubat sürecine girilmesi şüphesiz ki siyaset kadar toplumsal hareketleri ve sivil toplum çalışmalarını da olumsuz yönde etkilemiştir.[593]

Türkiye'de İslamî çevre hareketlerini tartışırken sivil toplum kavramından da bahsetmek gereklidir. Literatürde birbirinden farklı şekillerde tanımlanan kavramın içeriği ve neliği bir hayli tartışmalıdır. Yeğen'e göre var olan bir durumu betimlemek ve/veya analiz etmek üzere kullanılan bir kavramsal araç olduğu gibi, demokratikleşmeyle özdeş ideal bir durumu anlatmak üzere de kullanılabilmektedir. Üç

[592] Özdemir, *Turkey*, s. 30.
[593] 28 Şubat sürecinin bir özeti ve sivil toplum çalışmaları bağlamında değerlendirmesi için bkz. Tunahan Gür, **Sivil Toplum Kuruluşlarının 28 Şubat Sürecindeki Rolü,** Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 68-106.

yüzyıldır hakkında tartışılan bir kavram olarak en başat özelliği, tanımlarının devletle ilişkiler üzerinden yapılıyor olmasıdır. Küresel ve toplumsal hareketlerin güç kazanmasıyla akademik yazının sınırlarını aşıp gündelik kullanımda da kendisine yer edinmeye başlayan sivil toplum, beraberinde sivil toplum örgütleri (STÖ), hükümet dışı örgütler (NGOs), uluslararası sivil toplum örgütleri (INGOs) gibi kavramları da gündeme getirmiş ve kullanıma açmıştır.[594] Modern dönemde yapılan sivil toplum tartışmaları, özerk alanların çoğulculuğu ile bu alanlar içinde faaliyet gösteren kurum ve bireylerin özerkliği konularına odaklanmaktadır. Modern sivil toplum yasallık (sivil-siyasal-toplumsal eşitlik bağlamında), çoğulculuk (kendi kendini oluşturan gönüllü birlikleri kapsaması bağlamında) ve kamusallık (kamu katılımını, siyasal irade ve toplumsal normların doğuşunu, çatışmasını ifade etmesi bağlamında) ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.[595]

Türkiye'de İslamî sivil toplumun gelişimi tıpkı toplumsal hareketlerde olduğu gibi merkez-çevre ayrımı ve devletin kurucu değerlerinin dini referanslı her türlü oluşumun neşvü neva bulmasına imkân vermeyen baskıcı tutumu altında ezilmiştir. Bu bağlamda Ay'a göre Türkiye'de dini 'kişinin vicdani meselesi' şeklinde tanımlamakta ısrar eden devlet dili, hiçbir dini yaşayışın sivil toplumda görünür olmaması için uzun yıllar çalışmıştır.[596] Lütfi Sunar, Türkiye'de İslamî sivil toplumun tarihini devlet ile İslamî sivil aktörlerin karşılıklı olarak birbirini dönüştürme süreci olarak okumayı önerdiği *Türkiye'de İslamî STK'ların Kurumsal Yapı ve Değişimi* isimli araştırma raporunda İslamî sivil toplumu dört döneme ayırarak inceler: Örgütsel Olmayan (Bireysel) İslamî Sivil Gruplar Dönemi (1924-1950), Cemaatsel Oluşumlar ve Temsil Mekanizmaları Dönemi (1950-1980), İdeolojik ve Siyasal Dönüşümün Zemini Olarak Girişimci İslamî Sivil Kuruluşlar Dönemi (1980-2000), son olarak da Formelleşme ve Odaklaşma Dönemi

[594] Mesut Yeğen ve Diğerleri, "Türkiye'de Gönüllü Kuruluşlarda Sivil Toplum Kültürü (Araştırma Raporu)", **Yaşama Dair Vakıf**, 2009, https://yada.org.tr/wp-content/uploads/2009/03/21-T%C3%BCrkiye%E2%80%99de-G%C3%B6n%C3%BCll%C3%BC-Kurulu%C5%9Flarda-Sivil-Toplum-K%C3%BClt%C3%BCr%C3%BC.pdf (16.05.2022), s. 7.
[595] Gülgün Erdoğan Tosun, **Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi (Türkiye Örneği),** Bursa: Alfa Yayınları, 2001, s. 61-62.
[596] Esra Ay, **Türkiye'de Sivil Toplum Düşüncesinin Gelişimi ve Din,** Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 150.

(2000 ve sonrası).[597] Bu tasnifin son iki aşaması İslamî çevrecilik için de geçerli bazı veriler içermektedir. İslamî çevre hareketleri, 1980-2000 arası dönemde bulduğu kısıtlı alanları değerlendirerek yayıncılık faaliyetleriyle kamusal alanda görünür olmaya çalışmış, sivil toplum çalışmalarını kitap ve makale yayınlama gibi dar ve sınırlı bir alanda icra ederek var olmaya çalışmışlardır. Özdemir, tüm kamusal alanı bizzat kendisi doldurma arzusunda olan bir devlet için bu faaliyetlerin çok önemli olduğunu, Türkiye'de çevresel farkındalığın, aynı zamanda demokratikleşme, insan hakları, sivil toplumun gelişmesi süreçleriyle iç içe geçmiş olmasının bir tesadüf olmadığını ifade eder.[598] Sunar'a göre, 2000'lerin ilk yıllarına kadar devlet tarafından rakip olarak görünen, faaliyetlerini özgürce gerçekleştirmekte zorluk yaşayan İslamî STK'lar bu tarihten itibaren göreve başlayan Ak Parti hükümetleriyle birlikte artık rakip ya da tehdit olarak algılanmadıklarını düşündükleri için çalışmalarının yönü devletle mücadele etmekten, ona yardımcı olmaya doğru değişmiştir.[599] Bu tespit İslamî çevre hareketleri için de geçerlidir. 2000 öncesinde çoğunlukla yayıncılık yoluyla toplumu bilinçlendirme amacı taşıyan İslamî çevrecilik, 2000'lerden itibaren söylem olarak doğa ve çevreyi korumayı amaçlayan muhafazakâr çevre örgütlerine yakın bir çizgiye kaymıştır. Bu değişim, çerçeveleme görevleri kısmında örneklendirilerek daha detaylı bir şekilde açıklanacaktır. Bu yüzden bölümün kalan kısmında, Türkiye'de İslamî çevre hareketlerinin gelişimi 2000 öncesi ve sonrası şeklinde ele alınacak, ilk aşama olan yayıncılıkta bu dönemde neşredilmiş eserler, dergiler tarafından hazırlanmış olan özel sayılar temel özellikleriyle tanıtılacak, ardından İslamî çevre hareketi olarak isimlendirilebilecek gruplara ve faaliyetlere yer verilecektir.

1980'lerin ortalarından itibaren çevre sorunlarına İslamî cevaplar bulma arayışının baş gösterdiği ifade edilmişti. Bu arayışta toplumsal hareketlerin eylem biçimlerinden olan protestolar, gösteriler ve toplantılar yer almadığı gibi spesifik bir çevre sorununa ya da bir projeye karşı herhangi bir duruş da mevcut değildi. İslamî çevrecilik,

[597] Lütfi Sunar, "Türkiye'de İslamî STK'ların Kurumsal Yapı ve Değişimi", **Kurumsal Yönetim Akademisi Araştırma Raporları,** No:1, İstanbul: İLKE Yayınları, 2018, https://ilke.org.tr/mediaf/turkiyede-İslamî-stklarin-kurumsal-yapi-faaliyetlerinin-degisimi.pdf (17.05.2022), s. 56.
[598] Özdemir, *Turkey,* s. 32.
[599] Sunar, s. 79-80.

yukarıda da değinildiği üzere ilk ortaya çıktığı yıllarda modernitenin doğada ve insanlarda sebep olduğu tahribatları tespit ederek yola çıktı. Barbara Pusch, Türkiye'de neşredilen erken dönem İslamî çevre yazılarını teolojik, popüler ve entelektüel yaklaşımlar olarak üç başlık altında incelemeyi önerir.[600] Teolojik çalışmalar, çevre korumanın İslam'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu savunan ve tezini bolca ayet ve hadisle destekleyen eserleri içine alır. Bu çalışmaları hazırlayanlar da genellikle ilahiyat eğitimi almış olan ve akademik faaliyetlerde bulunan kimselerdir. Diyanet Yayınları tarafından konuyla ilgili olarak basılmış eserlerin hemen hemen tamamı ve bazı özel yayınevleri tarafından hazırlanmış olan eserler bu sınıfta değerlendirilebilir. İbrahim Canan'ın 1986 yılında yazdığı *İslam'da Çevre Sağlığı,* M. Kemal Atik tarafından 1992 yılında yazılmış olan *Kur'an ve Çevre,* İbrahim Özdemir ve Münir Yükselmiş'in 1995'te birlikte kaleme aldığı *Çevre Sorunları ve İslam*, Yaşar Fersahoğlu'nun 2003 yılında hazırladığı ve mukayeseli bir çalışma olan *Dinler ve Çevre*, Bahattin Dartma'nın 2005 yılında yayınlanan *Kur'an ve Ekoloji* kitapları bu grupta yer alır. Türkiye'de Hadis alanında en bilinen isimlerin başında gelen İbrahim Canan, ilgili kitabın ön sözüne "Bu kitabın gayesi, çevre sağlığı gibi mühim bir problemde dinimizin görüşünü belirtmektir."*[601]* yazarak 1980'lerden itibaren artan çevre tartışmalarına İslamî bir katkı yapmak istediğini vurgulamıştır. Tefsir alanına yaptığı çalışmalarla bilinen M. Kemal Atik ise "Bütün dünyada olduğu gibi ülkemizde de önemi gittikçe artan ve halkımızın gün geçtikçe daha fazla ilgisini çeken çevre konusunu Kur'an'ın ve bilimin ışığında incelemek istedik."*[602]* diyerek Canan ile aynı noktaya temas etmiştir. Bahattin Dartma, Kur'an-ı Kerim'in ve sünnetin tavsiyelerine uyulması halinde çevre kirliliğinin tamamen ortadan kalkacağını savunduğu[603] eserinde ayet ve hadisleri ekoloji kavramlarıyla ilişkilendirerek yorumlamıştır. Özdemir ve Yükselmiş tarafından hazırlanan *Çevre Sorunları ve İslam* kitabının amacı ise "Başta din görevlileri olmak üzere kamuoyunun çevre sorunlarıyla ilgili perspektiflerini genişletmek ve ayrıca konuyla ilgili dini malzemeyi sunarak, çevre ve çevre korumayla ilgili vaaz ve hutbe hazırlanmasında din görevlilerine gerekli

[600] Barbara Pusch, "The Greening of Islamic Politics: A Godsend for the Environment", Fikret Adaman ve Murat Arsel (ed.), **Environmentalism in Turkey: Between Democracy and Development** içinde**,** London: Routledge, 2005, ss. 131-145, s. 134.
[601] İbrahim Canan, **İslam'da Çevre Sağlığı,** İstanbul: Cihan Yayınları, 1986, s. 14.
[602] M. Kemal Atik, **Kur'an ve Çevre,** Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1992, s. ii.
[603] Bahattin Dartma, **Kur'an ve Ekoloji,** İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005, s. 130.

malzemeyi sağlamak"[604] olarak ifade edilmiştir. Bu ifadelerden, 1995 yılı itibarıyla toplumu çevre konusunda bilgilendirmek için diyanet çalışanlarının aktif katılımının hedeflendiği ortaya çıkmaktadır. Din Eğitimi alanında çalışan Yaşar Fersahoğlu hem çevre sorunlarını tanımladığı hem de dünya üzerindeki pek çok dini geleneğin çevreye bakışını ele aldığı *Dinler ve Çevre* kitabında amacını şu cümlelerle ifade eder: "Samimi bir özeleştiri ile … her insan, kendi kendisine şu soruları sormalıdır: Acaba ben bu bozulma ve kirlenmenin neresindeyim? Doğanın bozulmasında doğrudan veya dolaylı olarak bir katkım var mıdır, yok mudur?..."[605] Fersahoğlu'nun bu ifadeleri İslamî çevrecilik yayınlarının hepsinde var olan bir ortak noktayı, Müslümanları bilinçlendirmeyi ve doğru bildiklerini başkalarına anlatarak dini bir sorumluluğu yerine getirme hassasiyetini yansıtmaktadır.

Popüler yaklaşımlarda ekolojik sorunların sebebi batı toplumu ve onların sebep olduğu yozlaşmalar olarak tespit edilir ve çözüm olarak da İslam dininin ilkelerine göre yaşamak önerilir. Kimi yayınlarda ise çevreciliğin, sanayileşmiş ülkelerin Müslümanların kalkınmalarını engellemek için bir paravan olarak kullanılmasından dem vurulur. Mesut Doğan tarafından *Kadın ve Aile* dergisinin Temmuz-Ağustos 1990 tarihli 64. sayısı için kaleme alınan *Yeşilim Yeşilim Yeşil,* yine aynı dergide Zübeyir Somuncu'nun Mayıs-Haziran 1992 tarihindeki 86. sayısında yayınlanan *Bize Göre Çevrecilik,* İslam Aylık Mecmua'nın Temmuz 1992 sayısında yer verilen aynı yazara ait *Soğuk Savaşın Yeni Boyutu: Çevrecilik,* Rahmi Kuzucu'nun Eylül 1997 tarihinde *Misak* dergisinin 82. sayısında yayınlanan *Ekoloji İlmi ve Çevrecilik* isimli makaleleri bu tip yayınlara örnek olarak gösterilebilir. Örneğin Somuncu, gelişmiş ülkelerin kendi geleceklerini de düşünerek fakir ülkelerin kalkınmalarına yardımcı olmalarının beklendiğini ama "çeşitli zaafları ve yönelişleri olan, kötü adetler ve zararlı alışkanlıklarla iç içe yaşayan insanlıktan, gözünü para ve hakimiyet hırsı bürümüş menfaatperest devletlerden böylesi bir adım ve çevreci bir davranış beklemenin"[606] anlamsız olduğunu belirtir. Bir çevrenin şekillenmesinde ekolojik ve ekonomik dengenin uyumu kadar bu dengeyi oluşturacak

[604] Özdemir ve Yükselmiş, s. 25-26.
[605] Fersahoğlu, s. 12.
[606] Zübeyir Somuncu, "Bize Göre Çevrecilik", **Kadın ve Aile,** Sayı: 86, (Mayıs-Haziran 1992), ss. 12-13, s. 13.

olan insanın kendi hayatına ve nefsine de Allah nizamını yerleştirdikten sonra çevre kurtarma çalışmalarına başlaması da çok önemlidir.[607] Rahmi Kuzucu'ya göre Kur'an-ı Kerim'de Lut, Ad, Semud, Medyen gibi geçmiş kavimlerin inançsızlıkları ve haddi aşmaları yüzünden çeşitli şekillerde helak edilmiş olmaları insanlara dünyayı ifsat etmekten kaçınmaları ve kaynakların israf edilmemesi için verilmiş önemli örneklerdir.[608] Bu grupta yer alan çalışmalarda çevre sorunlarının temeline insanların bozulan ahlakını ve Batı dünyasının yozlaşmış kültürünü yerleştirme eğilimi bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

Bu iki gruptan farklı olarak çevre konusunda bu ilk dönemde verilen eserlerin çoğu entelektüel düzeyde gerçekleşmiştir. Hem uluslararası pek çok eser tercüme edilerek Türk okuyucuya ulaştırılmış hem Türkçe kitaplar yazılmış hem de İslamî camiada düzenli olarak yayınlanan ve ses getiren dergiler çevre sorularına özel sayılar hazırlayarak takipçilerinin dikkatini bu konulara çekmeyi amaçlamışlardır. Bu dönemde Seyyid Hüseyin Nasr ve Ziyaüddin Serdar'ın pek çok kitabının çevirileri yapılmış, çevre sorunları hakkında yapılan tartışmaların çoğu, bu iki yazarın eserlerinde tespit ettikleri konular ekseninde dönmüştür. İslam ve çevre ilişkisi hakkında yazılan Türkçe kitaplar arasında Deniz Gürsel'in[609] *Çevresizsiniz* ve *Gelenekselci Çevrecilikten Gelenekselci Liberalizme*, İbrahim Uslu'nun yüksek lisans çalışmasının kitaplaşmış hali olan *Çevre Sorunları,* Nazif Gürdoğan'ın *Kirlenmenin Boyutları* öne çıkan çalışmalardandır. Deniz Gürsel'in çeşitli dergilerde çevre ile ilgili kaleme aldığı yazılardan derlenen *Çevresizsiniz* kitabında dile getirdiği amaç Türkiye'de İslamî çevreciliğin temelidir: "'İslam dünyasında yokluğu hissedilen şeyi' karınca kararınca anlamaya ve bu uğurda çaba göstermeye çalışmak; yoksa yeşil yeşiller olmak değil. Zaten Batı'nın şurasına burasına öyle çok benziyoruz ki, Yeşilleri eksik kalsın."[610] Bu grupta yer alan eserler içerisinde İbrahim Uslu'nun *Çevre Sorunları* isimli kitabı Uslu'nun yüksek lisans çalışmasının kitaplaşmış hali olduğu için diğerlerinden farklı olarak akademik bir dile sahiptir.

[607] Somuncu, *Bize Göre Çevrecilik,* s. 13.
[608] Rahmi Kuzucu, "Ekoloji İlmi ve Çevrecilik", **Misak,** Cilt: 14, Sayı: 82, (1997), ss. 20-23, s. 21.
[609] Deniz Gürsel, Erol Göka'nın çevre ile ilgili konuları kaleme alırken kullandığı müstear ismidir. Konuyla ilgili olarak şu köşe yazısına başvurulabilir: Erol Göka, "Otuz Yıl ve Çöp", *Yeni Şafak,* 2019, https://www.yenisafak.com/yazarlar/erol-goka/otuz-yil-ve-cop-2052332 (18.05.2022).
[610] Deniz Gürsel, **Çevresizsiniz,** İstanbul: İnsan Yayınları, 1989, s. 15.

Entelektüel çalışmalar kategorisine bazı dergilerde yer alan makaleler ve özel sayılar da dahil edilebilir. *Türkiye Günlüğü'*nün 1989 yılında yayınlanan 3. sayısı, *Diyanet Dergi*'nin 1992 yılında yayınlanan 20. sayısı, *Yeni Türkiye Dergisi*'nin 1995 yılında yayınlanan 5. sayısı, *İzlenim Dergisi'*nin 1995 yılında yayınlanan 26. sayısı bu dergilere örnek olarak verilebilir. Türkiye'deki İslamî çevre hareketlerinin çerçeveleme kuramına göre değerlendirildiği bir sonraki başlıkta bu üç grupta yer alan tüm çalışmalardan tekrar istifade edilecektir.

Çevre ve İslam konusunda artan ilgi yüksek lisans ve doktora çalışmalarına bakılarak da tespit edilebilir. Yunus Macit'in 1997 yılında tamamladığı çalışması *Hz. Peygamber'in Sünnetinde Çevre,* Abdullah Oğuz Seki tarafından 2010'da hazırlanan *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Çevre Bilinci,* Mecit Karaaslan'ın 1999 yılında hazırladığı *İslam Hukukunda Çevre,* 2010'da Vehbi Ünal'ın tamamladığı *Çevre Sorunları ve Dindarlık İlişkisi: Kayseri Örneği,* 2013'te Sabriye Ak tarafından hazırlanan *Yeşil Tüketim Yaklaşımı Ekseninde İslamî Çevrecilik,* Muhlise Canlı tarafından 2017 yılında tamamlanan *Kutsal Metinler Bağlamında Çevre ve Din İlişkisinin Sosyolojik Analizi,* 2020 yılında Şeyma Yücel Orhan'ın tamamladığı *İslam'da Çevrenin Değeri,* Merve Cebeci tarafından 2020 yılında hazırlanan *Stewards of the Earth: Islamic Environmentalism in Classical and Contemporary Islamic Thought* isimli çalışmalar bu alandaki belli başlı çalışmalar arasındadır.

İslam'ın çevre anlayışını ortaya koyabilmek için geniş kapsamlı sempozyumlar da düzenlenmiştir. 1986 yılında İstanbul'da kurulan ve sitesinde amacını "'İnsanların hayırlısı, insanlara faydalı olandır' hadisi şerifini kendisine ilke edinmiş vakfımızın asıl amacı insanlığa hizmet etmektir. İnsanlığa yapılacak hizmetlerin en önemlisi ise eğitimdir."[611] olarak tanımlayan İnsanlığa Hizmet Vakfı'nın 24-25 Kasım 1990 tarihlerinde Taksim AKM'de düzenlediği *İnsan ve Çevre Sempozyumu* bunlardan ilkidir. Sempozyumda Sosyal Çevre, İktisat ve Çevre, Teknoloji ve Çevre, Hukuk ve Çevre, Sağlık ve Çevre olmak üzere beş oturum düzenlenmiş, her oturumda konuyla ilgili akademisyen ve düşünürler tebliğlerini sunmuş, çevre konusu çok boyutlu bir şekilde ele

[611] *Vakfımızın Gayesi,* (t.y.), http://www.ihv.org.tr/tr/icerik/gayesi-11 (20.05.2022).

alınmıştır. *Tarih Şuuru ve Çevre, İslam'a Göre İnsan-Çevre İlişkisi, İslam ve Çevre, İslam Çevre Hukukunun Genel Esasları* gibi tebliğleri ile dikkat çeken sempozyum İslamî bir STK tarafından organize edilmiş olması bakımından dikkate değerdir. Tüm bildiriler, *İnsan ve Çevre: Sempozyum Tebliğleri* ismiyle 1992 yılında İnsanlığa Hizmet Vakfı Yayınları tarafından basılmıştır. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin ev sahipliğinde 15-16 Mayıs 2008 tarihlerinde düzenlenen *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu* bu alanda düzenlenmiş en büyük organizasyonlardan birisidir. *Dinler ve Çevre, Kur'an ve Çevre, Hz. Peygamber ve Çevre, Çevre Etiği, Din ve Çevre* gibi oturum başlıkları çerçevesinde İslam'ın çevreye yönelik ilkeleri geniş bir şekilde ortaya konulmuş ve tartışılmıştır. Bildiri metinleri iki cilt halinde basılmış ve araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Bu sempozyumlarda çevre konusu çok boyutlu bir şekilde ele alınmış, sadece ilahiyat fakültelerinden değil farklı bilimsel dallardan akademisyenlerin de katılımıyla meseleye daha bütüncül bir perspektiften yaklaşılmıştır.

İslamî Çevrecilik başlığı altında yer verilen ve Türkiye'de gerçekleştirilmiş olan bir etkinlik de 2015 yılında Paris'te düzenlenecek olan Dünya İklim Değişikliği Konferansı öncesinde Müslümanların iklim değişikliği hakkındaki sesini duyurmak için bir araya gelen deklarasyon ve iki gün süren sempozyum sonunda yazdıkları sonuç bildirisidir. IFEES önderliğinde 17-18 Ağustos 2015 tarihinde İstanbul'da düzenlenen sempozyuma Türkiye'den katılan İbrahim Özdemir deklarasyon metninin yazımında görev almıştır. Dünyada Seyyid Hüseyin Nasr başta olmak üzere konuyla ilgilenen pek çok bilim adamına ulaşan ve taslak metne onların da katkılarıyla son şeklini veren heyet 80'den fazla bilim adamının katıldığı sempozyumun sonunda bir metin yayınlamışlardır.[612] Metinde dünyanın karşı karşıya olduğu en büyük çevre sorunlarına dikkat çekildikten sonra Kur'an-ı Kerim'den ayetler ışığında sorunların tüm paydaşlarına hitap edilmiş ve çevre problemlerinin çözülmesi için harekete geçilmesi çağrısında bulunulmuştur.

[612] *İslam İklim Değişikliği Deklarasyonu,* 18 Ağustos 2015, https://www.ifees.org.uk/wp-content/uploads/2020/01/iccd-turk.pdf (02.03.2022).

Lütfi Sunar tarafından 2018 yılında hazırlanan *Türkiye'de İslamî STK'ların Kurumsal Yapı ve Faaliyetlerinin Değişimi* isimli raporda 1980-2000 arasındaki dönemi Girişimci İslamî Kuruluşlar Dönemi, 2000 ve sonrasını ise Formelleşme ve Odaklaşma Dönemi olarak isimlendirdiği daha önce belirtilmiş[613], bu tasnifin İslamî çevrecilik faaliyetlerine de uyarlanabileceği ifade edilmişti. 2000 öncesi dönemde ekonomide uygulanan liberal politikalar, 1950'lerden itibaren başlayan ve tüm hızıyla devam eden kentleşme, siyasi yasakların ortadan kalkmasıyla birlikte görece rahatlayan sivil alan ile birlikte pek çok İslamî STK'nın vakıflaşmaya gittiği bu dönem İslamî çevrecilik için de yayıncılık faaliyetleri aracılığıyla teşekkül etme dönemi olarak ortaya çıkmıştı. Yukarıda aktarıldığı gibi akademik çalışmalardan tercüme eserlere, sempozyumlardan popüler dergilere kadar geniş bir alanda çevre konusu ele alınmıştı. 2000'lerle birlikte çevre sorunları hakkında kaleme alınan eserlerde düşüş başlamıştır. Barbara Pusch, bu düşüşü iki sebebe bağlar; birincisi Ak Parti iktidarıyla birlikte İslamî ideoloji güçlenmeye başlamıştır; ikincisi ise yine aynı tarihlerde Türkiye'de seküler çevrecilerin eylemleri de azalmıştır. Pusch, İslamî çevreciliğin reaksiyoner bir tepki olduğunu, İslamî çevrelerin gündemde yer alan konulara göre söylem geliştirdiklerini, çevreciliğin o yıllarda popüler bir konu olduğu için bu denli gündem oluşturduğunu iddia eder ve bu tartışmaların azalmış olmasını seküler çevreciliğin düşüşüyle ilişkilendirir.[614] 2000 sonrası yaşanan pek çok gelişme Pusch'un eleştirilerinde haklı olmadığını ortaya çıkarmıştır. Öncelikle 2000 sonrası dönemde seküler çevre hareketleri ve protestoları azalmamış, aksine cumhuriyet tarihindeki en yüksek katılıma ulaşmış, zaman zaman siyasi bir ton edinerek gündem oluşturmaya devam etmiş, 2013 yılındaki Gezi Parkı Olayları ile birlikte ülkede gerçekleşmiş en büyük ve en tartışmalı çevre protestoları bu dönemde vuku bulmuştur. Dolayısıyla İslamî çevre söyleminin 2000'ler sonrası seyrini tespit edebilmek için onu sadece reaksiyoner bir tepki olarak görme yaklaşımı geçerli değildir.

Çağrı Eryılmaz, 2000 sonrası dönemde gelişen çevreciliği *Kamu Yararına Lobiler* ve *Katılımcı Protesto Örgütleri* olarak iki grup altında değerlendirmeyi önerir. 1990'ların sonunda Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne aday ülke olarak kabul edilmesiyle birlikte,

[613] Sunar, s. 56 vd.
[614] Pusch, s. 135.

merkezdeki büyük çevreci örgütler kamu yararına lobilere dönüşmüşlerdir. İlk kuruldukları dönemde gönüllü iş gücüne dayalı olarak örgütlenen ve kamuoyu oluşturmak suretiyle devletin çevre politikalarını etkilemeyi hedefleyen büyük çevreci örgütler, 2000'lerle birlikte devletten ve özel şirketlerden fon sağlayarak profesyonelleşmiş; fon kaynaklarına ve projelerine bağlılık gösteren, devletle mücadele etmekten kaçınan, destekçilerden katılım yerine maddi destek talep eden örgütlere dönüşmüşlerdir. TEMA, Doğal Hayatı Koruma Vakfı (WWF), Türkiye Çevre Vakfı gibi en çok bilinen çevreci örgütler bu grupta yer almaktadır. Katılımcı Protesto Örgütleri ise kalkınma projelerinin gerçekleştirildiği bölgelerde yaşayan ve projelere karşı çıkan kişilerin katıldığı, blokaj, yürüyüş, nöbet gibi toplumsal hareketlerde yaygınlıkla görülen eylem biçimlerini tercih eden grupları içine alır. Son yıllarda görülen HES, termik santral, maden karşıtı hareketler katılımcı protesto örgütlerine örnek olarak verilebilir. Eryılmaz'a göre bazı katılımcı baskı grupları arasında, tıpkı kamu yararına lobiler gibi AB ve diğer uluslararası fon kaynaklarından yararlanmak için projeler geliştirmeye, dolayısıyla kurumsallaşmaya doğru giden örgütler de vardır.[615]

Eryılmaz'ın seküler çevre örgütleri için yaptığı bu tasnif İslamî çevrecilik için de önem arz etmektedir. 2000 sonrası döneme kadar çeşitli yayınlar üzerinden çevre sorunlarının sebepleri üzerine soyut değerlendirmelerde ve eleştirilerde bulunan İslamî çevrecilik, 2000 sonrası dönemde kurumsallaşmaya başlamış, Ak Parti iktidarıyla birlikte tıpkı seküler çevre örgütleri gibi devletle iş birliği yapmaya, çeşitli çevre politikaları ile ilgili olarak projeler üretmeye yönelmiş, aynı zamanda çevre sorunlarının ortaya çıkmasına sebep olan bireysel faktörlere ağırlık vererek geri dönüşüm eğitimi, ekmek ve su israfının önlenmesi, ağaçlandırma çalışmaları yapılması gibi alanlara yönelmiştir. "Deniz Gürsel" mahlasıyla çevre yazıları kaleme alan Erol Göka'nın 2019 tarihli 'Otuz Yıl ve Çöp' isimli köşe yazısında belirttiği gibi, 90'lı yıllardaki çevre eleştirileri nahif bir bakış olarak kalmış, bu alanda kalem oynatan isimler büyük sistem eleştirileri yerine insani bazdaki değişiklikler için çalışmanın öneminin altını çizmeye yönelmişlerdir:

[615] Çağrı Eryılmaz, "Türkiye'de Çevreci Örgütlerin Dönüşümü", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,** Cilt: 73, No: 1, (2018), ss. 49-76, s. 73-74.

"Elbette inancım, temel düşüncelerim değişmeden sürüyor ama ikinci 30 yılda dünyaya daha girift, daha ziyade güç ilişkileri analizine dayalı teorilerle baktığımı, gençlik yıllarımdaki naif bakışı pek gündeme getirmediğimi görüyorum. Bu süre zarfında ülkemiz siyasi ve ekonomik yapısında da büyük değişiklikler oldu. Özellikle son 20 yılda olup bitenleri anlatmak için "sessiz devrim" nitelemesi, en uygunu. Değişikliklerin çoğunu tüm kalbimle destekledim, desteklemediklerimde eleştiri hakkımı kullandım ya da sükûnet en etkili eleştiridir diye sessiz kalmayı yeğledim. Özeleştiri gerektiren en önemli eksik, insanımızın kapitalizme ve tüketim toplumuna karşı inanç temelli yeterince uyarılmaması, kanaatkarlığa ve paylaşmaya dayalı geleneğimizin ihyası için gerekli çabaların gösterilememesiydi. Çoğunlukla gelişme ve büyüme, modernlikte aldığımız büyük yol vurgulandı. Oysa gelişme, büyüme ve modernliğin sadece bir veçhesidir, diğer veçhesinde ise devasa bir çöp üretimi bulunur. O öylesine önüne geçilemez bir süreçtir ki, insanları bile çöpleştirir, ıskartaya çıkartır… İnsan problemiyle ilgilenmezsek, kapitalizmi, tüketim toplumunu inanç temelli eleştirmeyi bırakırsak modernliğin sadece gelişme ve teknoloji yanını görüp çöp üreten, insanı çöpleştiren yanını görmezsek, Allah korusun, biz de sonunda onlara benzeriz. Tamam gelişelim, güçlenelim ama modernliğin çöp üreten, insanı çöpleştirici ve insanlığımızı tüketen yanına karşı da daima uyanık olalım. İnançlarımızdan kaynaklanan ve en büyük hazinemiz olan insani değerleri koruyalım."[616]

2000'lere kadar kitaplar, makaleler, çeviri yayınlar aracılığıyla İslam'ın çevreye verdiği önemin altını çizmeye çalışan, İslamî bir çevre okuması yapan hareketin bu tarihlerden itibaren yayıncılık faaliyetleri azalmıştır. Bu durum 2000 sonrası yayınlanan kitaplar ve makalelere bakılarak da anlaşılabilir.[617] Yeni dönemde çeşitli İslamî sivil toplum kuruluşları çevre sorunları karşısında insani sorumlulukların önemi vurgulamış ve toplumu bilgilendirmeye ağırlık vermişlerdir. Dernekleşme çalışmaları da yine bu

[616] Erol Göka, "Otuz Yıl ve Çöp", *Yeni Şafak,* 2019, https://www.yenisafak.com/yazarlar/erol-goka/otuz-yil-ve-cop-2052332 (18.05.2022).

[617] 2000 sonrası dönemde din ve çevre konusuyla ilgili olarak yayınlanmış bazı eserler şunlardır: Servet Armağan, **İslam ve Çevre,** İstanbul: Gündönümü Yayınları, 2005; Süleyman Yapıcı, **İslam ve Çevre/İnsan ve Çevre,** İstanbul: Kişisel Yayınlar, 2011; İbrahim Abdul Matin, **Çevreci ve Dindar,** İstanbul: Ufuk Kitapları, 2011; Münir Yıldırım, **Çevre ve Din: Kutsalın Tabiattaki Formları,** İstanbul: Karahan Kitabevi, 2016; Yunus Kutval ve Özgür Kanvir, **Çevre ve Ekoloji: İslam İktisadı Yaklaşımı,** İstanbul: İktisat Yayınları, 2021.

yıllarda başlamıştır. Bu bağlamda ÇEKÜD ve Çevre Vakfını ele almak gereklidir. 1999 yılında çeşitli meslek gruplarından oluşan Çevre Gönüllüleri tarafından İstanbul'da kurulan Çevre Kuruluşları Dayanışma Derneği ya da kısa adıyla ÇEKÜD, vizyonunu "Sahip olduğu değerler ışığında doğal yaşamın korunması için özgün projeler üreten, uluslararası düzeyde etkin, bağımsız ve öncü bir sivil toplum kuruluşu olmak", misyonunu "Doğa ile insan arasında bozulan dengenin yeniden tesisi amacıyla, tüm varlıkların varoluş gayesine uygun, toplumda çevre ve ahlak bilincini arttırarak, yaşanabilir ve sürdürülebilir bir çevre oluşmasına katkı sağlamak", hedef kitlesini ise "8 milyar insanlık ailesi" olarak tanımlamıştır.[618] Küresel ısınma ve kuraklık nedeniyle artık geniş kitlelerin ilgi alanına girmiş olan çevre sorunlarını çözmek için en ideal yolun bilinçlendirme ve ağaçlandırma olduğunu ifade eden dernek, farklı kesimlerle bir araya gelerek ağaçlandırma kampanyaları düzenlemektedir. Millî Eğitim Bakanlığı ile birlikte ortak yürüttüğü *Minik Ellerden Büyük İşler, Tohumdan Fidana* kampanyaları ile öğrencileri fidan dikmeleri için teşvik etmektedirler. Çevre temalı ödüllü yarışmalar düzenlemekte, çevre problemlerinin temelinde olduğunu ifade ettikleri yanlış tüketim alışkanlıkları ve israfla mücadele etmek için *Sofrada Sıfır Atık* kampanyasını sürdürmektedirler. Çevre sorunlarına *bilimsel verilerin ve manevi değerlerin ışığında* çözüm yolları arayan, temiz çevre için temiz bilginin yaygınlaştırılmasına ayrıca önem veren ÇEKÜD, *Osmanlı ve Çevre, İstanbul'un Çevre Sorunları, Ulusal Çevre Politikamız, Türkiye'nin Çevre Problemleri ve Siyasi Partilerin Çözüm Önerileri, Su ve Çevre, Siyanürlü Altın Gerçeği, Kur'an Perspektifinden Çevre, Yeşil Pazarlama ve Tüketim Farkındalığı, Çevre ve Ahlak Sempozyumu* gibi başlıklar altında bir dizi konferans, seminer, panel ve sempozyumlar düzenlemektedir.[619]

Laura Wickström'e göre ÇEKÜD'ün tek ideolojik kaynağı İslam'dır. ÇEKÜD, modern toplumu ve sorunlarını önemser ve bunlara İslamî kaynakları modern bağlama uyarlayarak cevap vermeye çalışır. Temel referans kaynakları Kuran ve sünnete dayanmaktadır. İnsanların sünnete ne ölçüde uygun yaşadığı zaman içinde değişmiştir fakat ÇEKÜD mümkün olduğu kadar sünneti takip etmeye çalışmaktadır. Ağaç dikme

[618] *Vizyonumuz ve Misyonumuz*, (t.y.), https://www.cekud.org.tr/tr/hakkimizda/vizyon-ve-misyonumuz/ (23.05.2022).
[619] *ÇEKÜD Tarihçesi*, (t.y.), https://www.cekud.org.tr/tr/hakkimizda/cekud-tarihcesi/ (23.05.2022).

faaliyetlerine eğilmeleri Hz. Muhammed'in sünnetini hayata geçirme çabalarının bir ürünüdür.[620] Bu bağlamda ÇEKÜD tarafından hazırlanan *Çevre Gazetesi*'nin Haziran 2017 sayısı örnek olarak verilebilir. *Dinimizin Ağaçlandırmaya Bakışı* başlığıyla yayınlanan dergi, Hz. Peygamber'in sünnetinden ağaçların korunması ile ilgili tavsiyeler ve uygulamalardan örnekler verilerek hazırlanmıştır.[621] Yine sitenin *Çevre Yazıları* isimli bölümünde Şenol Yılmaz tarafından kaleme alınan *Ağaç Bizim Neyimiz Olur?* başlıklı yazıda yer verilen şu satırlar ÇEKÜD'ün ağaçlandırmaya verdiği önemi göstermektedir:

> Ağaç namazsız ezanla ezansız namaz arasındaki geçirdiğimiz zamanda yaptığımız hoyratlığa rağmen gıkını bile çıkarmadan bize yarenlik eden yoldaşımızdır. Ağaç, büyüklerimizin bize emaneti, bizim de çocuklarımıza ve torunlarımıza bırakacağımız emanetimizdir. Ağaç, kapanmayan amel defterimizdir. 'Bir kimse ağaç diker de o ağacın meyvesinden bir insan veya Allah'ın mahlûkâtından herhangi bir varlık yerse bu, o ağacı diken kimse için sadaka olur.' (Ahmed, VI, 444. Bkz. Müslim, Müsâkât, 7)."[622]

Çevre sorunları konusu açıldığında mutlaka gündeme gelen konulardan olan enerji çeşitleri, su politikaları, küresel ısınmanın etkileri gibi meseleler ÇEKÜD'ün de ilgi alanına girmektedir. Fakat, kamu yararına lobi faaliyetlerinde bulunan diğer çevreci dernekler gibi ya bu konuların tartışmalı alanlarına hiç girilmemekte ya da devletin politikalarını destekleyen ve devlete yardımcı olan bir dil kullanılmaktadır. Vural İslam *Sosyal Yaşamda Ahlaki Değerler* isimli yazısında HES'ler hakkında yapılan tartışmalarla ilgili olarak kendilerinin diğer çevre örgütlerinden farklı değer yargılarına sahip olduğunun altını şöyle çizer:

> "Bizim ÇEKÜD gözlüğü ile çevremize bakıp gördüklerimizi birçok çevre derneği belki farklı görüyor. Nitekim kısa bir süre önce Hidro Elektrik Santralleri (HES) ile ilgili bir inceleme gezisi sonunda vardığımız kanı diğer çevre dernekleri ile

[620] Wickström, s. 134.
[621] "Dinimizin Ağaçlandırmaya Bakışı", *Çevre Gazetesi,* Haziran 2016, https://www.cekud.org.tr/wp-content/uploads/gazete/gazete-haziran-2016.pdf (23.05.2022).
[622] Şenol Yılmaz, "Ağaç Bizim Neyimiz Olur?", *Çevre Yazıları,* 3 Ocak 2022, https://www.cekud.org.tr/tr/agac-bizim-neyimiz-olur/ (23.05.2022).

> bire bir örtüşmemekte. Sıkıntı aynı olmasına rağmen çözüm şekillerinin böylesine farklı olmasının nedeni değer yargılarımızın ve beklentilerimizin farklılığından. Çözüm önerilerinde mutlaka adalet olmalı. Bu adaletin ölçü değeri de ahlaki olmalı."[623]

ÇEKÜD'den sonra burada anılması gereken bir diğer dernek de Çevre Vakfıdır. Vakfın internet sitesinde yer alan açık adresleri ÇEKÜD ile aynıdır; ayrıca *Çevre Gazetesi* isimli yayında da yine iki derneğin logosu bulunmaktadır. Aynı tarihlerde aynı amaçlar için kurulan ve bazen iş birliği yapan bazen de birbirinden farklı alanlara eğilen iki dernek olarak işlev gördükleri anlaşılmaktadır. ÇEKÜD'ün çeşitli çevre kuruluşlarını bir araya getiren çatı kuruluş işlevi gördüğü de söylenebilir. Çevre Vakfını ortak dergi çıkarmaları, ağaçlandırma projelerini beraber yürütmeleri, Millî Eğitim Bakanlığı ile ortaklaşa çalışarak öğretmenlere çevre eğitimi vermeleri, uluslararası çevre ve ahlak sempozyumlarını birlikte düzenlemeleri iş birliği yaptıkları alanlara örnek olarak verilebilir. Çevre Vakfı, ÇEKÜD'den ayrı olarak 2018 yılından beri çevre alanında en başarılı doktora tezleri yarışması düzenlemekte ve başvurular arasından dereceye girenleri ödüllendirmektedir. Ayrıca 2021 yılında yayın hayatına başlayan ve yılda iki kez yayınlanan *Sürdürülebilir Çevre Dergisi* isminde hakemli bir dergileri de vardır.[624]

1999 yılında kurulmuş olan Çevre Vakfı, kuruluş amacını "Türkiye'nin sahip olduğu tabii, tarihi ve kültürel varlıkları korumak, yaşatmak ve geliştirmek, çevre değerlerinin özgün bir halde gelecek kuşaklara aktarımını sağlamak, bu değerleri tüm insanlığa tanıtmak, çevre meselelerine sahip çıkmak"[625] olarak açıklar. Tıpkı ÇEKÜD gibi çevre sorunlarının temelinde insanların yanlış davranışlarının yattığını ifade etmekte, doğanın korunmasında sosyal çevrenin önemine dikkat çekmektedirler. "İnsana ve doğaya sevgi besleyen, ahlaki değerleri önemseyen, benlik duygularını kontrol altına

---

[623] Vural İslam, "Sosyal Yaşamda Ahlaki Değerler", *Çevre Yazıları,* 1 Şubat 2014, https://www.cekud.org.tr/tr/sosyal-yasamda-ahlaki-degerler/ (23.05.2022).
[624] *Sürdürülebilir Çevre Dergisi,* (t.y.), https://dergipark.org.tr/tr/pub/cevder (23.05.2022).
[625] *Hakkımızda,* (t.y.), https://www.cevrevakfi.org.tr/hakkimizda/ (23.05.2022).

almış, tasarruf ve sade yaşam kültürünü benimsemiş, kritik ve analitik düşünce yapısındaki fertlerden oluşan bir sosyal çevre"[626] tesis etmek nihai amaçlarıdır.

5 Haziran Dünya Çevre Günü münasebetiyle yayınladıkları mesajda insanlığın karşı karşıya kaldığı çevre problemlerinin en önemli sebepleri arasında tüketim kültürünü, sorumsuzca yaşamayı, menfaati, hırsa ve lükse dayalı ekonomik ve sosyal yaşam anlayışını sıralamışlar, devletlerin bölgesel ve küresel bazda çeşitli planlamalar yaparak sorunlara müdahale etmelerinin olumlu olduğunu fakat bu mücadelede başarılı olunmasının ancak oluşturulacak ahlaki ve vicdani değerler manzumesinin küreselleştirilmesiyle mümkün olacağına inandıklarının altını çizmişlerdir.[627]

ÇEKÜD ve Çevre Vakfı dışında, kuruluş amaçları farklı olup çevre sorunları ile de ilgilenen çeşitli İslamî STK'lar mevcuttur. Bunlara *İnsani Yardım Vakfı* (İHH), *Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği* (MÜSİAD), *Hazar Derneği, Anadolu Gençlik Derneği* (AGD) gibi örnekler verilebilir. Fakat çalışmamızın amacı İslamî STK'ların çevreye yönelik tutumlarını araştırmak olmadığı için bu kurumların faaliyetlerine yer verilmeyecektir. Türkiye'de İslamî çevrecilik deyince ÇEKÜD ve Çevre Vakfı dışında en çok çalışan kurumun Diyanet İşleri Başkanlığı olduğu söylenebilir. Bu yüzden Diyanet'in çevre sorunlarıyla mücadele etmek için yaptığı çalışmalar da değerlendirilecektir.

Diyanet'in çevre konusuyla ilgilenmeye başlaması ülkenin gündemiyle eş zamanlı olarak, 1980'lerle birlikte gerçekleşmiştir. Dergide yer alan çevre ile ilgili makaleler zaman içinde artış göstermiş, sonunda *Diyanet Aylık Dergi*'nin Ağustos 1992 tarihli 20. sayısı *Kirlenen Sadece Çevre Mi?* temasıyla tamamen çevre konusuna ayrılmıştır. Sayıda *Çevreye Müslümanca Bakış, Çevrecilik İslam ile Bütünleşmiştir, İslamî Açıdan Ekoloji, Asıl Çevreci Kim?, Çevre Bilinci* gibi makaleler yayınlanmıştır. Diyanet Yayınları'ndan çıkan *Çevre Sorunları Büyüteç Altında, Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı, Ekolojik*

---

[626] *Hakkımızda,* (t.y.), https://www.cevrevakfi.org.tr/hakkimizda/ (23.05.2022).
[627] *Çevre Vakfı'ndan 5 Haziran Dünya Çevre Günü Açıklaması: Varoluş Gayesine Uygun Bir Çevre Bilinci Geliştirilmeli,* (t.y.), https://www.cevrevakfi.org.tr/cevre-vakfindan-5-haziran-dunya-cevre-gunu-aciklamasi-varolus-gayesine-uygun-bir-cevre-bilinci-gelistirilmeli/ (23.05.2022).

Sorunlara İslam Odaklı Yaklaşımlar, Çevre Sorunları ve İslam gibi kitaplar da yine Müslümanlarda çevre bilinci oluşturmak için yayınlanan eserler arasında sayılabilir. 'Sıfır Atık, Sıfır İsraf' temasıyla 2019 yılında düzenlenen Çevre Ahlakı Projesi kapsamında konuşan dönemin Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Ali Erbaş, İslamî çevreciliğin başından beri tartışılan en temel meselelerine dikkat çekmiştir:

> "Her şeyden öte, insan doğanın parçası mı yoksa efendisi mi? Bu konuda bir zihin karışıklığı içinde olduğumuzu görüyorum. Maalesef eşref-i mahlukat olmayı, tabiata tahakküm kuran efendi olmak ile karıştırdık. Gazete manşetlerimiz, hayvanlara işkence konusundan geçilmiyor. Su kaynaklarını yok etmenin doğurduğu sonuçlarla hesaplaşıyoruz. Oysa yaratılmış her zerrenin, Rabb'ini tesbih ettiği kâinatta, çevre ahlakı yüksek bir nezaket gerektirir. Ağaca su vermek, ağacın hakkını gözetmektir. Sulara zehirli atık atmamak, suyun hakkına riayettir. Enerji kaynaklarını doğru kullanmak, gelecek nesillerin hakkına saygıdır."[628]

Diyanet İşlerinin eski başkanlarından biri olan Ali Bardakoğlu, Türkiye'nin çevrecilikle ya da modern anlamda çevreci düşünceyle sol hareket aracılığıyla tanıştığını, muhafazakâr Müslümanların da çoğunlukla sağ ideolojiye yakın olmaları yüzünden çevrecilik gibi meselelere bir süre şüpheyle yaklaştıklarını ifade etmiştir. Bir müddet çevre sorunlarını kabul etmeye yanaşmamış, çevreciliği de kendi değer ve amaçlarına yabancı olarak görmüşlerdir.[629] Bu yabancılaşma 80'lerin ortalarından itibaren azalmaya başlamıştır. Diyanet'in gündemle ilgili problemlere eğilmeye başlayarak kendisine alan açma çabası 90'lı yıllar boyunca sürmüş, 2000'lerden itibaren artarak devam etmiştir. Metin Demir cuma hutbelerinden yola çıkarak çevre sorunlarının Diyanet tarafından nasıl sunulduğunu analiz ettiği çalışmasında devlet tarafından Diyanet'e terk edilmiş olan alanlardan birisi olan çevreciliğin hutbeler ve vaazlar bağlamında ve *resmi ideoloji, halk İslam'ı ve radikal İslam* kıskaçları arasında kalan dar bir alanda manevralar yapmak suretiyle tasvir edilmeye çalışıldığını, 2000'lerin ortalarından itibaren ise hutbelerin dilinin değiştiğini ve ekolojiye, çevre kavramlarına daha çok vurgu yapan, Diyanet'e daha

---

[628] *Çevre Ahlakı Projesi Tanıtımı Yapıldı,* 2019, https://www.diyanet.gov.tr/fr-FR/Institutionnel/détail/25458/le-programme-de-prsentation-du-projet-de-lthique-de-lenvironnement-a-t-ralis (27.05.2022).
[629] Wickström, s. 132.

çok alan açan bir dil kullanılmaya başlandığını tespit etmiştir.[630] Bugün itibarıyla Diyanet İşleri, hem hutbeler yoluyla hem de israf, ağaçlandırma, geri dönüşüm gibi konularda yaptığı proje bazlı çalışmalarla çevre farkındalığını dini bir temele oturtma çabasının önemli bir paydaşıdır.

Çevrecilik tartışmaları dünyayla yaklaşık olarak aynı dönemde Türkiye'nin de gündemine girmiş, önce devlet düzeyinde ardından sivil toplum aracılığıyla dikkate alınmaya başlamıştır. 1980'lerin ortalarından itibaren İslamî yayınlara ağırlık veren yazarlar ve dergiler çevre kirliliğinin sebepleri ve çözüm önerileri hakkında eserler neşretmişler, bu yayınlarda genellikle çevre sorunlarını Batı'nın maneviyat eksikliğiyle, hızlı sanayileşmeyle, israfla, aşırı tüketimle ilişkilendiren argümanlar üretmişlerdir. 2000'li yıllardan itibaren yayıncılık faaliyetleri azalmış ve İslamî sivil toplum kuruluşlarının artmasıyla birlikte ÇEKÜD ve Çevre Vakfı gibi tamamen çevreyle ilgilenen dernekler kurulmuştur. Bu dernekler kirliliğin sebeplerini ve çözüm önerilerini İslam'dan ilham alarak çözmeye çalışan yayınlara, sempozyumlara, projelere ağırlık vermişlerdir. Yine Diyanet İşleri Başkanlığı da 2000'lerin ortalarından itibaren çevre sorunları konusunda eskisine nazaran daha çok inisiyatif almaya başlamış hem din görevlilerini hem de toplumu bilinçlendirmeye ağırlık veren çalışmalara yönelmiştir.

Bu başlık kapsamında Türkiye'de İslamî çevrecilik analiz edilmeye çalışıldı. 1980 askeri darbesinin etkilerinin azalmasıyla birlikte siyasal ve toplumsal alanda başlayan rahatlamanın, küreselleşmenin, liberal politikalara doğru seyreden hükümetlerin etkisiyle dünyayla yaklaşık olarak aynı yıllarda İslamî çevreciliğin de gelişmeye başladığı; bu gelişimin 2000'li yıllara kadar çevre sorunları hakkında akademik, entelektüel, popüler yayınlar şeklinde geliştiği, 2000 sonrasında ise İslamî sivil toplum kuruluşlarının teşekkülünün artmasıyla birlikte teorik zeminden pratiğe doğru bir geçiş yaşandığı ifade edildi. Bu bağlamda ÇEKÜD ve Çevre Vakfı tanıtılarak faaliyetleri değerlendirildi; ayrıca Diyanet'in İslamî bir çevre söylemi geliştirmedeki katkılarına değinildi. Sonraki kısımda, İslamî çevre hareketine göre çevre sorunlarının sebepleri, çözüm önerileri ve

[630] Metin Demir, "Çevreye Minberden Bakmak: Cuma Hutbelerinde Çevre Sorununun Sunumu", *İnsan ve Toplum*, 2012, Cilt: 2, Sayı: 3, https://insanvetoplum.org/content/6-sayilar/3-3/1-m0037/metin-demir.pdf (27.05.2022), ss. 5-32, s. 24-25.

çevreciliğin motivasyon kaynakları çerçeveleme kuramı ışığında değerlendirilecektir. Ayrıca, İslamî çevre hareketleri kapsamında ayrı başlıklar halinde tartışılan mizan, halife, emanet gibi kavramların ne şekilde kullanıldığı ve nasıl çerçevelendiği de yine çerçeveleme görevlerinin içinde ele alınacaktır.

B. TÜRKİYE'DE İSLAMÎ ÇEVRECİLİĞİ ÇERÇEVELEMEK

Çevre tartışmalarının Türkiye'nin gündemine girmesinin dünyayla aynı dönemlerde gerçekleştiğine, önce devlet düzeyinde, ardından sivil toplum kuruluşları aracılığıyla çevre koruma girişimlerinin başladığına değinilmişti. Çevreci hareketin yurtdışında olduğu gibi aktif bir siyasi partiye ya da bir çıkar grubuna dönüşmediği, bir toplumsal hareket olarak var olduğu belirtilmişti. 1980'lerin ortalarından itibaren Müslüman yazar ve kanaat önderlerinin takriben 2000'lere kadar yayın yoluyla çevre sorunlarını İslamî referanslarla teşhis eden ve çözüm önerileri sunan eserler neşrettikleri, bu tarihten itibaren ise yayıncılık faaliyetlerinin azaldığı ve İslamî sivil toplum kuruluşları aracılığıyla toplumu bilinçlendirmeye çalışan proje ve çalışmalara ağırlık verildiği ifade edilmişti.

Toplumsal hareketler siyasal, sosyal, kültürel vb. alanlarda bir şeyler değiştirmek isteyen insanların bir araya gelmesinden oluşur. Bir soruna ya da adaletsizliğe dikkat çekmek isteyen insanlar, kendileri gibi düşünenlerle bir araya gelerek toplantı, panel, eylem, afiş, bildiri gibi çeşitli yollarla başka insanların da dikkatini bu soruna çekmeyi hedeflerler. Değiştirmeyi istedikleri şeylere dikkat çekmek, onları amaçlarına ulaştırmaya yetmeyeceği için aynı zamanda bu değişikliklerin nasıl sağlanabileceğine dair çözüm önerileri de sunmaları beklenir. Çevre hareketleri bağlamında, sorunların hangi sebeplerden kaynaklandığını ve hangi yollarla çözülebileceğini ortaya koymaları gerekir. Bunu yapmadıkları zaman başka insanların dikkatini yeterince çekemeyecekleri gibi hareketin içinde yer alan insanları da faaliyette bulunmaya motive edemezler. Bu başlık altında, Türkiye'deki İslamî çevrecilerin ekolojik krizin sebepleri ve sonuçları hakkında neler düşündükleri, bu düşüncelerini nasıl inşa ettikleri çerçeveleme kuramı ışığında analiz edilecektir. Çerçeveleme kuramına göre bir toplumsal hareketin teşhis çerçevesi,

çare çerçevesi ve güdüleyici çerçeve olmak üzere üç temel çerçeveleme görevi olduğu ifade edilmişti.[631] Türkiye'deki İslamî çevrecilik bu temel çerçeveleme görevlerine göre değerlendirilmeye çalışılacaktır. Öncelikle çevre sorunlarının nasıl problematize ve teşhis edildiği, sonra çözüm için ne gibi önerilerde bulunulduğu, en son olarak da insanları hareketlerin içinde yer almaya motive eden etmenlerin neler olduğu örneklerle tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Çevre Sorunlarının Sebeplerine Bakmak

Dünyadan Çeşitli Örneklerle İslamî Çevre Hareketlerini Çerçevelemek isimli başlıkta çevre sorunlarının kaynaklarına yönelik teşhisleri bakımından İslamî çevre hareketleri üç başlık altında incelenmişti. Birinci grubu kapitalizm, küreselleşme, modernizm, faize dayalı ekonomik düzen gibi sistemsel süreçleri sorumlu tutanlar; ikinci grubu insanların açgözlülüğü, savurganlığı, bencilliği, tamahkârlığı, aşırı tüketimi gibi bireysel eylemleri dikkate alanlar; üçüncü grubu ise ilk iki başlıkta yer alan sebepleri birleştirenler oluşturuyordu. Aynı tasnif, Türkiye'deki İslamî çevrecilik için de kullanılmaya müsaittir. Türkiye'deki İslamî çevrecilik içinde özellikle ilk iki grupta yer alan sebeplere bolca göndermeler yapılmış hatta çevre sorunlarının en büyük sorumluları genellikle ilk iki grupta yer alan sebepler olarak teşhis edilmiştir, denilebilir.

Birinci grupta yer alan İslamî çevrecilere modernizm, pozitivizm, materyalizm gibi Rönesans sonrası felsefi akımları çevre kirliliğine sebep oldukları için eleştiren yazılar ve görüşler örnek olarak verilebilir. Modernizm İslamî çevreciliğe göre en büyük kirlenme sebebidir. Doğanın dengesinin yani mizanın bozulması, insanların kendilerini kâinatın efendisi olarak görmeye başlaması, doğaya materyalist bir açıdan bakarak ondan acımasızca faydalanmaya başlaması gibi süreçlerin hepsi modernizmin ve onun etkisiyle ortaya çıkan pozitivist aklın sonucudur:

> "Çevrenin böylesine tahrip edilmesinin arkasında batıda Rönesans ve aydınlanma dönemiyle güç kazanan pozitivizm var. Pozitivizm yanına materyalizm ve

[631] Snow ve Benford, *Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilization,* s. 199.

pragmatizmi de alarak, bilgiyi beş duyuya tutsak eden yirminci yüzyılı teknoloji yüzyılı yaptı ama ruhu da öldürdü. İnsan üretime kurban edilerek, ruhsuz, yalnızca üreten ve tüketen bir canlı durumuna düştü."[632]

En temel haliyle bilimsel bilgiyi tek gerçek sayan, metafizik ve teolojik düşünceleri spekülasyonlardan ibaret kabul eden ve tek mümkün bilgi kaynağı olarak olguları kabul eden, doğa bilimleri ve beşerî bilimler için evrensel tek bir yöntem bulunduğunu varsayan pozitivizm,[633] bilimsel zihniyete sahip olmamayı İslam dünyasında medeniyet bakımından geri kalmışlığın müsebbibi olarak gören bazı Müslüman aydınlarca sahiplenilmiş; İslam coğrafyası için ilerleme ve kalkınmanın hareket noktası olarak işaret edilmişti.[634] Türkiye'de pozitivizm, orijinal bir bakışa sahip olmayıp nakilcilikten öteye gidememiş olsa da bir dönemin siyasal hayatını ve eğitim politikalarını derinden etkilemeyi başarmıştır.[635] İslamî çevreciler Türkiye'de pozitivizmi, "çevreyi tahrip eden bir felsefe" olarak tanımlar; insanların doğayı sömürmesini pozitivizm tarafından fıtratlarının bozulmuş olmasına bağlar ve "tabiata azgınlaşmışçasına saldıran bir fıtrat, hem insanlığa hem de çevreye yabancıdır*"*[636] diyerek çevre krizinin ortaya çıkmasında ona önemli bir pay biçer.

İslamî çevreciliğin modernizm eleştirilerinin kaynağında Seyyid Hüseyin Nasr ve onun görüşlerinin yer aldığı açıkça seçilebilir. İbrahim Özdemir, Türkiye'deki İslamî çevreciliğin çevre bozulmasını modern ve seküler kültürün bir sonucu olarak gördüğünü savunur ve Nasr'ın çevre konusundaki tüm eleştirilerinin Türkiye'de yankı bulduğunu ifade eder.[637] Nasr'ın *İnsan ve Tabiat* kitabında yer verdiği, modern insanın nezdinde tabiatın, kendisinden yararlanıldığı ama ona karşı hiçbir sorumluluk hissedilmeyen bir hayat kadını gibi olduğu şeklindeki metaforu özellikle 1980'lerde kaleme alınmış pek çok

---

[632] Nazif Gürdoğan, "İnsan, Teknoloji ve Çevre", **Diyanet Aylık Dergi,** Sayı: 20, (Ağustos 1992), ss. 25-27, s. 27.
[633] İlhan Kutluer, "Pozitivizm", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** Cilt: 34, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, ss. 335-339, s. 335.
[634] Kutluer, s. 338.
[635] Murtaza Korlaelçi, **Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi,** 2. Baskı, Ankara: Hece Yayınları, 2002, s. 298-299.
[636] *Çevre ve Ahlak,* Nisan 2016, https://www.cekud.org.tr/wp-content/uploads/gazete/gazete-nisan-2016.pdf (14.06.2022).
[637] Özdemir, *Islam,* s. 30.

eserde karşımıza çıkar.[638] Bunun dışında, Nasr'ın eserlerinde modern insan, çevre tahribatının öznesi konumundadır. Doğal düzeni bozan, dünyanın geri dönülemez bir şekilde sömürülmesi sürecini başlatan, Rönesans'tan beri doğası bozulan ve kâinattan yabancılaşarak kendisini onun efendisi konumuna yükselten modern insanın ta kendisidir:

> "Yalnızca beş yüz yıl gibi kısa bir zaman içinde yeryüzünü tahrip etmeyi ve doğal düzendeki dengeyi alt üst etmeyi başaran bu son zamanların yaratığı, insanın ne demek olduğunu unutarak kendini içine attığı açmazla baş edebilmek için modern insanın kendisini yeniden keşfetmek zorunda olduğunun çok az farkındadır. Modern insan, kendisinden gelmiş olduğu bir aslın ve yine kendisine dönecek olduğu bir merkezin tanığı olan yeryüzündeki halife ve merkezi yaratık olarak insanın doğasını anlamak zorundadır."[639]

İslamî çevreciliğin ilk yıllarında hâkim ton olan modernizm eleştirilerinde postmodernist söylemin de etkisi büyüktür. 1970'ler boyunca milliyetçilik şemsiyesi altında yaşamaya çalışan İslamî düşünce,[640] 80'lerden itibaren milliyetçilikten özerkleşmeye başlamış ve kendisine meşruiyet bulabilmek için postmodernist eleştiriyi bir kaynak olarak kullanmıştır. Bilici'ye göre İslamî aydınlar kamusal alanda boy göstermeye başladıklarında İslam'a söz hakkı tanınması talebiyle değil, İslam da dahil olmak üzere her türlü inanç ve ideolojiye eşit haklar tanınması talebiyle gündeme gelmiş; demokrasi eleştirisinden, ekolojik sorunlara, din ve bilim tartışmalarından Medine Vesikası tartışmalarında sıkça görülen bir arada yaşama formüllerine kadar pek çok postmodern tartışmada yer almışlardı.[641] Bu tartışmaların hepsine dahil olarak ve modernizmi eleştiren her ideolojiyle ortak bir paydada buluşmaya çalışarak resmi ideoloji tarafından modern öncesi döneme ait olarak etiketlenmiş olan İslamî düşünceyi tekrar canlandırmayı ve daha da önemlisi devletin tepkisini minimize etmeyi amaçlıyorlardı. Bu

---

[638] Nasr, *İnsan ve Tabiat,* s. 12.
[639] Seyyid Hüseyin Nasr, "İnsan: Halife ve Prometeyen", **Bilgi ve Kutsal,** Yusuf Yazar (çev.), İstanbul: İz Yayıncılık, 1999, ss. 171-199, s. 173-174.
[640] Erol Güngör, **İslam'ın Bugünkü Meseleleri,** İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000, s. 24.
[641] Mücahit Bilici, "Küreselleşme ve Postmodernizmin İslamcılık Üzerindeki Etkileri", Yasin Aktay (ed.), **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık** içinde, Cilt: 6, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, ss. 799-803, s. 802.

bağlamda Ali Bulaç'ın 1995 yılında İzlenim dergisi çevre özel sayısında yayınlanan *İslamî Bir Çevreye Doğru* makalesinde yer verdiği şu cümleler önemlidir:

> "Dikkat çekici husus şu ki, refah toplumlarında modern projeye başkaldıran insanlar, bir tür 'hanifler'dir. Bu insanlar fıtratlarının daha çok bozulmasına karşı bir tür isyan halindedirler ve bütün dünyaya 'durun kalabalıklar, bu cadde çıkmaz sokak' mesajını vermeye çalışıyorlar… Batı'da hanifleri ve İslam dünyasında bu projeye itiraz eden Müslümanları teyit eden önemli bir husus var. Yeryüzü binlerce senedir dinlerin ve kutsal geleneklerin tanımladığı bir vizyon içinde hayatiyetini sürdürdü. Binlerce sene gezegen büyük bir zarar görmedi, ekolojik denge hiç bu kadar sarsıntıya uğramadı…"[642]

1980'lerde en popüler çevre yazılarını kaleme alan isimlerden olan Deniz Gürsel de Ali Bulaç gibi düşünmektedir. Dünyada çevre felaketini önleyebilmek için yola çıkmış olan sempatik çevrecilerin, modern olanın karşısında ve doğal olanın yanında durduklarını ifade etmekte, doğanın kendisini düzeltici özelliği olduğunu ve bunun da aslında İslam'daki *mizan* kavramına karşılık geldiğini belirtmektedir. "Çevreciler Batı'nın kaba gürültülü orkestrasında dokunaklı bir keman sesi gibiler. Üstelik kulakları bu kez bize, Doğu'ya açık. Onları uyarmalıyız."[643] diyerek çevre problemlerine karşı duran insanlarla ortak bir zeminde buluşmak ve İslam'ın çevre ahlakını onlara göstermek gerektiğini savunmaktadır. Onların doğal denge dedikleri şey Gürsel'e göre Allah'ın dünyaya koymuş olduğu mizandır ve çevre aracılığıyla doğan "Batı'nın tarihini Doğu'dan yazmak fırsatı"[644] doğru örneklerle değerlendirilmelidir.

İslamî düşünce ve postmodernizm arasında var olan bir çeşit simbiyotik ilişki, 90'ların ortalarından itibaren azalmaya başlamıştır. Toplum nezdinde kendisine alan açmayı başaran İslamî düşünce, postmodern eleştirilerden uzaklaşmıştır. Deniz Gürsel, kendisiyle *Polemik Dergis*i tarafından yapılan mülakatta 80'lerdeki görüşlerini fazla idealist bulduğunu ifade eder ve muhalif olunan noktalar ne kadar evrensel olursa olsun

[642] Ali Bulaç, "İslamî Bir Çevreye Doğru", **İzlenim,** Sayı: 26, (1995), ss. 13-15, s. 13.
[643] Gürsel, *Çevresizsiniz,* s. 103-104.
[644] Gürsel, *Çevresizsiniz,* s. 104.

bir hareketin başarıya ulaşması için düşünce ve eylemlerinin yerlileştirilmesinin ve "nasıl bir dünya istediğimizin milli bir ölçekte milli çıkarları asla zedelemeden hayata geçirilmeye çalışılmasının" gerekliliğine olan inancını ifade eder.[645]

Çevre sorunlarının sebepleri olarak modernizmi ve modern seküler insanı çerçeveleme yaklaşımı 1980'lerde kalmamış, günümüze kadar devam edegelmiştir. *Diyanet Aylık Dergi'*de yayınlanan bir makaleye göre modern insan tabiata karşı elde ettiğini zannettiği bütün başarıları aslında her şeye hâkim olma ve haz alma tutkusunu doyurabilmek için kullanmaktadır ve asıl çevre kirliliğinin altında yatan ahlaki sorun modern insanın tabiata karşı bu bakışıdır.[646] Çevre Vakfının iki yıl aralıklarla düzenlediği Çevre ve Ahlak sempozyumlarından derlenerek 2020'de hazırlanan *Çevre ve Ahlak* kitabının önsözüne göre, modernizm yüzünden insanların doğaya karşı sorumluluk hissetme duygusunun yerini doğayı sömürme ve onun üzerinde tahakküm kurma arzusu almış ve böylece çevre kirliliği baş göstermiştir:

> "Bugün yaşanılan çevre kirliliği ve problemleri, insanın zihnî kirlenmesinin yansımalarından biridir. Kâinatta yaratılan her bir varlığın bir yaradılış gayesinin olduğunu ve bu yaradılışın mükemmel bir denge ile kurulduğunu bilmek, insanoğlunun çevreyle olan ilişkisinde referans teşkil edecek değerler manzumesini oluşturmaktadır. İnsanoğlunun, tahakküm yerine sorumluluk duygusuyla hak ve adaletle hareket etmesi beklenirken, 21. yüzyıl modernizmi ben merkezli, müsrif, duyarsız, tahripkâr bir insan tipini ortaya çıkarmıştır.[647]

Çevre sorunlarının sebeplerini teşhis ederken modernizm ve onun ürettiği insan anlayışına olduğu kadar israf, açgözlülük, ahlaki yozlaşma gibi bireysel eylemlere de sıklıkla atıf yapılır. Bu yaklaşıma göre insanların tabiatı sömürmesi, bencilce davranarak

---

[645] Deniz Gürsel, **Geleneksel Çevrecilikten Gelenekselci Liberalizme,** Ankara: Vadi Yayınları, 1995, s. 162.

[646] Sümeyra Sav, "İnsan: Yeryüzünün Yağmacısı", *Diyanet Aylık Dergi,* (t.y.), https://dergi.diyanet.gov.tr/makaledetay.php?ID=12336 (17.06.2022).

[647] Çevre Vakfı, Çevre Vakfı Çevre ve Ahlak Kitabı Önsöz, İsmail Koyuncu ve Diğerleri (ed.), **Çevre Vakfı Çevre ve Ahlak Kitabı** içinde, Çevre Vakfı, İstanbul: Metin Eskibağ Baskı, 2020, https://www.cevrevakfi.org.tr/wp-content/uploads/2020/11/cevre_ve_ahlak_kitabi.pdf (17.06.2022), s. XI.

çevreyi kirletmesi, maddi manevi her şeyi israf etmesi bugünkü çevre yıkımına kapı aralamıştır:

> "Atmosfer, kara ve deniziyle buralardaki çeşitli bitki ve hayvan türüyle bir bütünlük ve ahenk arz eden dünyamız insanın sağlıklı şekilde yaşamasına fevkalade müsaitken başta bencillik, cehalet, düşmanlık ve israf gibi sebeplerle bozulmuş ve ciddi şekilde sağlığı tehdit eder duruma gelmiştir. Çevrenin yaşanmaz hale gelişinin tek sorumlusu insandır.[648]

İslamî çevreciliğin önemli isimlerinden birisi olan Nazif Gürdoğan, *Kirlenmenin Boyutları* isimli kitabında çeşitli kirlilik çeşitleri sıralayarak bunların sebeplerini ve sonuçlarını ortaya koymaya çalışır. Gürdoğan'ın ekonomizm adını verdiği aşırı tüketim, insanların ruhunu paslandırmaktadır ve insanlar "tüketimin verdiği sarhoşlukla Allah'tan ve tabiattan uzaklaştıkça, ruhtaki paslanmayla birlikte kirlenme çok boyutlu bir biçimde her alanda kendini göstermektedir."[649] İnsanların sınır tanımaksızın her şeyi tüketmelerinin ve dolayısıyla çevre kirliliğine yol açmalarının altında yatan şey aslında manevi değer ve ölçüden yoksun olmalarıdır:

> Allah'ı tanımayan bir toplumda, insanın tutum ve davranışlarını yönlendirecek ve tutkularını dizginleyecek hiçbir ölçü ve değer düşünülemez. Bunun içindir ki, dünyacı değerlerin egemen olduğu günümüzde, çıkar sağlamak için her yol mübah kabul edilmektedir. Değişik alanlarda ortaya çıkan kirlenmenin temelinde de bu değer karmaşası yatmaktadır."[650]

Halit Güler, *Diyanet Aylık Dergi*'nin çevre özel sayısının *Kirlenen Sadece Çevre mi?* isimli başyazısında insanların içinin kirlenmiş, ruhlarının kararmış, kalplerinin paslanmış olduğunu ifade eder; çevreye ve kendilerinden başka hiçbir canlıya saygı

---

[648] Ali Rıza Temel, "Çevreye Müslümanca Bakış", **Diyanet Aylık Dergi,** Sayı: 20, (Ağustos 1992), ss. 6-9, s. 6.
[649] Nazif Gürdoğan, **Kirlenmenin Boyutları,** 2. Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık, 1993. s. 8.
[650] Gürdoğan, s. 20.

duymamalarını ahlaklarının bozulmuş olmasına bağlar. Çevreden önce insanlar kirlenmiş ve kirlenen insanlar da çevreyi acımasızca kirletmişlerdir:

> "Ülkemizde ne zaman çevre konusu gündeme gelse koyların betonlaşmasından, ormanların yok edilmesinden, yeşil alanların yağmalanmasından, şehirlerin üzerine çöken baca dumanlarından… bahsedilir. Ama bütün bunlara sebep olan insandan bahsedilmez. Ahlak anlayışımızın nasıl bu hale geldiğinden dem vurulmaz. Manevi hislerin, sorumluluk duygularının, örf ve adetlerimizin neden zayıfladığından hiç kapı açılmaz. Onun için de bu işler düzelmez."[651]

Amerika'da Küresel Müslüman İklim Ağı'nın kurucusu olan Nana Firman tüm yeryüzünün bir ayet olduğunu, bütün doğanın tıpkı bir Kur'an ayeti gibi özenle korunması gerektiğini savunuyordu.[652] Bu bakış açısına benzer bir ifadeyi Gürsel'in *Çevre Bizim Meselemiz* isimli makalesinde de görürüz: "Bir tabiat olayı artık bir tabiat olayı değildir, bir işarettir, bir semboldür. Kur'an buna ayet diyor. Kur'an'a göre birer ayet olan bütün tabiat olayları, Allah'ın zatını yahut da O'nun şu veya bu sıfatını ve iyiliğini, saltanat ve adaletini gösterir."[653] Bu bakış açısına göre çevrenin bozulmasının birincil sebebi insanların çevreyi Allah'ın yaratma kudretinin bir işareti olarak görmekten vazgeçmiş olmalarıdır.

ÇEKÜD, çevre sorunlarına israf ve tüketim ilişkisi üzerinden de yaklaşır. İhtiyacından fazla olarak alınan her şey kullanılsa da kullanılmasa da israfa yol açmaktadır. İktisat teriminin literatürde kıt kaynaklarla sınırsız ihtiyaçların karşılanması olarak tanımlandığını fakat doğru tanımın "sonsuz kaynakların ihtiyaçların sınırlanarak kullanılması" olması gerektiğini savunur ve şöyle devam eder:

> "Hayatın her karesinde daha fazla tüketmeyi öğreten sözde iktisat aşırı kaynak tüketimi yani İSRAF ile çevre kirliliğine en büyük destekçidir. İnsanların temel

---

[651] Halit Güler, "Kirlenen Sadece Çevre Mi?", **Diyanet Aylık Dergi,** Sayı: 20, (Ağustos 1992), ss. 4-5, s. 4.
[652] Hummel ve Daassa, s. 30.
[653] Gürsel**,** *Çevresizsiniz,* s. 66.

ihtiyacı olan barınma, giyinme ve beslenme ahlakın yozlaşması ile artık temel ihtiyaçlardan çıkmış yerini lükse bırakmıştır. Sayılı nefesimizin olduğu üç günlük dünyada bir göz odada yaşanabilirken gökdelenlerin inşası, gardıroplarımızdaki bin bir çeşit elbise, ayakkabılar ve kuş sütünün eksik olmadığı sofralarımız…"[654]

Diyanet İşlerinin çevre sorunlarına dikkat çekmek için çeşitli kampanyalar düzenlediği, bu kampanyalarda da İslam'ın çevre öğretilerine bolca yer verdiği daha önce belirtilmişti. Çevre sorunlarının sebebini aşırı tüketim ve israf olarak çerçeveleyen Diyanet, hem süreli yayınlarında sık sık israfın zararları ve çevreye olan olumsuz etkisi hakkında makaleler yayınlamakta hem de yayınladığı kitaplarda israf ve çevre ilişkisine değinmektedir. Din İşleri Yüksek Kurulu Üyesi Ahmet Yaman'a göre insanın hizmetine verilen yani ona emanet edilen tabiat insanın sonu gelmeyen kazanç hırsı, tamahı, bencilliği ve sınır tanımazlığı yüzünden tükenmeye başlamıştır ve bir mizan içinde yaratılan tabiat insan eliyle talan edilmektedir. "Günümüzde yaşanan çevre kirliliği, küresel ısınma ve iklim değişikliği, kıtlık, susuzluk, ormanların katli, çarpık kentleşme vb. birçok sorun işbu israfın sonucudur."[655]

Çevre sorunlarının sebeplerini teşhis ederken modernizmi ve insanların bireysel tutumlarını eleştiren iki grubun yanında her iki tarafı da birleştirmeye çalışan bazı görüşler de vardır. İbrahim Uslu, 1991 yılında İstanbul Üniversitesi'nde Sabahattin Zaim danışmanlığında hazırladığı yüksek lisans tezinde, çevre sorunlarının tarihine eğilmiş ve tarihi ve teorik bir arka plan oluşturmaya çalışmıştır. Uslu çalışmasında çevre sorunları hakkında birtakım problematik noktalar tespit etmiştir. Bunların arasında çevre korumacılık ile büyük endüstri kuruluşları arasındaki ilişki, gelişmiş ülkelerin yol açtığı sorunların diğer ülkeleri de etkilemesi ve onların kalkınmalarına engel olması, ilk önce çevreyi tahrip ederek yüksek kârlar elde eden büyük sermaye güçlerinin, daha sonra çevrenin korunmasını da temin ederek büyük kârlar elde etme peşinde olması gibi küresel süreçler yanında, kaynakları sınırlı olan bir dünyada yaşayan insanların sonsuz bir

[654] Ümit Soner, "Dünya Çevre Günü ve İsraf", *Çevre Yazıları,* 6 Haziran 2014, https://www.cekud.org.tr/tr/dunya-cevre-gunu-ve-israf/ (17.06.2022).
[655] Ahmet Yaman, "Dengeyi ve Ölçüyü Kaybetmenin Adı: İsraf", Elif Erdem ve Hale Şahin (ed.), **İsraf: Dengeyi ve Ölçüyü Kaybetmek** içinde, 2. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018, ss. 13-26, s. 23.

tüketim arzusu duymaları ve egemen ekonomik sistemin de bunu teşvik ediyor olması, insanların sınırsız 'ilerleme'/'büyüme'ye inanmaları ve bunu gerçekleştirmek için büyük bir çaba göstermeleri gibi insanların bireysel eylemleri de yer alır.[656]

Problemlerin sebebi ne şekilde teşhis ediliyor olursa olsun her grupta ve her dönemde ortan olan bir tema eğitim eksikliğidir. Müslümanlar gerek modernizmin insan telakkisi gerek tüketim kültüründen ötürü geçmişle bağlarını yitirmiş ve geleneklerinde, özlerinde yaşayan çevre ahlakından uzaklaşmışlardır. Özdemir, sadece İslamî çevreciler değil tüm ülkede çevreyi dert edinen insanların bu konudaki eksikliğinden dem vurur:

> "…Çevrecilerimiz de dahil Kızılderili Büyük Reisi tanıdığımız kadar bu düşünürlerimizin fikirlerini yeterince tanımıyoruz. Şimdiye kadar sivil çevreci teşkilatlarımız olsun, Çevre Bakanlığı olsun bu konuda tanıtıcı kitap, broşür ve afiş gibi çalışmalarla Anadolu'nun ve halkımızın bağrından ve tarihinden fışkıran bu fikirleri topluma ve gezegen kültürüne doğru kayan dünyaya sunamamıştır."[657]

Çerçeveleme kuramına göre teşhis aşaması bir hareket için çok önemlidir çünkü bir sorunun ne şekilde tanımlandığı onun çözümü için neler yapılabileceği hakkında ipuçları sunar. Türkiye'de İslamî çevreciliğin çevre sorunlarını analiz etme biçimi, dünyadaki diğer İslamî çevrecilerle pek çok benzerlik içermektedir. İsrafa, aşırı tüketime, bencilliğe yapılan vurgu genel bir bakış açısı olarak tüm İslamî çevrecilerde mevcuttur. Müslümanların ve genel olarak bütün insanlığın ihtiyacından fazlasını tüketmesi, kendisinden sonra gelecek nesilleri düşünmeden hareket etmesi, İslamî çevrecilik konusunda değinilen dini hükümlerin ve Hz. Peygamber'in uygulamalarını da etkisiyle çevre sorunlarının en önemli sebeplerinden birisi olarak ifade edilir. Modernizm ve onun yarattığı seküler insan tipi de yine Türkiye'de Seyyid Hüseyin Nasr'ın etkisiyle önemli bir eleştiri kaynağı olmuştur. Bir sonraki kısım olan *Sorunlara Önerilen İslamî*

---

[656] İbrahim Uslu, **Çevre Sorunları: Kâinat Tasarımındaki Değişimden Ekolojik Felaketlere,** İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, s. 30-45.

[657] Özdemir, *Yalnız Gezegen*, s. 42-43.

Çözümler'de, Türkiye'deki İslamî çevreciliğin çevre sorunlarına nasıl çözümler ürettikleri, çare çerçevelerini nasıl kurguladıkları değerlendirilecektir.

2. Sorunlara Önerilen İslamî Çözümler

Bir toplumsal hareketin var olan bir soruna sadece işaret etmesi yeterli gelmez; ayrıca bu sorunun ne şekilde çözülebileceği hakkında önerilerde de bulunması gerekir. "Bu sorun nasıl çözülebilir?" sorusuna verdikleri cevap, hareketlerin çare çerçevelerini oluşturur. Türkiye'deki İslamî çevreciliğin çevre sorunlarının çözümleri hakkında neler önerdikleri, yani çare çerçeveleri bu başlık altında tespit edilecektir.

Bir sorunun ne şekilde tanımlandığının, o sorunun muhtemel çözüm önerilerini de etkilediğinden bahsedilmişti. Türkiye'deki İslamî çevrecilik için de bu durum geçerlidir. Çevre sorunlarına neyin sebep olduğu teşhis edilirken aynı zamanda çözüm için yol haritaları da şekillendirilmiş olur. Çevre problemlerinin temel kaynağını modernizm ve onun ürettiği modern insan tipi olarak çerçeveleyenler için çözüm yine modern insanı düzeltmekten geçmektedir:

> "Çevre sorunlarının çözümünde insandan başlamalıyız konuşmaya. İnsanı, varlıklar hiyerarşisinde en öne geçirmenin, meta fetişizmini, yabancılaşmayı aşmanın çarelerini düşünmeliyiz. Tabiatı tahrip eden narsistik egoizmin kırılmasının yolu, egoyu gerçekten tatmin eden, insanın tabiatla uyumunu bozmayan yeni biçimler bulmaktır. Kanaatimce bu yeni biçimler, geleneksel yaşam biçimlerinden başkası değildir.[658]

> "Çevre sorunlarına sağlıklı bir çözüm bulmak için, öncelikle bilim ve teknoloji politikalarında tabiata karşı olan bakışı ve yaklaşımı belirleyen ölçütleri bütünüyle değiştirmek gerekir… Amaç tabiata egemen olmak ya da onu üretime yani endüstriyel ürünlere dönüştürmek değil, onunla uyum içinde olmaktır.[659]

[658] Gürsel, *Çevresizsiniz,* s. 25.
[659] Gürdoğan, s. 41.

İlk dönem İslamî çevrecilik söyleminde çevre sorunlarının çözülebilmesi için insanların İslam'ı tekrar hakkıyla yaşaması gerektiğine olan vurguyu 1980'lerdeki *İslamî uyanış* bağlamında okumak yerinde olacaktır. Ömer Çaha, *Ana Temalarıyla 1980 Sonrası İslamî Uyanış* isimli makalesinde bu uyanışın gerçekleşmesinde etkin olan dışsal ve içsel faktörleri listeler. Bunlardan dışsal faktörler Soğuk Savaş'ın bitimi ve Sovyet Bloku'nun çökmesiyle tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de görülen dini uyanış, yine Sovyetler Birliği'nin çözülmeye başlamasıyla birlikte Balkanlar ve Orta Asya'daki akraba topluluklarla tesis edilen yakınlaşma, Arap ülkelerinde yaşanan ve Türkiye'yi de etkileyen dini ve toplumsal hareketlenmeler olarak listelenmiştir. İçsel faktörler ise 1980 sonrası dönemde Turgut Özal ile birlikte başlayan serbestleşme iklimi, yine aynı dönemde imam hatip liseleri üzerindeki baskının azalmasıyla birlikte hem keyfiyet hem de kemiyet açısından artan eğitim-öğretim faaliyetleri ve İslamî kesimde artan üniversite okuma oranları, ekonomide ve siyasette uygulanan liberal politikalar neticesinde sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerinin artması ve İslamî kesimlerin de STK'lar aracılığıyla kamusal alana çıkmaya başlaması, cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren baskı altında tutulan dini hayatın şehirlere doğru göçlerin ve kentleşmenin de etkisiyle tekrar görünür hale gelmesi olarak sıralanmıştır.[660] Bu faktörler aynı zamanda İslamî çevreciliğin Türkiye'de teşekkülünde de önemli bir rol oynamış ve bu minvalde dünyanın karşı karşıya olduğu çevre sorunları hakkında çözüm önerileri üretilirken İslamî öze dönüş çağrıları yapılmıştır:

> "Modern telakkinin aksine, dinler kurtuluşumuzun dünya dışı (metafizik) varlıklar aracılığıyla değil, doğru düşünen (akleden akıl) ve doğru eylemde bulunan (salih amel) insanın yine kendi karar ve tercihleriyle mümkün olabileceğini öğretir. Yapmamız gereken şey, her şeyi yapmaya hakkımız olmadığını kabul etmek ve varlığın kutsal düzenine saygı göstermektir. İlahi temeldeki bütün dinler, özünde bizi böyle bir tutuma çağırırlar… İslam bize şu çağrıda bulunur: Allah'ın birliğini teyit et ve tabiatla barış içinde yaşa. Zaten

[660] Ömer Çaha, "Ana Temalarıyla 1980 Sonrası İslamî Uyanış", Yasin Aktay (ed.), **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık** içinde**,** 5. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, ss. 476-492, s. 479-482.

> İslam sözcüğünün anlamı da Allah'a teslimiyet, varlık dünyasıyla ve insanlarla barış içinde yaşamak (silm) ile dünya ve ahirette esenliktir. (selamet)"[661]

Türkiye'deki İslamî çevrecilik teşhis aşamasında olduğu gibi çözüm aşamasında da 2000'lere kadar teorik gitmiş, sonrasında STK'lar aracılığıyla çeşitli projelere ağırlık verilmesiyle birlikte entelektüel tartışmaların miktarı azalmıştır. Modernite ve onun sebep olduğu üretim ve tüketim ilişkileri eleştirilerinin yerini dini hayata sırtını dönmüş ve tüketim kültürüne kapılmış, geri dönüşüme dikkat etmeyen, israfa kapılmış, çevreciliğe itibar göstermeyen insana yönelik eleştiriler almıştır. Gürsel'in ifadeleriyle bu dönüşüm çevreci düşüncelerin yerlileşmesi ve dünyalılaşması sürecidir:

> "Düşünce hayata geçirilmek için vardır, biz istesek de istemesek de teorinin pratik karşılıkları olmaktadır. Bu nedenle gerçek düşünce, yaşanılanı, kendine özgü yollarla kavramlaştırabilmekle imkân dahilindedir. İnsanın kendi tarihinden ve milletinin tarihinden kaçma şansı olmadığı gibi, kendi tarihine ve milletinin tarihine bağlandıkça insanlığını genişletme ve aşma imkânı doğabilecektir. Bu kavrayıştan sonra, çevreci düşüncelerim, aslını yitirmeksizin bambaşka biçimlere dönüştü, ben daha da yerlileştim, düşüncelerim daha da dünyalılaştı."[662]

Tıpkı dünyadaki diğer örneklerde olduğu gibi Türkiye'de de çevre sorunlarının çözümünde en çok eğitimin önemi vurgulanmaktadır. İlk dönem eserlerde mutlaka söylem düzeyinde yer alan çevre eğitimi teması 2000 sonrası STK'lar döneminde eyleme dökülmüş ve çeşitli projelerle her yaştan insana çevre eğitimleri verilmeye başlanmıştır. *Diyanet Dergi'*de yayınlanan bir makaleye göre çevreyi sahiplendirmek eğitimin temel unsurudur. Çevre eğitimi verirken ona bir aidiyet tesis etmenin önemi, dünyadaki İslamî çevrecilikte de bir çözüm önerisi olarak karşımıza çıkmıştı:

> *"*Çocuklarımızı ellerinden tutup "yavrum şu bahçe, şu tarla senin" diyor muyuz? Diyoruz. Ona evini, kitaplarını, bisikletini, hısımını akrabasını öğretiyor,

[661] Ali Bulaç, "Çevre Sorununa Alternatif Arayışlar", **Birikim: Aylık Sosyalist Kültür Dergisi (Ekoloji-İnsan ve Toplum Özel Sayısı),** Sayı 57-58, (Ocak-Şubat 1994), ss. 28-34, s. 34.
[662] Gürsel, *Geleneksel Çevrecilikten Gelenekselci Liberalizme*, s. 164.

sevdiriyor, sahiplendiriyoruz. İşte vefalı bir emanet erbabıysak aynı şeyi 'bu gökyüzü senin, bu sokak bu su senin.' demeli, bunun doğru olduğuna çocuğu inandırmalıyız. Çevre eğitiminde bu sahiplenme duygusu çok temeldir ve sevgi bu temel üzerinde yükselir ve yücelir kanaatindeyiz."[663]

ÇEKÜD'e göre de çevre sorunlarının çözülmesi için "insanımıza, manevi ve vicdani sorumluluk bilinci, dünya ve ahiret dengesini kurması gerektiği ve ebedi hayat inancı; yani ferdi çıkarları ve maddi değerlerini mutlaka manevi değerlerle bütünleştirmesi gerektiği bilinci"[664] verilmesi gerekmektedir. Bu amaçla tarım ilaçlarının kullanılmasının birtakım zararlı etkileri, çevre bilinci ve israfın önlenmesi, enerji çeşitleri ve güneş enerjisinin önemi, "insaf et, tasarruf et!" projesi kapsamında üniversite öğrencileriyle yapılan çalışmalar, öğretmenlere çevre eğitimi vermek için gerçekleştirilen seminerler gibi toplumun farklı kesimlerinden insanlara hitap eden çalışmalar yapmaktadırlar.[665]

Diyanet İşleri Başkanlığı da çevre sorunlarının çözümünde eğitimin önemini sıklıkla vurgulamaktadır. Çevre Ahlakı projesi kapsamında konuşan Diyanet İşleri Başkanı, Müslümanların eşref-i mahlukat olmayı, tabiata tahakküm kuran efendi olmakla karıştırmış olduklarını ifade ederek sorunun kaynağını yanlış doğa algısında bulur ve çözüm olarak da "modern hayatın bize sunmuş olduğu yaşam kültürünü kendi inanç ve değerlerimizin filtresinden geçirmek" olarak ifade eder. "Rahman'ın kulları yeryüzünde vakar ve tevazuyla yürüyen kimselerdir" (Furkan/63) ayetinden hareketle vakar ve tevazumuzun ölçüsünün "yeryüzündeki bu yürüyüşte ne kadar az karbon ayak izi bırakmamızla yakından ilgili" olduğunu ekler.[666] Çevre sorunlarıyla mücadele etmek için insanın rolüne ve sorumluluğuna sık sık dikkat çeken Diyanet, bu amaçla toplumun her kesiminden insana çevre eğitimi vermenin önemini vurgular.

---

[663] Hasan Demir, "Çevre ve Çocuk", **Diyanet Aylık Dergi,** Sayı: 20, (Ağustos 1992), ss. 21-22, s. 22.
[664] "Çevre Sorunlarının Çözümü", *Çevre Gazetesi,* Nisan 2016, https://www.cekud.org.tr/wp-content/uploads/gazete/gazete-nisan-2016.pdf (19.06.2022).
[665] *Eğitim Çalışmaları,* (t.y.), https://www.cekud.org.tr/tr/kategori/egitim-calismalari/ (19.06.2022).
[666] *Diyanet İşleri Başkanı'nın Çevre Ahlakı Projesinde Yaptıkları Konuşma,* 20.03.2019, https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/362/102591/diyanet-isleri-baskanligi-cevre-ahlaki-projesinde-yaptiklari-konusma (19.06.2022).

İslamî çevreciliğin önemli kavramlarından bir diğeri olan halifelik, Türkiye'deki literatürde de sıkça karşımıza çıkar. İslamî çevreciliğin her iki döneminde de verilen eserlere ve yapılan faaliyetlere bakıldığında çevre sorunlarına çözüm önerileri sunarken insanların halifelik rolüne sıkça değinildiği görülür. "Allah'ın halifesi ve emanetçisi olarak görevimiz ise bu emanete saygı göstermek, titiz bir şekilde korumaktır. Doğal kaynakları kullanırken veya tüketirken kesinlikle israf yapmamaktır."[667], "Kâinatı yaratan Allah, bize çevreyi emanet etmiştir. Yaratılmışların en şereflisi olan insana 'benim yeryüzündeki halifem' demiştir. Bize düşen çevre emanetine sahip çıkmaktır."[668] gibi ifadeler çevre sorunlarına İslamî çözümler geliştirmede halifelik kavramının önemine dikkat çeker. Bir dönem Diyanet İşleri Başkan Yardımcılığı da yapmış olan Huriye Martı, halifeliği doğuştan gelen bir meziyet veya konumdan ziyade bir *yetki ve erdem potansiyeli* olarak düşünmek gerektiğini ifade eder ve ekler: "İnsan, halife olduğunu idrak edip bu yetkiyi erdemli biçimde kullanmayı seçerse … sadece sorumluluk gereği değil, artık bir erdem tezahürü olarak çevresiyle sağlıklı ilişkiler geliştirebilecektir."[669]

İslamî çevreciliğe göre bir Müslüman Allah'ın halifesi olarak dünyayı koruyup gözetme vazifesine sahiptir. Ona emanet edilmiş olan her şeye karşı hakkı olduğu kadar sorumluluğu da vardır. Tıpkı dünyadaki örneklerde de görüldüğü gibi doğal düzeni gelecek nesillere teslim edecek olma bilinciyle hareket edilmelidir:

> "Çevremizdeki doğaya, havaya, suya, toprağa, ağaca, çiçeğe, yapıya, anıta, kıra, köye, kente, tarlaya, bahçeye, yola, dağa, denize karşı da nice borçlarımız, ödevlerimiz, sorumluluklarımız bulunuyor; çünkü bunlardan istifade ediyoruz, bunlar sayesinde sağlıkla yaşıyoruz, bunlara karşı vefalı olmalıyız, müteşekkir olmalıyız, aldığımız kadar vermeli, yararlandığımız kadar onlara yarar

[667] Özdemir, *Yalnız Gezegen,* s. 91-92.
[668] *Unutmayalım! Var Oluş Gayesini Bilen Çevreyi De Koruyandır,* 5 Haziran 2017, https://www.cekud.org.tr/tr/unutmayalim-varolus-gayesini-bilen-cevreyi-de-koruyandir-5/ (19.06.2022).
[669] Huriye Martı, "İslam, Çevre ve Ahlak", **Diyanet Aylık Dergi,** Sayı: 326, (Şubat 2018), ss. 6-9, s. 9.

sağlamalıyız. Onları ecdadımızdan aldığımız kadar güzel korumalı, torunlarımıza daha da gelişmiş ve güzelleşmiş bir şekilde devretmeliyiz."[670]

Çevre sorunları insanların yeryüzünü ıslah etmek yerine ifsat etmesinden dolayı doğmuştur, insanoğlu eğer gerekli tedbirleri almaz ve üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirmezse halihazırda çevre sorunlarıyla karşı karşıya kalarak ödemeye başladığı bu günahının cezasını ayrıca ahirette de çekecektir.[671] ÇEKÜD'e göre bu durumdan sadece başkalarını sorumlu tutmak yeterli değildir. Bireysel yaşantılarında bazı ilkelere dikkat etmeye çalışarak karınca misali sorunların çözümüne katkı sağlamak ve iyi bir çevreci olmak isteyen herkesin uyması gereken bazı ilkeler vardır. Çöplerini geri dönüşüm için sınıflandırmak, atık yağları lavaboya dökmemek, dişlerini fırçalarken musluğu kapatmak, duş alırken suyu sürekli açık bırakmamak, çöpe gıda atmamak ve tüketeceği kadar almak, piknik ve doğa gezilerinde geride çöp bırakmamak, temizlikte kimyasal maddeleri aşırı ölçüde kullanmamak[672] bunlara örnek olarak verilebilir.

3. İslamî Çevreciliğin Motivasyon Kaynakları

Bir hedefe ulaşma arzusu ve bu hedefe ulaşabilmek için gösterilen çaba anlamında motivasyonun toplumsal hareket çalışmalarında yeri büyüktür. İnsanları bir sorun etrafında toplanmaya, harekete geçmeye ve çeşitli eylemlerde bulunmaya güdüleyen etmenlerin neler olduğu önemli bir araştırma alanıdır. Çerçeveleme kuramına göre insanları eyleme geçmeye motive eden faktörler yani çevre sorunlarına İslam perspektifinden bakarak cevap vermeye çalışmalarındaki amaçlar, bu çabalarının onların hayatlarında taşıdığı anlam onların güdüleyici çerçevelerini oluşturur. Tıpkı dünyadaki diğer örneklerde karşımıza çıktığı gibi çevrenin İslam'daki yerini bilen her Müslümanın Allah'ın ona yüklediği halifelik misyonunu yerine getirmesi yani daha iyi bir Müslüman olmaya çalışması en büyük motivasyon kaynağıdır:

---

[670] "Çevre Anlayışımız", *Çevre Gazetesi*, Ocak 2017, https://www.cekud.org.tr/wp-content/uploads/gazete/gazete-ocak-2017.pdf (19.06.2022).
[671] Temel, s. 6.
[672] "İyi Bir Çevreci Neler Yapar, Neler Yapmaz", *Çevre Gazetesi*, Ağustos 2016, https://www.cekud.org.tr/wp-content/uploads/gazete/gazete-agustos-2016.pdf (19.06.2022).

> Dinin çevre sorunlarını aşmadaki rolü böyle ortaya konunca, İslam'ın çevreyle ilgili prensip ve görüşlerinin arz ettiği önem açıktır. Bunları bilen ve öğrenen inançlı ve duyarlı her birey, sadece insanlara değil, bütün mahlukata yaptıklarından sorumlu olduğunu ve bunlardan dolayı bir gün hesaba çekileceğini hiçbir zaman unutmamalıdır. Kur'an'ın şu âyeti bu konuda tüm inananları uyarmaktadır: 'Kim zerre kadar iyilik yapmışsa onu görür. Kim de zerre kadar kötülük yapmışsa onu görür.'"[673]

Deniz Gürsel İslam'ın çevreye bakışı hakkında yazdığı *Çevre Bizim Meselemiz* isimli makalesinde hem temel İslamî kaynaklardan hem de tasavvuf külliyatından çeşitli örnekler verdikten sonra tevhid inancının Müslümanların tabiatla kuracağı sağlıklı ilişkinin temelinde yer aldığını savunur. Dolayısıyla çevreci olmak tevhid inancına uygun yaşamak demektir:

> "Müslüman insanın tabiat kuvvetleriyle dostluğu bozulamaz. Çünkü o, inançlarının temeli olan TEVHİD'in gereğidir. İslam kavramının bütün kâinatı kuşatan genişliği de onun özü olan tevhid nedeniyledir. İslam hem insanı hem de onu çevreleyen kâinatı kapsayan, eşyanın tabiatında yatan evrensel bir kavramdır."[674]

Ali Bulaç, çevre sorunlarını *şirk* açısından değerlendirir. Literatürde Allah'a ortak koşmak anlamına gelen şirk çevre sorunları açısından bakıldığında "tabiatla savaşa girişmek"[675] anlamına gelir. Her şeyi belli bir amaç ve ölçü dahilinde yaratmış olan Allah varlık alemi üzerindeki tek otoritedir. İnsanın tabiata yönelik eylemlerinde sadece kendisine karşı sorumlu olduğunu, bir şeye karar verirken kendi aklından ve öngörüsünden başka bir kaynağa ihtiyacı olmadığını savunmak yani "tabiatı insan eliyle otonomlaştırmak"[676] da bir şirktir. Dolayısıyla Bulaç'a göre İslam'ın çevreye bakışına

[673] Özdemir, *Yalnız Gezegen*, s. 86.
[674] Gürsel, *Çevresizsiniz*, s. 55-56.
[675] Bulaç, *Çevre Sorununa Alternatif Arayışlar*, s. 33.
[676] Bulaç, *Çevre Sorununa Alternatif Arayışlar*, s. 33.

uygun davranmak, müslümanların hem dünya hem de ahiretteki yaşamlarını kurtarmalarını sağlayacaktır:

> Dünya hepimizin. Onu korumak da hepimizin görevidir. Bu konuda Allah'a, ahirete, Peygamberlere inananlara daha çok görev düştüğü açıktır. Daha iyi bir dünya, daha iyi bir gelecek ve daha güzel bir çevre için el ele vermeliyiz. Çevremizi ve içindeki tüm canlıları onları yaratan ve bizlere emanet eden Rabbimiz adına sevmeliyiz ve korumalıyız. Böylece 21. yüzyılın barış, huzur, hoşgörü ve kardeşliğin hâkim olduğu bir yüzyıl olacaktır. Sadece insanlar için değil, canlı-cansız tüm yaratılanlar için."[677]

Mahmud Es'ad Coşan'ın ÇEKÜD sitesinde yayınlanan bir yazısı İslamî çevreciliğin motivasyon kaynakları hakkında bize ipuçları verir. Erozyon, çölleşme ve kuraklıkla mücadele edilmesi sonucunda ulaşılmak istenen hedef doğayla iç içe yaşamak ve daha iyi bir Müslüman olabilmektir. Her türlü kirlilikten arındırılmış bir ortam "dallardan meyveler sarkacak, gölgelerinde insanlar oturup kır sefaları yapacak, neşe ile Kur'an okuyup, ilahi söyleyecek, zikredip ibadet edecek, dallarda kuşlar ötüşüp bize refakat eyleyecek"[678] diye tasvir edilir. Aynı yazıya göre İslamî çevreciliğin motivasyon kaynağı, insanların doğal çevresini temizlemek kadar manevi temizliğini de sağlamaktır:

> "Şaşırmış, İslâm'dan uzaklaşmış, aslını, harsını, örfünü, âdetini unutmuş zavallı insanları güzel tabiatla, temiz havayla, zümrüt dekorlarla, engin çayırlar, ulu dağlarla yeniden tanıştıracağız, gençleri sigaradan, uyuşturucudan, nefsine, zevkine esir olmaktan, şeytana uymaktan kurtaracağız."[679]

İslamî çevreciliğin Türkiye'deki önemli motivasyon kaynaklarından birisinin de seküler ve radikal çevre kuruluşlarına karşı bir tavır geliştirme ihtiyacı olduğu ifade edilebilir. Türkiye'de Yeşiller Hareketi ile başlayan seküler çevrecilik Gürsel tarafından

---

[677] Özdemir, *Yalnız Gezegen*, s. 120.
[678] Mahmud Es'ad Coşan, "Bizim Çevre Anlayışımız ve Zevkimiz", *Çevre Yazıları,* 2015, https://www.cekud.org.tr/tr/bizim-cevre-anlayisimiz-ve-zevkimiz/ (20.06.2022).
[679] Coşan, *Bizim Çevre Anlayışımız ve Zevkimiz*, https://www.cekud.org.tr/tr/bizim-cevre-anlayisimiz-ve-zevkimiz/ (20.06.2022).

"ateizmin, cinsel sapmaların fink attığı karanlık bir makilik"[680] olarak tasvir edilmiştir. Özdemir, 1987 yılında kurulan Yeşil Barış Derneğinin kurucuları arasında yer alan Çevreci Yeşiller, Feministler, Anti Militaristler, Ateistler, Eşcinseller gibi marjinal olan ve aşırı uçlarda yer alan gruplar yüzünden muhafazakâr halkın çevre hareketine mesafeli yaklaştığını belirtmiştir.[681] Bu gruplara Türkiye Çevre Vakfı gibi çevre korumacıların da tepki gösterdiğini, Türk insanının temel değerlerine karşı çıkanları, Allah'ı inkâr etmeye kalkışanları, eşcinsel olanları ve orduyu küçümseyenleri barındırdığı için eleştirdiklerini söyleyerek bu grupların çevre kirliliğine dikkat çekmeye çalışarak aslında kendilerini kamuoyu nezdinde meşrulaştırmak istediklerini ifade etmiştir.[682] Yine Gürsel'e göre Radikaller halka ve onun geleneklerine karşı olan bir ekiptir ve "insanına karşı oldukları bir zihnin o insanların yaşadığı mekanlara sahip çıkar gibi görünmesi komiktir."[683] Özdemir'e göre çevre hareketinin hem siyasi partilerce hem de İslamî kesim ve muhafazakârlarca sahiplenilmesi, Yeşiller Hareketi'nin etkin olmamasını sağlamıştır. Diyanet Aylık Dergi'de yazan Hasan Demir de "Memnuniyetle görüyoruz ki artık çevrecilik, marjinal grupların popülarite aracı olmaktan çıkmış, düşünen insanın bir numaralı meselesi, yaşanan dünyanın muhafaza umudu haline gelmiştir. Artık o bir medeniyet ölçüsü, bir hayat tarzıdır."[684] diyerek Müslümanların çevre sorunlarına ilgi göstermesi yoluyla çevreciliğin radikallerin meşruiyet aracı olmaktan kurtulması ve kamuya mal olması gerektiğine olan inancını ifade etmiştir.

ÇEKÜD'ün sitesinde Recep Aydöner tarafından kaleme alınan *Çevrenin Neresindeyiz* başlıklı yazıda Türkiye'deki çevre faaliyetlerinin tıpkı siyaset gibi yalan dolan işler olarak algılandığını ve bir avuç marjinal grup dışında muhafazakâr ve milletini seven insanlar tarafından hep reddedilmiş olduğunu ifade etmiş ve bu tip marjinal çevrecileri milletin seçtiği hükümetlere kafa tutmakla, sermaye gruplarıyla iş birliği yaparak iktidarları indirmekle, kıtlık ve anarşiye sebep olmakla eleştirmiştir. Aydöner'e göre çevreci "her zaman hazır tüfek eylem bekleyen, protesto işaretini gördüğü anda kırıp,

[680] Gürsel, *Çevresizsiniz,* s. 48.
[681] Özdemir, *Yalnız Gezegen,* s. 176.
[682] Özdemir, *Yalnız Gezegen,* s. 177.
[683] Gürsel, *Geleneksel Çevrecilikten Gelenekselci Liberalizme,* s. 42.
[684] Demir, *Çevre ve Çocuk,* s. 21.

döküp, yerlerde yuvarlanan insan"[685] anlamına gelmemektedir. Dünyayı en çok kirleten ülkelerin bugün sürdürülebilirlik adı altında gelişmekte olan ülkelere ders vermesinin doğru olmadığını ifade etmiş ve yazısını şöyle tamamlamıştır:

> "Ülke yöneticileri eğer milletin menfaatine bir şeyler yapıyorsa bunu alkışlar, çevreyi gelecek nesillere yaralı, tükenmiş olarak götürecek icraatlarda ise haklı eleştirimizi yaparız. Kimsenin şakşakçısı olmayacağımız gibi, toplumun menfaatine yapılacak işlere de mihmandarlığı vatani bir görev telakki ederiz. İçi boş olup fazla ses çıkaran marjinal bir hareket olmak yerine, sağduyulu yaklaşan, dayanışma içerisinde olan, korumaya sahiplenmeye çalışan bir hareket olmanın ülkemiz ve 8 milyar insanlık ailesi için daha faydalı olacağını umuyoruz."[686]

IV. Din Şûrası'nda sunulan *Çevre Sorunları Din ve Diyanet (Sürdürülebilir Bir Yaşam Din ve Diyanet)* isimli tebliğde Allah ve ahiret inancıyla temellendirilmiş yeni bir felsefe inşa edilmesi, Diyanet İşlerine bağlı bir Çevre Komisyonu kurulması önerilmiş ve "bunlar yapılırken ilgili konulardaki hassasiyetin bazı marjinal grupların söylemi olmaktan çıkarılarak topluma mal edilmesi"[687] gerekliliğinin altı çizilmiştir.

Bu başlıkta, Türkiye'de İslamî çevreciliğin gelişimi çerçeveleme kuramı ışığında analiz edildi. 1980'lerle birlikte çevre kirliliğinin sebepleri ve nasıl çözülebileceği hakkında eserler veren bir İslamî yayıncılık furyasıyla başlayan İslamî çevreciliğin 2000'li yıllardan itibaren kurumsallaşma sürecine girdiği, kamu yararına lobicilik yapan çevre korumacı dernekler gibi devletle iş birliği içinde çeşitli projeler üreterek çevre kirliliğinin önüne geçebilmek için insanların üzerine düşen vazifelere dikkat çekmeye çalışan faaliyetlere yöneldiği tespit edildi.

---

[685] Recep Aydöner, "Çevrenin Neresindeyiz", *Çevre Yazıları,* 22 Şubat 2014, https://www.cekud.org.tr/tr/cevrenin-neresindeyiz/ (20.06.2022).
[686] Aydöner, *Çevrenin Neresindeyiz,* https://www.cekud.org.tr/tr/cevrenin-neresindeyiz/ (20.06.2022).
[687] Emine Şahin ve Hülya Alper, "Çevre Sorunları Din ve Diyanet (Sürdürülebilir Bir Yaşam, Din ve Diyanet)", *IV. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri,* Ankara, 12-16 Ekim 2009, http://isamveri.org/pdfdrg/D207288/2009_2/2009_SAHINE_ALPERH.pdf (20.06.2022), ss. 442-454, s. 452.

Snow ve Benford'a göre her toplumsal hareketin üç temel çerçeveleme görevine sahip olduğu daha önce ifade edilmişti. Türkiye'deki İslamî çevre hareketlerinde teşhis çerçevesine modernizm ve pozitivizm eleştirilerinin dahil olduğu, 1980 sonrası yükselişe geçen postmodernizm tartışmalarının da etkisiyle modern insanın çevreye karşı mütehakkim tutumunun çevre sorunlarına kapı araladığı şeklinde tespitler yapıldığı ifade edildi. Ayrıca insanların israf, bencillik, aşırı tüketim gibi bireysel tutumlarının da çevre kirliliğinin sebeplerinden birisi olarak çerçevelendiği belirtildi. Çare çerçevesinde yer alan çözüm önerileri teşhise bağlı olarak modern insanın çarpık çevre algısının değiştirilmesi, İslam dininin emir ve yasaklarının hakkıyla yerine getirilmesi, her yaştan ve her kesimden insana çevre eğitimleri verilmesi ve israftan uzak durulması olarak sıralandığı belirlendi. Güdüleyici çerçevede yer alan etkenler ise çevreyi koruyarak iyi bir Müslüman olmaya çalışma, Allah'ın insanlara emanet ettiği doğal düzeni halifelik vazifesi çerçevesinde koruma, marjinal grupların elinde siyasal bir karaktere büründüğü savunulan çevreciliği toplumun tüm kesimlerine mal etme ve yerlileştirme olarak sıralandı. Son olarak, dünyadaki ve Türkiye'deki İslamî çevre hareketleri kıyaslanarak çerçeveleme kuramına göre benzeşen ve farklılaşan yönleri analiz edilecektir.

C. DÜNYADAKİ VE TÜRKİYE'DEKİ İSLAMÎ ÇEVRE HAREKETLERİNDE BENZEŞEN VE FARKLILAŞAN NOKTALAR

Bir önceki başlıkta Türkiye'deki İslamî çevre hareketleri temel çerçeveleme görevlerine göre analiz edilmeye çalışıldı. Dünyadan ve Türkiye'den örneklerle çerçeveleme yaptıktan sonra hangi noktalarda benzeşme ve farklılaşmalar tespit edildiğini ortaya koymanın yerinde olacağı düşüncesinden hareketle önce İslamî çevre hareketlerinin diğerleriyle kesiştiği ve ardından ayrıştığı noktalar temel çerçeveleme görevlerine göre ayrı ayrı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Her toplumsal hareket spesifik bir ya da birkaç soruna dikkat çeker ve bunların nasıl değiştirilebileceği hakkında çözüm önerileri sunar. Önceki bölümlerde İslamî çevrecilik için de bu durumun geçerli olduğu ifade edilmişti. Dünyada ve Türkiye'de teşhis çerçevelerine bakıldığında çevre sorunlarının sebeplerini insanların müsrif davranması, açgözlü olması, aşırı tüketime dayalı bir hayat yaşaması gibi bireysel

eylemlerde bulmanın iki grupta da görüldüğü tespit edildi. Rûm Suresi'nin 41. ayetinde geçen "İnsanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu…" ifadesinin ekolojik dengenin bozulmasında insanların pay sahibi olduğuna dikkati çektiği anlayışı yine bir kesişme noktasıdır. Mizanın yani ilahi dengenin insanlar eliyle bozulmuş olduğunu ifade etmek de yine bir ortak payda olarak karşımıza çıkmıştır. Dünyada bir grup Müslüman kirliliğin sebeplerini teşhis ederken ayrıca küresel ekonomiyi, faize dayalı bankacılık sistemini işaret ediyordu. Bu bakışa Türkiye'de pek rastlanmaması, iki grubun ayrıldığı ilk noktadır. Türkiye'de özellikle 1980'li yıllarda sıkça rastlanan, çevre sorunlarını modernizm, pozitivizm gibi Rönesans sonrası dönemde dünyaya yayılan aydınlanmacı felsefenin ürettiği insan tipi olarak çerçeveleme yaklaşımı da dünyada pek karşılık bulmamıştır. Bu farklılığın sebeplerini İslamî çevreciliğin Türkiye'deki gelişim seyri bağlamında değerlendirmek gerekmektedir. Türkiye'de İslamî çevrecilik uzun yıllar boyunca entelektüel bir faaliyet olduğu ve bir toplumsal harekete dönüşmediği için[688] eleştirileri de spesifik bir kesimi ya da kurumu değil muğlak bir alanı yani modernizm ve modern insanı hedef almıştır.[689] Bu durumu Osmanlı'nın son yıllarında ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında görülen, İslam'ın terakkiye engel olduğu söyleminin Müslümanlar üzerinde bıraktığı izlerin ve bu ithama karşı verilen aslında İslam'ın gerçekten yaşanmıyor olduğu için geri kalındığı[690] şeklindeki tepkinin yansıması olarak da okumak mümkündür. Ali Bulaç, yüzyıllar boyunca dinlerin etkin olduğunu ve hiçbir çevre sorunu yaşanmadığını, modernizmin dünya görüşünün hâkim olmasıyla birlikte çevre yıkımının da başladığını söylerken bu duruma işaret ediyordu.[691] İslamî çevrecilik etrafında yapılan entelektüel tartışmalarla geçen yıllardan sonra 2000'lerle birlikte yaşanan STK'laşma döneminde kurulan dernekler, kamu yararına lobicilik yapan muhafazakâr çevre örgütleri gibi çalıştıkları için yine belirli bir kesimi eleştirmekten çok çevre kirliliğine karşı bireysel farkındalık oluşturma, geri dönüşüm ve çevre hakkında bilinçlendirme kampanyaları gibi projeler üzerinden faaliyetlerini sürdürmektedirler. Bu

[688] Erdur, s. 154.
[689] Pusch, s. 134.
[690] İsmail Kara, **Modernleşme, İslam Dünyası ve Türkiye**, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, İstanbul, 17-19 Kasım 2000, http://isamveri.org/pdfdrg/D083340/2001/2001_KARAI.pdf (21.06.2022), ss. 183-205, s. 192.
[691] Ali Bulaç, *Çevre Sorununa Alternatif Arayışlar*, s. 34.

dönemde çevre sorunlarının neden ortaya çıktığından çok nasıl önlenebileceği üzerine yoğunlaşıldığı ifade edilebilir.

Çare çerçevesi teşhis ile yakından ilişkilidir. Bir sorunun ne şekilde tanımlandığı nasıl çözüleceği hakkında da ipuçları taşır. Dünyada ve Türkiye'de İslamî çevre hareketlerinde kirlenmenin sebebini insanların bireysel davranışları olarak çerçeveleyenler için çözüm de yine insanların tüketim alışkanlıkları, günlük yaşam pratikleri gibi bireysel alanlarda aranmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de Bakara Suresi'nin 30. ayetinde geçen insanın Allah'ın halifesi olarak yaratıldığı vurgusu çare çerçevesinin temelini oluşturan ortak bir zemindir. Her iki grupta da insanın halifelik rolünün İslamî bir çevre ahlakı geliştirmedeki rolüne sıklıkla değinilir. İnsanları çevre sorunları ve çözüm için yapılabilecekler hakkında bilinçlendirmek için eğitimler, seminerler vs. düzenlemek, bu maksatla özellikle din adamlarının cemaati etkileme gücünden yararlanmak da yine çare çerçevesindeki ortak yönlerden birisidir. Tıpkı teşhis çerçevesinde kirliliğin sebeplerini ortaya koyarken küresel ekonomiyi, faize dayalı bankacılık sistemini işaret eden yaklaşımın Türkiye'de pek görülmemesi gibi buna bağlı olarak çözümü faizden arındırılmış ekonomik düzende bulan bir çare çerçevesi de Türkiye'de gelişmemiştir. Modernizmin ve modern insanın çevreye tahakküm kuran ve onu sömüren üsttenci bakışının çevre sorunlarına yol açtığı teşhisini yapan Türkiye'deki İslamî çevreciliğin çözümü de modernizmden ve sekülerlikten uzak din temelli bir hayatın yaşanması şeklinde olmuştur ve bu çare çerçevesi de Seyyid Hüseyin Nasr gibi gelenekselci ekolün etkisiyle hareket edenler dışında özellikle diasporada yaşayan Müslümanlar arasında Türkiye'de olduğu kadar fazla rağbet görmemiştir. Çare çerçevelerini karşılaştırmaya son vermeden önce bir noktanın altını çizmek gerekir: Dünyadan çevre hareketleri bölümünde özellikle liberal demokrasi anlayışının hâkim olduğu ülkelerde yaşayan Müslümanlar, STK'lar ve kampanyalar aracılığıyla İslamî bir çevre bilinci oluşturmaya çalışırken liberal demokrasinin hâkim olduğu bir kültürde yaşamakta ve sivil toplum faaliyetlerini daha aktif bir şekilde icra edebilmektedirler. Tosun'a göre liberal demokrasilerde olduğu gibi etkin ve herhangi bir devlet teşviki olmadan kendi kendini örgütleyebilen bir sivil toplumun teşekkülü için parlamento gibi temsili kurumların sivil toplumların ifade ve eylem özgürlüğünü destekleyerek devlet ve

sivil toplum arasında bir denge vazifesi görmesi gerekmektedir.[692] Feodal sistemin dolayısıyla özel mülkiyetin teşekkül etmediği Osmanlı Devleti'nden miras alınan devlet anlayışında ya devletten yana olma ya da ona karşı olma ikilemi arasında kalan sivil toplumun özerkliğini koruyarak devletle etkileşim içine girme imkanına kavuşması sağlıklı bir sivil toplum örgütlenmesinin önünü açacaktır.[693] Özdemir de bu duruma dikkat çekerek nüfusun çoğunlukla Müslüman olduğu ülkelerdeki bürokratların İslamî çevre ahlakını devlet kademelerinde uygulamaları yönünde onlar üzerinde etkili olacak bir sivil toplum sayesinde çevrenin korunacağının ve bu yönde bir bilincin yükseleceğinin altını çizmiştir.[694]

Güdüleyici çerçeve, toplumsal hareketlerin üçüncü çerçeveleme görevine tekabül eder. Bu aşamada insanları bir toplumsal hareketin içinde yer almaya motive eden faktörler tespit edilmeye çalışılır. Her iki grupta da Allah'ın insanlara emanet ettiği doğal düzene yani mizana sahip çıkmanın, hepsi birer ayet olan canlılara dini sorumluluk bilinciyle yaklaşmanın en önemli motivasyon kaynağı olduğu tespit edilmiştir. Aynı zamanda çevreci olarak doğayla yakından ilişkiye geçen Müslümanların imanlarının daha kuvvetli olduğunu ifade etmeleri de yine ortak bir motivasyon kaynağı olarak karşımıza çıkmıştır. Dünyadaki ve Türkiye'deki İslamî çevre hareketlerinin güdüleyici çerçevelerinde ortak noktalar olduğu kadar birtakım farklılıklar da bulunduğu söylenebilir. Çoğunluğu Müslüman olmayan ülkelerde diaspora durumunda yaşayan Müslümanlar, sosyal ve kültürel normları İslam'dan yola çıkılarak oluşturulmamış toplumlarda kendi inançlarının ve eylemlerinin yaşadıkları ortamla ne derece uyumlu ve uzlaşabilir olduğunu göstererek kendilerine meşruiyet sağlamak gibi bir amaca matuf olarak çevrecilik yapmaktadırlar.[695] Böyle bir amaç Türkiye'deki İslamî çevreciliğin motivasyon kaynağı değildir. Türkiye'de, dünyadaki örneklerden farklı olarak seküler çevre hareketlerine bir alternatif geliştirme motivasyonu gelişmiştir. Özellikle çevreci grupların Türk toplumsal yapısına marjinal akımlar olarak nitelendirilerek kamusal

[692] Tosun, s. 116.
[693] Tosun, s. 411-413.
[694] "İbrahim Özdemir: Müslümanlar Olarak 'Neden Bir Greta Yetiştiremiyoruz' Diye Oturup Düşünmeliyiz", *Hemhâl*, 15.03.2021, https://hemhal.org/sehir-ve-ekoloji/muslumanlar-olarak-neden-bir-greta-yetistiremiyoruz/ (21.06.2022).
[695] Hancock, *Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain*, s. 5.

alanda kendilerine meşruiyet sağlamak için çevreciliği bir *Truva Atı* gibi kullandıkları ifadesi[696] bu bakışı özetler niteliktedir. 2000 sonrası STK'lar döneminde ise çevreciliği yine marjinal grupların ve çeşitli dış güçler tarafından fonlanan derneklerin elinden kurtarmak teması[697] güdüleyici çerçevenin içinde yer almıştır.

Bu kısımda, Türkiye'deki İslamî çevre hareketi çerçeveleme kuramı bağlamında değerlendirildi. Snow ve Benford'a göre bir toplumsal hareketin teşhis çerçevesi, çare çerçevesi ve güdüleyici çerçeve olmak üzere üç görevi olduğuna değinilmişti. Bu maksatla Türkiye'deki İslamî hareket mensuplarının bu üç çerçeveyi nasıl tanımladıkları ortaya çıkarılmaya çalışıldı. Buna göre teşhis çerçevesinde çevre sorunlarının sebepleri olarak modernizm ve pozitivizmin doğaya bakış açısı, bu bakış açısının bir sonucu olarak kendisinden başka hiçbir canlıya değer vermeyen insanlar ve onların tüketim hırsıyla doğal dengeyi bozma pahasına doğaya karşı işledikleri suçlar, israf, bencillik, bilinçsizlik olarak çerçevelendiği tespit edildi. Çare çerçevesinde yine modernizmden ve onun sebep olduğu seküler dünya görüşünden uzaklaşılarak dinin çizdiği insan-tabiat ilişkisi sınırlarına dönülmesi, çevreyi korumak için alınabilecek bireysel tedbirler hakkında insanların bilgilendirilmesi, günlük hayat pratiklerinde israftan, aşırı tüketimden kaçınılması, her yaşa ve her kesime hitap eden çevre eğitimleri düzenlenmesi gibi önerilerin yer aldığı ifade edildi. Güdüleyici çerçevede yer alan motivasyon kaynakları ise insanların yeryüzünde Allah'ın halifesi olarak yaratılmış olduğu inancından hareketle doğal dengenin korunmaya çalışılmasının dini bir gereklilik olması hem Kur'an'da hem de Hz. Peygamber'in sünnetinde yer alan çevreyle ilgili önerilerin dikkate alınması neticesinde daha iyi bir Müslüman olmanın hedeflenmesi, Türkiye'de faaliyet gösteren seküler çevreciliğe bir alternatif üretilmesi ihtiyacı olarak sıralandı. Tezin *Sonuç* bölümünde çalışmamızın genel bir değerlendirmesi yapılacak ve ulaşılan sonuçlar tartışılacaktır.

[696] Gürsel, *Geleneksel Çevrecilikten Gelenekselci Liberalizme*, s. 42.
[697] Süleyman Yorulmaz, "Gezi'nin Faturasını Kim Ödemeli", *Çevre Yazıları,* 1 Şubat 2014, https://www.cekud.org.tr/tr/gezinin-faturasini-kim-odemeli/ (21.06.2022).

SONUÇ

Çalışmamız, ana konusu bir toplumsal hareket olarak İslamî çevrecilik bağlamında "İslamî çevreciler çevre sorunlarını nasıl çerçevelemektedirler?" sorusunu söylem analizi araştırma deseninin içerik analizi yaklaşımını kullanarak yanıtlamayı amaçlamıştır. Yeni toplumsal hareketler bağlamında din ve çevrecilik ilişkisi İslamî çevre hareketleri üzerinden ele alınmıştır. Önce, toplumsal ve yeni toplumsal hareket kavramları, çevre hareketleri ve dinlerin çevreye bakışları tartışılmış, son olarak İslamî çevre hareketleri dünyadan ve Türkiye'den çeşitli örnekler ışığında çerçeveleme kuramına göre yorumlanmıştır. Çalışmamızın Türkçe literatürde kısıtlı sayıda yer alan çerçeveleme çalışmalarına katkı sağlaması hedeflenmiştir. Ayrıca Türkçe çalışmalarda toplumsal bir hareket olarak incelenmemiş olan İslamî çevreciliği, temel kavramlar, organizasyonlar ve alana katkı sağlayan önemli isimler vasıtasıyla dünyadan ve Türkiye'den örneklerle karşılaştırarak analiz eden ve yorumlayan çalışmamız İslamî çevrecilik tartışmalarını da Türkçe literatüre kazandırmış olacaktır. Sonuç bölümünde, çalışma boyunca İslamî çevreciliği analiz ederken katettiğimiz yolda adeta birer durak olan bölümlerin her birini kendi içlerinde değerlendirmeyi uygun bulduk. İlk iki bölümü kendi bağlamında yorumladıktan sonra araştırma sorularını yönelttiğimiz üçüncü bölümü bulduğumuz yanıtlar üzerinden burada değerlendireceğiz.

Birinci bölümde İslamî çevreciliği, bir toplumsal hareket olarak ele alabilmek amacıyla 'toplumsal ve yeni toplumsal hareketler' konusu ele alınmıştır. İnsanların belirli bir amaç etrafında bir araya gelmelerini mümkün kılan sebeplerin neler olduğu sosyal bilimlerde önemli bir tartışma alanı olduğundan kolektif hareket kavramı ile başlayan çalışmalardan itibaren insanları ortak amaçlar etrafında toplanmaya ve eyleme geçmeye sevk eden pek çok faktör toplumsal hareketler bağlamında irdelenmiştir. 19. yüzyıl boyunca yükselen Marksizm ile birlikte toplumsal hareketlerin uzun yıllar işçi sınıfının yapacağı devrimin sonunda ulaşılacak olan sınıfsız bir toplum ütopyasının taşıyıcısı olma rolünü üstlendiği, her türlü toplumsal eylemin işçi sınıfının devrimine hizmet ettiği düşünülmüştü. 1968'de başlayan öğrenci olayları dalga dalga dünyanın pek çok yerine yayıldı ve 70'li yıllardan itibaren insanlar artık işçi sınıfının yapacağı devrim için değil, toplumsal hak ve arayış talepleri için bir araya gelmeye başladılar. Toplumsal hareket

kavramının sadece ekonomik alanda değil kültürel, siyasal, sosyal alanlarda da talep edilen değişiklikleri yeterince karşılamadığı düşüncesiyle yeni toplumsal hareketler kavramı literatüre girmiştir. Savaş, küreselleşme ve sömürgecilik karşıtlığı, eşcinsel hakları, kadın hakları, çevre sorunları gibi yeni alanlarda talep edilen haklar ya da karşı çıkılan süreçler geçmişteki toplumsal hareketlerin amaçlarından ve eylem çeşitlerinden farklılaşmaktaydı. Yeni toplumsal hareketlerde yeni olan sadece talep edilen şeyler değil aynı zamanda talep edilme şekliydi. Yeni toplumsal hareketlerin yükselişini 20. yüzyıl boyunca dünyanın her yerinde artan büyük şehirlere doğru göçler, yükselen eğitim-öğretim faaliyetleri, küreselleşme ve artan iletişim imkanları sayesinde dünyanın farklı yerlerindeki gelişmelerden haberdar olma gibi süreçler ışığında değerlendirmek gerekmektedir. Artık işçi sınıfıyla ve onun yapacağı devrimle ilgilenmeyen, daha çok özgürlük isteyen, kamusal alanda kimliğinin bir parçası olarak gördüğü özellikleriyle yer almayı talep eden yeni toplumsal hareketler dünya genelinde, sürece 'süreklilik ve kopuş' açısından bakan iki yaklaşımla değerlendirilmektedir. Yeni hareketlerin geçmiştekilerle bir süreklilik arz ettiğini savunan görüşler toplumsal hareketlerin devamlılığına vurgu yaparken geçmişten bir kopuş yaşandığını savunan görüşler ise eski toplumsal hareketlerin taleplerinin ve eylem biçimlerinin geçerlilik zeminini yitirdiğinden yola çıkmaktadırlar. Türkiye'deki yeni toplumsal hareketler bağlamında konuşmak gerekirse günümüzdeki hak ve talep arayışları, geçmişten bir kopuşa değil aksine sürekliliğe ve devamlılığa vurgu yapmaktadır. İşçi sınıfının mirası üzerinde yükseldiklerini sık sık dile getiren yeni toplumsal hareketler için 1980 darbesine kadar yaşanan dönem her zaman romantize edilerek anılır. Hak ve talepleri, bunları dile getirme yolları açılarından geçmişten farklı olduklarını kabul etseler de taleplerini gerçekleştirebilmek için sivil toplum ve demokrasi alanlarında çalışmak yerine demokratik şekilde elde edilmiş iktidarları tahakküm altına almaya çalışan bazı söylem ve eylemlerde bulunmaları ya da bunları desteklemeleri, Türkiye'deki yeni toplumsal hareketlerin geçmişteki toplumsal hareketlerden miras aldıkları bir özellik olarak ortaya çıkmaktadır. Türkiye'deki yeni toplumsal hareketlerde hâkim olan kapitalizm ve liberalizm karşıtı söylem ve sivil itaatsizlik vurgusu, eylemlerde yerini şiddetli protestolara ve vandalizme bırakabilmiştir. Türkiye'de sağlıklı işleyen bir sivil toplum olmaması, kimin iktidarda olduğundan bağımsız olarak devlete hakim olan otoriter dil ve siyasi kutuplaşmalar gibi pek çok sürecin etkisi altında kalan yeni toplumsal hareketler, dünyadaki muadillerine yakın bir

söylem ve eylem çizgisine kaymadıkça, devletin otoriter ve vatandaşı yönetime dahil etmek istemeyen yapısı kırılmadıkça, özellikle Gezi Parkı eylemlerinden sonra gittikçe büyüyen bir sorun olan hak taleplerinin nasıl ifade edileceği ve devlet tarafından nasıl karşılanacağı konularında bir gelişme olması mümkün görünmemektedir.

İkinci bölümde ilk bölümdeki toplumsal hareket tartışmalarıyla bağlantılı olarak dünyada ve Türkiye'de çevre hareketlerinin gelişimi ele alınmış, ardından dinler ve çevre ilişkisi semavi olmayan dinlerden semavi dinlere doğru seyreden bir akış içinde değerlendirilerek İslam'la sonlandırılmıştır. Çevre sorunları, gözle görünür olmaya başladığı 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bilimsel araştırmalardan siyasi tartışmalara kadar geniş bir alanda kendisine yer bulmuştur. Toplumsal bir hareket olarak çevre hareketi ise çevre koruma dernekleriyle başlayıp toplumsal eylem ve protestolarla kitleselleşmiş, günümüzde ise hem Yeşiller Partisi ismiyle dünyada pek ülkede faaliyet gösteren bir siyasi partiye hem de çevre örgütleri aracılığıyla belirli konularda kamuoyu oluşturmaya çalışan bir harekete dönüşmüş bulunmaktadır. Türkiye'de çevre hareketi ise (i)1970'lere kadar park ve yeşil alanların çoğaltılması, (ii) 80'lerin ortalarına kadar ilk aktif çevre korumacı vakıf ve derneklerin kurulması, (iii) sonrasında ise protestolar ve siyasallaşma dönemi olarak tasnif edilebilir. 2000'lerden beri ise kamu yararına lobiler ve katılımcı protesto örgütleri şeklinde iki koldan ilerlemektedir. Türkiye'deki çevre hareketleri alanında yapılmış olan çalışmalarda mutlaka vurgulanan bir husus, ülkenin ekonomik olarak gelişmekte olan ülkeler arasında yer alıyor olmasıdır. Bu durum devletin ve pek çok vatandaşın çevre konularına bakışını önemli ölçüde etkilemektedir. Gelişmiş olan ülkelerin refah seviyesine erişmek ülkede iktidar olmak isteyen her siyasi partinin hedefidir ve alanda yapılan çalışmalar da göstermiştir ki pek çok zaman vatandaşların da talebi bu yönde olmaktadır. Bu yüzden çevre hareketleri ekonomik kalkınmayı önceleyen iktidarlar ve vatandaşlarla çevre sorunları arasında bir orta yol bulmak durumunda olmuşlardır. Türkiye'de çevre kuruluşlarının çoğunun ağaçlandırma, vatandaşları çevre hakkında bilgilendirme, geri dönüşüm kampanyaları düzenleme, seminerler ve paneller vs. organize etme gibi güvenli alanları tercih etmelerinin bir sebebi de devlet ve vatandaşlar tarafından ülkenin ekonomik gelişimine ve refahına karşı oldukları şeklinde etiketlenmekten uzak durabilmektir. 2000 sonrası dönemde kamu yararına lobi yapan

çevreci kuruluşlar devletle iş birliği halinde ilerlemekte iken katılımcı protesto örgütleri devletin bizzat kendisinin ya da özel şirketlerin yapmak istediği projelere karşı çeşitli protestolar, basın bildirileri vb. çeşitli yollarla karşı çıkmaktadırlar. HES'ler, nükleer santraller, madencilik faaliyetleri gibi alanlarda yapılmak istenen çalışmalara karşı çıkan örgütler, kamuoyunda sıklıkla gündem olmakta ve çokça tartışılmaktadır. Kalkınmayı önceleyen hükümetler bu grupları ülkenin ekonomik gelişimine balta vurmaya çalışmakla, protesto örgütleri ise devleti ve projeleri destekleyen vatandaşları çevreyi önemsememekle ve küresel ve neoliberal politikaları desteklemekle suçlamaktadır. Katılımcı protesto örgütlerinin çeşitli uluslararası kurum ve kuruluşlardan maddi destek alıyor olması da yine kamuoyunda bu gruplara olan bakışı etkilemektedir. Sonuç olarak Türkiye'deki bütün çevre hareketleri, ekonomik büyüme ve çevreyi koruma hedefleri arasındaki dar ve mayınlı bir alanda ilerlemeye çalışmaktadır.

İkinci bölümün ilk yarısını takiben dinler ve çevre ilişkisi ele alınmaya çalışılmıştır. Lynn White'ın meşhur makalesinden beri tartışılan dinler ve çevre konusunda önemli bir literatür oluşmuştur. Temel olarak bakıldığında semavi olsun ya da olmasın hemen hemen tüm inanışlarda çevreye karşı olumlu bir yaklaşım ve tüm canlılara saygı gösterme eğilimi mevcuttur. Semavi dinlerde insana, diğer canlılara nazaran daha fazla önem atfedildiği dikkati çeker. Halifelik rolünün temeli de burada yatmaktadır. Dini inançların çevre sorunlarına dur diyebilmek için bir zemin sağlayabileceği düşüncesi White'ın makalesine bir cevap verircesine dini çevreciliğin gelişiminin temel hareket noktası olmuştur. Sadece İslamî değil genel olarak dini çevrecilik çevre sorunlarını insanların bencilliğine, dünya hırsına kapılarak kendisinden başka canlılara zarar verme hakkı görmesine bağlama eğilimindedir. Bu sorunların en temelinde ise modern insanın din ve maneviyatla olan bağını yitirmiş olması yatmaktadır. Kendisinden başka hiçbir kutsalı olmayan insanın bitmek bilmeyen refahı için her şeye zarar verecek bir hırsa kapılmış olması modern insanın sekülerleşmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer dinlere kıyasla İslamîyet'in temel kaynaklarında çevre ile ilişkilendirilebilecek daha fazla emir ve yasak bulunmaktadır. Pek çok ayet ve hadiste insanların diğer canlıları ve tabiatı nasıl algılamaları gerektiği tarif edilmiştir. Her şey bir düzen ve dengeye göre yaratılmıştır ve insan bu düzenin devamlılığından sorumludur. Hal bu iken

Müslümanların çevreye kayıtsız davranışlarını, küresel düzeyde çevre sorunlarına maruz kalan ülkelerin çoğunlukla Müslüman ülkeler olmasını nasıl açıklamak gerekir, sorusu elbette gündeme gelmektedir. Bu kapsamlı soruyu öncelikle modernite ve modern insan bağlamında ele almak gerekir. 1500'lerden itibaren değişen dünyayı anlama biçimleri sadece Batı kültürünü değil Batı'nın sömürgecilik faaliyetleri aracılığıyla Müslüman dünyayı da etkisi altına aldı. Batı'nın başka ülkelerin yeraltı zenginliklerini sömürerek elde ettiği zenginlik, bilim ve teknolojik gelişmelerde yakaladığı üstünlük, Müslümanların da tabiat algılarını ve dünyaya bakışlarını etkiledi. Batı karşısında söylem üstünlüğünü kaybettiğine inanan Müslüman dünya, Batı gibi modernleşemedi fakat Batı'daki modernleşmenin yıkıcı sonuçlarına da maruz kaldı. Aynı şekilde sanayileşme sürecinden geçmeden onun sonuçlarından etkilenen Müslümanlar, üretmeden tüketme sarmalı içine düştü. Tüm şehirlerin nüfusunun hızla artması yerleşik toplumsal normları parçaladı ve gelenekle bağını kaybeden ama yerine başka bir şey de ikame edemeyen bir Müslüman tipolojisi doğdu. Bu süreçte dünyanın içinden geçtiği bazı tarihi ve toplumsal süreçleri de hesaba katmak mühimdir. Hızla sanayileşmiş ve bugün gelişmiş ülkeler diye vasıflandırılan ülkelerin çoğu bugünkü konumlarına çoğunlukla Müslüman ülkeleri kolonileştirerek bağımsızlıklarını ellerinden almak ve yeraltı kaynaklarını kullanarak onları sömürmek vasıtasıyla ulaşmışlardır. Ekonomik imkanlarıyla kalkınmak isteyen ülkelere yasal yaptırımlar yoluyla engel olarak dünyayı domine eden gelişmiş ülkeler, dünyadaki tüm ülkelerin tabi olduğu anlaşmalarda ibre kendilerine dönünce bazı şerhler eklemekte, kendilerine yaptırım uygulanmayacağına yönelik taahhütler istemektedirler. Çevre sorunlarının küresel siyaseti ilgilendiren bu yönleri 'dinler ve çevre' ilişkisini de aşan bir boyuttadır.

Çalışmamızın ana sorusu *"İslamî çevreciler çevreye bakışlarını nasıl çerçevelemektedirler?"* olarak belirlenmişti. Temel sorumuzla bağlantılı olarak belirlenen alt sorular ise "*İslamî bir çevre anlayışı, katılımcılarının söylemlerinden hareketle ne anlama gelmektedir, İslamî çevre hareketlerinin temel kavramları ilgili literatürde neler olarak ifade edilmiştir, dünyada İslamî çevre hareketleri söylemlerinde çevre sorunlarını, çözüm önerilerini nasıl çerçevelemektedirler, Türkiye'de İslamî çevre hareketleri söylemlerinde çevre sorunlarını, çözüm önerilerini nasıl*

çerçevelemektedirler, dünyada ve Türkiye'deki İslamî çevre hareketlerinin benzeştiği ve ayrıştığı noktalar var mıdır? Eğer varsa bunların sebepleri neler olabilir?" şeklinde sıralanmıştı. Üçüncü bölüm boyunca bu soruların cevapları üzerine yoğunlaşmaya çalıştık. Ulaştığımız sonuçlar şöylece toparlanabilir:

İslamî çevreciliğin öncelikle dinin temel kaynaklarından yola çıkılarak temellendirildiği anlaşılmaktadır. Onun seküler çevrecilikten ayrılan en temel özelliği de budur. Lynn White meşhur makalesinde sorunumuzun kökeni büyük ölçüde dini olduğuna göre çözüm de böyle ifade etsek de etmesek de özünde dini olmalıdır anlamına gelen bir cümle kurar. Dini çevreciliğin, spesifik olarak ise İslamî çevreciliğin elini güçlendiren en önemli şeylerden birisi çevre sorunlarına mutlak bir çözüm bulma iddiasında olması ve bunu da tıpkı White gibi dinden çıkarsamasıdır. Seküler çevreciliğin insanları çevreye daha duyarlı olmaya motive etmek, ekosistemdeki tüm canlıları koruyup gözetmeye özen göstermek, sürdürülebilirlik ilkesine göre yaşamak, israf ve gösterişten, aşırı tüketimden uzak bir hayat sürmeye ikna etmek için kullanabileceği argümanlar sınırlıdır. 'Niçin çevreci olmalıyım?' sorusuna tatmin edici bir cevap bulamayan seküler bir insanı doğayı koruyup kollamaya ikna edecek bir sebep bulmak kolay değildir. Özellikle günümüzün, başka insanların hayatlarını çok yakından takip etme imkânı sağlayan bir iletişim çağı olması da bunda bir etkendir. Gerek kişisel yaşantısında gerekse küresel düzeyde çevreye zarar veren eylemlerde bulunan çeşitli sınıflardan ve coğrafyalardan insanları görüp 'benim çöplerimi ayrıştırmamın doğaya ne katkısı olabilir ki' diye düşünen bir insanı dinler ya da daha geniş bir kavram kullanmak gerekirse 'maneviyatlar' çevreci olmaya ikna edebilir. Kelam'da *teklif* olarak adlandırılan, bir insanın sorumluluğunun güç yetirebildiği şeylerle sınırlı olması tartışmaları İslamî çevrecilikte de çevre konusunda her Müslümanın gücünün yettiği şeyler oranında sorumlu olduğu şeklinde yankı bulmaktadır. Bu yüzden başkalarının doğaya zarar veren davranışları bir Müslümanı 'ben dikkat etsem ne olur, etmesem ne olur' tuzağına düşmekten alıkoymaktadır.

Çalışmamız, İslamî çevrecilerin çevrenin kendilerine Allah tarafından emanet edildiği şeklindeki söylemlerini dini kaynaklardan hareketle temellendirdiklerini ortaya

koymuştur. Bu konudaki *halifelik, emanet, mizan, ahiret* gibi kavramların hepsi özünde emanet bilincinden neşet etmiştir. Nana Firman'ın kainattaki her şeyi Allah'ın bir ayeti olarak görmesi bunun mükemmel bir örneğidir. Kur'an-ı Kerim'deki bir ayete gösterilen saygının kainattaki tüm diğer canlı türlerine de gösterilmesi gerektiğini savunan İslamî çevreciler için temel hedef de bütün Müslümanları bu bilinç düzeyine çıkarmak olmuştur. Üçüncü bölümde örneklendirdiğimiz Müslümanların camilerde düzenledikleri eğitim faaliyetlerinden vaazlardaki çevreci öğelere, doğa yürüyüşleri yaparak Allah'ı tefekkür etmekten bireysel çevreci tutumlara kadar eylem repertuarına dahil ettikleri her şeye emanet bilinci damgasını vurmuştur. Bu bilinçten hareketle katılımcılar, İslamî çevreciliği hayatlarına bir yaşam biçimi olarak transfer etmişlerdir. Çalışmamızın birkaç bölümünde bu ilişkiyi 'simbiyotik' olarak vasıflandırmıştık. Biyolojide iki canlının tek bir bedende tek bir organizma gibi birbirlerini besleyerek hayatta kaldıkları yaşam biçimi anlamına gelen bu kavram; çevreciliklerini dinleriyle, dinlerini de çevrecilikleriyle besleyerek her iki kavramı da hayatta tuttuklarını veciz bir şekilde ifade etmektedir.

Batı'da azınlık olarak yaşayan Müslümanlarda çevreci hareketlerin, çoğunluğu Müslüman olan ülkelere göre daha fazla olması bizi yine ekonomi, kalkınma, sivil toplum gibi tartışmalara götürür. İlk grup kendi dini cemaati içinde marjinal olarak kalırken Müslüman bir ülkede çevrecilik yapmaya çalışmak ise o ülkede yaşayanlar tarafından marjinalliğin de ötesinde bir bakışla değerlendirilebilmektedir. Yaşadıkları toplumdaki Müslümanlar arasında azınlıkta kalıyor olmalarına rağmen, belki de tam buradan hareketle ilk grubun çevrecilik çabalarını entegrasyon bağlamında okumak yerinde olabilir. Batı'da yaşayan Müslümanların o ülkede müesses hale gelmiş çevre uygulamalarına destek olarak, bunların İslam tarafından da destekleniyor olduğunu göstermeye çalışarak yaşadıkları toplumda meşruiyetlerini yükseltmeye ve dini inançlarının farklılığına rağmen o ülkeye entegre olmakta başarılı olduklarına dikkat çekmeye çalıştıkları gözlemlenebilmektedir. Müslümanların çoğunluk olduğu ülkelerde çevrecilik faaliyetlerine Batı'ya oranla mesafeli yaklaşılmasında ekonominin önemli bir etkisi olduğu ortaya çıkmaktadır. Gayri safi milli hasılası gelişmiş ülkelere göre çok düşük olan ülkelerde yaşayan Müslümanlardan çöplerinin nereye gittiğini endişe etmeleri, fosil yakıtların zararlarını savunmaları ve çevreci enerji kaynaklarına

yönelmeleri, daha ucuz olan endüstriyel ürünler yerine organik beslenmeye özen göstermeleri gibi onlar için lüks kalan birtakım beklentilerde bulunmak İslamî çevrecilerin de bizzat ifade ettiği şekilde olanaksızdır. Bunun yerine onları kendi bağlamları içinde değerlendirerek hayat standartlarına uygun birtakım önerilerde bulunmak, ekonomik kalkınmayla iş birliği içinde giden bir çevrecilik tasarlamak Müslümanların yoğun olarak yaşadıkları yerlerdeki İslamî çevreciliğin hâkim dili olarak seçilmektedir.

Türkiye'de İslamî çevrecilik dünyayla yaklaşık olarak aynı tarihlerden itibaren tartışılmaya başlanmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarından beri devletin sivil toplumu domine etmesi sebebiyle faaliyete geçme imkânı bulamayan İslamî düşünce, milliyetçilik çatısı altında varlığını sürdürmeye çalışıyordu. 80'li yıllarda Türkiye'yi şekillendiren küreselleşme süreci, liberal ekonomi uygulamaları ve postmodernizm tartışmaları sayesinde İslamî düşünce bu dönemde tekrar gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. İslamî çevrecilik de böyle bir arka planda İslamî hareket içinde azınlık olan entelektüel bir grubun çabaları sayesinde neşvü nema bulmuştur. Erken dönemde tartışma konularının yayıncılık aracılığıyla ve modernizm eleştirisi üzerinden olmasının ve İslamî çevreciliğin bir harekete ya da bir sivil toplum faaliyetine dönüşme imkânı bulamamasının, devletin vatandaşa yönetim alanında yer açmak istemeyen katı tavrından İslamî kesimin çoğunluğunun çevre tartışmalarını marjinal olarak gördüğü gruplarla özdeşleştirerek bu konulardan uzak durmayı tercih etmesine kadar çeşitli sebepleri vardır. 1990'lar boyunca İslamî düşüncede yayıncılık faaliyetleri ile yaşamını sürdüren İslamî çevrecilik, 2000'den sonra ÇEKÜD ve Çevre Vakfı özelinde sivil toplum kuruluşlarının ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın faaliyetleri ile sürmektedir. 80'li yıllarda popüler olan modernizm ve seküler insan eleştirisinin dozu azalmış, literatürde muhafazakâr olarak isimlendirilen çevre koruma derneklerinin çizgisinde bir rotaya gelinmiştir. Çevre sorunları hakkında kamuoyunu bilgilendirmek, İslam'ın çevre ahlakını anlatan programlar düzenlemek, ağaçlandırma çalışmaları yapmak, çeşitli kesimlerden insanlara seminerler, paneller düzenleyerek çevre farkındalığını arttırmak, geri dönüşüm ve israfın önemi hakkında kampanyalara imza atmak gibi faaliyetler bu dönemin İslamî çevrecilik uygulamalarıdır.

Dolayısıyla 2000 sonrası dönemde İslamî düşüncede görülen muhafazakarlaşma eğilimi, İslamî çevrecilik üzerinden de okunmaktadır.

Dünyada İslamî çevre hareketlerinde çevre sorunlarının ve çözüm önerilerinin nasıl çerçevelendiği genellikle birbirleriyle ilişkili oldukları için birlikte değerlendirilmiştir. Çevre sorunlarının sebepleri çerçevelenirken bir uçta insanların bireysel eylemleri diğer uçta ise tüm dünyayı etkileyen küresel süreçler yer almaktadır. Ekolojik dengenin bozulma sebeplerinden birisinin, insanların içine düştüğü aşırı tüketim, bencillik ve israf gibi bireysel tutumlar olduğu konusunda hemen hemen tüm İslamî çevrecilerin hemfikir olduğu söylenebilir. İnsanların inançlarıyla bağının sekülerleşmenin de etkisiyle zayıflamış olduğunu savunarak dinlerinin gerektirdiği mutedil davranışlardan uzağa düşmeleri sekülerliğe bağlanmaktadır. İslamî çevrecilerde insanları çevre sorunlarının sebeplerinden birisi olarak işaret ederken konuyu inanç ve eğitim eksikliği şeklinde yumuşatma eğilimi vardır. Ekolojik dengenin bozulmuş olmasının müsebbipleri olarak insanların bireysel eylemlerine işaret edilince çözüm için de aynı yere bakılmaktadır. Fakat bireysel çözüm önerilerini dillendirirken İslamî çevrecilerin kelimelerini özenle seçtiği dikkati çekmektedir. İnsanları fazla suçlayıcı ya da kısıtlayıcı bir tavır takınmanın çevreciliği kitleselleştirmelerine yardımcı olmayacağını düşündükleri ortadadır. Bu yüzden suçlayıcı bir dilden kaçınarak insanların ilgilerini çevre sorunlarına çekmeye çalışmak aktivistleri adeta ip üzerinde yürürken dengesini sağlamaya çalışan bir cambaza dönüştürmüştür. İslamî çevre söylemi, insanları hiç eleştirmeyerek tüm bozulma sebeplerini başka yerlerde aramak ile sadece insanları suçlayıp bütün çevre sorunlarının faturasını insanlara kesmek arasında uzanan ipte bir denge sağlamaya çalışarak yol almaya benzemektedir. Sayıları az olmakla birlikte, çevreyle ilgili olarak karşılaşılan her türlü olumsuzluğu modernite, kapitalizm, faize dayalı ekonomik dünya düzeni, neoliberal politikalar gibi daha genel sebeplerde arayan İslamî çevreciler de vardır. Bunların aynı zamanda seküler çevre hareketleri ile ya da başka toplumsal hareketlerle dirsek teması bulunan aktivistler olduğu ifade edilebilir. Farklı sınıflardan insanlarla iletişime geçmek yeni etkileşimler doğurmakta, farklı hareketlerin söylemleri arası geçişler bulanıklaşmaktadır. İslamî çevrecilerin pratik yönü bir hayli kuvvetli görünmektedir. Çözüm önerileri olarak sundukları reçeteler bu

pratiklikten izler taşımaktadır. Bu yüzden pek çok İslamî çevrecinin çözüme kavuşturma imkânı olmadığını düşündüğü küresel çözümler yerine yapabileceği şeylere odaklandıkları, çözüm önerilerinden anlaşılmaktadır.

'Niçin bu hareketin içindeyim, bu eylemin benim hayatımdaki anlamı nedir?' sorusu her toplumsal harekette önemlidir. İslamî çevreciler için bu sorunun ilk cevabı Allah'ın rızasına uygun davranmak olmaktadır. İnsanları kendisine halife seçtiğine göre bu role uygun hareket etmek gerektiği düşüncesi İslamî çevreciliğin temel çıkış noktasıdır. Daha iyi bir Müslüman olabilmek, yaratıcıyla daha yakın bir bağ kurabilmek için çevreci olmak gerektiği hemen her hareketin güdüleyici çerçevesinde karşımıza çıkmaktadır. Dini temelli bir çevrecilik hareketi için bu durum anlaşılır görünmektedir. Bu aşamada aktivistlerin beklentilerinin de dolaylı olarak yine onları güdüleyen bir kaynak olduğu ortaya çıkmıştır. Her bir üye, içinde yer aldığı hareketin onun için taşıdığı anlamı inşa ederken kendisini o anda orada bulunmaya sevk eden sebeplere sarılmaktadır. Dünyada çevreciliğin yükselen bir trend olması da insanları çevreciliğe yönelten bir etmen gibi görünmektedir.

Dünyada ve Türkiye'de İslamî çevreciliğin teşhis çerçevelerini yaklaşık olarak aynı şekilde kurdukları anlaşılmaktadır. Türkiye'de yapılan modernizm eleştirisinin Batı'da Nasr ekolü dışında fazla yankı bulmamasını içinde yaşadıkları paradigma tarafından kuşatılmış oldukları şeklinde değerlendirmek mümkündür. Çare çerçevelerinde de yine pek çok benzerlik ortaya çıkmaktadır. Bu durum, farklı alt yapılar üzerinde gelişmiş olsalar da Müslümanların çevre sorunlarını birbirine benzer şekilde okuduklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Çalışmamızın öncelikle bir toplumsal hareket olarak İslamî çevrecilikle ilgili ülkemizde yapılmış olan ilk doktora çalışması olması alandaki önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Dünyadan ve Türkiye'den örneklerle karşılaştıran bir çalışma olmasının da gelecekte bu alanla ilgili yapılacak farklı araştırmalara kapı aralaması ümit edilmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti'ndeki çevre uygulamalarına daha geniş yer vermek istememize rağmen tez planında çizmiş olduğumuz rotadan çıkmamıza sebep olacağı için

bu konuya değinemedik. Bizim çalışmamızın ardından İslamî çevrecilik literatürüne katkı sağlayacak araştırmacılar için arşiv belgeleri, seyyahların notları, tarih kitapları gibi kaynaklar kullanılarak ulaşılan bilgileri günümüz Müslüman toplumlarındaki izdüşümleri açısından değerlendirmek ufuk açıcı olacaktır. Yine aynı şekilde tasavvufta çevrenin nasıl ele alındığı gibi bir başlığa da tezin dengesini bozacak kadar hacimli bir kaynağa sahip olduğu için eğilemedik. Bu konuyu sadece din sosyolojisi değil tasavvuf, din psikolojisi gibi alanların perspektifinden de çalışmanın mümkün olacağı kanaatindeyiz. Ayrıca, İslamî çevreciler hakkında nicel bir yaklaşımla çalışmalar yapmak da mümkündür. Nicel veri toplama yöntemlerini kullanarak yapılacak bir çalışmanın bizim yorumlarımızla ne derece kesişeceğini görmek de alana farklı bir katkı sağlayacaktır.

Son söz olarak, İslamî çevreciliğin kökü çok uzak bir geçmişe dayanmaktadır. Bugün sınırlı bir toplumsal hareket veya bireysel aktivizm olarak sürdürülüyor olması ya da çeşitli sebeplerden ötürü Müslümanlar tarafından itibar edilmiyor olması bunu değiştirmez. Geçmişte dini kaynaklardan mülhem uygulamalarla icra edilmiş olan İslamî çevreciliğin geleceğini, Müslümanların insanlık tarihindeki seyrini nasıl inşa edeceği şekillendirecektir.

KAYNAKLAR

A. KİTAP VE MAKALELER

Abdul-Matin, İbrahim. **Green Deen: What Islam Teaches About Protecting The Planet.** Leicestershire: Kube Publishing, 2012.

Adıyaman, Şeyma. **Yeni Toplumsal Hareketler Bağlamında Gezi Parkı Olayları'nın Alternatif Medya ve Ana Akım Medyada Sunulma Biçimlerinin Karşılaştırmalı Analizi.** Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.

Ak, Sabriye. **Yeşil Tüketim Yaklaşımı Ekseninde İslamî Çevrecilik.** Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Akgün, Elif. **The Effect of Framing on Support for Renewable Energy in Turkey / Türkiye'de Yenilenebilir Enerjiyi Desteklemede Çerçevelemenin Etkisi.** Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Akhir, Noor Shakirah Mat ve Muhammad Azizan Sabjan. "Tafakkur as the Spiritual Mechanism for Environment Conservation", *Journal of Religious & Theological Information.* 2015, Volume: 14, Issue: 1-2, ss. 1-12, https://doi.org/10.1080/10477845.2015.1035195 (16.04.2022).

Aksoy, Necdet. "Sivil Toplum Kuruluşlarının Türkiye'deki Çevre Politikalarına Etkileri", **Çevre ve Din, Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu Bildiri Metinleri.** Cilt: 2. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 15-16 Mayıs 2008, ss. 411-451.

Aksular, Arda Deniz. **Framing Gezi Movement in Ankara.** Doktora Tezi. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Aktay, Yasin. **Taksim Gezi Parkı Eylemleri Raporu: Gezi Parkı Etrafında Yaşanan Toplumsal Olaylara İlişkin İzleme ve Değerlendirme,** Stratejik Düşünce Enstitüsü (SDE), Haziran 2013, ss. 1-31.

Akyıldız, Sibel. **Yeni Toplumsal Hareketler: Validebağ Direnişi Üzerinden Çevre Hareketleri.** Yüksek Lisans Tezi. Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: 2015.

Akyüz, Niyazi ve İhsan Çapçıoğlu. "Din Sosyolojisinin Doğumu ve Gelişimi", **Din Sosyolojisi El Kitabı.** Niyazi Akyüz ve İhsan Çapçıoğlu (drl.). Ankara: Grafiker Yayınları, 2012, ss. 71-108.

Albrecht, Jamie. **Muslim American Environmentalism: An Emerging Environmental Movement in America and Its Implications for Environmentalism and Muslims in America.** Moldova: Lambert Academic Publishing, 2011.

Algan, Nesrin. "Türkiye'de Devlet Politikaları Bağlamında Çevre ve Çevre Korumanın Tarihine Kısa Bir Bakış, **Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu Bildiri Metinleri.** İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı. 7-8 Nisan 2000, ss. 221-234.

Temel, Ali Rıza. "İslam'a Göre İnsan Çevre İlişkisi", **İnsan ve Çevre Sempozyum Bildirileri.** İstanbul: İnsanlığa Hizmet Vakfı Yayınları. 24-25 Kasım 1990, ss. 69-82.

Altun, Fahrettin. "Başkaldırı Romantizmi", Ekrem Saltık (ed.). **Diren Sosyoloji: Gezi Olaylarına Sosyolojik Bakışlar** içinde**.** İstanbul: Kaldırım Yayınları, 2013, ss 55-63.

Ammar, Nawal. "Islam and Deep Ecology", David Landis Barnhill ve Roger S. Gottlieb (ed.). **Deep Ecology and World Religions: New Essays on Sacred Ground** içinde. Albany: State University of New York Press, 2001, ss. 193-211.

Arabacı, Fazlı. **Türk Din Sosyolojisi: İmkân ve Sorunlar**. Ankara: Platin Yayınları, 2009.

Ardévol-Abreu, Alberto. "Framing Theory in Communication Research: Origins, Development and Current Cituation in Spain", *Revista Latina de Comunicacion Social.* 2015, Volume: 70, ss. 423-450, http://www.revistalatinacs.org/070/paper/1053/23en.html (05.01.2022).

Arkoun, Muhammed. "İslam Çalışmalarında Metodolojiler", **Batı'da Din Çalışmaları.** Ömer Mahir Alper (drl. ve çev.). İstanbul: Metropol Yayınları, 2002, ss. 221-248.

Arslantürk, Zeki ve M. Tayfun Amman. **Sosyoloji: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler, Teoriler**. 4. Baskı, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2001.

Atauz, Akın. "Çevreci Sivil Toplum Hareketinin Yakın Tarihi", **Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu Bildiri Metinleri.** İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı. 7-8 Nisan 2000, ss. 194-220.

Atılgan, Gökhan. "Türkiye'de Toplumsal Sınıflar: 1923-2010", **1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim.** Faruk Alpkaya ve Bülent Duru (drl.). Ankara: Phoenix Yayınları, 2012, ss. 323-366.

Atik, M. Kemal. **Kur'an ve Çevre.** Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1992.

Avcı, Casim. "Hilafet", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.** Cilt: 17. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Ay, Esra. **Türkiye'de Sivil Toplum Düşüncesinin Gelişimi ve Din.** Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Ayata, Gökçeçiçek, Pınar Çağlı, İdil Elveriş, Sevinç Eryılmaz, İdil Işıl Gül, Ulaş Karan, Cansu Muratoğlu, Ezgi Taboğlu, Lami Bertan Topuzlu ve Burcu Yeşiladalı. **Gezi Parkı Olayları: İnsan Hakları Hukuku ve Siyasi Söylem Işığında Bir İnceleme.** İdil Işıl Gül (hzl). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.

Ayten, Ali. **Doğa Bize Emanet: Dini ve Psikolojik Yönleriyle İnsan-Doğa İlişkisi.** İstanbul: İz Yayıncılık, 2021.

Bakhtin, Mikhail. **Karnavaldan Romana: Edebiyat Teorisinden Dil Felsefesine Seçme Yazılar,** Sibel Irzık (drl.). Cem Soydemir (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001.

Balkanlı, Nimet. **Cumhuriyet Dönemi'nde Milliyetçi Düşüncede Dini Dönüşümler: Ziya Gökalp ve Erol Güngör Ekseninde Bir İnceleme.** Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Baltacı, Ali. "Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?", *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.* 2019, Cilt: 5, Sayı: 2, ss. 368-388, https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/898942 (03.02.2022).

Batchelor, Martine ve Kerry Brown. **Budizm ve Ekoloji,** Martine Batchelor ve Kerry Brown (hzl.). Gülseren Kozak, Vedat Diker ve Şahin Sancar (çev.). İstanbul: İGDAŞ Yayınları, 1997.

Bateson, Gregory. **Steps to Ecology of Mind.** New York: Ballantine Books, 1996.

Baydar, Oya. "Kalıcı Bir Barış Girişimi Olanaklı mı?", **Toplumsal Hareketler Konuşuyor**. Leyla Sanlı (drl.). İstanbul: Alan Yayıncılık, 2003, ss. 193-218.

Bayrakdar, Mehmet. **İslam ve Ekoloji.** Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992.

Bayyiğit, Mehmet. "İslam Dünyasında ve Türkiye'de Din Sosyolojisi", **Din Sosyolojisi.** Mehmet Bayyiğit (drl.), Konya: Palet Yayınları, 2013.

Beckford, James A. "Yirminci Yüzyılın İkinci Yarısında Din Sosyolojisi", **Din Sosyolojisi: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar-I.** İhsan Çapcıoğlu (çev.). Bünyamin Solmaz ve İhsan Çapcıoğlu (drl.). Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2006, ss. 115-136.

Benford, Robert D. ve David A. Snow. "Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment", *Annual Review of Sociology.* 2000, Volume: 26, ss. 611-639, https://doi.org/10.1146/annurev.soc.26.1.611 (05.01.2022).

Berkes, Fikret ve Mine Kışlalıoğlu. **Ekoloji ve Çevre Bilimleri.** İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.

Bilici, Mücahit. "Küreselleşme ve Postmodernizmin İslamcılık Üzerindeki Etkileri", Yasin Aktay (ed.). **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık** içinde. Cilt: 6, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, ss. 799-803.

Bookchin, Murray. **Özgürlüğün Ekolojisi: Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çözülüşü.** Alev Türker (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1994.

Bozkurt, Yavuz ve Reha Bayansar. "Yeni Toplumsal Hareketler Çerçevesinde Çevreci Hareket ve Gezi Parkı Olayları", **Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi.** Cilt: 14, Sayı: 2, Mayıs 2016, ss. 276-293.

Bozlağan, Recep. "Sürdürülebilir Gelişme Düşüncesinin Tarihsel Arka Planı", **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi.** Sayı 50, Ekim 2005, ss. 1011-1028.

Bozyiğit, Ahmet. "İslam Ahlâk Öğretisinde Çevre Bilinci", **Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.** Cilt: 3, Sayı: 2, 2016, ss. 9-23.

Böke, Emine Gümüş. "İslam Hukuku'nda Çevre Bilinci Algısı Üzerine", **Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.** Cilt: 8, Sayı: 16, 2019, ss. 229-251.

Buechler, Steven M. "New Social Movement Theories", *The Sociological Quarterly*. 1995, Volume: 36, No: 3, ss. 441-464, **https://doi.org/10.1111/j.1533-8525.1995.tb00447.x** (20 Nisan 2019).

Bulaç, Ali. "Çevre Sorununa Alternatif Arayışlar", **Birikim: Aylık Sosyalist Kültür Dergisi (Ekoloji-İnsan ve Toplum Özel Sayısı).** Sayı 57-58, Ocak-Şubat 1994, ss. 28-34.

----------. "İslamî Bir Çevreye Doğru", **İzlenim.** Sayı: 26, 1995, ss. 13-15.

Burgmann, Verity. **Power, Profit and Protest: Australian Social Movements and Globalisation.** Australia: Allen & Unwin, 2003.

Canan, İbrahim. **İslam'da Çevre Sağlığı,** İstanbul: Cihan Yayınları, 1986.

Capra, Fritjof. **Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası.** Mustafa Armağan (çev). İstanbul: İnsan Yayınları, 1992.

Castells, Manuel. **The Power of Identity.** Oxford: Wiley-Blackwell Publishing, 2010.

Cebeci, Merve. **Stewards of the Earth: Islamic Environmentalism in Classical and Contemporary Islamic Thought.** Yüksek Lisans Tezi. İbn Haldun Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Enstitüsü, 2020.

Cereb, Edibe Deniz. **Framing Taksim Solidarity Platform's Gezi Park Protest: Exploring the Extent of Environmental Concerns in the Movement.** Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Chittick, William. "Din ve Çevre Krizi", **Seyyid Hüseyin Nasr'ın Temel Düşünceleri.** William Chittick (hzl.). İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.

Chowdhury, Mohammed Ghayas. "Understanding British Muslim Environmentalism Using Qualitative Research Techniques and Issue Crawler Mapping Software", *Interdisciplinary Journal of Research on Religion.* 2013, Volume: 9, Article: 6, ss. 1-21, http://www.religjournal.com/pdf/ijrr09006.pdf (25.03.2022).

Claus, Offe. "New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics", *Social Research.* Winter 1985, Volume: 52, No: 4, ss. 817-868, https://www.jstor.org/stable/40970399 (20.04.2019).

Cohen, Jean. "Strateji ya da Kimlik: Yeni Teorik Paradigmalar ve Sosyal Hareketler", **Yeni Sosyal Hareketler.** Kenan Çayır (hzl.). İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2016, ss. 101-120.

Coşkun, Ali. "Din ve Kimlik", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.** Sayı: 24, Ocak 2003, ss. 5-23.

Coşkun, Mustafa Kemal. "Süreklilik ve Kopuş Teorileri Bağlamında Türkiye'de Toplumsal Hareketler", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi.** Cilt: 61 Sayı: 1, Ocak 2006, ss. 67-102.

Creswell, John W. **Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları.** Mesut Bütün (çev.). Ankara: Eğiten Kitap, 2016.

----------. **Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşıma Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni.** Ankara: Siyasal Kitabevi, 2013.

Crowther, Jim. "Knowledge and Learning In Social Movements", Richard Edwards, Jim Gallacher ve Susan Whittaker (ed.). **Learning Outside the Academy: International Research Perspectives on Lifelong Learning** içinde**.** New York: Routledge, 2017, ss. 133-148.

Çaha, Ömer. "Ana Temalarıyla 1980 Sonrası İslamî Uyanış", Yasin Aktay (ed.). **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık** içinde**.** 5. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, ss. 476-492.

----------. "Cumhuriyet Türkiye'sinin İlk Yıllarında Sivil Toplum", **İslamî Araştırmalar.** Cilt: 8, No: 2, 1995, ss. 99-113.

Çakmak, Fatma. "Değerler Krizi: Dönüşen Maneviyat ve Çevre Bilinci", **Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.** Cilt: 1, Sayı: 1, 2015, ss. 44-52.

Çayır, Kenan. "Toplumsal Sahnenin Yeni Aktörleri: Yeni Sosyal Hareketler", **Yeni Sosyal Hareketler.** Kenan Çayır (hzl.). İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2016, ss. 11-30.

Çelik, Hilal ve Halil Ekşi. "Söylem Analizi", *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi.* 2008, Cilt: 27, Sayı: 27, ss. 99-117, https://dergipark.org.tr/tr/pub/maruaebd/issue/365/2517 (03.02.2022).

Çetin, Selçuk. **Türkiye'de Yeşil Düşünce, Yeşil Siyaset ve Çevre İletişimi.** Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Çetiner, Selim. "Sessiz Bahar Ne Diyor(du)", *Tarlasera Dergisi***.** Temmuz 2012, Sayı: 23, ss. 18-21, https://research.sabanciuniv.edu/id/eprint/20600/1/Sessiz_Bahar_Ne_Diyor(du).pdf (11.12.2019).

Çetinkaya, Doğan. "Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim", **Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim**. Y. Doğan Çetinkaya (drl.). İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, ss. 15-61.

Çımrın, Füsun Kökalan. "Yeni Toplumsal Hareketler ve Kentsel Yaşam", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi.* Haziran 2010, Cilt: 1, Sayı: 2, ss. 45-58, https://dergipark.org.tr/tr/pub/gumus/issue/7511/98987 (15.04.2019).

Çiftçi, Dilan ve Filiz Soyer. Sosyal Medya Ortamında Toplumsal Hareketlerin Çerçevelenmesi: Unitecyprusnow Örneği", *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (İNİF-*

e dergi). 2021, Cilt: 6, Sayı: 2, ss. 213-230, https://doi.org/10.47107/inifedergi.889242 (11.01.2022).

Çişti, Sadiye Hawar Han. "Fıtrat: İnsanlar ve Çevre İçin Bir İslamî Model", **İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet.** Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin (hzl.). Nurettin Elhüseyni (çev.). İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar, 2007, ss. 89-100.

Çoban, Barış. "Yeni Toplumsal Hareketlerin Eleştirisi", *Marmara İletişim Dergisi.* Nisan 2008, Cilt: 13, Sayı: 13, ss. 21-34, https://dergipark.org.tr/tr/pub/maruid/issue/446/3516 (02.08.2019).

Çokişler, Nazım ve Elvan Çokişler. "Critics of the Contept of the Sustainable Development", *International Journal of Contemporary Tourism Research.* 2017, Volume: 1, Issue: 1, ss. 1-7, https://doi.org/10.30625/ijctr.320412 (16.02.2020).

Çopuroğlu, Y. Cemalettin ve Beyzade Nadir Çetin. "Yeni Sosyal Hareketler Paradigması Bağlamında Türkiye'deki Küreselleşme Karşıtı Grupların Birbirleriyle ve Dünyadaki Karşıtlarla Karşılaştırılması", **Sosyoloji Araştırmaları Dergisi.** Cilt: 13, Sayı: 1, Bahar 2010, ss. 66-100.

Dalton, Russell J. **The Green Rainbow: Environmental Groups in Europe.** London: Yale University Press, 1994.

Danacı, Özlem. **Siyasi Kampanyalarda Medya: Yazılı Basın Haberlerinde 'Çerçeveleme' ve 'Öne Çıkarma'nın Politikacı Temsilindeki Rolü.** Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

Dartma, Bahattin. **Kur'an ve Ekoloji.** İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005.

Davutoğlu, Ahmet. "Metodolojik Bir Kritik ve Sosyal Bilimlerin İslamîleşmesi", **Bilgi, Bilim ve İslam.** 2. Baskı, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, ss. 215-232.

De Silva, Lily. "Ruhumun İçinde Safa Bulduğu Tepeler: Hikayelerin ve Öğretilerin Açıklaması", **Budizm ve Ekoloji.** Martine Batchelor ve Kerry Brown (hzl.). Gülseren Kozak, Vedat Diker ve Şahin Sancar (çev). İstanbul: İGDAŞ Yayınları, 1997, ss. 42-59.

Dede, Ayşegül. "Yeni Toplumsal Hareketler: Yeni ve Başka Bir Dünya Talebi", **Sosyoloji Divanı (Toplumsal Hareketler Özel Sayısı).** Sayı: 5, Ocak-Haziran 2015, ss. 39-51.

Demir, Hasan. "Çevre ve Çocuk", **Diyanet Aylık Dergi.** Sayı: 20, Ağustos 1992, ss. 21-22.

Demir, Metin. "Çevreye Minberden Bakmak: Cuma Hutbelerinde Çevre Sorununun Sunumu", *İnsan ve Toplum.* 2012, Cilt: 2, Sayı: 3, ss. 5-32, https://insanvetoplum.org/content/6-sayilar/3-3/1-m0037/metin-demir.pdf (27.05.2022).

Demir, Ömer ve Mustafa Acar. "Çevrecilik", **Sosyal Bilimler Sözlüğü.** Ankara: Vadi Yayınları, 1997.

Demirci, Kürşat. "Dinlerin Çevreye Bakışı", **İzlenim Aylık Dergi.** Sayı: 26, 1995, ss. 20-21.

Deniz, Kemal. **Dramatik Çerçeveleme ve Televizyonda Temsil İlişkisi.** Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Dien, Mawil Izzi. "İslam ve Çevre: Teori ve Pratik", **İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet.** Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin (hzl.). Nurettin Elhüseyni (çev.). İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar, 2007, ss. 119-128.

----------. "İslamî Bir Çevre Ahlakı Kuramına Doğru: Ahlaki Etiketleme Uygulaması", **Çağımızın Ahlak Bunalımı ve Çözüm Arayışları: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı Kitabı.** Recep Şentürk (çev.). İstanbul: Ensar Neşriyat. 24-26 Nisan 2009, ss. 321-340.

Dinçer, Meral. **Çevre Gönüllü Kuruluşları.** Ankara: Türkiye Çevre Vakfı Yayınları, 1996.

Doğan, M. Görkem. "Türkiye'de Örgütlü Emek Hareketinin Tarihi Üzerine", **Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim**. Y. Doğan Çetinkaya (drl.). İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, ss. 285-335.

Dorsey, Arris ve Readale Collier, **Origins of Sociological Theory.** Essex: EdTech Press, 2018.

Duman, Fatih. "Sınıf Siyasetinden Kimlik Siyasetine: Radikal Demokrasi ve Yeni Toplumsal Hareketler", **Demokrasi Platformu.** Sayı: 15, Yaz 2008, ss. 113-141.

Duru, Bülent. **Çevre Bilincinin Gelişim Sürecinde Türkiye'de Gönüllü Çevre Kuruluşları.** Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

Durur, Elif Küçük. "İnşacı Yaklaşım İçinde Çerçeveleme Kuramı ve Haberin Çerçevelenişi", **Atatürk İletişim Dergisi**. Sayı: 2, Temmuz 2011, ss. 21-32.

Dutton, Yasin. "Çağımızın Çevre Krizi: Bir Müslüman Çözümü", **İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet.** Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin (hzl.). Nurettin Elhüseyni (çev.). İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar, 2007, ss. 281-294.

Ekinci, Elif. "İslam Dini'nin Çevreye ve Çevre Sorunlarına Bakış Açısı", **Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.** Cilt: 11, Sayı: 1, 2018, ss. 129-14.

El-Faruqi, İsmail ve Lois Lamya el-Faruqi. **The Cultural Atlas of Islam.** New York: Macmillan Publishing Company, 1986.

Enginar, Cahide Zeynep. **From a Local Protest to an Anti-Government Mass Movement: A Discursive Analysis of Gezi Park Protests.** Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Sehir University Master of Arts in Sociology, 2016.

Entman, Robert. "Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm", *Journal of Communication***.** 1993, Volume: 43, Issue: 4, ss. 51-58, https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x (05.01.2022).

Er, İzzet. **Din Sosyolojisi.** Ankara: Akçağ Yayınları, 1998.

Erdoğan, Barış ve Esra Köten. "Yeni Toplumsal Hareketlerin Sınıf Dinamiği: Türkiye LGBT Hareketi", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi.* Mart 2014, Cilt: 2, Sayı: 1, ss. 93-113, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1167 (27.09.2019).

Erdur, Oğuz. "Reappropriating The 'Green': Islamist Environmentalism", *New Perspectives on Turkey.* Fall 1997, Volume: 17, ss. 151-166, https://doi.org/10.1017/S089663460000279X (06.05.2022).

Ertürk, Hasan. **Çevre Bilimleri,** Bursa: Ekin Yayınevi, 2012.

Eryılmaz, Çağrı. "Türkiye'de Çevreci Örgütlerin Dönüşümü", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi.** Cilt: 73, No: 1, 2018, ss. 49-76.

Ete, Hatem ve Coşkun Taştan. **Kurgu ile Gerçeklik Arasında Gezi Eylemleri.** Ankara: Seta Kitapları, 2014.

Fersahoğlu, Yaşar. **Dinler ve Çevre.** İstanbul: Marifet Yayınları, 2003.

Flynn, Simone I. "New Social Movement Theory", Salem Press (ed.). **Theories of Social Movements** içinde**.** California: Salem Press, 2011, ss. 88-99.

Foltz, Richard C. "Islam", Roger S. Gottlieb (ed.). **The Oxford Handbook of Religion and Ecology** içinde. New York: Oxford University Press, 2006, ss. 207-220.

----------. "İslamî Çevrecilik: Bir Yorum Konusu", **İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet.** Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin (hzl.). Nurettin Elhüseyni (çev.). İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar, 2007, ss. 225-247.

----------. **Animals in Islamic Tradition and Muslim Cultures.** Oxford: Oneworld Publications, 2006.

Freeman, Chris ve Luc Soete. **Yenilik İktisadı.** Ergun Türkcan (çev.). Ankara: Tübitak Yayınları, 2003.

Furat, Ayşe Zişan. "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Müfredatlarında Çevre Konularına Ayrılan Yer Üzerinde Bir Değerlendirme", **Çevre ve Din, Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu Bildiri Metinleri.** Cilt: 1. İstanbul: Yalın Yayıncılık. 15-16 Mayıs 2008, ss. 369-377.

Furman, Andrzej ve Oğuz Erdur. "Are Good Citizens Environmentalists?", *Human Ecology,* March 1999, Volume: 27, No: 1, ss. 181-188, https://link.springer.com/article/10.1023/A:1018765519386 (06.05.2022).

Gade, Anna M. **Muslim Environmentalisms: Religious and Social Foundations.** New York: Columbia University Press, 2019.

Gedik, Hande Birkalan. "Feminist Hareketler", Bilhan Kartal ve Belkıs Kümbetoğlu (ed.). **Yeni Toplumsal Hareketler** içinde**.** Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012, ss.104-132.

Genç, Mehmet. "Klasik Omanlı İktisadi Sosyal Sistemi ve Çevre", **Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir.** İstanbul: Bayem Ajans, 2015, ss. 13-24.

----------. "Osmanlı Esnafı ve Devlet", **Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir.** İstanbul: Bayem Ajans, 2015, ss. 287-290.

Giddens, Anthony. "Social Movement", David Jary ve Julia Jary (ed.). **The Harper Collins Dictionary of Sociology** içinde. New York: Harper Collins Publishers, 1991, ss. 456.

Gimpel, Jean. **Orta Çağ'da Endüstri Devrimi.** Nazım Özüaydın (çev.). Ankara: Tübitak Yayınları, 1997.

Gladwin, Maree. "The Theory and Politics of Contemporary Social Movements", *Politics***.** 1994, Volume: 14, No: 2, ss. 59-65, https://doi.org/10.1111/j.1467-9256.1994.tb00118.x (20 Nisan 2019).

Goffman, Erving. **Frame Analysis: an Essay on the Organization of Experience**. Boston: Northeastern University Press, 1986.

Goodwin, Jeff, James M. Jasper ve Francesca Polletta. "Why Emotions Matter", Jeff Goodwin, James M. Jasper ve Francesca Polletta (ed.). **Passionate Politics: Emotions and Social Movements** içinde. Chicago and London: University of Chicago Press, 2001, ss. 1-20.

Gottlieb, Roger S. **A Greener Faith: Religious Environmentalism and Our Planet's Future.** Oxford: Oxford University Press, 2006.

Gökdayı, İsmail. **Çevrenin Geleceği Yaklaşımlar ve Politikalar**. Ankara: Türkiye Çevre Vakfı Yayınları, 1997.

Göksoy, İsmail Hakkı. "Nehdatü'l-Ulemâ", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.** Cilt: 32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Görmez, Kemal. "Çevre Sorunları ve Çevre Politikaları Üzerine Bazı Mülahazalar", **Türkiye Günlüğü**. Sayı: 3, Haziran 1989, ss. 6-10.

Guénon, René. **Niceliğin Egemenliği ve Çağın Alametleri.** Mahmut Kanık (çev.). İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.

Gül, Songül Sallan, Merve Sezer ve Özlem Kahya İzam. "Eylemcilerin Gözünden Bir Sosyal Hareket ve Kent Hakkı Talebi Olarak Taksim Gezi Parkı Eylemleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.* 2015, Sayı: 22, No: 2, ss. 1-28, https://dergipark.org.tr/tr/pub/sbe/issue/23143/247200 (10.03.2020).

Güler, Halit. "Kirlenen Sadece Çevre Mi?", **Diyanet Aylık Dergi.** Sayı: 20, Ağustos 1992, ss. 4-5.

Günal, Tuğba. "Kıyametin ve Ahiretin Hayatımıza ve Çevreye Dönük Yüzü", *Journal of Islamic Research.* 2016, Volume: 27, Issue: 3, ss. 414-426, https://www.İslamîarastirmalar.com/magazine/tr-kiyametin-ve-ahiretin-hayatimiza-ve-cevreye-donuk-yuzu-896.html?page=archive (03.02.2022).

Günay, Hacı Mehmet. "Hima", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.** Cilt: 18. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Günay, Ünver. "Din Sosyolojisinin Tarihsel Gelişimi ve Temel Sorunları", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.** Cilt: 1, Sayı: 12, Haziran 2002, ss. 1-20.

Güngör, Erol. **İslam'ın Bugünkü Meseleleri.** İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000.

Gür, Tahir. "Post-Modern Bir Araştırma Yöntemi Olarak Söylem Çözümlemesi", *Zeitschrift für die Welt der Türken (Journal of World of Turks).* 2013, Volume: 5, No: 1, ss. 185-202, https://www.dieweltdertuerken.org/admin/files/issues/398-1936-1-PB.pdf (03.02.2022).

Gür, Tunahan. **Sivil Toplum Kuruluşlarının 28 Şubat Sürecindeki Rolü.** Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Güran, Mehmet Salih ve Hüseyin Özarslan. "Çerçeveleme Teorisi ve Toplumsal Hareketler", *Erciyes İletişim Dergisi "academia"*. 2015, Cilt: 4, Sayı: 1, ss. 36-50, https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/66370 (05.01.2022).

Gürdoğan, Nazif. **Kirlenmenin Boyutları.** 2. Baskı. İstanbul: İz Yayıncılık. 1993.

----------. "İnsan, Teknoloji ve Çevre", **Diyanet Aylık Dergi.** Sayı: 20, Ağustos 1992, ss. 25-27.

Gürsel, Deniz. **Çevresizsiniz.** İstanbul: İnsan Yayınları, 1989.

----------. **Geleneksel Çevrecilikten Gelenekselci Liberalizme.** Ankara: Vadi Yayınları, 1995.

Güven, Selahattin. "Temsil Krizinin Siyaseti: Sosyal Hareketler", **Sosyoloji Divanı (Toplumsal Hareketler Özel Sayısı).** Sayı: 5, Ocak-Haziran 2015, ss. 25-37.

Habermas, Jurgen. "New Social Movements", **Telos**. Volume: 1981, October 1981, ss. 33-37.

----------. **Between Facts and Norms: Contributions to a Discursive Theory of Law and Democracy.** Massachusetts: The MIT Press Cambridge, 1996.

Hallahan, Kirk. "Seven Models of Framing: Implications for Public Relations", *Journal of Public Relations Research.* 1999, Volume: 11, Issue: 3, ss. 205-242, https://doi.org/10.1207/s1532754xjprr1103_02 (03.01.2022).

Hamed, Safei El-Deen. "Seeing the Environment Through İslamîc Eyes: Application of Shariah to Natural Resources Planning and Management", *Journal of Agricultural and Environmental Ethics.* 1993, Volume: 6, Issue: 2, ss. 145-164, https://link.springer.com/article/10.1007/BF01965481 (15.01.2022).

Hancock, Rosemary. "Muslim Environmentalists, Activism and Religious Duty", Mario Peucker ve Merve Reyhan Kayikci (ed.). **Muslim Volunteering in the West: Between Islamic Ethos and Citizenship** içinde. Switzerland: Palgrave-Macmillan, 2020, ss. 141-160.

----------. **Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain.** New York: Routledge, 2018.

Hannigan, John A. "Toplumsal Hareket Teorisi ve Din Sosyolojisi: Yeni Bir Senteze Doğru", **Toplum Bilimleri Dergisi.** Cemile Zehra Köroğlu (çev.). Cilt: 6, Sayı: 11, Ocak-Haziran 2012, ss. 241-266.

Haq, S. Nomanul. "İslam ve Ekoloji: Yeniden Ulaşma ve Yorumlama Arayışı", **İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet.** Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin (hzl.). Nurettin Elhüseyni (çev.). İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar, 2007, ss. 129-153.

Härmälä, Inga. **Transformative Islamic Theology: Beliefs and Practices of Muslims for Sustainable Agriculture and Permaculture.** Yüksek Lisans Tezi. Lund University Faculty of Social Science, 2014, http://lup.lub.lu.se/student-papers/record/4587278 (22.03.2022).

Hart, Stephen. "The Cultural Dimension of Social Movements: A Theoretical Reassessment and Literature Review", *Sociology of Religion.* 1996, Volume: 57, Issue: 1, ss. 87-100, https://doi.org/10.2307/3712006 (05.01.2022).

Hasdemir, Tuba Asrak ve Mustafa Kemal Coşkun. "Kamusal Alan ve Toplumsal Hareketler", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**. Cilt: 63 Sayı: 1, Ocak 2008, ss. 121-149.

Hummel, Daniel ve Mohammed Daassa. "'Walking Gently on the Earth': An Interview with Nana Firman on Islamic Environmental Ethics", *The Journal of Islamic Faith and Practice.* 2019, Volume: 2, Issue: 2, ss. 24-39, https://doi.org/10.18060/23273 (25.03.2022).

Ignatow, Gabriel. "Globalizations and the Transformation of Environmental Activism: Turkey since the 1980s", *Globalizations.* 2008, Volume: 5, No:3, ss. 433-447, https://doi.org/10.1080/14747730802252602 (11.05.2022).

Inglehart, Ronald. **The Silent Revolution: Chancing Values and Political Styles Among Western Publics.** New Jersey: Princeton University Press, 1977.

Işık, Gülcan. **Toplumsal Hareketler**. Ankara: Nobel Yayınları, 2011.

İleri, Ülkü. "1960'lı ve 1970'li Yıllarda İşçi Örgütlenmelerini Hazırlayan Etmenler", **Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi.** Cilt: 4, Sayı: 10, Aralık 2015, ss. 198-226.

İlkkaracan, Pınar. "Türkiye'de Kadın Hareketleri ve Feminizm", **Toplumsal Hareketler Konuşuyor**. Leyla Sanlı (drl.). İstanbul: Alan Yayıncılık, 2003, ss. 157-191.

İlyas, Özlem. **Refraiming Freelancing for Difference: Towards a Post-Fantasmatic Politics of Work and Class.** Yüksek Lisans Tezi. Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

İmam, Buhari, **el-Edebü'l-Müfred,** Kahire: 1379.

İslam, Beyhan. "Ekoloji", **Ekoloji Terimleri Sözlüğü.** İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 2000.

Joachim, Jutta M. **Agenda Setting, the UN and NGOs: Gender Violence and Reproductive Rights.** Washington: Georgetown University Press, 2007.

Jonston, Hank, Enrique Larana ve Joseph R. Gusfield. "Kimlikler, Şikayetler ve Yeni Sosyal Hareketler", **Yeni Sosyal Hareketler.** Kenan Çayır (drl.). İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2016, ss. 121-156.

Kaledere, Ahmet Can. **Yazılı Basında Yer Alan Haberlerin Okuyucu Tarafından Algılanışının Çerçeveleme Yaklaşımıyla Analizi: Bedelli Askerlik Örneği.** Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Kalın, İbrahim. "Modern Dünyada Geleneksel İslam'ın İzini Süren Bir Hakîm: Seyyid Hüseyin Nasr", *İş Ahlakı Dergisi.* 2009, Cilt: 2, Sayı: 3, ss. 135-142, http://www.isahlakidergisi.com/content/6-sayilar/3-2-cilt-1-sayi/b006/kalin.pdf (05.02.2022).

Kara, İsmail. **Modernleşme, İslam Dünyası ve Türkiye**, *Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı.* 17-19 Kasım 2000. İstanbul, ss. 183-205, http://isamveri.org/pdfdrg/D083340/2001/2001_KARAI.pdf (21.06.2022).

----------. “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not”, İsmail Kara ve Asım Öz (ed.). **Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi: Sempozyum Tebliğleri** içinde. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları. 17-19 Mayıs 2013, ss. 15-43.

Karabıyık, Ali Çağlar. **Kitle İletişiminde Çerçeveleme Kuramı Açısından 2011 Türkiye Genel Seçimlerinde Medyada Siyasal Söylem.** Yüksek Lisans Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

Kavas, Asmin. **Türkiye’deki Gönüllü Çevre Örgütleri.** Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Kavuncu, Ayşe Çolpan. “‘Sivil’ Değil ‘Sivil Görünümlü Siyasal’ Gezi Parkı”, **Birey ve Toplum.** Cilt: 4**,** Sayı: 7, Bahar 2014, ss. 107-134.

Kaya, Hulusi Ekber. “Kyoto’dan Paris’e Küresel İklim Politikaları”, **Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi.** Cilt: 4, Sayı: 10, 2020, ss. 165-191.

Kayhan, Mustafa. “Çevre Olgusu Bağlamında Evrensel Dinler, Felsefi Sistemler ve Kimi İdeolojilerin Çevre Telakkileri Üzerine”, *Turkish Studies.* 2017, Volume: 12, Issue: 35, ss. 295-322, **http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12643** (12.05.2020).

Kayıkçı, Murat. **Osmanlı’da Çevre Düşüncesi.** Ankara: Orion Kitabevi, 2014.

Keleş, İhsan, Hatice Metin ve Hatice Özkan Sancak. **Çevre, Kalkınma ve Etik**. Ankara: Alter Yayıncılık, 2005.

Keleş, Ruşen, Can Hamamcı ve Aykut Çoban. **Çevre Politikası.** 8. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2015.

Keleş, Ruşen ve Can Hamamcı. **Çevrebilim.** Ankara: İmge Kitabevi, 1993.

Keleş, Ruşen. **100 Soruda Çevre: Çevre Sorunları ve Politikası.** İzmir: Yakın Kitabevi, 2013.

----------. **Kent Bilimleri Sözlüğü.** 2. Baskı. Ankara: İmge Yayınevi, 1998.

Kessler, Gerhard. **Sosyolojiye Başlangıç**. 2. Baskı. Ziyaeddin F. Fındıkoğlu (çev.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayınları, 1985.

Khalid, Fazlun M. "İslam, Ekoloji ve Modernlik: Çevre Bozulmasının Kökenindeki Sebeplere İlişkin İslamî Bir Eleştiri", **İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet.** Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin (hzl.). Nurettin Elhüseyni (çev.). İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar, 2007, ss. 263-279.

----------. **Signs on the Earth: Islam, Modernity and Climate Crisis.** Leicestershire: Kube Publishing, 2019.

Kılıç, Selim. "Çevreci Sosyal Hareketlerin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Sona Ermesi Üzerine Bir İnceleme", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**. Cilt: 57, Sayı: 2, Şubat 2002, ss. 93-108.

Koehrsen, Jens. "Muslims and Climate Change: How Islam, Muslim Organizations, and Religious Leaders Influence Climate Change Perceptions and Mitigation Activities", *Wiley Interdisciplinary Reviews.* 2021, Volume: 12, Issue: 3, ss. 1-19, https://doi.org/10.1002/wcc.702 (25.03.2022).

Korkmaz, Gökhan. **Çerçeveleme Kuramı Açısından Türk-Amerikan İlişkileri ve Türkiye İmajı (The New York Times Örnek Olayı: 2001-2005).** Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Korlaelçi, Murtaza. **Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi.** 2. Baskı. Ankara: Hece Yayınları, 2002.

Korukcu, Adem. "Çevre Bilinci Oluşturmada Yaygın Din Eğitiminin Rolü", **Dini Araştırmalar.** Cilt: 10, Sayı: 30, Eylül-Aralık 2007, ss. 169-192.

Köksal, Orhun Aras. **Social Structural Position and Vocabularies of Mobilization: Framing Urban Activism in İstanbul.** Yüksek Lisans Tezi. Koç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Köylü, Mustafa. "Çevre Eğitimi: Dini Bir Yaklaşım", **Çevre ve Din, Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu Bildiri Metinleri.** Cilt: 2. İstanbul: Yalın Yayıncılık. 15-16 Mayıs 2008, ss. 165-188.

Kula, Naci. "Kur'an Işığında İnsan-Çevre İlişkisinin Ruh Sağlığı Açısından Önemi", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.** Cilt: 9, Sayı: 1, 2000, ss. 362-376.

----------. “Sahip Olma ve Emanet Duyguları Açısından İnsan-Çevre İlişkisi”, **Çevre ve Din, Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu Bildiri Metinleri.** Cilt: 1. İstanbul: Yalın Yayıncılık. 15-16 Mayıs 2008, ss. 207-225.

Kutluer, İlhan. “Pozitivizm”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.** Cilt: 34, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, ss. 335-339.

Kuzmiak, D. T. “The American Environmental Movement”, *The Geographical Journal*. 1991, Volume: 157, No: 3, ss. 265-278, https://doi.org/10.2307/635501 (25.03.2022).

Kuzucu, Rahmi. “Ekoloji İlmi ve Çevrecilik”, **Misak.** Cilt: 14, Sayı: 82, 1997, ss. 20-23.

Llewellyn, Osman. “İslam Hukununda Çöllerin Islahı ve Korunması”, Fazlun Khalid (ed.). **İslam ve Ekoloji** içinde. Murat Çiftkaya (çev.). İstanbul: İGDAŞ Yayınları, 1997, ss. 102-115.

Llewellyn, Othman Abd-Ar-Rahman. “Bir İslamî Çevre Hukuku Disiplini İçin Gerekli Temel”, **İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet.** Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin (hzl.). Nurettin Elhüseyni (çev.). İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar, 2007, ss. 177-224.

Mardin, Şerif. “Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, **Türkiye’de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1.** Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder (drl.). 2. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, ss. 30-66.

Marshall, Gordon. “Toplumsal Hareketler”, **Sosyoloji Sözlüğü.** Osman Akınhay ve Derya Kömürcü (çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2005, ss. 746-748.

Martı, Huriye. “İslam, Çevre ve Ahlak”, **Diyanet Aylık Dergi.** Sayı: 326, Şubat 2018, ss. 6-9.

Masca, Mahmut. “Sürdürülebilir Kalkınma: Kalkınma ve Doğa Arasında Denge Arayışları”, **Uluslararası Davraz Kongresi Küresel Diyalog Bildiriler Kitabı.** Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İ.İ.B.F., 24-27 Eylül 2009, ss. 195-206.

Mayo, Marjorie. **Global Citizens, Social Movements and the Challenge of Globalization.** Toronto: Canadian Scholars’ Press Inc, 2005.

Mazlum, Semra Cerit. "Çevrecilik ve Çevre Hareketleri", Bilhan Kartal ve Belkıs Kümbetoğlu (ed.). **Yeni Toplumsal Hareketler** içinde**.** Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 207-238.

McCarthy, John D. ve Mayer N. Zald, "Recource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory", *American Journal of Sociology*. May 1977, Volume: 82, Issue: 6, ss. 1212-1241, https://doi.org/10.1086/226464 (20.04.2019).

McGrath, Alicter. **The Reenchantment of Nature: The Denial of Religion and The Ecological Crisis,** New York: Doubleday Galilee Books, 2003.

McIntosh, Benjamin Michael. "A Future of Green Ramadan: Representing Islamic Environmental Organizations in Contemporary Academic Literature", **Yüksek Lisans Tezi.** Ball State University, Philosophy and Religious Studies, 2018, https://cardinalscholar.bsu.edu/bitstream/handle/123456789/201596/McIntoshBenjaminMichael-combined.pdf?sequence=1 (21.03.2022).

McMullen, Linda M. "A Discursive Analysis of Teresa's Protocol", Frederick J. Wertz (ed.). **Five Ways of Doing Qualitative Analysis** içinde. New York: The Guilford Press, 2011, ss. 205-223.

Melucci, Alberto. "A Strange Kind of Newness: What's 'New' in New Social Movements?", Enrique Larana, Hank Johnston ve Joseph R. Gusfield (ed.). **New Social Movements: From Identity to Ideology** içinde. Philadelphia: Temple University Press, 1994, ss. 101-130.

----------. "The Symbolic Challenge of Contemporary Movements", *Social Research*. 1985, Volume: 52, No: 4, ss. 789-816, http://www.jstor.org/stable/40970398 (11.06.2019).

----------. "Toplumsal Hareketler ve Gündelik Yaşamın Demokratikleşmesi", **Birikim.** Sayı: 24, Nisan 1991, ss. 55-62.

----------. **Challenging Codes: Collective Action in the Information Age**. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Merchant, Carolyn. **Radical Ecology: the Search for a Livable World.** London: Routledge, 1992.

Mert, Muhit. "Çevre Bilinci Oluşturmada İslam'ın Katkısı Üzerine", **Çevre ve Din, Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu Bildiri Metinleri.** Cilt: 2. İstanbul: Yalın Yayıncılık. 15-16 Mayıs 2008, ss. 25-31.

Mert, Nuray. "Türkiye İslamcılığına Tarihsel Bir Bakış", Yasin Aktay (ed.). **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık** içinde**.** 5. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, ss. 411-419.

Mol, Merve Diltemiz. **LGBTİ Hareketinin Hak ve Temsil Mücadelesi ve Siyasal İletişim Faaliyetleri.** Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

Nasr, Seyyid Hüseyin. "Ekolojik Kriz: Hinduizm ve İslam'ın Çevreye Bakışı", **Makaleler 1.** 2. Baskı. Şahabettin Yalçın (çev.). İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.

----------. "Geleceğin Aileleri: İnsan ve Tabiatın Uyumu", **Makaleler 1.** 2. Baskı. Şahabettin Yalçın (çev.). İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.

----------. "İnsan: Halife ve Prometeyen", **Bilgi ve Kutsal.** Yusuf Yazar (çev.). İstanbul: İz Yayıncılık, 1999, ss. 171-199.

----------. "İslam ve Çevre Bunalımı", **İslamî Araştırmalar Dergisi.** Mevlüt Uyanık (çev.). Cilt: 4, Sayı: 3, 1990, ss. 155-174.

----------. "İslam, Günümüz İslam Dünyası ve Çevre Krizi", **İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet.** Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin (hzl.). Nurettin Elhüseyni (çev.). İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar, 2007, ss. 103-117.

----------. "Sufilik Işığında Ekoloji Problemi", **Tasavvufi Makaleler.** Sadık Kılıç (çev.). İstanbul: İnsan Yayınları, 2002.

----------. **İnsan ve Tabiat.** Nabi Avcı (çev.). İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1991.

----------. **Tabiat Düzeni ve Din.** Sara Büyükduru (çev.). İstanbul: İnsan Yayınları, 2002.

Neuman, W. Lawrence. **Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar**. Sedef Özge (çev.). 1. Cilt. 6. Basım. Ankara: Yayın Odası, 2006.

Nilan, Pam. "Muslim Youth Environmentalists in Indonesia", *Journal of Youth Studies.* 2021, Volume: 24, Issue: 7, ss. 925-940, https://doi.org/10.1080/13676261.2020.1782864 (02.03.2022).

Nohl, Arnd Michael. "Türkiye'de Hükümet Dışı Örgütlerde Ekoloji Sorunsalı" **Birikim: Aylık Sosyalist Kültür Dergisi (Ekoloji-İnsan ve Toplum Özel Sayısı).** Sayı: 57-58, Ocak-Şubat 1994, ss. 23-27.

Olgun, Hakan. "Yahudi-Hristiyan Gelenekten Moderniteye Çevre Sorunu", **Çevre ve Din, Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu Bildiri Metinleri.** Cilt: 1. İstanbul: Yalın Yayıncılık. 15-16 Mayıs 2008, ss. 61-70.

Oliver, Pamela E. ve Hank Johnston. "What a Good Idea! Ideologies and Frames in Social Movement Research", *Mobilization.* 2000, Volume: 4, Issue: 1, ss. 37-54, https://doi.org/10.17813/maiq.5.1.g54k222086346251 (05.01.2022).

Önder, Tuncay. **Ekoloji, Toplum ve Siyaset**. Ankara: Odak Yayınevi, 2003.

Öz, Esat. "Dünyada ve Türkiye'de 'Ekoloji Hareketi'nin Gelişimi: Çevre Koruma Derneklerinden Siyasal Partilere", **Türkiye Günlüğü**. Sayı: 3, Haziran 1989, ss. 27-34.

Özdemir, İbrahim. "Çevre Sorunlarının Antroposentrik (İnsan Merkezli) Karakteri", **Felsefe Dünyası.** Sayı: 27, 1998, ss. 68-80.

----------. "Kur'an Perspektifiyle Bir Çevre Etiği Anlayışına Doğru", **İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet.** Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin (hzl.). Nurettin Elhüseyni (çev.). İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar, 2007, ss. 41-65.

----------. "Turkey", Richard C. Foltz (ed.). **Environmentalism in the Muslim World** içinde. New York: Nova Science Publishers, 2005, ss. 17-33.

----------. **Yalnız Gezegen (Makaleler-1).** İstanbul: Kaynak Yayınları, 2001.

Özey, Ramazan. **Çevre Sorunları.** İstanbul: Aktif Yayınevi, 2001.

Özler, Ş. İlgü ve Brian Obach. "Polarization and the Environmental Movement in Turkey", *Journal of Civil Society.* 2018, Volume: 14, Issue: 4, ss. 311-327, https://doi.org/10.1080/17448689.2018.1518773 (06.05.2022).

Özsoy, İsmail. "Faiz", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.** Cilt: 12. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Öztürk, Özkan. "Çevrecilik Söylemleri ve Türkiye'deki Çevre Hareketlerinin Seyri", *Journal of History Culture and Art Research.* 2017, Volume: 6, No: 2, ss. 441-456, https://doi.org/10.7596/taksad.v6i2.804 (10.03.2020).

Pakoğlu, Abdullah. **Çevre Kavramına Dini ve Felsefi Bir Yaklaşım.** Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Park, Crystal L., Donald Edmondson ve Amy Hale-Smith. "Why Religion? Meaning as Motivation", Kenneth I. Pargament (ed.). **APA Handbook of Psychology, Religion and Spirituallity: Vol 1. Context, Theory, and Research** içinde. Washington: American Psychological Association, 2013, ss. 157-171.

Pehlevan, Hatice. **Zenginlerin, Fakirlerin ve Huzursuzların Çevreciliği Kapsamında Cerattepe Çevre Hareketi.** Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Ponting, Clive. **Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Uygarlıkların Çöküşü.** Ayşe Başçı Sander (çev.). İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınevi, 2000.

Porritt, Jonathan. **Yeşil Politika.** Alev Türker (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1988.

Porta, Donatella Della ve Mario Diani. **Social Movements: And Introduction.** Oxford: Blackwell, 1999.

Porter, Gareth ve Janet Welsh Brown. **Global Environmental Politics**. Boulder: Westview Press, 1991.

Prime, Ranchor. **Hinduizm ve Ekoloji: Hakikatin Tohumları.** Mehveş Kayani, Vedat Diker ve Mehmet Demirhan (çev.). İstanbul: İGDAŞ Yayınları, 1997.

Pusch, Barbara. "The Greening of Islamic Politics: A Godsend for the Environment", Fikret Adaman ve Murat Arsel (ed.). **Environmentalism in Turkey: Between Democracy and Development** içinde**.** London: Routledge, 2005, ss. 131-145.

Quadir, Tarik M. **Traditional Islamic Environmentalism: The Vision of Seyyed Hossein Nasr.** Maryland: University Press of America, 2013.

Renon, Karin D. "Social Movement", William Outhwaite ve Tom Bottomore (ed.). **The Blackwell Dictionary of Twentieth Century Social Thought** içinde. Oxford: Blackwell Publishers, 1995, ss. 597-600.

Rizk, Riham. "Islamic Environmental Ethics", *Journal of Islamic Accounting and Business Research.* 2014, Volume: 5, Issue: 2, ss. 194-204, https://doi.org/10.1108/JIABR-09-2012-0060 (25.01.2022).

Rose, Aubrey. "Yahudi İnancına Giriş", **Yahudilik ve Ekoloji.** Aubrey Rose (hzl.). Mehmet Demirhan (çev.). İstanbul: İGDAŞ Yayınları, 1992.

Sağır, Hayriye ve Hilmi Sözen. "Semavi Dinler Perspektifinden İnsan Çevre İlişkisi", *Turkish Studies-Social Sciences.* 2020, Volume: 15, Issue: 6, ss. 3307-3338, http://dx.doi.org/10.47356/TurkishStudies.45479 (05.01.2021).

Saniotis, Arthur. "Muslims and Ecology: Fostering Islamic Environmental Ethics", *Contemporary Islam.* 2012, Volume: 6, ss. 155-171, http://dx.doi.org/10.1007/s11562-011-0173-8 (11.01.2022).

Sanlı, Leyla. "Türkiye'de 'Toplumsal Hareketler'", **Toplumsal Hareketler Konuşuyor**. Leyla Sanlı (drl.). İstanbul: Alan Yayıncılık, 2003, ss. 9-32.

Sbouh, Suha. **Çerçeveleme Kuramı Bağlamında Yabancı Televizyon Dizilerinde İslamofobi: Homeland, Caliphate ve Bard of Blood.** Doktora Tezi. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2021.

Schumacher, Ernst Friedrich. **Küçük Güzeldir.** Osman Deniztekin (çev.). İstanbul: E Yayınları, 1979.

Sencer, Oya. **Türkiye'de İşçi Sınıfı: Doğuşu ve Yapısı,** İstanbul: Habora Kitabevi, 1969.

Seyyar, Ali. "Çevre", **İnsan ve Toplum Bilimleri Sözlüğü.** İstanbul: Değişim Yayınları, 2007.

Sezer, Baykan. **Sosyolojinin Ana Başlıkları.** İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 3217, 1985.

----------. **Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları.** İstanbul: Sümer Kitabevi Yayınları, 1988.

Sinanoğlu, Mustafa. "İslam", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.** Cilt: 23, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Snow, David A., E. Burke Rochford Jr., Steven K. Worden ve Robert D. Benford. "Frame Alignment Process, Micromobilization, and Movement Participation", *American Sociological Review.* 1986, Volume: 51, Issue: 4, ss. 464-481, https://doi.org/10.2307/2095581 (21.02.2022).

Snow, David A. ve Robert D. Benford. "Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilization", *International Social Movement Research.* 1988, Volume: 1, ss. 197-217, https://ssc.wisc.edu/~oliver/SOC924/Articles/SnowBenfordIdeologyframeresonanceandparticipantmobilization.pdf (11.01.2022).

Solak, Sevcan Güleç. "Mekân Kimlik Etkileşimi: Kavramsal ve Kuramsal Bir Bakış", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi.* 2017, Cilt: 6, Sayı: 1, ss. 13-37, https://dergipark.org.tr/tr/pub/mjss/issue/40509/485519 (27.04.2022).

Solomon, Norman. "Yahudilik ve Çevre", **Yahudilik ve Ekoloji.** Aubrey Rose (hzl.). Mehmet Demirhan (çev.). İstanbul: İGDAŞ Yayınları, 1992.

Somuncu, Zübeyir. "Bize Göre Çevrecilik", **Kadın ve Aile.** Sayı: 86, (Mayıs-Haziran 1992), ss. 12-13.

Steward, Fred. "Yeşil Zamanlar", **Yeni Zamanlar: 1990'larda Politikanın Değişen Çehresi.** Stuart Hall ve Martin Jacques (drl.). Abdullah Yılmaz (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995, ss. 63-74.

Sunar, Lütfi. "Türkiye'de İslamî STK'ların Kurumsal Yapı ve Değişimi", **Kurumsal Yönetim Akademisi Araştırma Raporları.** No: 1. İstanbul: İLKE Yayınları, 2018, https://ilke.org.tr/mediaf/turkiyede-İslamî-stklarin-kurumsal-yapi-faaliyetlerinin-degisimi.pdf (17.05.2022).

Sümer, Necati. "Yahudilikte Çevre Ahlakı", *3. International Sympozium on Environment and Morality.* Alanya-Turkey, 4-6 November 2016, ss. 299-306, https://www.siirt.edu.tr/dosya/personel/necati-sumer-uluslararasi-bildiri-yahudilikte-cevre-ahlaki-isem2016-3rd-international-symposium-on-environment-and-morality-4-6-november-2016-alanya-%E2%80%93-turkey-siirt-20173142174421.pdf (16.05.2020).

Şahin, Emine ve Hülya Alper. "Çevre Sorunları Din ve Diyanet (Sürdürülebilir Bir Yaşam, Din ve Diyanet)", *IV. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri.* Ankara, 12-16 Ekim 2009, ss. 442-454, http://isamveri.org/pdfdrg/D207288/2009_2/2009_SAHINE_ALPERH.pdf (20.06.2022).

Şener, Gülüm. **Küresel Kapitalizmin Yeni Kamusal Alanı Olarak İnternet: Yeni Toplumsal Hareketlerin İnterneti Kullanımı.** Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Şentürk, Ünal. "Küresel Yeni Sosyal Hareketler ve Savaş Karşıtlığı", **Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.** Cilt: 30, Sayı: 1, Mayıs 2006, ss. 31-46.

Şimşek, Melda Cinman, "Türkiye'de Yeşiller Partisi", **Marmara İletişim Dergisi.** Sayı: 2, Nisan 1993, ss. 5-40.

----------. **Yeşiller.** İstanbul: Der Yayınları, 1993.

Taylor, Dorceta E. "The Rise of the Environmental Justice Paradigm", *American Behavioral Scientist.* 2000, Volume: 43, Issue: 4, ss. 508-580, https://doi.org/10.1177%2F0002764200043004003 (11.01.2022).

Tecim, Erhan. "Toplumsal Hareketler ve Yenilik Bağlamı: Eleştirel Bir Teorik Konumlandırma", **Sosyoloji Divanı (Toplumsal Hareketler Özel Sayısı).** Sayı: 5, Ocak-Haziran 2015, ss. 9-24.

Tekinalp, Şermin ve Ruhdan Uzun. **İletişim Araştırmaları ve Kuramları.** 3. Baskı, İstanbul: Beta Basın Yayın Dağıtım, 2009.

Temel, Ali Rıza. "Çevreye Müslümanca Bakış", **Diyanet Aylık Dergi.** Sayı: 20, Ağustos 1992, ss. 6-9.

Terzi, Sümeyra. **Sürdürülebilir Kalkınma Çerçevesinde Türkiye'de Uygulanan Çevre Politikası Araçlarının Değerlendirilmesi.** Uzmanlık Tezi. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2017.

Tilly, Charles. **Toplumsal Hareketler.** Orhan Düz (çev.). İstanbul: Babil Yayınları, 2008.

Tont, Sargun. "Batı Ülkelerinde Kurtarıcı Çevreciliğin Kronolojisi", **Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu Bildiri Metinleri.** İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı. 7-8 Nisan 2000, ss. 21-26.

Topaloğlu, Bekir. "Ahiret", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.** Cilt: 1. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.

----------. "Kıyamet", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.** Cilt: 25. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

----------. "Muhît", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.** Cilt: 31. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

----------. "Sâat", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.** Cilt: 35. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.

Toprak, Süleyman. "Mizan", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.** Cilt: 30. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.

Tosun, Gülgün Erdoğan. **Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi (Türkiye Örneği).** Bursa: Alfa Yayınları, 2001.

Touraine, Alain. **Modernliğin Eleştirisi**, Hülya Tufan (çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1994.

----------. **Return of the Actor.** Minnesota: University of Minnesota Press, 1988.

----------. "Social Movements: Participation and Protest", *Scandinavian Political Studies.* 1987, Volume: 10, No: 3, ss. 207-222, https://doi.org/10.1111/j.1467-9477.1987.tb00069.x (11.06.2019).

Tucker, Mary Evelyn ve John Grim. "Diziye Önsöz: Dünya Dinlerinde Mevcut Çevre Etiği", **İslam ve Ekoloji: Bahşedilmiş Bir Emanet.** Richard C. Foltz, Frederick M. Denny ve Azizan Baharuddin (hzl.). Nurettin Elhüseyni (çev.). İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar, 2007, ss. 17-30.

Tuna, Muammer. "Türkiye'de Çevreye İlişkin Toplumsal Eğilimler: Karşılaştırmalı Bir Analiz", **Sosyoloji Araştırmaları Dergisi.** Sayı: 2, 2007, ss. 141-182.

----------. "Türkiye'de Çevre Toplum İlişkileri ve Çevre Sosyolojisi", *Sosyoloji Konferansları.* 2015/2, No: 52, ss. 291-318, https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusoskon/issue/26348/277647 (16.02.2020).

Tuna, Ozan Doğu. "Küreselleşme Karşıtlığının Gelişimi Üzerine", **Küreselleşme ve Alternatif Küreselleşme.** Cem Karadeli (drl.). Ankara: Phoenix Yayınları, 2005, ss. 105-129.

Tümer, Günay ve Abdurrahman Küçük. **Dinler Tarihi.** 4. Baskı, Ankara: Ocak Yayınları, 2002.

Tümer, Günay. "Circis", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.** Cilt: 8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Türkdoğan, Orhan. **Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi**. İstanbul: Birleşik Yayınları, 1997.

----------. **Türk Toplum Sistemi ve Yapısal Sorunları.** İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

Uncu, Baran Alp. "Barış Hareketleri", Bilhan Kartal ve Belkıs Kümbetoğlu (ed.). **Yeni Toplumsal Hareketler** içinde**.** Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 168-204.

Urry, John. "Örgütlü Kapitalizmin Sonu", Stuart Hall Martin Jacques (ed.). Abdullah Yılmaz (çev.). **Yeni Zamanlar: 1990'larda Politikanın Değişen Çehresi** içinde. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995.

Uslu, Ateş. "Yeni Toplumsal Hareketler Teorisinde Süreklilik ve Kopuş Sorunları", **Praksis.** Sayı: 35-36, 2014, ss. 193-201.

Uslu, İbrahim. **Çevre Sorunları: Kâinat Tasarımındaki Değişimden Ekolojik Felaketlere.** İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

Uysal, Ahmet. "Gezi Protestoları Bir Moral Panik Mi?", Ekrem Saltık (ed.). **Diren Sosyoloji: Gezi Olaylarına Sosyolojik Bakışlar** içinde. İstanbul: Kaldırım Yayınları, 2013, ss. 135-143.

----------. "Toplumsal Hareketler İçin Kaynak Yaratma ve Kullanma Stratejileri", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**. Cilt: 10, Sayı: 2, Haziran 2009, ss. 217-238.

Ünal, Vehbi. **Çevre Sorunları ve Dindarlık İlişkisi: Kayseri Örneği.** Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2012.

Van Gorp, Baldwin. "The Constructionist Approach to Framing: Bringing Culture Back In", *Journal of Communication.* 2007, Volume: 57, ss. 60-78, https://doi.org/10.1111/j.0021-9916.2007.00329.x (03.01.2022).

Van Zomeren, Martjin. "Four Core Social-Psychological Motivations to Undertake Collective Action", *Social and Psychology Compass.* 2013, Volume: 7, Issue: 6, ss. 378-388, https://doi.org/10.1111/spc3.12031 (05.04.2022).

Vasi, Jumana Z. **Environmentalism and Islam: a Study of Muslim Women in the U.S.** Yüksek Lisans Tezi. The University of Michigan Master of Science Resource Policy and

Behavior, 2008, https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/61386/Environmentalism+and+Islam_Vasi.pdf?sequence=1 (21.03.2022).

Vincenti, Donatella. **'Green' Islam and Social Movements for Sustainability: Socio-Ecological Transitions in the Muslim World.** Doktora Tezi. Libera Università Internazionale Degli Studi Sociali Political Theory and Political Science, 2016, https://iris.luiss.it/retrieve/handle/11385/201123/110052/20170712-vincenti.pdf (25.03.2022).

Vliegenthart, Rens ve Liesbet van Zoonen. "Power to the Frame: Bringing Sociology Back to Frame Analysis", *European Journal of Communication.* 2011, Volume: 26, Issue: 2, ss. 101-115, https://doi.org/10.1177/0267323111404838 (05.01.2022).

Wallerstein, Immanuel. "Sistem Karşıtı Hareketlerin Tarihi ve İkilemleri", Samir Amin, Giovanni Arrighi ve A. G. Frank (ed.). **Büyük Kargaşa: Yeni Toplumsal Hareketlerin Krizi** içinde. Erden Akbulut (çev.). İstanbul: Alan Yayıncılık, 1993, ss. 10-53.

White Jr., Lynn. "The Historical Roots of our Ecological Crisis", *Science.* 1967, Volume: 155, Issue: 3767, ss. 1203-1207, DOI: 10.1126/science.155.3767.1203 (16.05.2020).

Wickström, Laura. "Secular and Religious Environmentalism in Contemporary Turkey", *Approaching Religion.* December 2014, Volume: 4, No: 2, ss. 125-140, https://doi.org/10.30664/ar.67556 (21.01.2022).

Wictorowicz, Quintan. "Introduction: Islamic Activism and Social Movement Theory", Quintan Wictorowicz (ed.). **Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach** içinde. Indiana: Indiana University Press, 2004.

Yaman, Ahmet. "Dengeyi ve Ölçüyü Kaybetmenin Adı: İsraf", Elif Erdem ve Hale Şahin (ed.). **İsraf: Dengeyi ve Ölçüyü Kaybetmek** içinde**.** 2. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018, ss. 13-26.

Yediyıldız, M. Asım. "Osmanlı Toplumu ve Çevre", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**. Cilt: 17, Sayı: 2, Haziran 2008, ss. 147-158.

Yeğen, Mesut, Emin Fuat Keyman, Uğraş Ulaş Tol ve Mehmet Ali Çalışkan. "Türkiye'de Gönüllü Kuruluşlarda Sivil Toplum Kültürü (Araştırma Raporu)", **Yaşama Dair Vakıf**. 2009, https://yada.org.tr/wp-content/uploads/2009/03/21-T%C3%BCrkiye%E2%80%99de-G%C3%B6n%C3%BCll%C3%BC-Kurulu%C5%9Flarda-Sivil-Toplum-K%C3%BClt%C3%BCr%C3%BC.pdf (16.05.2022).

Yenal, Zafer ve Biray Kolluoğlu Kırlı. "Distopyalar ve Ütopyalar Arasında Karşı Küreselleşme Hareketleri", **Birikim.** Sayı: 197, Eylül 2005, ss. 10-17.

Yılmaz, Ensar. "Hint Kültüründe ve Tek Tanrılı Dinlerde Çevre Toplum İlişkisi", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.** Cilt: 12, Sayı: 1, Haziran 2010, ss. 24-48.

Yildirim, A. Kadir. "Between Anti-Westernism and Development: Political Islam and Environmentalism", *Middle Eastern Studies.* 2016, Volume: 52, Issue: 2, ss. 215-232, https://doi.org/10.1080/00263206.2015.1124414 (21.01.2022).

B. İNTERNET KAYNAKLARI

A Fictitious Cycle: The Creation of Money. (t.y.) https://www.wisdominnature.org/fivestrandactivism/whole-economics (22.03.2022).

About Green Khutbah. (t.y.) http://www.khaleafa.com/about-2-1 (21.02.2022).

About Odeh Rashed Al-Jayyousi. (t.y.) https://www.ecomena.org/author/odeh/ (27.04.2022).

About The Founder. (t.y.) https://www.ifees.org.uk/about/the-founder/ (15.02.2022).

About Us. (t.y.) https://www.greenmuslims.org/about-us-1 (02.03.2022).

About. (t.y.) https://www.faithfullysustainable.org/about (21.02.2022).

About. (t.y.) https://www.greenpeace.org/international/explore/about/ (05.01.2020).

About. (t.y.) https://www.iucn.org/about (05.01.2020).

Aburawa, Arwa. "Interview with the Leading Green Islamic Organization", *Green Prophet.* November 14 2011, https://www.greenprophet.com/2011/11/interview-ifees-green-İslamîc-org/ (25.03.2022).

----------. "The Big Ask: Is Islamic Sustainability The Answer to Our Green Prayers?" *Green Prophet.* 2013. https://www.greenprophet.com/2013/03/the-big-ask-is-İslamîc-sustainability-the-answer-to-our-green-prayers/ (27.04.2022).

Al-Jayyousi, Odeh. "How Islam Can Represent a Model For Environmental Steweardship", *United Nations Environment Programme.* 2018. https://www.unep.org/news-and-stories/story/how-islam-can-represent-model-environmental-stewardship (27.04.2022).

Amacımız. (t.y.) http://www.turcek.org.tr/hakkimizda.aspx?d=11 (10.03.2019).

Aydöner, Recep. "Çevrenin Neresindeyiz", *Çevre Yazıları.* 22 Şubat 2014. https://www.cekud.org.tr/tr/cevrenin-neresindeyiz/ (20.06.2022).

Bentley, Chris. "Muslim Environmentalists Give Their Religion -and their mosques- a Fresh Coat of Religion", *The World.* 4 January 2017. https://theworld.org/stories/2016-12-30/muslim-environmentalists-give-their-religion-and-their-mosques-fresh-coat-green (27.02.2022).

Bilinçli Bir Şekilde Yeşil İslamî Hayat. (t.y.) https://www.groenemoslims.nl (02.03.2022).

Coşan, Mahmud Es'ad. "Bizim Çevre Anlayışımız ve Zevkimiz", *Çevre Yazıları.* 2015. https://www.cekud.org.tr/tr/bizim-cevre-anlayisimiz-ve-zevkimiz/ (20.06.2022).

ÇEKÜD Tarihçesi. (t.y.) https://www.cekud.org.tr/tr/hakkimizda/cekud-tarihcesi/ (05.03.2022).

Çevre Ahlakı Projesi Tanıtımı Yapıldı. 20 Mart 2019. https://www.diyanet.gov.tr/tr-tr/Kurumsal/Detay/25458/cevre-ahlaki-projesi-tanitim-programi-yapildi (02.03.2022).

Çevre Anlayışımız. Ocak 2017. https://www.cekud.org.tr/wp-content/uploads/gazete/gazete-ocak-2017.pdf (19.06.2022).

Çevre Kuruluşları Dayanışma Derneği Tüzüğü. (t.y.) https://www.cekud.org.tr/wp-content/uploads/2021/06/tüzük.pdf (05.03.2022).

Çevre Sorunlarının Çözümü. Nisan 2016. https://www.cekud.org.tr/wp-content/uploads/gazete/gazete-nisan-2016.pdf (19.06.2022).

Çevre Vakfı, Çevre Vakfı Çevre ve Ahlak Kitabı Önsöz. İsmail Koyuncu, İbrahim Demir, Eyüp Debik, Haldun Karan (ed.). **Çevre Vakfı Çevre ve Ahlak Kitabı** içinde. Çevre Vakfı, İstanbul: Metin Eskibağ Baskı, 2020, https://www.cevrevakfi.org.tr/wp-content/uploads/2020/11/cevre_ve_ahlak_kitabi.pdf (17.06.2022).

Çevre Vakfı'ndan 5 Haziran Dünya Çevre Günü Açıklaması: Varoluş Gayesine Uygun Bir Çevre Bilinci Geliştirilmeli. (t.y.) https://www.cevrevakfi.org.tr/cevre-vakfindan-5-haziran-dunya-cevre-gunu-aciklamasi-varolus-gayesine-uygun-bir-cevre-bilinci-gelistirilmeli/ (23.05.2022).

Çevre ve Ahlak. Nisan 2016. https://www.cekud.org.tr/wp-content/uploads/gazete/gazete-nisan-2016.pdf (14.06.2022).

Dergipark. (t.y.), https://dergipark.org.tr/en/search?q=%22seyyid+hüseyin+nasr%22&section=articles (05.02.2022).

Dinimizin Ağaçlandırmaya Bakışı. Haziran 2016. https://www.cekud.org.tr/wp-content/uploads/gazete/gazete-haziran-2016.pdf (23.05.2022).

Diyanet İşleri Başkanı'nın Çevre Ahlakı Projesinde Yaptıkları Konuşma. 20.03.2019. https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/362/102591/diyanet-isleri-baskanligi-cevre-ahlaki-projesinde-yaptiklari-konusma (19.06.2022).

Diyanet İşleri Başkanlığı ve TEMA Vakfı Doğal Varlıkların Korunması İçin El Ele Verdi. 18.01.2013. https://www.tema.org.tr/basin-odasi/basin-bultenler/diyanet-isleri-ve-tema-dogal-varliklarin-korunmasi-icin-el-ele (11.05.2022).

Dr. Mawil Izzi Dien. (t.y.) https://www.cilecenter.org/about-us/our-team/dr-mawil-izzi-dien (21.02.2022).

Eco-Islam. (t.y.) https://www.ifees.org.uk/news-media/eco-islam/ (15.02.2022).

Eğitim Çalışmaları. (t.y.) https://www.cekud.org.tr/tr/kategori/egitim-calismalari/ (19.06.2022).

Essential Papers, Essays, Reviews, Appraisals of International Books and Articles. (t.y.) https://www.ifees.org.uk/resources/papers-essays-reviews/ (02.03.2022).

Fazlun Khalid, Founder of the First Islamic Organization, IFEES, discusses his work linking Islam with Modern Environmentalism. July 27 2017. https://en.shafaqna.com/50907/fazlun-khalid-founder-first-İslamîc-environmental-organisation-ifees-discusses-work-linking-islam-modern-environmentalism/ (25.03.2022).

Fazlun Khalid. (t.y.) https://greeninstitute.ng/fazlun-khalid (15.02.2022).

Genel Bilgiler ve Tarihçe. (t.y.) http://www.turcev.org.tr/V2/icerikDetay.aspx?icerik_id=11 (10.03.2019).

Göka, Erol. "Otuz Yıl ve Çöp", *Yeni Şafak.* 2019, https://www.yenisafak.com/yazarlar/erol-goka/otuz-yil-ve-cop-2052332 (18.05.2022).

Green Ramadan. (t.y.) http://www.khaleafa.com/greenramadan (21.02.2022).

Green Up My Community. (t.y.) https://femyso.org/campaigns/past/green-up-my-community/ (21.02.2022).

Hakkımızda: Geçmişten Bugüne, Bugünden Geleceğe Uzanmak. (t.y.) https://www.cekulvakfi.org.tr/hakkimizda (10.03.2019).

Hakkımızda. (t.y.) http://www.cevre.org.tr/tr/kurumsal#hakkimizda (10.03.2019).

Hakkımızda. (t.y.) https://www.cevrevakfi.org.tr/hakkimizda/ (05.03.2022).

Hakkımızda. (t.y.) https://www.cevrevakfi.org.tr/hakkimizda/ (23.05.2022).

Hakkımızda. (t.y.) https://tudav.org/hakkimizda/ (10.03.2019).

Hakkımızda. (t.y.) https://www.cevko.org.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=1095&Itemid=178&lang=tr (10.03.2019).

Hussain, Muzammal. *History of Wisdom in Nature and 'Islamic Environmentalism' in the UK.* (t.y.) https://www.wisdominnature.org/about/history (02.03.2022).

Introduction: The System That Dysfunctions. (t.y.) https://www.wisdominnature.org/fivestrandactivism/whole-economics (22.03.2022).

Isna Green Initiative: Environmental Advocacy. (t.y.) https://isna.net/isna-green-initiative/ (05.03.2022).

İbrahim Özdemir: Müslümanlar Olarak 'Neden Bir Greta Yetiştiremiyoruz' Diye Oturup Düşünmeliyiz. 15.03.2021. https://hemhal.org/sehir-ve-ekoloji/muslumanlar-olarak-neden-bir-greta-yetistiremiyoruz/ (21.06.2022).

İslam İklim Değişikliği Deklarasyonu. 18 Ağustos 2015. https://www.ifees.org.uk/wp-content/uploads/2020/01/iccd-turk.pdf (02.03.2022).

İslam, Vural. "Sosyal Yaşamda Ahlaki Değerler", *Çevre Yazıları.* 1 Şubat 2014. https://www.cekud.org.tr/tr/sosyal-yasamda-ahlaki-degerler/ (23.05.2022).

İyi Bir Çevreci Neler Yapar, Neler Yapmaz. Ağustos 2016. https://www.cekud.org.tr/wp-content/uploads/gazete/gazete-agustos-2016.pdf (19.06.2022).

Living the Environmental Spirit of Islam. (t.y.) https://www.greenmuslims.org (02.03.2022).

Nehdatü'l-Ulemâ Afet Yönetimi ve İklim Değişikliği Enstitüsü. (t.y.) http://lpbi-nu.org/tentang-kami/profil-lpbi-nu/ (27.02.2022).

Nehdatü'l-Ulemâ Presentation. (t.y.) https://globalplasticaction.org/wp-content/uploads/22.04.20_Presentation_NU.pdf (27.02.2022).

Neslen, Arthur. "Morocco to Give 600 Mosques a Green Makeover", *The Guardian.* 5 September 2016. https://www.theguardian.com/environment/2016/sep/05/morocco-to-give-600-mosques-a-green-makeover (27.02.2022).

Our Mission. (t.y.) http://wwf.org (05.01.2020).

Our Work. (t.y.) https://www.wcs.org/our-work (05.01.2020).

Permakültür Nedir?. (t.y.) https://permacultureturkey.org/nedir/ (02.03.2022).

Projecten. (t.y.) https://www.groenemoslims.nl/projecten/ (02.03.2022).

Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. (t.y.) http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf (15.02.2020).

Rochmyaningsih, Dyna. "The Muslim Cleric Preaching for Indonesia's Peat", *Future Planet,* March 12 2020, https://www.bbc.com/future/article/20200311-can-green-islams-environmental-fatwas-help-climate-change (28.03.2022).

Sav, Sümeyra. "İnsan: Yeryüzünün Yağmacısı", *Diyanet Aylık Dergi.* (t.y.) https://dergi.diyanet.gov.tr/makaledetay.php?ID=12336 (17.06.2022).

Sharma, Meara. "Fazlun Khalid Shows How Environmentalism is Intrinsic to Islam", *Religion Unplugged.* February 20 2021, https://religionunplugged.com/news/2021/2/19/fazlun-khalid-shows-how-environmentalism-is-intrinsic-to-islam (25.03.2022).

Sıfır Atık Nedir?. (t.y.) https://sifiratik.gov.tr/sifir-atik/sifir-atik-nedir (02.03.2022).

Soner, Ümit. "Dünya Çevre Günü ve İsraf", *Çevre Yazıları.* 6 Haziran 2014. https://www.cekud.org.tr/tr/dunya-cevre-gunu-ve-israf/ (17.06.2022).

Sustainability. (t.y.) https://www.un.org/en/academic-impact/sustainability (16.04.2022).

Sürdürülebilir Çevre Dergisi. (t.y.) https://dergipark.org.tr/tr/pub/cevder (23.05.2022).

The Five Strand Activism Model (t.y.) https://www.wisdominnature.org/fivestrandactivism (02.03.2022).

The Islamic Foundation for Ecology and Environmental Sciences (IFEES) is a Multi-Dimensional Organisation. (t.y.) https://www.ifees.org.uk/about/our-story/ (02.03.2022).

Unutmayalım! Var Oluş Gayesini Bilen Çevreyi De Koruyandır. 5 Haziran 2017. https://www.cekud.org.tr/tr/unutmayalim-varolus-gayesini-bilen-cevreyi-de-koruyandir-5/ (19.06.2022).

Vakfımızın Gayesi. (t.y.) http://www.ihv.org.tr/tr/icerik/gayesi-11 (20.05.2022).

Var Oluş Nedenimiz. (t.y.) https://www.tema.org.tr/hakkimizda/kurumsal/varolus-nedenimiz (10.03.2019).

Veen, Rianne ten. "Poverty and The Environment", *Eco-Islam.* September 2006, Issue: 2, https://www.ifees.org.uk/wp-content/uploads/2019/12/newsletter_ecoislam2.pdf (28.03.2022).

Vizyon ve Misyonumuz. (t.y.) https://www.turmepa.org.tr/hakkimizda/misyon-vizyonumuz (10.03.2019).

Vizyonumuz ve Misyonumuz. (t.y.) https://www.cekud.org.tr/tr/hakkimizda/vizyon-ve-misyonumuz/ (23.05.2022).

What You Can Do. (t.y.) http://www.khaleafa.com/take-action-1 (25.03.2022).

Wihbey, John. "'Green Muslims', Eco-Islam and Evolving Climate Change Consciousness", *Yale Climate Connections.* April 11 2012. https://yaleclimateconnections.org/2012/04/green-muslims-eco-islam-and-evolving-climate-change-consciousness/ (25.03.2022).

Yıldız, Yasemin. "Prof. Dr. Seyyid Hüseyin Nasr: 'Çevre Krizi Manevi Düzendeki Krizin İşareti'", *Perspektif.* 1 Aralık 2020, https://perspektif.eu/2020/12/01/prof-seyyid-huseyin-nasr-cevre-krizi-manevi-duzendeki-krizin-isareti/ (28.03.2022).

Yılmaz, Şenol. “Ağaç Bizim Neyimiz Olur?”, *Çevre Yazıları.* 3 Ocak 2022. https://www.cekud.org.tr/tr/agac-bizim-neyimiz-olur/ (23.05.2022).

Yorulmaz, Süleyman. “Gezi’nin Faturasını Kim Ödemeli”, *Çevre Yazıları.* 1 Şubat 2014. https://www.cekud.org.tr/tr/gezinin-faturasini-kim-odemeli/ (21.06.2022).